SAVO
BRKOVIĆ

O POSTANKU I RAZVOJU CRNOGORSKE NACIJE

GRAFIČKI ZAVOD TITOGRAD • 1974

Инв. број 105673

POSEBNA IZDANJA

SAVO BRKOVIĆ

O POSTANKU I RAZVOJU CRNOGORSKE NACIJE

ВВ 3632

GRAFIČKI ZAVOD
TITOGRAD
1974

UVOD

U vrijeme diskusije o aktuelnim idejnim i društveno-političkim pitanjima crnogorske kulture i njenog razvoja, doktor istorijskih nauka Dimitrije-Dimo Vujović smatrao je za korisno da nas podsjeti na našu, malo dalju, istorijsku prošlost, pa je njegova diskusija na ovu temu, na jednom značajnom skupu, julskih dana 1970. godine u Titogradu, a zatim njegov istup u istom smislu i preko štampe, pobudila interesovanje ne samo ljudi koji se, makar, i sa »prilično neukosti« bave zbivanjima iz naše bliže i dalje istorijske prošlosti, već i šire od toga. Njegova rasprava objavljena u »Pobjedi«[1]) pod naslovom: »O nekim nepravilnim pristupima crnogorskom nacionalnom pitanju« izaziva više pitanja. Prije svega da li ona ističe nešto novo u vezi sa problemom o kojemu raspravlja. Da li je nauka, a naročito društvene nauke, oblast koja je samo rezervisana za ljude koji su dobili zvanične potvrde da imaju uslova da se bave naučnim radom, ili je to i dužnost i pravo i svih drugih koji su se osposobili da mogu i na tom polju da daju svoj doprinos? Sigurno je da se ovakva podjela ne može vršiti u našim savremenim društvenim uslovima, jer nije važno ko je autor nekog spisa, već kakav je kvalitet samog rada.

Na riječima iz teksta rasprave sasvim je jasno da se njen autor nedvosmisleno zalaže za primjenu naučnog metoda prilikom obrade materije, a konkretno u praksi, o čemu svjedoče njegovi zaključci, postupa obratno.

Nedostatak ili nepoznavanje činjenica često dovodi pojedince u situaciju, da bi to kamuflirali, da se služe uopštenim frazama kao i da optužuju druge, što čini i sam Vujović, o čemu

[1]) »Pobjeda«, Titograd, 19, 23. i 26. jul 1970.

se nije teško uvjeriti, samo ako se pročita uvodni dio njegove rasprave. On kaže da u naučnoj diskusiji nema mjesta etiketiranju drugih, niti presuđivanju, i u tome se potpuno slažemo. Ali u ovome on nije dosljedan, pa u svojoj raspravi odmah prelazi na optuživanje drugih za sumnjive pobude i nacionalističke ekscese.

S pravom se postavlja i pitanje što je novo istorijskoj nauci donijela pomenuta rasprava? Prije svega, smatram da se ona i ne može uvrstiti u naučne rasprave, bez obzira što aktuelizira i neka delikatna pitanja iz domena istorijske nauke. Ona je u stvari slabo pripremljena politička lekcija koju njen autor drži svojim protivnicima, čija imena ne spominje, naime svima onima koji ne prihvataju neke njegove tvrdnje, koje su jednostavno preuzete iz građanske istoriografije, a koja još i danas u našoj istorijskoj nauci ima značajne pozicije i češće ih pojedinci koriste, naročito kod nas u Crnoj Gori, i u političke svrhe.

Treba naglasiti da u savremenim društvenim uslovima ne bi bilo toliko nužno posvećivati neku naročitu pažnju porijeklu pojedinih nacija i njihovoj etničkoj pripadnosti, jer te istorijske kategorije nijesu više od bitnog uticaja na savremene tokove društva, kad to ne bi predstavljalo i pokušaj rehabilitacije određenih teorija iz prošlosti, čiji korijeni dosežu čak i do svetosavske ideologije i hrane se njenim sokovima.

Jedno od najdelikatnijih pitanja koje je pokrenuto u ovoj raspravi, kao i ranije u jednoj izjavi[2]), dr Vujovića, štampi, jeste njegova tvrdnja da su »Crnogorci srpskog porijekla«. I drugo, u raspravi, » . . . da se i u pretkapitalističkom periodu razvitka Crne Gore pojavljuju određene posebnosti Crnogoraca koje ih u mnogo čemu odlikuju od ostalih Srba kojima etnički pripadaju«. Iako ove dvije formulacije nijesu istovjetne, i ne bi se uvijek mogle svesti kod svih na jednu istu istorijsku zakonitost, iz teksta rasprave stiče se utisak da njen autor poistovjećuje porijeklo i etničku pripadnost, pa ću i ja to imati u vidu.

Dr Vujović u raspravi, kao i ranije u svojoj izjavi, ponavlja tvrdnju dogmatičara o porijeklu Crnogoraca, odnosno o njihovoj etničkoj pripadnosti, bez ijednog dokaza, a teret dokazivanja prebacuje na one koji nijesu skloni da mu vjeruju na golu riječ.

On, izgleda, vjeruje da su nestali dokazi kako je nastala ova, u suštini, religiozno-politička dogma. Ili robuje jednom prevaziđenom shvatanju, koje je započelo svoj vijek trajanja krajem prve polovine XIX vijeka. A cilj mu je, prije svega, bio da obezbijedi ideološko-političke argumente srpskoj građanskoj klasi da je ona pravi i jedini zakoniti naslijednik starog carstva Nemanjića, te da je ona jedina i predestinirana, u ovim uslovima, da bude njegov obnovitelj. Da bi pripremio i naoružao svoju klasu za izvršenje pomenutog zadatka, Ilija Garašanin je, uz pomoć francusko-engleskih agenata, a samim tim i uz blago-

[2]) »Pobjeda«. Titograd, 14. jun 1970.

slov njihovih poslodavaca, za tu svrhu formulisao čitav jedan program na kojemu se više decenija temeljila spoljno-politička akcija srpske buržoazije. U tome programu je detaljno predviđeno što sve treba preduzeti i kojim se sredstvima služiti kako bi se, na starim osnovama i temelju carstva Nemanjića, izgradila nova srpska država. Tome cilju je trebalo da služi sve, od državne politike do nauke. Za ostvarenje toga cilja bio je postavljen i važan zadatak pred srpskom građanskom istoriografijom, pa se može tvrditi da ga je ona sa dosta uspjeha, za duži vremenski period, i obavljala, zamagljujući istorijsku prošlost naroda koji su se nalazili u sastavu toga staroga carstva.

Veći broj građanskih istoriografa, da bi obavio postavljeni zadatak, nije se ustručavao da nevjerno tumači sačuvane istorijske izvore, da frizira i sa romantičarskim zanosom izlaže istoriju carstva Nemanjića, da zloupotrebljava viševiekovnu zajednicu vjere i crkve, kao i zajedničku borbu protiv turskih osvajača. Koristio se pri tom spori ekonomski, prosvjetno-kulturni i uopšte društveno-politički razvoj susjednih naroda, da bi se zagospodarilo njihovom sviješću. Sav taj uloženi trud nije konačno urodio plodom, ali je, ipak, u svijesti susjeda ostavio izvjesne traume.

Nije samo srpska buržoazija programirala porobljavanje drugih naroda. O tome su maštali, naročito poslije 1880. godine, i crnogorski vladajući krugovi na čelu sa knjazom Nikolom. Hvatajući se grčevito za tezu o srpskom porijeklu Crnogoraca, kao i za zasluge iz prošlosti, sijali su iluzije u svojoj zemlji — da Crnogorci, prije drugih, imaju pravo na obnoviteljstvo starog carstva Nemanjića.

Naravno, i jedni i drugi bili su svjesni da svoju zamisao mogu jedino ostvariti uz pomoć sa strane, što je kasnije i praksa potvrdila.

Da pokažem koliko je dr Vujoviću češće stran savremeni naučni metod u obradi istorijske prošlosti crnogorske nacionalne zajednice, biće nužno da se detaljnije osvrnem ne samo na pomenutu izjavu i raspravu, već i na njegovu disertaciju. A pošto je on sam jedan od viđenijih zastupnika stare škole u crnogorskoj istoriografiji, moram se, isto tako, malo detaljnije pozabaviti još i nekim zaključcima pojedinih drugih autora, koji po istom šablonu kao i dr Vujović interpretiraju našu istorijsku prošlost ili pojedine značajnije događaje iz nje. Zato da bih sve ovo što sam do sada samo načelno istakao i pokazao, poslužiću se u daljem tekstu i nizom istorijskih činjenica i naučnih zaključaka koji su još ranije objavljeni i koje do sada nije niko ni pokušao da obesnaži. Za osvjetljavanje geneze stare škole i pretenzija srpske i crnogorske građanske klase poslužiću se izvodima iz »Načertanija« Garašanina i djela bivšeg crnogorskog kralja Nikole. A da bih ukazao na logičan, iako relativno spor, razvoj crnogorske nacionalne zajednice, koristiću se i nizom dokumenata, koja su odraz vremena u kojemu su nastala i svjedoče o razvoju crnogorskog društva, kao i citiranjem tekstova drugih autora.

Citirajući u tolikom broju i obimu istorijske dokumente i stavove pojedinih autora, bio sam svjestan činjenice da time opterećujem tekst ove rasprave preko uobičajenih mjerila. Ovako sam postupio smatrajući da je često najbolje kad dokumenti »sami govore«, a i zato da bih pokazao koliki nesklad vlada između apriornih »naučnih« zaključaka nekih autora, na jednoj strani, i onoga što su kao »dokaz« citirali i sami napisali — na drugoj strani.

Već sam istakao da »u savremenim društvenim uslovima ne bi bilo toliko nužno posvećivati neku naročitu pažnju porijeklu pojedinih nacija i njihovoj etničkoj pripadnosti« (pod pojmom »etnička pripadnost« podrazumijevam pripadnost *etnosu, narodu,* kao istorijski nastaloj kategoriji — prije njegovog prerastanja u *naciju).* Pored ostalog, ovo i zbog toga što je svakome obaviještenom čovjeku poznato da su se slovenska plemena u doba naseljavanja u zemljama današnje Jugoslavije nalazila još u varvarskom, rodovsko-plemenskom društvenom uređenju. To su bile prilično malobrojne plemenske društvene zajednice, međusobno slabo povezane sa posebnim plemenskim imenima, do tada nevezane čvrsto za određene teritorije. Tek u prvih nekoliko vjekova života na ovim područjima dostigla su toliki stepen društvenog razvoja, da mogu stvarati relativno čvršće plemenske saveze, postupno i sporo izgrađivati svijest o zajedništvu kroz ostvarivanje zajedničkih društvenih interesa na područjima gdje su trajno živjele njihove pojedine skupine. Uostalom, tada nije postojao ni jedan *narod* u Evropi, a stvaranje svih današnjih evropskih naroda tek počinje u to vrijeme, ili čak znatno kasnije. Prema tome, ne može biti ni govora o bilo kakvom postojanju u tom vremenu ma kojeg od naroda koji su prerasli u nacije današnje Jugoslavije; svi su oni nastali mnogo docnije, putem dugotrajne etnogeneze iz doseljenog starosjedilačkog i djelimično kasnije prispjelog stanovništva. Koliko je buržoasko-istoriografsko prenošenje docnije nastalih istorijskih kategorija *narod* i *nacija* u ona vremena neosnovano do apsurda, briljantno i duhovito je pokazao Miroslav Krleža u jednom tekstu napisanom još 1935. godine: »Varijanta bezuslovno potrebne kritičke metode o historiografskim zabludama na našem terenu: naša naivna, upravo budalasta, historiografija zamišlja i govori o ‚našim' duhovno i karakterno razvijenim i profiliranim narodima u devetom, u desetom, u jedanaestom ili u dvanaestom stoljeću, kao da se radi o autohtonim našim filistrima, koji čitaju političku štampu sedamdesetih ili osamdesetih godina prošlog stoljeća. U toj ‚historiji' stižu Hrvati kao starčevićanci ili obzoraši (pretplaćenici Obzora ili Vijenca) pred Diokle-cijanovu palaču u šestom stoljeću, te čitajući Kukičića, Harambašića ili Šenou, oni negdje oko Duklje, Zete ili Raške dva-tri stoljeća kasnije dolaze u dodir sa Srbijancima tipa Garašanina ili Baje Pašića. Kad bi se sastali barem Rački i Ruvarac, ali ne, po nekom prokletstvu naše sudbine evo nam Klaića i Stanojevića, popa Glušca i popa Filipa na ovom historijskom

randevuu, pak da vidimo, tko će čiju majku, čibukaškog li mu ili toljagaškog oca boga . . « (citirano prema sarajevskom listu »Oslobođenje« od 5. januara 1973. godine, gdje je objavljeno pod naslovom »Anahronizam«). Kao što vidimo, iako je za marksiste takvo »istoriografsko« gledanje na prošlost naših naroda, odnosno nacija, bilo anahronizam, mi se tim anahronizmima moramo baviti i danas. Moja je želja da bar unekoliko pokažem na čemu se ta »istoriografija« i danas održava u našoj socijalističkoj društvenoj zajednici.

Kako će u ovome radu prije svega biti riječ o istorijskom procesu nastajanja i razvoja crnogorskog naroda, odnosno crnogorske nacije i države, upotrebljavaću pojmove *Crna Gora* i *Crnogorci* u njihovom istorijskom razvojnom značenju. Razumije se da pri tome imam u vidu činjenicu, da su pojedini krajevi današnje Crne Gore, u raznim istorijskim periodima, kraće ili duže vrijeme bili pod vlašću drugih država, kao i da je proces oslobođenja svih crnogorskih krajeva i njihovog sjedinjavanja u jednu nacionalnu državu tekao postupno i dosta dugo, počev od XVI vijeka. Dok je u periodu dukljanske i zetske feudalne države češće dolazilo do preotmice zemljišta između njih i njihovih susjeda, o čemu će i docnije biti riječi, nakon propasti feudalne države Crnojevića i turskog osvajanja, nastaje posebna situacija koja traje više vjekova. Dio Crne Gore koji se u nauci uslovno naziva *Stara Crna Gora* najranije je i stvarno i formalno zbacio tursku vlast i postao jezgrom buduće slobodne Crne Gore. Brda, koja su bila najbliže slobodnom dijelu Crne Gore i s njim najčvršće povezana, takođe vode stalnu borbu protiv turskih osvajača i rade na oslobođenju i ujedinjenju cijele Crne Gore. Sličan je slučaj bio i s onim krajevima Crne Gore, kao što su Drobnjaci, Piva, Vasojevići itd., koji su vjekovima pružali otpor Turcima i vodili oslobodilačku borbu zajedno s ostalim krajevima Crne Gore, pod opštim vođstvom crnogorskih mitropolita. Takođe kod stanovništva crnogorskog primorja, koje se nalazilo pod vlašću Mletačke Republike a docnije Austro-Ugarske, kao i kod stanovništva koje se nalazilo pod turskom vlašću u gradovima i nekim krajevima oko Tare i Lima, gdje je islamizacija došla do jačeg izražaja, pretežni dio naroda se etnički osjećao crnogorskim i svoju oslobodilačku borbu povezivao s borbom svoje matice. U procesu istorijskog razvoja, kroz stalnu oslobodilačku borbu, izrasla je kod stanovništva Crne Gore svijest o zajedničkoj pripadnosti crnogorskom narodu, odnosno crnogorskoj naciji. Imajući u vidu sve ovo, smatram da bi bilo neosnovano služiti se geografsko-političkim pojmovima iz prošlosti, kojima su nekad pojedini djelovi crnogorske teritorije imenovani prema regionalnim ili administrativnim nazivima.

STANOVNIŠTVO DUKLJE, ODNOSNO ZETE

Doseljavanje Slovena u rimsku provinciju Prevalis. — Proces integracije starosjedilačkog i doseljenog stanovništva, stvaranje dukljanske države, njen razvoj i uspon u specifičnim uslovima. — Osvajanje Duklje od strane Raške. — Zeta pod vlašću feudalnih vladara iz dinastije Nemanjića. — Raspad nemanjićke feudalne države. — Zeta kao samostalna feudalna država u doba Balšića i Crnojevića. — »Narodna« tradicija o porijeklu pojedinih crnogorskih plemena i bratstava, i njena naučna vrijednost.

Biće nužno da ukažem na sve značajnije epohe istorije Crne Gore, odnosno nekada ranije otprilike rimske provincije Prevalis, kao i stanovništva koje se na ovoj teritoriji svojevremeno naseljavalo. Administrativnom reformom cara Diokle-cijana, koliko je poznato, prvi put se: » . . . u opsegu otprilike teritorije Crne Gore formira jedna administrativna cjelina. Značaj stvaranja provincije Prevalis, tj. njenog odvajanja od velike provincije Dalmacije, ne da se jasno sagledati kroz pisane izvore i arheološki materijal IV — VI vijeka i on izbija u istorijskim reperkusijama tek u srednjem vijeku. (. . .). Pored toga slovenska oblast Duklja odgovara jezgru rimske provincije Prevalis«.[3])

Ali: »Koje je od južnoslovenskih plemena naselilo Duklju, Konstantin Porfirogenit ne kazuje«.[4]) Sumnjam da postoje takvi istorijski izvori po kojima se ondašnja slovenska plemena koja su naseljavala Balkansko poluostrvo nazivaju južnoslovenskim. U VI vijeku prvi put se spominje: » . . . dioba Slavenâ na Venete (pretke zapadnih), Ante (pretke istočnih) i Slovene (pretke Ju-

[3]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 277.
[4]) Isto, 291.

žnih Slovena«.[5]) Termin Južni Sloveni i južnoslovenski je nastao mnogo kasnije, pa je u konkretnom slučaju o tome trebalo voditi računa. Ovaj zaključak, ukoliko se odnosi na tvrdnju da je samo jedno slovensko pleme »naselilo Duklju«, ne bi se mogao prihvatiti. U prilog ovome govori i sljedeće: »Veću akciju protiv Slovena u Makedoniji Vizantija preduzima ponovo tek 688-89, tačno 30 godina posle Konstansovog pohoda. Justinijan II uspeo je da prodre kroz oblasti okupirane od Slovena i da pobedonosno uđe u Solun. Ovaj uspešni pohod naterao je okolna slovenska plemena na priznavanje vizantijskog suvereniteta, a popraćen je ponovnim preseljavanjem Slovena u Bitiniju, i to u ogromnom broju«.[6]) Ako su oblasti ondašnje Makedonije, odnosno okolinu Soluna, okupirali Sloveni, odnosno »slovenska plemena«, onda je, čini mi se, sasvim jasno da ih je bilo više.

Jedino je realno pretpostaviti da je i teritoriju Duklje naselilo više nego jedno ondašnje slovensko pleme. Takođe se ne smije izgubiti iz vida činjenica da slovenska plemena koja su se u ono vrijeme doseljavala na Balkansko poluostrvo nijesu bila dalje od rodovske organizacije društva. Utvrđeno je da ta organizacija polazi od gensa, fratrije do plemena, a njen najveći uspon, odnosno njena postepena negacija, je savez plemena.[7]) U vrijeme o kojemu je ovdje riječ ne može se govoriti o postojanju nijednog slovenskog naroda.

U vezi sa naseljavanjem Prevalisa, odnosno Duklje, treba reći da: »Izričiti podatak da su Duklju naselili Srbi Konstantin Porfirogenit ne donosi. Kako se glava 35 nalazi između glava 33 i 36 (u kojima se govori o Zahumlju, Travuniji sa Konavlima i Paganiji, za koje oblasti kaže da su ih naselili Srbi), moglo bi se pretpostaviti da je Konstantin Porfirogenit, da bi izbjegao ponavljanje, ovu konstataciju za Duklju ispustio, ali bi to bilo domišljanje koje ne prelazi vrijednost pretpostavke«.[8]) Prilikom doseljavanja slovenskih plemena u Duklju ne može se govoriti o Srbima. Oni sigurno nastaju mnogo kasnije, integrisanjem više plemena i proširivanjem Raške na sjever. — »Tada su se, po kazivanju Porfirogenita, ustalili u oblastima koje su sredinom X v. važile kao srpske, a pružale su se od Cetine do Ibra i Boke Kotorske. Na njima su živeli Neretljani, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, koji se računaju u Srbe, ali i Srbi u užem smislu, čija zemlja se zove »Krštena Srbija«. Dukljani, koji su živeli između Boke Kotorske i Bojane, ne pribrajaju se izričito Srbima u Porfirogenitovom spisu De administrande imperio«.[9]) No, o ovome će i kasnije biti riječi.

[5]) »Enciklopedija Leksikografskog zavoda« sv. 7, Zagreb, MCMLXIX, 47.

[6]) Georgije Ostrogorski: »Vizantija i Sloveni«, »Prosveta«, Beograd, 25.

[7]) Po F. Engelsu — »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, »Naprijed«, Zagreb 1945.

[8]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 298.

[9]) »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. 7, Zagreb, MCMLXVIII, 505.

Takođe, »Prilikom naseljavanja Balkanskog poluostrva Južni Sloveni su naišli na starosjedilački živalj. U provincijama Dalmaciji i Prevalisu to su bili sasvim romanizovani i hristijanizirani Iliri kao i razni drugi etnički elementi koje je rimska vlast naselila«.[10]) — »Provalom Avara i naseljavanjem Srba i Hrvata nije ovaj etnički elemenat iščezao«.[11]) Naziv »Južni Sloveni« nije adekvatan, on je nastao mnogo kasnije. Nijesu se naseljavali, u ono vrijeme, Srbi i Hrvati, jer ova se imena kasnije afirmišu, već slovenska plemena. Za ovaj vremenski period se, u stvari, jedino koriste strani izvori, jer domaćih i nema, pa su ih pojedinci češće prevodili i tumačili ili tumače kako to odgovara određenim klasnim interesima, čiji su oni objektivno, idejni zastupnici u nauci. U prilog ovom zaključku govori i sljedeći tekst »Naglašavajući da su Grci i Latini dugo vremena nazivali slovenska plemena zajedničkim imenom Slaveni i da se čitava unutrašnjost Balkanskog poluostrva između Zadra, Soluna i Rodopa od VII — X vijeka grčki naziva Slavonija, latinski *Sclavenia,* rađe *Sclovinica,* Konstantin Jireček spominje da Konstantin Porfirogenit smatra Hrvate, Srbe, Dukljane i ostala susjedna plemena Slavinima«.[12]))

Treba napomenuti da prema nekim izvorima: »Hrišćanstvo u VII vijeku među Južnim Slovenima sigurno nije uhvatilo dubljeg korijena. Konstantin Porfirogenit izričito tvrdi, u »*De Administrando imperio*«, da »većina ovih Slovena ne pokrsti se, nego dugo ostadoše nekršteni«, a u »*Vita Vasilii*« daje i razlog: »Većina odstupi od svetog krštenja da ne bi zadržali nikakav razlog prijateljstva i pokornosti prema Romejima«.[13]) Koliko nedosljednosti u citiranom tekstu! Konstantin Porfirogenit piše o Slovenima, a autor teksta to mijenja u Južni Sloveni što nije, po mom mišljenju, adekvatno istorijskim izvorima.

Kasnije, pokršćavanje slovenskih doseljenika na teritoriji Prevalisa, odnosno Duklje, stvaralo je uslove da: »više vjerske prilike nisu predstavljale razdor između slovenskog paganskog sela u unutrašnjosti i hrišćanskih romanskih gradova na primorju, te je veza između unutrašnjosti i cijelog mediteranskog područja preko primorskih gradova postala moguća i proširila se«.[14]) — »Interesantno je napomenuti da donator crkve sv. Stevana u Vranovićima Hurogus ima tursko (avarsko) ime, dok njegova žena Dana slovensko (sk. 56)«.[15])

Da bi se mogao pratiti razvoj slovenskih doseljenika koji su se ustalili na teritoriji Duklje treba znati da: »U srednjevjekovnoj istoriji Južnih Slovena IX vijek čini odsudnu prekretnicu. To je vijek pokušaja formiranja prvih država, vijek po-

[10]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 307.

[11]) Isto.

[12]) Tomaš Marković: »Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori« knj. I — Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije Beograd, 1969, 163.

[13]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 353.

[14]) Isto, 352.

[15]) Isto, 357.

četka novih feudalnih ekonomskih i društvenih odnosa, vijek u kome je raskršteno sa paganstvom i primljeno hrišćanstvo, vijek prvih djelatnosti na polju kulture od kojih su nam one iz oblasti građevinarstva najbolje poznate.

Pojedini istorijski fenomeni u IX vijeku zajednički su za sve dijelove dukljanske države, za Duklju, Travuniju i Zahumlje, tako ove oblasti još uvijek žive i razvijaju se posebno«.[16]) U vezi sa ovim je i ono što je zapisao Konstantin Porfirogenit u »*Vita Vasilii*« o događajima iz 846. godine: »Hrvati Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretvljani su zbacili sa sebe davnašnju vlast Romeja i postali samoupravni i samostalni, pokoravajući se isključivo svojim arhontima«.[17]) Prema ovome da se zaključiti da su slovenska plemena koja su se ranije naselila na Balkansko poluostrvo, uglavnom bila prevazišla kako plemensku organizaciju tako i onu saveza plemena i u društvenom razvitku napredovala u pravcu stvaranja neke vrste vazalnih država, a kasnije povremeno i nezavisnih. U ovo vrijeme pokrštavanje je, vjerovatno, bilo završeno i dalje učvršćivanje crkvene organizacije odgovaralo je kako novonastalim društvenim odnosima — feudalnim, tako i u učvršćivanju državne organizacije. — »Konstantin Porfirogenit nas obavještava da je prva etapa pokrštavanja bila sprovedena od strane sveštenika iz Rima, a druga, za vlade Vasilija I, preko carskih delegata i grčkih sveštenika. U oba slučaja hrišćanizacija je prikazana kao akcija kratkog trajanja i izvedena iz udaljenih centara«.[18])

Nastavljajući svoj dalji razvitak: »U XI vijeku Duklja doživljava svoj najveći uspon. Nekoliko odlučujućih događaja daju karakteristiku ovog uspona Duklje, kojim ona postaje u političkom pogledu centralna srpska oblast. Od događaja se ističe prije svega bitka kod Bara 1042. godine, kojom je obezbijeđena samostalnost u odnosu na Vizantiju i koja je sačuvana i pored povremenih poraza, od kojih je bio najteži onaj 1089 — 1091. godine, kada je kralj Bodin po drugi put odveden u ropstvo«.[19])

Postavlja se pitanje na osnovu kojih to istorijskih izvora autor gore citiranog teksta dolazi do zaključka da u XI vijeku Duklja »postaje u političkom pogledu centralna srpska oblast«. Kad je on isti u ranije citiranom tekstu tvrdio da se ne zna koje je od južnoslovenskih plemena naselilo Duklju« i da ne postoji takav podatak da su je naselili Srbi, otkuda sada odjedanput ovaj zaključak da ona »postaje u političkom pogledu centralna srpska oblast«? Za ovo autor ne daje objašnjenje, pa smatram ovakav zaključak deplasiranim. O daljem razvoju Duklje isti autor kaže: »Ekspanzija Duklje ogleda se u pokušajima da se Bodin stavi na čelo ustanka makedonskih Slovena 1073. godine,

[16]) Isto, 347.
[17]) Isto, 352.
[18]) Isto, 358.
[19]) Isto, 385.

što nije uspjelo, ali zauzećem Raške i Bosne, stavljanjem ovih u vazalni odnos prema Duklji, Duklja dostiže najširi domet svoje ekspanzije. I sa državno-pravne strane ova moć Duklje dobija svoje formalno obilježje u kraljevstvu i proglašenju barske episkopije za arhiepiskopiju odmah poslije 1078. godine«.[20]) Papskom bulom 8. januara 1089. godine barski: » . . . episkop Petar izdignut je na položaj arhiepiskopa, dobio palij a određeni su i sufragani Barske arhiepiskopije, i to episkopije: ‚dukljanska ili barska, kotorska, ulcinjska, svačka, skadarska, drivaska, polatska, srpska, bosanska i travunska'«.[21])

Ovako velika teritorijalna nadležnost Barske arhiepiskopije rezultat je s jedne strane uspona i moći dukljanske države, a s druge, ona je odražavala borbu za prestiž na Balkanu između istočne i rimske crkve. Ovo potvrđuje i činjenica da: »Od 1054. godine, kada je izvršen crkveni raskol između Rima i Carigrada, nastaje oštra borba za nametanje kako jurisdikcije tako i zapadnog, odnosno istočnog ritusa u pojedinim oblastima«.[22]) Borba o kojoj se govori u navedenom citatu između istočne-pravoslavne i zapadne-katoličke crkve nastavlja se, sa nesmanjenom žestinom, kroz čitavo vrijeme i traje javno ili potajno, sve do naših dana, bez obzira na povremene kompromise. Ona je i u zemljama koje su danas u sastavu socijalističke Jugoslavije kao i u drugim ostavila vrlo negativne posljedice, koje se, čak i danas, mogu zapaziti.

Prema sačuvanim izvorima može se sa sigurnošću konstatovati, da je za sve vrijeme postojanja samostalne dukljanske države katolička crkva u njoj imala dominantnu ulogu, pa čak jedno vrijeme i kasnije.

Radi opšteg pregleda i boljeg uvida u dalji razvoj dukljanske države treba napomenuti da: »Od Bodinove smrti (oko 1101) do potpunog uključivanja u sklop Nemanjine Raške države (oko 1183) Zeta je naglo opadala, i u teritorijalnom pogledu i po svom političkom uticaju. Raška, Bosna i Humska zemlja definitivno su se od nje odvojile, a Raška je počela sve odlučnije uticati na razvitak prilika u Zeti. Te su prilike prvih decenija obeležene uglavnom unutrašnjim borbama između Bodinove porodice s jedne strane i roda Bodinova brata od strica Branislava s druge strane«.[23])

Treba podsjetiti da: »Postepeno ime Diokletija se zamjenjuje imenom Zeta — (Zenta, Genta). Prvi put se ovo ime javlja kod Kakavmena, Zévia, oko 1080. godine«.[24]) Nekim istoričarima predstavlja veliku teškoću kako da pronađu neki bezbolni izraz kojim bi mogli da obilježe okupaciju Zete od strane Raške. Autor citiranog teksta za ovo je koristio termin »uključivanja«, ali o ovome i drugim malo dalje.

[20]) Isto.
[21]) Isto, 397.
[22]) Isto, 402.
[23]) »Istorija Naroda Jugoslavije« knj. I, »Prosveta«, Beograd, 1953, 242.
[24]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 318.

Na ovom mjestu vrijedi napomenuti da: »I pored opadanja moći dukljanske države od početka XII vijeka, dukljanska država zadržala je u svom opsegu nekoliko gradova. Skadar je sve do raškog osvajanja bio vjerovatno prestonica države, a Budva se uvijek nalazila u njenom sklopu. Kotor je ili još za vlade kralja Mihajla, a sigurno za vlade kralja Bodina ušao u sklopu Duklje«.[25])

Za dukljansko društvo: »Osnovna karakteristika u društvenim odnosima ovog perioda jeste razlika između odnosa u unutrašnjosti države, gdje se formiraju feudalni posjedi i feudalni odnosi čiji su osnovi utvrđeni na poljoprivredi i stočarstvu, i gradske društvene strukture u Kotoru, Budvi, Baru i Ulcinju sa zanatstvom i trgovinom kao osnovom prosperiteta, dok je poljoprivreda u okolini gradskih zidina bila mnogo manje važan ekonomski faktor«.[26]): »Pri doseljavanju, Sloveni su u robove pretvarali domoroce Romane, ali u prvim vijekovima poslije doseljenja društvena organizacija slovenskih plemena nije imala potrebe za ropskim radom, te su robovi najvjerovatnije samo prodavani. No, ropski rad, makar u formi kolonata, bio je poznat na tlu dukljanske države i zadržao se u gradovima«.[27]) Međutim, izvori za taj period su oskudni jer: »Mali je broj djela koja su nam se sačuvala iz perioda XI — XII vijeka, nastala na teritoriji dukljanske države. Uglavnom se sve svodi na sadržaj Barskog rodoslova i nekoliko stihovanih epitafa iz Bara«.[28]) Sačuvana djela pisana su na latinskom jeziku uglavnom i najvjerovatnije od sveštenih lica. S pravom se može vjerovati da je u periodu o kojemu se govori nastalo i više spisa koji su uništeni kasnije.

Postoje jasni dokazi da je Kotor: »Nemanja zauzeo između 1181. i 1186. godine, jer je 1186. godine donijet jedan zaključak kotorskog vijeća, za vlade našeg gospodara Nemanje, velikog župana Raške« (»sub tempore domini nostri Nemania, magni jupani Rasse«)«.[29]) Sigurno je da je to bio i kraj samostalnosti dukljanske države.

Sada kada se nalazimo na kraju jednog značajnog perioda razvoja slovenskih plemena, koja su nekoliko vjekova ranije naselila rimsku provinciju Prevalis, miješala se sa starosjedilačkim stanovništvom, koje je uspjelo da preživi nalete slovenskih doseljenika i da se zadrži na teritoriji provincije. Slovenski doseljenici su bili hrišćanizirani, što je sigurno olakšalo njihovo miješanje sa preostalim romanizovanim življem. Kasnije, u daljem razvoju, i kod njih pobjeđuju feudalni društveni odnosi i stvaraju se odgovarajući uslovi za formiranje dukljanske države, prvo, naravno, vazalne a kasnije i samostalne. Na čijoj se teritoriji naseljavaju i pripadnici nekih drugih skupina kao

[25]) Isto, 410.
[26]) Isto, 410.
[27]) Isto, 416.
[28]) Isto, 421.
[29]) Isto, 410.

Avari, Krstaši i drugi. U svome daljem razvoju dukljanska država vrši i osvajanje drugih i pretvara ih u svoje vazale kao npr. Rašku, da bi kasnije i sama bila osvojena i pretvorena u vazalnu zemlju. Istorijski izvori iz ovog perioda, kao i oni koji su nastali kasnije, potvrđuju da, bez obzira na pravoslaviziranje Zete, Nemanjići nijesu uspjeli da asimiliraju Zećane. O tome otporu dijelom govori i Ljetopis Popa Dukljanina, koji je nastao u XII vijeku na teritoriji dukljanske države i plod je duhovnog stvaralaštva Popa Dukljanina, sveštenog lica katoličke vjeroispovijesti, koji je, po svemu sudeći, živio i radio u vjerskom centru dukljanske države, Baru. A ovo se djelo u Istoriji naroda Jugoslavije svrstava u djela koja znače početak srpske »pismenosti i književnosti. . .«,[30]) u . . . »periodu od IX do XII veka«.[31]) Tamo se doslovno kaže: »Izuzetak čine dva značajna dela XII veka. Prvo od njih je poznati Letopis popa Dukljanina, koji je doduše sačuvan u latinskom prevodu, ali za koji sam njen pisac kaže da je preveden »sa slovenskog u latinski jezik«, što sigurno znači da je postojao i slovenski original ovog letopisa. Delo je značajno naročito po tome što je prvi naš pisani spomenik u koji je ušla savremena narodna tradicija o viteškim delima i podvizima legendarnih junaka i vladalaca iz najstarije istorije Srba i Hrvata«.[32])

Iz samog teksta Ljetopisa popa Dukljanina nije se teško uvjeriti da on, zaista, ne piše »o viteškim delima i podvizima legendarnih junaka i vladaoca iz najstarije istorije Srba i Hrvata«, mada se u njemu i neki od njih pominju. On piše Ljetopis dukljanske države, odnosno dukljanskog kraljevstva. On sam kaže: »Potom ustaše neki zlotvori, koji bijahu neprijatelji od davnine, i odmetnuše se od njega i dovedu Desu, Uroševog sina, i njemu dadoše Zetu i Travuniju. A Radoslavu i njegovoj braći preosta Primorska oblast i grad Kotor do Skadra. Ali oni neprestano nastavljahu da se tuku i bore protiv Uroševog sina i protiv ostalih neprijatelja, kako bi teritoriju koja se od njih bila odmetnula mogli ponovo dobiti, a onu kojom vladahu postojano braniti. I tako dalje«.[33]) Ovaj stav koji sam citirao ukazuje na neprijatelje dukljanske države kojih je bilo i u njoj samoj. — »Dukljanska država nije mogla da pruži podršku Barskoj arhiepiskopiji i zato je 1149. godine, za vlade kneza Radoslava, kada je Travunija. Zahumlje veći dio Zete držao raški župan Desa, dubrovačka crkva dobila spor i arhiepiskopija prenijeta u Dubrovnik sa otprilike sličnim spiskom podložnih sufragana, koje je imala i Barska arhiepiskopija od 1089. godine«.[34]) U Ljetopisu popa Dukljanina zapisani su i neki događaji koji su se dešavali na područjima koja su u ono vrijeme kao i malo ranije bila u

[30]) »Istorija naroda Jugoslavije« knj. I. »Prosveta«, Beograd, 1958, 251.
[31]) Isto.
[32]) Isto.
[33]) Dr Slavko Mijušković: »Ljetopis popa Dukljanina«, Grafički zavod Titograd, 1967, 282.
[34]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 403.

sastavu dukljanske države, odnosno Barske arhiepiskopije, ili se sa njima graničila, a kasnije su se afirmisala kao srpska ili hrvatska, pa ako bi sada ovo djelo proglašavali za srpsko ili hrvatsko, to bi isto bilo kao kada bi vizantijskog istoričara Porfirogenita, zbog toga što je pisao o nekim događajima iz istorije Slovena, proglasili za slovenskog istoričara.

Dok se Ljetopis popa Dukljanina svrstao u djela koja znače početak srpske »pismenosti i književnosti«, što je, naravno, obična mistifikacija u istoj publikaciji — kad se govori o umjetnosti — govori se u suštini drugim jezikom koji, po mome mišljenju, uglavnom odražava onovremensku društvenu stvarnost. To se vidi iz slijedećeg teksta: »Najveći umetnički spomenik zetske kulture nastao je poslednjih godina XII veka: Miroslavljevo jevanđelje. Minijature u ovom dragocenom rukopisu radio je dijak Grigorije: on se u ovom poslu pridržavao tradicionalnih oblika starije zetske ornamentike koja se često oslanjala na apulske uzore.

(...) Inicijali ovoga tipa sačuvali su se — iako u kasnijim crnogorskim rukopisima XV v. — u preciznim kopijama prastarih originala«.[35]) U vezi sa ovim malo dalje piše: »Mlađa zetska ornamentika, na višem stepenu razvoja, pokazuje oblike romanskog stila, koji je prenesen sa zapada preko Apulije«.[36])

U vezi sa navedenim citatima da se zaključiti da je i Ljetopis popa Dukljanina nastao pod uticajem sa tih strana. — »Đ. Radojičić s pravom smatra da je Duklja pripadala teritoriji stare književnosti južnih pomorskih zemalja. Na njenom je području bio razvijen i bogumilski pokret. Miješanje zapadnog i istočnog uticaja u ovoj zemlji započelo je tek od kad je Nemanjin sin Sava kao srpski arhiepiskop osnovao u njoj zetsku pravoslavnu episkopiju. (...) Zapadnjaštvo i katolicizam nijesu bili nikad do kraja uništeni na našem južnom primorju iako su bili sasvim pritiješnjeni i ograničeni u svom širenju i uticaju na širem području. Stoga nijesu bili samo i jedino vjerski i crkveni motivi iz kojih je suzbijan zapadnjački uticaj u Duklji i na južnom primorju uopšte. Tu su nesumnjivo postojali i politički motivi, naročito kada je riječ o Duklji i o njenim pokrajinama«.[37])

U vezi sa ovim biće nužno da se još jedanput vratim Ljetopisu popa Dukljanina i nekim konstatacijama iz studije koju je o ovom djelu napisao dr Slavko Mijušković. On u uvodu kaže: »Važno je sada utvrditi što je Dukaljanin podrazumijevao pod ‚Regnum Sclavorum'. Pod pojmom Sclavus, Sclavonia u srednjevjekovnim vizantijskim, vatikanskim, ugarskim, mletačkim, južnoitalskim i drugim ispravama označavaju se južni Sloveni, odnosno zemlje u kojima su oni živjeli. Tako se više južnoslovenskih zemalja naziva imenom Sclavonia. Još J. Subotić (1853. g.) ih navodi pet: ‚Za Slavoniju pak nalazimo ovo. Ovo ime Slavonija dolazi u različitom značenju. Jer a) označava Dalmatinsku Hrvatsku, kao u pismu kralja Ludvika caru Vasiliju; b) zemlju srbsku, kao u pismu pape Aleksandra k. Petru arhiepiskopu Dukljanskom' ...«[38]) Iz već pomenutog prevoda latinskog teksta Ljetopisa popa Dukljanina vidi se jasno kako je ovo djelo nastalo i gdje. U vezi sa ovim pop Dukaljanin sam kaže: »Pošto sam zamoljen od vas, ljubljene braće u Hrista i časnih sveštenika svetog mitropolijskog sjedišta dukljanske crkve, kao i od mnogih patricija, a naročito mladića grada Bara, koji se zabavljaju ne samo slušanjem ili čitanjem o ratovima već i učestvovanjem u njima — kao što je to običaj kod mladih ljudi — da ‚Spis o Gotima', koji se latinski naziva ‚Regnum Sclavorum' u kome su zabilježena sva njihova djela i njihovi ratovi, prevedem sa slovenskog na latinski jezik ...«[39]) Dukljanin malo dalje nastavlja: »Ali ipak neka niko od čitalaca ne misli da sam išta drugo napisao sem kazivanja naših (crkvenih) predšasnika i davnašnjih patricija, koja kazivanja su istinitim pripovijedanjem doprla do mene«.[40]) Nameće se pitanje kako je to bilo moguće da doktor Mijušković nije mogao da zaključi »što je Dukljanin podrazumijevao« pod »Regnum Sclavorum«, iako je latinski tekst Ljetopisa — prevodeći ga — svakako više puta studiozno čitao. Valjda zato da bi mogao, u tekstu koji sam ja već citirao, da se posluži mišljenjem J. Subotića iz 1853. godine da je zemlja dukljanska, odnosno zetska, bila zemlja srpska.

U daljem tekstu Mijušković nastavlja: »Mihailo Dinić je utvrdio da u dubrovačkim ispravama Sclavonia, označava isključivo Srbiju', a Sclavus da je ‚uvijek Srbin'. To isto mi možemo da kažemo i za kotorske isprave kao i za Kotorski statut«.[41])

Sigurno je da bi se savjesnim proučavanjem dubrovačkih isprava pokazalo da ova tvrdnja Dinića nije tačna. Dubrovnik je održavao, od svoga postanka, pa kroz čitavo vrijeme svoga samostalnog bitisanja, dosta razgranate veze sa raznim krajevima i zemljama na Balkanu, koje su se u ono vrijeme i do kasno u srednjem vijeku nazivale »Sclavonia«, a njihovi žitelji »Sclavus«. Pozivajući se na Jirečeka, T. Marković kaže: »Za Latine je hrvatski kralj, a tako isto i dukljanski, Sclavorum rex«. Jireček zatim nastavlja svoje izlaganje: »Od XIII pa do u XV vijek je Sclavonia bilo opšte poznato ime za čitavu zemlju od Istre do ušća Bojane, od Jadranskog mora u unutrašnjost do Drave i Dunava. Tu je ulazila i Srbija sa ‚rex' ili ‚imperator Sclavonia' u mletačkim, dubrovačkim i kotorskim spomenicima, i cijela Hrvatska sa banus totius Sclavonie i hrvatskim saborom koji je, još u XVIII vijeku, upotrebljavao jedan stari pečat

[35]) »Istorija naroda Jugoslavije«, knj. I, »Prosveta«, Beograd, 1953, 254.
[36]) Isto.
[37]) Tomaš Marković: c. d, 106 — 107.
[38]) Dr Slavko Mijušković: c. d., 86.
[39]) Isto, 173 — 174.
[40]) Isto, 174.
[41]) Isto, 87.

iz 1497. sa natpisom ‚Sigillum nobilium regni Sclavonie'. S turskim osvajanjem nestaje ovog imena sa njegovim starim obimom . . .«[42])

Sve ovo što je do sada rečeno u vezi sa tvrdnjom Mihaila Dinića, sigurno se odnosi i na tvrdnju doktora Slavka Mijuškovića u vezi sa kotorskim ispravama i statutom. A naročito ukoliko se odnosi na dukljansku državu, kasnije Zetu, odnosno Crnu Goru i njene žitelje. Čak iako postoji neka »isprava« iz vremena kada je Zeta bila u vazalnom odnosu prema državi Nemanjića i u kojoj bi se izrično govorilo o Srbima to ne bi moglo da se prihvati da se odnosi i na Zećane, Jedino je tačno da je, u ono vrijeme, i Srbija kao i Zeta bila dio »Sclavonie«. U vezi sa ovim problemom i osvajanje Zete od strane Stevana Nemanje neki autori žele da prikriju, pa se koriste raznim drugim terminima koji nijesu adekvatni. Sava Nemanjić ». . . kaže da je Nemanja oslobodio ДЂДИНОУ pa poslije pridružio Zetu. To isto čini Stevan, kao veliki župan, u svojoj Hilandarskoj povelji gdje je unio djelove teksta starije Nemanjine povelje i gdje kaže da je Nemanja obnovio svoju djedinu, pa tek osvojio Zetu«.[43]) U vezi sa ovim interesantno je navesti sljedeće: »Začeci srednjovjekovne srpske države su u staroj Raškoj i slivovima Lima, Tare, Pive, Ibra i Zapadne Morave. Iz tih planinskih oblasti ona se širila prema Podrimlju, Povardarju i Pomoravlju i na zapad u Primorje, ugloblјavajući, u sebe i Zetu, takođe jednu od ranih srpskih državnih tvorevina«.[44]) Autor ovog teksta u istoj enciklopedijskoj jedinici je napisao da »Dukljani, koji su živeli između Boke Kotorske i Bojane, ne pribrojavaju se izričito Srbima«. Za ovu svoju novu tvrdnju, da je Zeta jedna »od ranih srpskih državnih tvorevina«, autor se ne poziva na neke nove istorijske izvore. On, izgleda, kao da je izgubio iz vida ono što je ranije napisao u vezi sa Dukljanima odnosno Zećanima.

A šta da se kaže za ono »ugloblјavajući u sebe i Zetu!? Sasvim je sigurno da neki autori, koji pišu kod nas — u vrijeme izgradnje novih socijalističkih društvenih odnosa — o nekim zbivanjima i značajnim događajima iz naše dalje i bliže istorijske prošlosti, nastoje da ih što je moguće više zamagle i sakriju njihovu suštinu. Tragično je za neke od njih, što moramo da se vraćamo Stevanu Prvovjenčanom da bi nam otkrio o čemu se zapravo radi. On, na kraju, izrično kaže da je Nemanja »osvojio Zetu«, što je i jedino adekvatan izraz koji nam jasno govori o suštini odnosa Nemanje i vladajućeg sloja Raške prema Zeti. To se potvrđuje i sljedećim: »Naporedo sa ovim borbama protiv Vizantije Nemanja je izvršio i osvajanje Zete, u kojoj je u toku slabljenja centralne vlasti preovladavao vizantijski uticaj. Posle smrti Manojla Komnina Nemanja je prognao poslednjeg

[42]) Tomaš Marković: c. d., 9 — 10.
[43]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 443.
[44]) »Enciklopedija Jugoslavije« sv. 7, Zagreb, MCMLXVIII, izdanje i naklada Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda, 631.

zetskog vladaoca, kneza Mihaila, i zauzeo čitavu njegovu državu sa Skadrom, Barom, Ulcinjem i Kotorom. Uspomena na raniju zetsku ulogu i na kraljevinu nije potpuno iščezla. Nemanja je dao Zetu sa Trebinjem na upravu svome najstarijem sinu Vukanu, koji je nosio titulu kralja«.[45]) Ovom prilikom treba naglasiti da je ranije i Duklja osvajala Rašku, te da nema razloga da se ovi odnosi između njih ne nazovu pravim imenom.

U vezi sa već citiranom tvrdnjom da je Zeta jedna »od ranih srpskih državnih tvorevina« treba navesti kako je ova ista misao formulisana u enciklopedijskoj jedinici Crna Gora. Tamo se, pored ostalog, kaže i sljedeće: »Političkogeografski položaj Crne Gore vrlo je značajan, jer se ona s jedne strane naslanja na more, a s druge na kontinentalno zaleđe, koje gravitira prema Primorju. Zahvaljujući tome, na teritoriji današnje Crne Gore ponikle su prve srpske države — Zeta, a jednim dijelom i Raška«.[46])

U ovoj jedinici se takođe kaže: »Nemanja je prisajedinio Raškoj Zetu . . .«[47])

Da bi se drukčije predstavili ondašnji istorijski odnosi u Zeti, u istorijskim » . . . izvorima se nekoliko puta Zeta naziva Nemanjinom dedinom. Treba, međutim, podvući da se Namanjinom dedinom u Nemanjinoj Hilandarskoj povelji naziva Srbija, . . .«[48]) U vezi sa ovim se malo dalje kaže: »Ovim se potvrđuje da sve do krunisanja Stevana Prvovjenčanog za kralja izvori pominju kao otačestvo, djedinu i očinu djedinu Nemanje samo Srbiju. Svi izvori koji su nastali poslije krunisanja Stevana za kralja Nemanjino porijeklo izvode iz Duklje i Dalmacije«.[49]) Malo docnije opet stoji: »Ovo isto shvatanje o porijeklu Nemanje iz Duklje ponavljaju mlađi rodoslovi, koji Nemanjino porijeklo izvode od rimskog cara Licinija, preko Bele Uroša koji je pred progonima pobjegao u Zetu, odnosno Zahumlje, te da je Namanja odatle porijeklom«.[50]) Sasvim je sigurno da je Raška, odnosno Srbija zemlja u kojoj se rodio Nemanja i izvoditi njegovo porijeklo iz Duklje, Dalmacije ili Zahumlja je nenaučno. Što je to ipak »poslije krunisanja Stevana za kralja« uporno dokazivao i to od mlađih rodoslova jasno govori o tome koliko su oni svoje snage bili stavili u službi proširenja i učvršćenja države Nemanjića i njene praktične politike.

Ali pretvaranje Zete u lojalnu pokrajinu srpskog carstva nije pomoglo ni širenje raznih legendi, niti dovođenje nasljednika prestola Nemanjića na upravu Zete, pa čak ni nasilno ukidanje zapadnog uticaja i dominacije katoličke crkve. Zetska vlastela je, pa čak i seljaštvo, zavisno ili slobodno, bilo stavljeno

[45]) »Istorija naroda Jugoslavije«, knj. I, »Prosveta«, Beograd, 1953, 331.
[46]) »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. 2, Zagreb, MCMLVI, Izdanje i naklada Leksihografskog Zavoda FNRJ, 398.
[47]) Isto, 416.
[48]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 442 — 443.
[49]) Isto, 443.
[50]) Isto.

u podređen položaj, pošto je i sa teritorije Zete trebalo ubirati prihode za pokrivanje troškova države Nemanjića, što je svakako moralo uticati i na prihode zetskih feudalaca kao i stanovništva Zete. Izvjestan uticaj u svemu ovome imala je sigurno i borba za prestiž vlastele dvije ranije, uglavnom nezavisne, slovenske države.

Za širenje uticaja istočno-pravoslavne crkve u Zeti, Nemanja i Nemanjići su se služili svim sredstvima: »Proganjanje i uništavanje bogumila nije moglo biti završeno u nekoliko dana. pa ni u nekoliko mjeseci u svim zemljama kojima je Nemanja vladao. To je nesumnjivo trajalo više godina. I za to vrijeme su paljene njihove ‚nečastive knjige' i rukopisi. Izvršioci tih sankcija sigurno nijesu bili osobito vješti u raspoznavanju ‚nečastivih knjiga', pa su uništavali sve što je bilo pisano latinicom, bosančicom, glagoljicom ili grčkim. Što oni nijesu uništavali, to su uništavali sami imaoci te ‚nečastive literature' u strahu od progona, i prije nego bi se pojavili egzekutori.

Na taj način, istrijebljeni su svi književni i rukopisni spomenici koji su nastali i postajali kod dukljanskih Slovena od doseljena do kraja XII vijeka«.[51])

Da se Duklja — Zeta, a prije svega njena vlastela, nije mirila sa svojim vazalnim položajem u državi Nemanjića, uvjerava nas i slijedeći tekst: »Govoreći o promjenama i pobunama u Duklji za vladavine članova kuće Nemanjića, Vladimir Čorović kaže: ‚U toj oblasti postojale su stare tradicije o nekim izuzetnim obzirima i elemenat u njoj bio je nesiguran, buntovan i lako gotov na odmetanje. Jedan ustanak zetske vlastele izbio je i na početku Dušanove vladavine, ali je ugušen. Za vrijeme vlade mladog cara Uroša javili su se tu (oko 1360.) prvi odmetnici, gospodari Zete — Balšići, koji su se ponašali kao potpuno suverena gospoda'. . .«[52])

Smatram da se sa sigurnošću može tvrditi da je »Monarhija Stevana Nemanje i njegovih naslednika . . .«,[53]) kao i njeno srašćivanje sa organizacijom istočno-pravoslavne crkve, bilo od velikog značaja »u procesu etničkog uobličavanja Srba«, kako stoji u sljedećem tekstu: »Jedinstveni okvir nemanjićke države, koji se poklapao s područjem samostalne srpske crkve, pružao je mogućnost da se izgradi trajna svest o povezanosti svih onih koji su tim okvirom bili obuhvaćeni. Važnu integrativnu funkciju vršila je crkva propagiranjem sakralnog i harizmatskog karaktera dinastije i kraljevske vlasti. Nemanjićki svetitelji Simeon (Nemanja) i Sava, koji su važili kao osnivači države i crkve, delovali su kao simbol države koja je istovremeno politička i religiozna zajednica. Usled nerazdvojne združenosti crkve i države u nemanjićkom periodu bilo je moguće da se pravoslavlje pojavi kao bitno obeležje srpstva i da se verska pri-

[51]) Tomaš Marković: c. d., 106.
[52]) Isto, 123.
[53]) »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. 7, Zagreb, MCMLXVIII, Izdanje i naklada Jugoslovenskog Leksikografskog Zavoda, 505.

padnost nametne kao kriterij razgraničavanja. Sukobljavanje sa neverničkim Turcima davalo je ovoj religioznoj komponenti naročitu aktuelnost«.[54]) A samo malo dalje u istom tekstu se kaže: »Opaža se da je širenje nemanjićke države povlačilo sobom i širenje srpskog imena«.[55])

Tačno je u citiranom tekstu da je »Jedinstveni okvir nemanjićke države, koji se poklapao s područjem samostalne srpske crkve, pružao mogućnost da se izgradi trajna svest o povezanosti svih onih koji su tim okvirom bili obuhvaćeni«. Ta mogućnost je uglavnom i pretvorena u stvarnost na teritoriji Srbije, ali je ona, što se tiče Zete, odnosno kasnije Crne Gore, ostala samo mogućnost, koja nije urodila plodom. To najbolje potvrđuje dalji razvoj istorijskih događaja.

U vezi sa svim ovim treba istaći da su Dušanovo carstvo razdirale mnoge suprotnosti. Pored borbe feudalaca za proširenje svojih posjeda, većih prihoda i prestiža u carstvu, nezadovoljstvo kmetova i ostalog seljaštva koje je bilo obespravljeno i pljačkano, kao i sam njegov sastav koji su sačinjavali Srbi, Zećani, Albanci, Makedonci i drugi koji nijesu bili zainteresovani za njegovo učvršćivanje i dalji prosperitet, uslovili su — pored ostalog — i njegovu propast. Takođe treba istaći da: »Antagonizam između zetskih i raških feudalaca, kao i između sveštenstva Zete i Raške nije bio mali niti beznačajan, da ne bi uticao na državu kao cjelinu. Crkva u Zeti, i pored svih nastojanja i sistematske akcije iz Raške od Save Nemanjića pa dalje da se pravoslavizira, bila je pod snažnim uticajem rimske propagande u duhu katoličanstva, dok je Raška, pod velikim političkim i vjerskim uticajem iz Carigrada, bila dosljedno pravoslavna. Sve je to uticalo na dalji istorijski razvoj Zete i Raške«.[56]) Ovo je dovelo do toga da: »Već prvih godina posle Dušanove smrti carska se vlast ni u Zeti nije mogla suprotstaviti vlasteli. Još 1361. godine javila su se tri pretstavnika do tada nepoznate porodice, tri Balšina sina: Stracimir, Đurađ i Balša II. — Balšići koji su tada kao župani držali Bar i Budvu. U doba kada su se moćni velikaši srpskog carstva otimali o njegove delove, i njima je prvi cilj bio proširenje teritorije. Za ostvarenje toga cilja borili su se na sve strane, prihvatali sve moguće političke saveze ne birajući načina u pronalaženju materijalnih sredstava«.[57])

Period vladavine Balšića u Zeti bio je opterećen mnogim borbama, kako u samoj zemlji za učvršćenje vlasti, tako i spolja za njeno dalje proširenje i osvajanje. Tako su oni: » . . . uspeli da za relativno kratko vreme znatno prošire svoje posede. Oni su se tada protezali od Dubrovnika do Prizrena. Sem toga, najmla-

[54]) Isto.
[55]) Isto.
[56]) Jagoš Jovanović: »Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti«, Narodna knjiga«, Cetinje, 1948, 20.
[57]) »Istorija naroda Jugoslavije«, knj. I, »Prosveta«, Beograd 1953, 451.

đi Balšić — Balša II — dobio je ženidbom 1372. g. Avlonu, Berat i Himaru u Albaniji, zajedno sa okolinom tih gradova, a i severoalbanski posedi koje su Balšići stekli u borbi s Karlom Topijom bili su znatni«.[58]) Dalji razvoj događaja, nastupanje Turaka preko albanske teritorije i pretenzije Mlečana da zavladaju gradovima u Primorju i dalje, kao i borba za prestiž pojedinih feudalaca, vodio je slabljenju zetske države. I u samoj Zeti pojedini od njih su se osamostaljivali, vjerovatno pomognuti sa strane, kao Radič Crnojević, kojega je ubio Đurađ II. Stracimirović u jednom sukobu kao » . . . ,prokletog rušioca otadžbine', kako je nazivao Radiča Crnojevića, i zavladao delom njegove teritorije. . . «[59]) Vjerovatno je ovo jedan među prvim pomenima da neko, makar i njen gospodar, Zetu naziva otadžbinom u vrijeme o kojemu je riječ.

Balša III je, 1421. godine umro u Srbiji, a svoje posjede u Zeti ostavio despotu Stefanu, truskom vazalu, u nasljedstvo. Njega su Mlečani: » . . . dugo pamtili kao ,neprijatelja gospodina dužda i opštine mletačke' . . . «[60])

U vezi sa Mlečićima Crnojevići nijesu priznavali zavještanje Balše III. Tako je: » . . . vlast despota Stefana u Zeti imala uglavnom samo formalni karakter«.[61]) Njegov nasljednik, srpski despot Đurađ Branković, nije uspio da za duži period učvrsti svoju vlast u Zeti. On je imao više spornih pitanja sa Mlečanima i riješio ih je tek 1435. godine kada je u Smederevu sa njima sklopio pogranični ugovor. Na osnovu ovog ugovora Mlečani su: » . . . zadržali planinski kraj između Kotora i Budve koji se u ugovoru pominje kao ,katuni Crne Gore'. Naziv Crna Gora, pod kojim se u XIV veku mislilo na manji predeo na severnom kraju Skadarskog Jezera, upotrebljen je sada za planinski kraj između Kotora i Budve. Isti taj naziv Crna Gora docnije će zameniti i potisnuti raniji naziv Zeta i protegnuti se na veliki deo njene oblasti«.[62])

Posljednji Crnojevići su bili prinuđeni da priznaju vrhovnu tursku vlast, tako da je Ivan Crnojević zadržao »skučeni prostor docnije uže Crne Gore s prestonicom na Cetinju«, »gdje se smjestila« i »stara zetska mitropolija«, Posljednji Crnojević, Stevan, bio je zatvoren u Skadru, a Crna Gora je 1499. godine pripojena Skadarskom sandžaku.

Najveća zasluga Ivana Crnojevića je nabavka štamparije »koja je za vrijeme svoje djelatnosti imala crkveni karakter, jer je štampala samo crkvene knjige«.[63]) No bez obzira na to:»Pojava štamparije predstavljala je znatan kulturni i prosvjetni potencijal Crne Gore. Ona je otvarala vrata bržem društvenom preporođaju i nagovijestila bliži kraj feudalnom sistemu u zem-

[58]) Isto, 452.
[59]) Isto, 456.
[60]) Isto, 459.
[61]) Tomaš Marković: c. d., 132.
[62]) »Istorija naroda Jugoslavije«, knj. I, »Prosveta«, Beograd, 1953, 460.
[63]) Tomaš Marković: c. d., 163.

lji. Ali njen rad je gotovo u samom začetku ugašen, svakako prije nego što se ona mogla razviti i izvršiti svoju ulogu u sredini u kojoj se pojavila«.[64]) Dalji razvoj i pozitivnu ulogu štamparije onemogućili su Turci osvajanjem i posljednjih ostataka zetske države.

Na kraju ovog istorijskog perioda u razvoju Duklje, odnosno Zete, nužno se podsjetiti i na ono što je o njemu sačuvano u tzv. narodnoj tradiciji i to uporediti sa nekim izvornim dokumentima, koji su, uglavnom, nastali u razdoblju XIV—XVI vijeka i već objavljeni. Tako: »Crnogorsko-hercegovačka tradicija razvrstava etape naseljavanja na tri sloja: najmlađi — današnji, koji se istorijski može pratiti do rodonačelnika bratstva i plemena u XVI vijeku ili stare Zećane, koji bi odgovarali srednjovjekovnom slovenskom stanovništvu Zete, i najstariji sloj, u koji spadaju Grci, rijetko Rimljani, Jaudije, Kriči, Španji, Bukumiri i drugi«.[65]) — »Preslovenski toponimi govore o održavanju ilироromanskog življa«.[66]) Nazivi više lokaliteta, sela, planina, rijeka, katuna, pa i nekih plemena, vjerovatno su preslovenski, ali ova oblast još nije dovoljno naučno obrađena. Kod nas, u Crnoj Gori, ima i bratstava čije prezime može da govori o njihovom neslovenskom porijeklu. To se u osnovi potvrđuje i sljedećim navodom: »Pleme Pipera formirali su stari Srbi (Lužani) na području gdje je bilo vlaškog stanovništva (Mugoša) koje je vremenom poslavenjeno. Prvi put se spominje 1416, a sjedišta su mu bila pored Morače (Rogami, Stijena, Mrke). U posljednjim stoljećima naseljavalo se na području Pipera stanovništvo iz Bratonožića koje je postepeno potisnulo stare Pipere »stari svijet««)[67]) Autor teksta, međutim, »Pleme Pipera« Zećane, ili kako ih on naziva Lužane, preimenuje u Srbe i samim tim dokazuje da je ostao dosljedan školi koju je izučio. A zatim svega nekoliko riječi kasnije sam sebe negira govoreći o tome da je tzv. vlaško stanovništvo Mugoša »vremenom poslavenjeno«. Zašto »poslavenjeno« ako ima dokaze da su Prevalis-Duklju-Zetu naselili Srbi. U tom slučaju moralo bi se reći da su Mugoše bili posrbljeni, a ne poslavenjeni. No, on o tome ne može da dâ dokaze, pa se u svome tekstu, sračunato, služi onim što nije tačno, kao i onim što je tačno.

Isto tako smatram da nema sigurnih dokaza da se Piperi mogu smatrati jednim plemenom; prije bi se moglo reći, ne samo za njih već i za neka druga plemena, da su nastala povezivanjem ranije više odvojenih zajednica, ili plemena. No u vezi sa ovim problemom biće i kasnije riječi.

Smatram da se ne može održati ni podjela na tzv. »stari svijet« i novi. Jer, stanovništvo koje se »u posljednjim stoljećima« iz Bratonožića, potiskujući »postepeno« Mugoše iz Pipera naseljavalo u njima, nije nikakav novi i drugi svijet već sta-

[64]) Tomaš Marković: c. d., 162
[65]) »Istorija Crne Gore«, knj. I, Titograd, 1967, 307.
[66]) Isto, 310.
[67]) »Enciklopedija Leksikografskog Zavoda«, sv. 6, Zagreb, MCMLXII, Izdanje Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, 50.

novništvo koje je ranije živjelo u Bratonožićima dok su Mugoše živjele u Piperima. — Pošto im je postalo tijesno u Bratonožićima, ili je i njih neko potiskivao, s obzirom da je u ono vrijeme u Brdima uglavnom vladao zakon jačega, oni su se jednim dijelom naselili u Piperima, kad su potisnuli Mugoše.

U vezi sa formiranjem Dukljana—Zećana, a u sklopu »Crnogorsko-hercegovačke tradicije«, interesantno je kako je nastala tradicija u Vasojevićima koja govori o njihovom: »srodstvu s drugim plemenima«, kako se veli u ovome tekstu: »Poznato je predanje da su petorica braće: Vaso, Pipo, Ozro, Kraso i Oto, preci sada srpskih Vasojevića, Pipera i Ozrinića i sada albanskih Krasnića i Hota«.[68]) Ova tradicija o srodstvu živi kod svih pomenutih plemena. Podjela ovih plemena na »srpska« i arbanaška nastala je mnogo kasnije. Ona su se ranije samo dijelila prema vjerskoj pripadnosti na pravoslavne i katolike.

O toj tradiciji R. Vešović piše: »Kao naseljeničke ostatke, porijeklom ranijih plemena u Lijevoj Rijeci smatraju Davidoviće u Ljevaji (4 k.) koji, vode trag od starih Pipera i susjede na Jablanu iza Nožice, za koje neki misle da su starinom Bukumiri. Neki drže i za Davidoviće da su od Bukumira. U Donjim Vasojevićima u s. Lušcu postoje dvije-tri porodice s prezimenom Bukumiri, vele da su starinom od nekadašnjih Bukumira. Kazuju da su porijeklom od onih kojima je u davnini bilo sjedište u Bratonožićima na Pelevom Brijegu i sada na Jablanu, a za koje kučko predanje govori da su katunili na Jezerima i Momonjevu«.[69]) Zatim: »Pominju se u Vasojevićima i Macure, više nego Bukumiri. Mnoga groblja nazivaju u narodu njihovim imenom po svim planinskim djelovima Vasojevića. Izgleda da su se pomjerali. Kako je poznato, o njima je očuvana uspomena svuda kod Brđana. U Vasojevićima vele, da su to bili »kâ nekakvi Latini«, neki »davnji narod«, koji je živio po planinama«.[70]) Ako se savjesno, odnosno bez navijačke strasti, povežu i usaglase sva ova predanja, odnosno narodna tradicija, koja i danas živi u Crnoj Gori, smatram da se ne može uopšte govoriti o nekom *starom* i *novom* svijetu kod nas. Piperi, odnosno stanovništvo koje je ranije stanovalo u Bratonožićima, potisnulo je stanovništvo Mugoša sa teritorije koja se danas naziva Piperi i zbog toga pomicanja svih ili samo jednog njihovog dijela sa ranijeg staništa, na novom se, udaljenom od starog koju desetinu kilometara, smatraju novim svijetom. Nije to slučaj samo sa Piperima ili Vasojevićima, već i svi drugi na današnjim staništima sebe smatraju novim svijetom, mada su svi oni, uglavnom, po svome porijeklu potomci starih Zećana. Stiče se utisak da je ranije pripadništvo »novom svijetu«, odnosno doseljenicima na nekoj teritoriji, značilo i neku prednost nad starosjediocima na toj teritoriji, pa su se mnogi trudili da dokažu svoju pripadnost tzv. »novom svijetu«. Po onome što je dosad objavljeno u nauci nema dokaza da su se u Zetu poslije XI vijeka doseljavale, sa strane, veće skupine. U vezi sa ovim problemom vrijedno je spomenuti da se: »... u Sudskoj arhivi u Kotoru (prema svedočenju g. dra Jovana Erdeljanovića) u vremenu od 1355. god. nalazi ime Ozrinić zajedno sa imenima drugih bratstava u Kčevu, gdje su današnji Ozrinići, drugo, po tradiciji, srodno pleme Vasojevićima. Znači, analogno tome, mogli su i Vasojevići još tada stanovati u svojim sadašnjim mjestima«.[71]) Koliko je češće naša narodna tradicija u raskoraku sa sačuvanim i objavljenim istorijskim izvorima, govori i sljedeće: »Po tom predanju, Njeguši su dobili ime po crnogorsko-hercegovačkoj planini Njegoš, pod kojom su se prilikom svoje seobe iz Bosne, bili jedno vrijeme nastanili rodonačelnici glavnih njeguških bratstava, Punoševića, Herakovića i Rajičevića, prije nego su se konačno ostanili pod Lovćenom, — Punoš u prvoj, a braća Herak i Rajič u drugoj polovini XV vijeka«.[72]) U vezi sa ovim problemom R. Kovijanić piše: »Kotorski pisani spomenici pružaju nove podatke o Njegušima. Oni iz osnova mijenjaju neke ranije zaključke naših poznatih istoričara i etnografa. Na osnovu njih mogu se donijeti sljedeći zaključci:

1) Njeguši se pominju prvi put 1420. godine kao Njegoši (Negosi), i to na četiri mjesta, a već 1432, kao Njeguši (Negusi).

2) Njeguši su dobili ime po starom imenu svoga glavnog potoka Nelgoše (Nelgose), koji se pominje 1336. godine, kao što je Cetinje dobilo ime po ponornici Cetinji.

3) Njeguši su se tako nazivali koncem XIV ili u samom početku XV vijeka, — negdje u doba Đurđa Stracimirovića Balšića ili Radiča Crnojevića.

4) Njeguši u užem smislu, središnji dio plemena, zvali su se ranije Ledinac (Ledinec, Ledinnec), koji se pominje 1335. i 1336. godine.«.[73])

Kovijanić dalje kaže: »Iz navedenih dokumenata može se zaključiti: da je Ledinac pripadao Kotoranima prije Dušana, jer se u njegovo vrijeme granice kotorske opštine koje zahvataju Ledinac nazivaju starim; da je Ledinac, ako je bio podložen od Milutina, bio podijeljen na ‚žrijebe' oko 1316. godine, kad i Grbalj. Da nije bilo podjele dva pomenuta žrijeba na Ledincu, i da nijesu sačuvana četiri navedena dokumenta o toj podjeli nikada se ne bi znalo da su se Njeguši nekad zvali Ledinac, da su pripadali Kotoru i da su dobili ime po potoku Nelgoše, nazivu romanskog porijekla. ...«[74]) — Već je ranije istaknuto da narodno predanje: »... govori o starijem i novijem stanovništvu pojedinih plemena stare Crne Gore. Podjela je re-

[68]) Dr Radoslav Vešović: »Matica plemena Vasojevića« — separatni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLVI, 1934, sveska za historiju i etnografiju, 177.

[69]) Isto, 174.

[70]) Isto, 174 — 175.

[71]) Dr Radoslav Vešović: Isto, 177.

[72]) Risto Kovijanić: »Pomeni crnogorskih plemena u Kotorskim Spomenicima (XIV — XVI vijek)« knj. I, Istorijski institut SR Crne Gore, Cetinje, 1963, 7 — 8.

[73]) Isto, 10.

[74]) Isto, 20.

lativna. Nije to podjela na starosjedioce romanskog porijekla i na slovenske doseljenike. Od dolaska Slovena pa do polovine XV ili XVI vijeka ne može se znati kad se i odkuda ko doseljavao. Ali, u staro stanovništvo mogu se ubrojiti svi oni plemenici u čijem je porodičnom predanju sačuvano sjećanje da su nastanjeni od davnina, da su starosjedioci, ‚starinci'; a u novije svi oni koji su sačuvali uspomenu da su se doselili i odkuda su došli«.[75])

Mislim da se podjela na starije i novije stanovništvo »pojedinih plemena stare Crne Gore«, a takođe ni Brda, ne može prihvatiti. Ona je nastala mnogo kasnije, pa je svojevremeno služila u špekulativne svrhe. Tako narodno predanje, koje govori o ovoj podjeli i o tzv. rodonačelnicima bratstva i plemena, ne može se dovesti u sklad sa dosad objavljenim istorijskim izvorima. U vezi sa ovim se može navesti više dokaza. To potvrđuje i ranije citirani zaključak o tome kako je nastalo ime Njeguša. Postoje razne legende: »O porijeklu Martinovića, odnosno rodu Orlovića, Erdeljanović je zabilježio nekolike verzije narodnog predanja, — bajičku, cucko-čeklićku i zagaračku. U samim Cucama, odakle su se raselili tri doseljena brata, čuo je više kazivanja. Iznio je ono koje se najviše čuje«.[76]) Takođe: »Po nekim verzijama narodnog predanja pomenuta četiri brata Orlovića su sinovi Orlovića Pavla; po drugoj njegovi srodnici, što je vjerovatnije. Ovo kretanje Orlovića narodno predanje vezuje za pad Hercegovine (1482) kao i seobu Gorevuka i Herakovića. Na osnovu iznesenih arhivskih podataka o Njegušima, i onim koji će se iznijeti o Čeklićima i Cucama, kretanje ovih rodova počelo je mnogo ranije, uskoro poslije kosovskog poraza, a njihovo povlačenje u zetska brda svakako prije prvog pada Srbije pod Turke (1439). U to vrijeme Tudor Nenoja Ivanova već je u Bajicama«.[77]) Za svoju konstataciju — »kretanje ovih rodova počelo je mnogo ranije, uskoro poslije kosovskog poraza«, u čitavome svome radu autor citiranog teksta nije dao dokaza. On se očigledno trudio da dovede u sklad istorijske izvore i legende o pojedinim bratstvima i plemenima, i sebe doveo u nezavidan položaj. Ali njemu je to, sigurno, bilo potrebno da bi stvarao kakav-takav oslonac nekim svojim zaključcima o kojima će kasnije biti riječi. Koliko je narodno predanje nesigurno svjedoči i ono što je zapisano o porijeklu Bjeloša. Oni se dijele na dvije veće bratstveničke grupe: Jovanoviće i Grljeviće, pa se dalje kazuje: Jovanovići su od pomenutog Vuka Jovanova, za kojeg nagađaju, da se doselio »iz Bijelog Polja preo planina« (ne znaju, vele, da li iz Bijelog Polja u Zeti ili iz onog preko Tare) i da je po tome došlo ime Bjeloši, što su bili iz Bijelog Polja«.[78]) Citiraću još neke karakterističke dokaze o tome kako

[75]) Isto, 28.
[76]) Isto, 152.
[77]) Isto, 152 — 153.
[78]) Dr Jovan Erdeljanović: »Stara Crna Gora«, SKA, knj. 24, štampa Zadruge štamparskih radnika »Rodoljub«, kn. Mihajlova, 3, Beograd, 1926, 268.

su nastajala narodna predanja: »Niko nije znao i ne zna prezime Eraku i Rajiču. Zbog toga su njihove potomke druge porodice dirale i zato je knjaz Nikola pokušavao dovesti Eraka i Rajića u vezu sa Cerovićima i Tomićima. On je stao pričati Novici Ceroviću i popu Milosavu Tomiću, kako bi oni mogli biti zajedno došli iz Bosne u Rudine, a odatle se razdvojili. Ovima je to laskalo, dok su Petrovići bili dinastija, i tako je stvoreno kazivanje, koje je poslе ušlo u radove Rovinskog i Svetozara Tomića i u zabeleške prote Milutina Cerovića. Ali je to kazivanje bez ikakve osnove: pitao sam o tome hiljadu ljudi, pa mi ga niko nije potvrdio; pitao sam i samog prota Cerovića, pa mi je i on rekao: »Bogme sam ovo prvi put čuo od knjaza Nikole!. . .«[79])

U vezi sa ovim je karakterističan: » . . . prepis jedne listine, koju je 1770 godine crnogorski zbor na Cetinju (‚svi glavari i starešinstvo opščastva černogorskago') dao tadašnjem gubernaturu crnogorskom, Jovanu Radonjiću, i njegovu domu i u ime celog zbora potpisao mitropolit Sava Petrović. U toj se listini na početku kaže, da se zbor crnogorski sastao, da ispita i posvedoči zasluge doma Radonjića ‚poneže iz drevlje sei znameniti dom proizašao iz Hercegovini od znatnago serbskago blagorodnoga Raiča župana Gatačkoga (koji proizhodi od visoke kuće Nemanjića) koji nemog trpjeti i uzdržavati nasilija turskago pribjeg k prijatelju svojemu k uzmožnomu Ivanu Černojeviću Gospodinu Zetskomu i Černogorskom' . . .«[80]) Na kraju teksta stoji zaključak da se »podaci o ovoj listini ne mogu ozbiljno uzeti, pošto cela listina vrlo jasno pokazuje jaku tendenciju (očevidno pod uticajem samoga gubernatora Jovana Radonjića i njegovih prijatelja), da se dom Radonjića što više uzdigne i po zaslugama njegovih novijih predstavnika i time, što će se pokazati, da su i njegovi preci bili od vrlo znatnog roda«.[81])

U vezi sa ovim treba znati da je, u ono vrijeme, pa i zadugo kasnije, porodica Radonjić bila jedna od najbogatijih ne samo na Njegušima, već i u Crnoj Gori. A ovo i druga slična bratstva koja su imala značajnu ulogu u oslobodilačkoj borbi Crnogoraca mahom su koristila svoj položaj, u ondašnjoj vlasti, i za bogaćenje svojih članova. Zato su najčešće, po narodnom predanju, rodonačelnici ovih bratstava i plemena, koji sebe ubrajaju u taj tzv. novi svijet, neke stare poznate ličnosti iz kosovskog boja, iz Bosne ili Hercegovine, a ponekad i iz Albanije, koje su se navodno doselile u Crnu Goru zbog sukoba sa Turcima. Niko od njih nema za svoga rodonačelnika kmeta — bezemljaša, koji je pobjegao od zuluma svoga feudalnog gospodara, ili nekoga koji je pobjegao sa neke galije, ili nekog zanatliju koji je ovamo došao tražeći posla. Na toj osnovi oni su češće vezivali za sebe i svoje bratstvenike i plemenike, bez obzira što njihovi ekonomski interesi nijesu bili identični. Ali i pored toga što se narodna tradicija ne može prihvatiti kao izvor istorijskih činjenica,

[79]) Isto, 420.
[80]) Isto, 422.
[81]) Isto, 423.

bilo bi naivno tvrditi da se u ovom vremenskom razdoblju i nije niko doselio u Zetu, odnosno Crnu Goru iz njenog susjedstva, mada se pri tom ne smije izgubiti iz vida da u ono vrijeme u Zeti nije bilo terena koji su bili ničiji i koje je mogao da prisvoji svaki došljak. A tako je bilo i kasnije. Zemlja je bila u posjedu feudalnih gospodara, a bilo je i one čiji su vlasnici bili slobodni seljaci. Čak su se u planinama znali i vlasnici katuna. U brdima Zete, odnosno kasnije Crne Gore još u ono vrijeme, vladala je glad za zemljom, pa su se čitave porodice iseljavale u Primorje ili se pomicale na sjever. Da je narodna tradicija ili predanje o porijeklu pojedinih bratstava i plemena po pravilu plod mašte potvrđuje i sljedeće: »Tokom XV vijeka javljaju se prezimena najviše po ocu, manje po djedu, rijetko po zajedničkom pretku. Zato je veoma teško, često nemoguće, svrstati stanovnike jednog plemena po rodovima i bratstvima, po porijeklu, kao što ih je nemoguće dosljedno raspodijeliti po naseljima, jer su ista i slična imena veoma česta i izukrštana«.[82])

Ako se to ne može činiti na osnovu sačuvanih i objavljenih istorijskih izvora, koji nijesu za potcjenjivanje, kako je onda moguće prihvatiti kazivanje pojedinaca i grupa, koje se, navodno, prenosilo s koljena na koljeno i to pripodobljavati sačuvanim dokumentima. Smatram da je to, u našim savremenim uslovima, nemoguće u nauci. Već smo vidjeli koliko ta kazivanja pate od nagađanja, više verzija, a naročito subjektivizma svake generacije, koja je sve to podešavala svojim potrebama. No to, ipak ne treba da znači da sačuvane istorijske izvore iz raznih epoha treba apsolutizirati. Neminovno oni nose pečat vremena u kojemu su nastali, pa je zadatak onih koji se njima koriste da se što je moguće više približe njihovoj onovremenskoj sadržini. U vezi sa ovim kasnije ću navesti jedan primjer.

S obzirom da je, u ono vrijeme, pa i za dugo kasnije, Kotor bio značajan trgovinski centar, u ugovorima, priznanicama, testamentima i drugim ispravama, koje su ozvaničavane kod suda, sačuvan je i niz značajnih podataka. U njima se, već u XV vijeku pominju imena Njeguša, Čeklića, Cuca, Bjelica, Ozrinića (Čevljana), Cetinjana, Pješivaca, Zagarčana i drugih. Da li se ona pominju u ovim dokumentima kao imena plemena, ili neke zajednice plemena, da li kao imena nekih širih teritorijalnih područja, smatram da se ne može izrično tvrditi. No, o plemenima u Crnoj Gori biće kasnije riječi. U vrijeme o kojemu je riječ pominju se i Bjelopavlići: »Božidar Radičev Milojević iz Njguša (Bosidariu Radichi Miloevich de Negusii) javlja se maja 1437. kao jemac za Radina Milončevića iz Bjelopavlića, koji stupa u službu kod kotorskog kovača Miladina Novakovića«.[83]) Isto tako: »Đurađ Bogutović iz Drobnjaka i njegovi sinovi Vukac, Radin, Herak, Pribil i Ostoja, javljaju se 1. marta 1399. godine«.[84])

[82]) Risto Kovijanić: c. d., 28.
[83]) Isto, 30.
[84]) Isto, 44.

Da su ovi krajevi i mnogo ranije bili naseljeni o tome govori i sljedeće: »Ozrinići su se nekad zvali Kčevo. Pominje se kao župa u Ljetopisu popa Dukljanina, iz XII vijeka, u obliku Kčeva (Cuceva, Cuccevi)«.[85]) Isto tako: »Čeklići se pominju još od godine 1326, počevši s najstarijom godinom sačuvanih sudsko-notarskih spisa. (. . .) Od stanovnika prvi se pominje Maroje iz Tekle. Da to nije sin Tekle, nego stanovnik Čeklića svjedoči činjenica što se s njim zajedno javlja Simo iz Komana (Maroje de Tekla et Scime de Komana).[86]) Pa i neka imena određenih područja, ili tzv. plemena, potiču još iz najstarijih vremena. A niz ranije citiranih istorijskih izvora svjedoči da: »Ime Herak nije tada bilo rijetko Magistar Herak sa Luštice, berberin-vidar rana, primljen je u Dubrovniku 1425. godine u službi, i dolazio u Zetu da liječi nogu Stevanu Crnojeviću (1460)«.[87])

Iz objavljenih kotorskih istorijskih izvora da se zaključiti, da su Mlečani i pripadnike države Crnojevića — Zećane smatrali Slovenima, pa su u organizaciji svoje vlasti u Kotoru imali i lica za vezu sa njima. To se da zaključiti iz sljedećeg: »Radič Milojević i Nikola Radosaljić iz Njeguša, podanici Ivana Crnojevića (ut dicitur a quibusdam Radić Milloevich et Nicolao Radosalich de Negussi, sudbitis magnifici domini Joannis Cernovich) ubili su 22. avgusta 1475, u utorak rano, Nadalina Matkova, slovenskog pisara i tumača pri kancelariji kotorske uprave«.[88]) Navodno zbog toga: ». . . jer su samtrali da on suviše odano i ravnosno služi mletačkim vlastima i mletačkim interesima«.[89]) A i ranije, u godini 1459, pominju se: »Stevan Breša, Nonko Vučević, slovenski oglasivači u Kotoru, . . . «[90]) U ono vrijeme isto tako žive Sloveni u Dubrovniku. Ovo potvrđuje i članak profesora Mih. Dinića: »Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe«.[91]) U njemu je on došao do zaključaka: · . . . da su tako nazivani katolički sveštenici — glagoljaši, koji su pisali glagoljicom a služili službu na slovenskom jeziku«.[92]) — »Ćirilica je kaže prof. Đorđije Sp. Radojičić — prvobitno bila naziv za glagoljicu . . . Glagoljica je nosila naziv ćirilice, a ćirilica glagoljice«.[93]) Pored ostalog, ovo je i dobar primjer kako istorijske izvore treba dovesti u sklad sa vremenom u kojemu su nastali, s obzirom da su se kasnije neki nazivi mijenjali i dobijali drugu sadržinu. Koliko Risto Kovijanić sam sebi protivurječi, svjedoče i sljedeći tekstovi. On pravilno konstatuje:» . . . 3) da je romansko ime Gino (Đino) u XIV vijeku bilo uobičajeno i kod Slovena ovih krajeva, uzajamnim dodirima i miješanjem. Otu-

[85]) Isto, 217.
[86]) Isto, 177—188.
[87]) Isto, 45.
[88]) Isto, 59.
[89]) Isto.
[90]) Isto, 171.
[91]) Isto, 200.
[92]) Isto.
[93]) Isto.

da imena sinovima Grubeše Žanjevdolca Pavle i Gin«.[94]) Ali čim je u pitanju naziv jezika Zećana, uglavnom Slovena, dopunjava i samoga Erdeljanovića, jer mu nije dovoljno dosljedan: »Erdeljanović je naveo, po Miklošiću (Monumenta serbica), listinu o sporu manastira sv. Nikole na Vranjini sa Kalođurđem Đuraševićem 1454. godine koju je pisao kotorski ‚kanžilier', iz kotorskih spomenika se vidi da je tada kotorski kancelar za srpski jezik i ćirilicu bio Stevan Kalođurđe (vić)«.[95]) Međutim ne poziva se na dokumenat u kojemu to izrično piše, — tako je i sam objavio neke koje sam već citirao, a iz kojih se jasno vidi da su oni nazivali slovenski pisari i tumači »pri kancelariji kotorske uprave«. On neadekvatno i sračunato tumači i neke stare nazive. To se jasno vidi iz njegovog tumačenja starog naziva »Sclavonia«. Naime, u jednom ugovoru između Radiča Crnojeva i mletačkih vlasti, Radič im se obavezuje da neće nanijeti Grblju nikakvu štetu dokle ga god bude držao kao ni na području opštine kotorske, čim taj ugovor bude potvrđen dekretom mletačkog dužda. U tome ugovoru se kaže: » . . . on će bez pogovora predati Kotorskoj opštini Grbalj sa stanovništvom, svim pripadnostima i pravima; u protivnom prima obavezu da Mletačkoj Republici plati 500 zlatnih dukata, garantujući svim svojim dobrima, ma gdje se nalazio, ‚u Mlecima, Kotoru, Dubrovniku, Zadru, Ankoni, u Srbiji (in Sclavonia) i u ma kojem mjestu, selu ili tvrđavi' . . . «[96]) Kao što se vidi, autor citiranog teksta je »in Sclavonia« neadekvatno protumačio. Prema ovakvom tumačenju moglo bi se povjerovati kao da je dio Zete sa kojim je, u ono vrijeme, upravljao Radič Crnojev, bio u sastavu Srbije, što ne odgovara ondašnjoj stvarnosti. Već sam ranije naveo da »U savezu sa Mlečićima Crnojevići nijesu priznavali zavještenje Balše III«, pa bi, u vezi sa ovim, bilo nerazumljivo da se Radič Crnojev u pomenutom ugovoru ne obavezuje i za vrijeme kad se nalazi na teritoriji sa kojom je upravljao. Naprotiv, on to čini za jedno mnogo šire područje. Jer: »Od XIII do u XV vijek je Sclavonia bilo opšte poznato ime za čitavu zemlju od Istre do ušća Bojane, od Jadranskog mora u unutrašnjost do Drave i Dunava«.

Isto tako Kovijanić se u svome »naučnom radu« služi poštapalicama »možda« i »biće«, a umjesto da se u svojim zaključcima oslanja na kotorske istorijske izvore i drugu sličnu dokumentaciju njemu za to uglavnom služe narodna predanja. U ovom smislu je i njegova sljedeća konstatacija: »Zato se — kaže Jovićević — s velikom vjerovatnoćom može tvrditi da je predak današnjih Hota bio Srbin i došao ovamo iz srpskih krajeva. Velika plemena Piperi, Vasojevići i Ozrinići srpskog su porijekla i po priznaju (priznanju, S. B.) Hota srodna po krvi Hotima, čime se, opet, najbolje potvrđuje njihovo srpsko po-

[94]) Isto, 113.
[95]) Isto, 133.
[96]) Isto, 135.

rijeklo«.[97]) A svega nekolika retka ranije napisao je: »Po narodnom predanju, sva stara i glavna bratstva Ozrinića vode porijeklo od zajedničkog pretka Ozra, koji se doselio iz Zete«.[98]) U konkretnom slučaju, Kovijanić gubi iz vida da se, u ovo vrijeme, ime Zeta odnosilo na zetsku državu, a ne na područje današnje Zete. A Ozrinići su pripadali zetskoj državi, pa po svemu sudeći, njihovo doseljavanje iz Zete pripada domenu mašte. Oni su po ljetopisu popa Dukljanina još u XII vijeku bili »župa«. Citirani tekstovi jedan drugom protivurječe. U prvom se kaže da se može tvrditi da je predak današnjih Hota bio Srbin i došao ovamo iz srpskih krajeva«. Ali se ništa ne kaže kada je ovamo došao i iz kojih »srpskih krajeva«, dok se u drugom kaže da se Ozro »doselio iz Zete«. On, isto tako, bez ikakvih dokaza, ponavlja priču da su Piperi, Vasojevići i Ozrinići, srpskog porijekla. U vezi sa ovim vrijedno je podsjetiti na ranije citirani tekst dr Radoslava Vešovića, koji se, s obzirom da se »u Sudskoj arhivi u Kotoru« još »u vremenu od 1335. god. nalazi ime Ozrinić zajedno sa imenima drugih bratstava u Kčevu, gde su današnji Ozrinići, drugo, po tradiciji, srodno pleme Vasojevića«, zaključio: »Znači, analogno tome, mogli su i Vasojevići još tada stanovati u svojim sadašnjim mjestima«, što je sigurno, po svemu sudeći, tačno. A to isto važi i za preuzetu tvrdnju Kovijanića »da je predak današnjih Hota bio Srbin«. Na toj poziciji je i sljedeći tekst: »Malisori u Hotima, Kastratima i Grudama, kod kojih narodno predanje seže u veliku davninu, kazivali su Jovićeviću: da je tu neposredno prije današnjeg živio ‚stari narod', ‚kavuri', pod kojim imenom podrazumijevaju Srbe pravoslavne . . . «[99]) Prije svega treba istaći da se Kovijanić nije potrudio da pravilno, bolje reći, adekvatno objasni značenje riječi »kavuri«, jer mu to nije ni odgovaralo. A ona je množina od persijske riječi: »kaur, kaurin«, i ima isto značenje kao »»đaur, đaurin, đavur«,[100]) a označava nemuslimane, nevjernike — hrišćane, ponekad katolike ili latine. Smatram da je ona na Balkanu, pa i u Hotima, Kastratima i Grudama stigla sa Turcima i da u ovim krajevima nije bila poznata prije kraja XV vijeka. Turci su tim imenom nazivali sve inovjerce, a ne samo »Srbe pravoslavne«, za koje ne postoje dokazi da su živjeli u ovim krajevima, niti se u tom smislu mogu praviti ma kakve pretpostavke. U vezi sa ovim i sličnim narodnim predanjima ne treba se danas čuditi, kako onima koji su ih kazivali, tako ni onima koji su ih zapisivali i nekritički saopštavali, jer je to bilo u vrijeme kad su ona služila i kao oslonac državne politike. Ali, besmisleno je danas ih aktuelizirati i na njima zasnivati konkretne zaključke.

Hoti, Kastrati i Grudi, svojevremeno su bili dio Prevalisa, a kasnije Duklje i Zete, pa ne bi bilo mudro odbaciti i moguć-

[97]) Isto, 218.
[98]) Isto.
[99]) Isto.
[100]) Abdulah Škaljić: »Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1966, 401, i 246.

nost da su se i tamo naseljavali slovenski doseljenici, da ih je kasnije asimilovalo starosjedilačko stanovništvo. Možda bi se, u vezi sa ovim, i mogla tražiti neka osnova za tzv. narodno predanje o krvnom srodstvu Hota, Krasnića, Pipera, Vasojevića i Ozrinića. Ono je, isto tako, moglo nastati i na osnovu zajedničke crkve do kraja XII vijeka. A priča o krvnom srodstvu mogla je da utiče pozitivno, u svoje vrijeme, na kvalitet zajedničkih akcija u borbi protiv Turaka. U vezi sa ovim je samo jedno jasno, da se ovo tzv. srodstvo ne zasniva, niti može zasnivati na »predanju«, »da je predak današnjih Hota bio Srbin«, niti da je tu »neposredno prije današnjeg živio ‚stari narod' ‚kavuri', pod kojim imenom podrazumijevaju Srbe pravoslavne«. Nije mi poznato da li su Nemanjići i stanovnike ovih krajeva prevodili na pravoslavlje, pa da se na osnovu sinonimike zaključuje da su i tamo, ranije, nekad živjeli Srbi. No to bi bilo drugo pitanje.

Nijesu bolje sreće ni konstatacije nekih drugih autora koje citira Kovijanić da bi svoje učinio uvjerljivijim: »Pješivci su — kaže Šobajić — staro srpsko pleme. Ovo pleme su osnovali Lužani, prvi Srbi koji su došli u Gornju Zetu. Oni su onde zatekli balkanske starosedeoce, koje narod naziva Španjima, i asimilovali su ih. U Pješivce su po Kosovu među Lužane došli uskoci sa raznih strana, razvijali se i postepeno potiskivali Lužane, tako da njih ovde ima vrlo malo. Ovo važi, uglavnom i za ostala plemena Katunske Nahije«.[101]) U vezi sa ovim problemom postoji i druga »teorija«: »U toku svoje istorije — kaže prof. Lutovac — ova oblast je prolazila kroz razne faze. U srednjem veku, ona je kao periferijski i planinski kraj imala beznačajnu ulogu; imala je nekog značaja samo za stočarstvo; tu su bili katuni zetskih stočara. Sa najezdom Turaka, Katunska nahija postaje stalni zbeg ne samo ovih stočara nego i stanovništva iz Hercegovine, Bosne, Raške, Brda i ostalih delova Crne Gore. Po vremenu naseljavanja postoje dva sloja stanovništva — stariji naseljenici do kraja XV veka, poglavito iz Zete, i mlađi, čiji su preci došli u toku XVI i XVII veka. Gotovo polovina ovih stanovnika je iz Hercegovine i Bosne; zatim po broju doseljenika dolaze Brda, Raška i drugi krajevi . . .«[102]) Treća se, uglavnom podudara sa onom Šobajića: »Kotorski spomenici otkrivaju i drugi sloj stanovništva ove oblasti, snažne struje novih doseljenika, vitalnog srpskog elementa iz Hercegovine, Bosne i Zete, a prema porodičnoj tradiciji još iz Raške, Metohije i sa Kosova. Novi doseljenici tu su se nastanili koncem XIV i tokom XV vijeka«.[103]) Ranije je bilo dovoljno riječi o tome da su prvo u Prevalis došla slovenska plemena, a ne »Lužani, prvi Srbi«, kako kaže Šobajić. Istorijski izvori potvrđuju da je njegova konstatacija bez osnova. Po njemu i po Kovijaniću tzv. novi svijet je nastao »po Kosovu«,

[101]) Risto Kovijanić: c. d., 238.
[102]) Isto.
[103]) Isto.

odnosno »Novi doseljenici tu su se nastanili koncem XIV i tokom XV vijeka«. Isto tako i po Lutovcu »postoje dva sloja stanovništva — stariji naseljenici do kraja XV veka, poglavito iz Zete, i mlađi, čiji su preci došli u toku XVI i XVII veka«. Kao što se vidi Šobajić i Kovijanić se ne slažu sa Lutovcem »Po vremenu naseljavanja«. A svi oni se, opet ne slažu sa tzv. crnogorsko-hercegovačkom tradicijom koja »razvrstava etape naseljavanja na tri sloja«, o čemu je ranije bilo riječi. Kako se sa ovim zabludama o masovnom doseljavanju u Zetu, odnosno Crnu Goru, poslije Kosova, nastoji i dalje opterećivati svijest Crnogoraca, — govori i sljedeće: »Predanje i ne zna za Balšiće, tu primorsku gospodu. Njegova je kolijevka nesumnjivo u brdima, gdje se vjerovatno poslije kosovskog poraza i kasnije doselio znatan dio življa iz krajeva koji su se nalazili pod neposrednom vlašću Lazarevića i, naročito, Brankovića. Sjeverne oblasti današnje Crne Gore nisu ni ulazile u sklop Gornje Zete, već su pripadale Raškoj, čije je stanovništvo ginulo na Kosovu. Može se vjerovati da je upravo taj doseljeni sloj bio nosilac i čuvar upornog kosovskog predanja, koje je zatim svesrdno prigrlila crkva«.[104]) Nijesam provjeravao da li predanje zna »za Balšiće«, ali je sigurno da istorija zna, pa bi to, prije svega, trebalo da bude mjerilo za one koji se bave istorijskom naukom. Predanje može biti interesantno, ali se na njemu direktno ne mogu zasnivati naučni zaključci.

Ne mogu se prihvatiti ni oni zaključci koji se temelje na »vjerovatno« i »može se vjerovati«. Kao što se iz više citiranih tekstova jasno vidi, ne postoje nikakvi dokazi o tzv. doseljavanju u Zetu znatnog dijela »življa iz krajeva koji su se nalazili pod neposrednom vlašću Lazarevića i Brankovića«. O tome ne govore ni »Kotorski spomenici«. Naprotiv, oni svjedoče: »Tokom XV vijeka javljaju se prezimena najviše po ocu, manje po djedu, rijetko po zajedničkom pretku. Zato je veoma teško, često nemoguće, svrstavati stanovnike jednog plemena po rodovima i bratstvima, po porijeklu, kao što ih je nemoguće dosljedno raspodijeliti po naseljima, jer su ista i slična imena veoma česta i izukrštana«. Da je, u ono vrijeme, takvih masovnih doseljavanja bilo, neminovno bi se morao do sada otkriti i neki zapis o tome. Predanje o tome, sa kojima se još i danas bogato koriste neki »naši« istoričari i drugi, nastalo je mnogo kasnije, pored ostalog, i za potrebe oslobodilačke borbe Crnogoraca protiv turskih osvajača.

U periodu turskih osvajanja, u XIV i XV vijeku, naime kad su oni — Turci, potpuno preuzeli vlast u osvojenim zemljama, napuštaju njih samo pojedini raniji njihovi upravljači — bogati feudalci, i o tome postoje dokazi: »Zetsko primorje bilo je podesno za odstupnicu i neposredni oslon na hrišćanski Zapad. Utvrđeni primorski gradovi Kotor, Budva i Ulcinj bili su podesni za odbranu i zaštitu za sklonište porodice i blaga, u prvom

[104]) »Istorija Crne Gore«, knj. druga, tom drugi, Titograd, 1970, 55.

redu Kotor; u slučaju sloma, pojednici su svakako pomišljali i na odstupnicu preko mora«.[105]) U smislu ocjene koja je sadržana u citiranom tekstu govori i sljedeći zapis da su: »Mara Vuka Brankovića i njeni sinovi Grgur, Đurađ i Lazar, deponovali u Kotoru kod Marka Draga, koji je godinu dana docnije bio knez samostalnoga grada Kotora, 183 funte čistog srebra. Ne kaže se da je to srebro predao u ime Mare neki njen poslanik. Prema tome, ona je to lično učinila, ili neki od njenih sinova«.[106]) Sasvim je razumljivo da neki feudalci i drugi bogati ljudi onoga vremena, počinju da napuštaju zemlje, koje su Turci okupirali, tek krajem XIV i u XV vijeku, naime, kad im je postalo jasno da oni ne žele da im i dalje obezbjeđuju klasne pozicije koje su ranije imali. Kao što primjer Mare Branković pokazuje oni se ne sele u Katunsku nahiju i u brda Zete da tamo oru dolove i žive od zemljoradnje i stočarstva, gdje su i inače bili ograničeni uslovi, jer se tim nijesu ni ranije bavili, već se sklanjaju u bezbjednija mjesta, gdje sa svojim blagom mogu mnogo bolje živjeti. U vezi sa ovim, takođe, ne smije se izgubiti iz vida da su Turci, ili njihovi predstavnici, početkom XVI vijeka, stigli i u Katunsku nahiju kao i u druge krajeve zetske države i sa njima sarađuje feudalna vlastela i cetinjske vladike, a oni im za uzvrat obezbjeđuju feudalne privilegije. Na ovom mjestu treba ponovo ukazati na već citirani tekst dr — profesora Božića da »Sjeverne oblasti današnje Crne Gore nisu ni ulazile u sklop Gornje Zete, već su pripadale Raškoj, čije je stanovništvo ginulo na Kosovu«, s obzirom na njegovu tendenciju. Nemoguće je pretpostaviti da i njemu nije poznato, da je Gornja Zeta bila samo jedan manji dio zetske države, kojom su kasnije upravljali Crnojevići, a kojom su, krajem XV vijeka, zagospodarili Turci i Mlečići. Zato njegova konstatacija ne može biti nikakav dokaz da pomenute oblasti nijesu za jedan dugi vremenski period, uglavnom, pripadale zetskoj državi. Pri svemu ovome treba imati u vidu da se »sklop« svih ondašnjih feudalnih država češće mijenjao a pojedina područja dobijala nove feudalne gospodare. U vezi sa ovim problemom karakteristična je i jedna ranija konstatacija pomenutog autora da: »U izvorima nema podataka da li su Budimlje i oblast u kojoj Lim izvire (Plav i Gusinje) poslije propasti Nikole Altomanovića pripadali Balšićima, ali je pouzdano da su se na kraju našli pod vlašću Vuka Brankovića«.[107]) Dok jedan drugi autor kaže: »A. (početno slovo prezimena Altomanović, primjedba S. B.) je pokušao da zauzme i Prizren, koji su posle pogibije kralja Vukašina poseli Balšići, ali nije uspeo. (. . .) Zarobljen u Užicu, bio je oslepljen, a njegove zemlje podeljene: Tvrtko je dobio gornje Podrinje i Polimlje do iznad Prijepolja, Lazar rudnički i užički kraj, a Đurađ Balšić poseo je Trebinje sa Konavlima i Dračevicom. A, je preživeo katastrofu (pominje se 1376) i izgleda da mu je

[105]) Risto Kovijanić: c. d., 43.
[106]) Isto, 45.
[107]) »Istorija Crne Gore«, knj. druga, tom drugi, Titograd 1970, 54.

ostavljena neka malena oblast na uživanje«.[108]) U vezi sa svim izloženim treba ponoviti i tekst koji sam ranije citirao; u njemu je rečeno: »Administrativnom reformom cara Dioklecijana prvi put se u opsegu otprilike teritorije Crne Gore formira jedna administrativna cjelina«; »slovenska oblast Duklja odgovara jezgru rimske provincije Prevalis«; »U XI vijeku Duklja doživljava svoj najveći uspon«; krajem pomenutog vijeka »Postepeno ime Diokletija se zamjenjuje imenom Zeta«, da se ona, opet, kao feudalna država osamostaljuje u XIV vijeku, poslije raspada tzv. srpskog carstva Nemanjića.

Da pripada sferi izmišljanja priča o tome, da se »poslije kosovskog poraza i kasnije doselio znatan dio življa iz krajeva koji su se nalazili pod neposrednom vlašću Lazarevića i, naročito, Brankovića« u brda Zete posredno svjedoči i sljedeći tekst: »Prodiranje Turaka izazvalo je povlačenje stanovništva Zete u planinske krajeve, gdje se ono naglo umnožavalo (u Kučima i Piperima, na primjer, bilo ga je dva puta više) i sve više se orijentisalo na stočarstvo, što je, opet, sa svoje strane, uslovljavalo nove promjene u načinu njegovog života. Tamo je dolazilo do tjeskobe i prenaseljenosti, a to je, pored ostalog, tražilo i privremena, jača ili slabija iseljavanja stočarskog stanovništva k Srbiji, Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji i u XVI vijeku. Seobe stanovništva u XV i XVI vijeku od osobitog su značaja i za istoriju crnogorskih plemena, posebno brdskih, za proučavanje njihovog formiranja, međusobnih i unutrašnjih odnosa i etničkog preformiranja uopšte«.[109]) A da »u brdima« Zete, odnosno Crne Gore nije bilo uslova za masovno useljavanje stanovništva koje se nalazilo »pod neposrednom vlašću Lazarevića« i Vuka Brankovića potvrđuje i sledeće: »Stanovništvo Crne Gore je još od XV vijeka tražilo sebi uslove za opstanak na drugoj strani, iz vijeka u vijek i iz decenije u deceniju, u sve većem broju. Ovo je izuzetno izrazita i vrlo interesantna karakteristika crnogorske istorije, koja se nikad ne može ispustiti iz vida, bez obzira na to o kom se pitanju života i rada ljudi u njihovoj prošlosti raspravljalo«.[110])

U vezi sa svim izloženim, smatram da se može konstatovati da su se, svojevremeno, u rimskoj provinciji Prevalis, kao što je to već ranije istaknuto, naselila slovenska plemena, koja su se, naročito poslije hrišćanizacije, miješala sa starosjedilačkim stanovništvom. U ovoj fazi, pa i kasnije, za vrijeme dukljanske države, na ovoj teritoriji naseljavao se izvjestan broj i pripadnika nekih drugih skupina kao Avara, Krstaša i drugih, koji su kasnije slovenizirani. O ovome svjedoči, pored izvjesnih istorijskih izvora i niz toponima po Crnoj Gori. Treba napomenuti još i to, da do sada u istorijskoj nauci niko nije

[108]) »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. I, Zagreb, MCMLV, Izdanje i naklada Lesikografskog zavoda FNRJ, 84.
[109]) Dr Đorđije-Đoko D. Pejović: »Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku«, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1962, 6.
[110]) Isto, 17 — 18.

dao neke sigurne dokaze, da se među slovenskim doseljenicima u Prevalisu nalazilo i neko pleme koje se nazivalo Srbima. A tim imenom se, ni kasnije, u Duklji nije nazivao neki savez plemena. Isto tako nema ni nekih sigurnih istorijskih dokaza da je u toku čitavog perioda vladavine Nemanjića sa područja Raške, odnosno Srbije, bilo neke zapaženije infiltracije stanovništva u Zetu. Ovo takođe važi i za XIV i XV vijek, kao i za kasnije. To potvrđuje i mišljenje poznatog filologa dr Milana Rešetara, koje je izložio u pismu dr Valtazaru Bogišiću, u februaru 1902. godine. U ovom pismu, pored ostalog, Rešetar kaže i sljedeće: »Kad sam bio u Crnoj Gori ja sam najviše pazio na akcente ali uz to sam naravski čuo i slušao i kako se uopće govori. Prema tome ja sam se uvjerio da su dijalekti, što se govore u Crnoj Gori, u ogromnoj svezi s onim što ih okružuju, tako da ja ne bih nikako rekao da su Crnogorci uskoci iz raznijeg srpskijeh krajeva već pravi starosjedioci, koji tamo žive otkada je uopće našega naroda u ovim krajevima. U toj me misli utvrđuje što vidim da su se neke osobine sadašnjega crnogorskoga govora tamo govorile mnogo ranije«.[111])

Na osnovu istaknutog, razumljivo, postavlja se pitanje kako je u nekim krajevima današnje Crne Gore, svojevremeno, mogla nastati tradicija u nekim porodicama i bratstvima da oni potiču od poznatih feudalaca ili iz njihovog roda, van Crne Gore, ili od nekih poznatih kosovskih junaka? Smatram da njene korijene u Crnoj Gori, prije svega, treba tražiti »... u ekonomskom razvitku društva, u izmenama načina proizvodnje i razmene, u podeli društva na razne klase, koje otuda proističe, i u međusobnim borbama tih klasa«,[112]) bez obzira što razvoj crnogorskog društva ne bi mogli, po šablonu, upoređivati sa razvojem društva u nekim drugim zemljama, jer se ono kod nas razvijalo vrlo usporeno i u specifičnim uslovima, ali se ipak razvijalo. Od značaja za dalji razvoj crnogorskog društva, neminovno je bio i sukob do koga je došlo, krajem XVI vijeka, između Cetinjske mitropolije i Turske carevine, zbog islamizacije stanovništva, ugrožavanja starih feudalnih privilegija crkve i drugih i nadiranja turskog feudalizma. Turske mjere bile su preduzete, u prvom redu, radi stvaranja sigurnijeg oslonca u Crnoj Gori za obezbjeđenje granice prema Mletačkoj Republici. U novim uslovima, kada je već došlo do otpora i oružane borbe, za crkvu je bilo nužno istaći i neke prihvatljivije idejne osnove nego što je odbrana starih feudalnih privilegija, u borbi protiv Turaka. A to je, u ono vrijeme, jedino mogla da bude borba za odbranu vjere, naime hrišćanstva, pred opasnošću od islamizacije. Bilo je nužno, radi perspektive same borbe, u prošlosti potražiti za nju inspiraciju. Ona se mogla naći, u onim uslovima, u »staroj slavi« srpske crkve i hrišćanskog carstva Nemanjića, u »osveti Kosova« i

[111]) Časopis »Stvaranje«, broj 2, Cetinje, 1958, 173.

[112]) F. Engels: »O istoriskom materijalizmu«, »Kultura« Beograd, 1947, 15.

»proklestvu« Vuka Brankovića. Bez obzira što je ova idejna orijentacija, kasnije, negativno uticala na očuvanje tradicija zetske države, ona je bila pravilna, jer je, sigurno, imala za cilj da utiče na mobilizaciju hrišćana i van područja cetinjske mitropolije u borbi protiv Turaka. U vezi s tim, treba reći da Pećka patrijaršija, koliko je poznato, nije imala udjela u ovim događajima.

U novim uslovima borbe protiv Turaka mijenja se sadržaj rada i sam položaj Cetinjske mitropolije. Ona postaje sve više organizator i predvodnik u borbi, a sve manje dušebrižnik. U tim uslovima, iako sporo, nastaju i druge promjene na njenom području. Po pojedinim krajevima Crne Gore počinju da nastaju nove snage koje se sve više izdvajaju po svome imovnom stanju i uopšte ekonomskom položaju iz svoje sredine. Zahvaljujući tome, one u njoj imaju sve veći ugled i vrše sve zapaženiji uticaj i na samu organizaciju društva i borbu protiv Turaka. Cetinjski mitropoliti se s njima sve čvršće povezuju i objektivno pomažu njihovo bogaćenje i uzdizanje dajući im razne privilegije i položaje. S obzirom da ove nove snage nijesu poticale iz redova zetskih feudalaca, pa samim tim nijesu ni imale feudalne tradicije, ona im je, u ono vrijeme, bila nužna, kao skorojevićima, da bi svoj položaj u društvu zasnivali i na svome porijeklu. Tipičan primjer za ovo je slučaj gubernatorske porodice Radonjić sa Njeguša, o kojoj je već bilo riječi. Njen predstavnik Jovan Radonjić, da bi još više uzdigao njen položaj, a samim tim i svoj, traži od crnogorskog zbora na Cetinju 1770. godine i dobija potvrdu o tome da su njihovi »preci bili od vrlo znatnog roda« van Crne Gore. Slično su postupale i druge bogatije glavarske porodice, ili o tome ispredale priču koja je postepeno uzimana sve ozbiljnije i kasnije prenošena na mlađe generacije, jer je to bilo vrijeme kada je carovalo usmeno kazivanje, bez obzira na njegovu istinitost. A to vrijeme je kod nas trajalo dosta dugo. Treba naglasiti da je još Erdeljanović zapazio da tradicija u Crnoj Gori, često, ima više verzija, da su je pojedinci izmišljali za svoje potrebe, a djelimično je ukazao i na uzroke njenog nastajanja. Ali bez obzira na sva ova zapažanja, pojava novih snaga u Crnoj Gori bila je i prvi vjesnik nastajanja nove klasne podjele društva. Bilo je i normalno da one svoje rodonačelnike »pronalaze« u velmožama Nemanjićkog carstva. To im, ipak, nije smetalo da, pod okriljem Cetinjske mitropolije, u specifičnim uslovima u kojima su djelovale, značajno utiču na narodnosnu orijentaciju stanovništva na pretežnom dijelu teritorije ranije zetske države, da organizuju svoju narodnosnu državu i da u njoj, u novim uslovima presudno utiču i na nacionalno opredjeljenje njenih žitelja.

U vezi sa svim izloženim nužno je napomenuti da bi, čak i kada bi tradicija bila realnost, poslije svega onoga što se zbivalo na području današnje Crne Gore u toku XVII, XVIII i XIX vijeka, pa i kasnije, bilo iluzorno praviti neke kombinacije na onoj staroj feudalnoj državnoj osnovi, ili na bazi nekadašnjeg

porijekla izvjesnog broja stanovništva, koje protivurječe današnjoj društvenoj stvarnosti.

Na kraju, nameće se logičan zaključak da neargumentovana tvrdnja dra Dimitrija Vujovića o tome da su »Crnogorci srpskog porijekla«, nema, do sada, potvrde u istorijskim izvorima. Isto tako autentičnost tradicije o porijeklu izvjesnog broja stanovništva u Crnoj Gori, niko još nije naučno dokazao; sve se to, u naše vrijeme, može svrstati jedino u »naučne« zaključke građanske istoriografije.

U daljem tekstu treba imati u vidu i drugu tvrdnju dra Vujovića o tome da Crnogorci »etnički pripadaju« Srbima, za koju on, isto tako, ne daje nikakve dokaze, već treba da mu vjerujemo na riječ. A riječ, makar čija, u nauci, bez dokaza, zvuči prazno. Sačuvani istorijski izvori, o razvoju društva na pretežnom dijelu stare zetske države, poslije njene okupacije od strane Turaka, dovoljno jasno govore o tome kako je nastala ideja etničkog zajedništva na teritoriji Crne Gore, njen put razvoja, od kraja XVI vijeka, na područjima na kojima su živjeli potomci starih Zećana. Istorijski izvori osvjetljavaju sve faze kroz koje je prošla ova ideja o etničkom zajedništvu Crnogoraca do njene pobjede, svjedoče o njenom specifičnom putu razvoja. Ona je, zapravo, nastala i pobijedila u viševjekovnoj borbi protiv turskih osvajača. No prije svega neka o tome govore sačuvani izvori. Prema nekima od njih, još u XVI vijeku bio je predominantan uticaj dukljanske države u svijesti ljudi. Tako je treći sin Ivana Crnojevića koji je, ranije, bio promijenio vjeru i prešao na islam nazivao sebe: » . . . sandžak-begom crnogorskim i primorskim i gospodinom sve dijokletijanske zemlje«.[113]) Isto tako i naš poznati štampar Božidar Vuković, za kojeg je »jedino . . . sigurno da je rođen poslije 1465. godine i da je umro u Veneciji negdje oko 1546. godine«,[114]) naveo je pored ostalog u pogovoru knjige: »Zbornik ili Praznični minej«: »Ja grešni Hristu rab Božidar Vuković, otečestvom od diokle-cijanskih strana, u predeleh makedonskih, od grada koji se zove Podgorica«.[115])

[113]) Branislav Đurđev: »Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1953, 46

[114]) M. Kažić, »Titogradska tribina«, Titograd, broj 500, 6.

[115]) Isto.

NASTAJANJE I RAZVOJ CRNOGORSKE NARODNE ZAJEDNICE

Otpor stanovništva Crne Gore turskom feudalizmu. — Izrastanje, kroz borbu i zajednički društveni interes, na prethodnim istorijskim pretpostavkama, svijesti o crnogorskoj narodnosti. — Pravi smisao istorijskog značenja »srpstva« u Crnoj Gori.

Pošto su Turci, krajem XV vijeka, konačno, preuzeli vlast i nad posljednjim ostacima zetske države, da se zaključiti da, uglavnom, veći dio njenog stanovništva nije gajio neke iluzije u odnosu na turske osvajače, bez obzira na društvene odnose koji su, u ono vrijeme, vladali u Zeti, i veliku zavisnost većeg dijela seljaštva od feudalnih gospodara. Reklo bi se da ovo potvrđuje i sljedeće: »Iako je bilo nekih prilaženja Turcima stanovništva pod mletačkom vlašću, a to se naročito odnosi na Grbalj i neka granična sela, za Crnu Goru u celini to se ne može tvrditi. Naprotiv, kao što smo videli, ima podataka da je odmah pri zauzimanju i nešto kasnije došlo do otpora crnogorskog naroda protiv turskog feudalizma«.[116]) U vezi sa ovim Branislav Đurđev se pita i odgovara: »Šta je prisililo Turke da proglase sve Crnogorce spahijama nepotčinjenim, slobodnim seljacima-filuridžijama, šta je prisililo sultana da dade ‚u zakup' crnogorsku filuriju Skender-begu, poturčenom izdanku dinastije Crnojevića? Kanun-nama kaže da je bio uzrok to što je Crna Gora ‚neprohodna i krševita zemlja, pa raja nije u mogućnosti da daje ušur, harač, ispendže i druge dažbine'. Nesumnjivo da je na takvo rešenje uticao i geografski i, s tim u vezi, privredni položaj Crne Gore. Ali je očigledno da su Turci morali početi po-

[116]) Branislav Đurđev: »Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku«, »Sarajevo«, Sarajevo, 1953, 35

puštati zbog otpora naroda, koji je pre dolaska Skender-bega — kao što smo videli — bio snažan i ponekad čak uspešan. Crna Gora je pretstavljala važnu graničnu oblast prema mletačkim posedima, a turska država je u to vreme obraćala veliku pažnju na granične oblasti i željela da ima granice osigurane«.[117])

Treba reći da su: »... pored crkve u Crnoj Gori XVI i XVII veka postojali i drugi feudalni elementi. Ako glavari i njihovi članovi porodica i nisu bili pravi feudalci, ipak su oni predstavljali sloj koji se izdvajao i koji je imao privilegije. Mislim da je razlika u imanju i bogatstvu davala osnovu za obrazovanje tog sloja. Sigurno je da ta osnova nije bila čvrsta, zbog nevelike razlike u bogatstvu, a još više zbog snažnih elemenata vojne demokratije koji su postojali. Među tim glavarima bilo je pravih feudalaca, bez obzira na to što su njihova imanja i prihodi bili mali. Izvori potvrđuju da je spahija Vujo Rajčev imao feudalno dobro...«,[118]) kao i: »...da je bio od sultana priznat glavar čitave Crne Gore«.[119]) Đurđev piše: »... spahije i knezovi su u to vreme bili uporište vlasti turske feudalne države. Oni su bili i organi za skupljanje poreza«.[120]) I oni i crkva su se oslanjali, da bi očuvali imanja, »na domaće pravo, ali i na tursku vlast«.[121]) To nije bilo bez značaja za očuvanje odnosa »iz epohe Crnojevića, izuzimajući ličnu zavisnost, na izvesnim crkvenim zemljama i da su se uspostavljali drugi odnosi eksploatacije...«.[122]) Dalje Đurđev kaže: »Koliko je bilo čvrsto to tursko uporište u Crnoj Gori XVI i XVII v., to je drugo pitanje. Ono se lako moglo pretvoriti u svoju suprotnost. To ne samo zato što su knezovi i spahije bili čvrsto vezani sa narodom kome su pripadali što, razume se, nije bez značaja, nego što je postojala opasnost prodiranja turskih feudalaca, koji bi ugrozili položaj domaćih feudalnih elemenata«.[123])

Da bi se realnije cijenila onovremenska društvena kretanja, treba znati da: »Iako je unutrašnje jedinstvo Crne Gore u XVI i XVII veku bilo neznatno, ipak je ono postojalo u tolikoj meri da je održavalo teritorijalnu celokupnost Crne Gore. A crnogorski zbor je održavao to jedinstvo«.[124]) Čuvanju jedinstva Crne Gore u XVI i XVII vijeku doprinosili su i »... oni vrlo malobrojni domaći feudalni elementi, među kojima je vladika imao najveći značaj, i sa feudalnim elementima bliže vezane snage«.[125]) Ali: »...krajem XVI i u prvoj polovini XVII veka javlja se povećana opasnost od nadiranja turskog feudalizma. Stalnu opasnost je pretpostavljao prelazak na islam«.[126])

[117]) Isto, 47 — 48.
[118]) Isto, 108.
[119]) Isto.
[120]) Isto
[121]) Isto.
[122]) Isto.
[123]) Isto.
[124]) Isto, 109.
[125]) Isto, 110.
[126]) Isto, 115

Imajući u vidu te okolnosti, naročito s obzirom na dalji razvoj događaja prvih godina XVIII vijeka, može se kao realan prihvatiti zaključak da je od druge polovine XVI vijeka: »... islamski elemenat u Crnoj Gori jačao, a naročito u XVII veku«.[127]) Ovo je normalno povlačilo »... i imovinsko prodiranje muslimana«.[128]) Turci su težili da ukinu autonomiju Crne Gore i pretvore slobodne seljake u svoje kmetove, a samim tim i da Crnogorcima nametnu svoje društvene odnose. O tome Đurđev piše: »Turski vojnici i feudalci muslimani pokušali su da preotmu i preotimali su imanja manastira. Govorili smo o zauzimanju ribolova Olač i Karuč od strane aga iz Žabljaka za vreme vladike Pahomija«.[129]) Tako su u ono vrijeme Crnogorci koji su prelazili na islam sticali prava i povlastice koje su imali turski osvajači, što je djelovalo na njihovo odnarođavanje i pretvaranje u sve izrazitije uporište turske vlasti u Crnoj Gori. Sve je ovo, na drugoj strani, uticalo na čvršće povezivanje svih slojeva ondašnjeg crnogorskog društva u borbi protiv nasilne naplate poreza, poklona i dažbina, već prvih godina XVII vijeka. Dalje borbe protiv turskih osvajača i njihovih eksponenata na ovom području, bez obzira na vjeru, uticale su pozitivno na svijest Crnogoraca i na saznanje da je jedini njihov spas u što čvršćem povezivanju svih slojeva društva i svih krajeva zemlje u borbi za njenu slobodu. Tako oni, 1688. godine, »javno — i sa gledišta unutrašnjeg uređenja Crne Gore u to vreme — zvanično zbacuju vlast sultana«.[130]) U stvari, oslobodilačka borba se razbuktala širom Crne Gore još u drugoj polovini XVI vijeka (ustanak pod vodstvom vojvode Grdana u Nikšiću, Drobnjacima u Pivi, 1597. godine, na primjer), a već od početka XVII vijeka uzima velike razmjere. Kao poseban vid oslobodilačke borbe, razvilo se i četovanje, odnosno hajdukovanje. Crnogorske čete su neprekidno napadale i ubijale Turke ne samo na tlu Crne Gore — tamo gdje ih je bilo, već i u okolnim krajevima, uništavale i plijenile njihova materijalna dobra. Na taj način su pribavljali djelimično i naknadu štete za sve one pljevine, pljačke i sveopšta razaranja što su ih Turci činili u stalnim pokušajima da silom oružja potčine Crnogorce. O tome Jagoš Jovanović piše, da je u XVII i XVIII vijeku, u Crnoj Gori, »hajdukovanje bilo vrlo omiljen posao, (...) neka vrsta privređe, način da se pribavljaju sredstva za život«.[131]) Koliko su Crnogorci »poštovali« tursku vlast govori nam i bitka kod Lješkopolja, 1604. godine, pod vodstvom vladike Rufima, u kojoj su Turci pretrpjeli poraz, a vladika je za bitku uspio da okupi oko 400 Lješnjana. Jagoš Jovanović o tome događaju kaže: »Bitka na Lješkopolju je prva veća i značajnija bitka koju su Crnogorci vodili sa Turcima i prva pobjeda koja je izvojeva-

[127]) Isto, 116.
[128]) Isto.
[129]) Isto.
[130]) Isto, 119.
[131]) Jagoš Jovanović: »Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti«, »Narodna knjiga«, Cetinje, 1948, 70

na pod vođstvom jednog cetinjskog vladike«.[132]) Ovakvih i sličnih borbi u XVII vijeku bilo je više, u raznim krajevima Crne Gore, od kojih treba posebno istaći boj u Bjelopavlićima, u Kosovu Lugu, 1613. godine, gdje su Turci strahovito potučeni, i boj na Vrtijeljci, kod Cetinja, 1685. godine. To što Crnogorci tek 1688. godine i »zvanično zbacuju vlast sultana« sigurno je u tijesnoj vezi sa stanjem u Turskoj i oko nje, sa odnosima Crne Gore i Mletaka, itd. Turski poraz pod Bečom, 1683. godine, podstakao je pokrete za borbu protiv Turaka u mnogim hrišćanskim zemljama. Upravo tada se stvara povoljna situacija za Crnogorce da se i u međunarodnoj politici afirmišu kao slobodan narod, da svoju borbu za konačno oslobođenje cijele Crne Gore povežu s borbom drugih zemalja koje se suprotstavljaju turskim osvajanjima. Za njih je bilo posebno važno uspostaviti čvršću saradnju na tome sa susjednom Mletačkom Republikom, kao i dobiti podršku i pomoć Rusije (što su i uspjeli već 1711. godine).

Ne bi se moglo tvrditi da je za čitavo ovo vrijeme zapažen neki značajan uticaj pećkog patrijarha kao poglavara Srpske pravoslavne crkve na otpor i borbu Crnogoraca protiv turskih osvajača. Ovo ne znači da nije bilo izvjesnih veza i dogovora kao onaj u manastiru Morači, 1648. godine, koji je bio sazvan radi izbora: »... novog srpskog patrijarha u Peći«.[133]) Na ovom sastanku, pošto je izabran novi pećki patrijarh, dogovoreno je da se radi i na sporazumu sa papom u Rimu radi zajedničke akcije protiv Turaka. Crnogorski vladika Mardarije Kornećanin na ovom sastanku predlagao je »da ponude papi uniju sa katoličkom crkvom«.[134])

Za nešto čvršće povezivanje plemena i širu mobilizaciju Crnogoraca u borbi protiv Turaka bio je od velikog značaja izbor Danila Petrovića za vladiku crnogorskog, 1700. godine. Jagoš Jovanović piše: »Vladiku Danila su nagovarali agenti pećkog patrijarha da se po običaju zavladiči kod pećkog patrijarha Kalinika, turskog čovjeka, koji je vrlo često rovario u Crnoj Gori za račun Turske. Danilo nije htio poći u Pećku patrijaršiju, nego je pošao u Sečuj, u Mađarskoj, gdje ga je zavladičio Arsenije III Crnojević, odbjegli srpski patrijarh iz Peći«.[135]) Samo malo dalje Jovanović nastavlja: » ... prema sinđeliji Arsenija III, Danilo je dobio pod svoju crkvenu vlast osim Crne Gore i Brda još i eparhije u primorskim opštinama Grblju, Paštrovićima i Luštici, kao i turske gradove Bar, Ulcinj, Skadar, Žabljak i Podgoricu«.[136])

Sigurno je ova odluka Arsenija III Crnojevića o proširenju crkvene vlasti crnogorske mitropolije, na opštine u primorju kao i pomenute gradove pod turskom vlašću, imala ne samo vjerski, već i širi politički značaj, bez obzira što su ovi

[132]) Isto.
[133]) Isto, 76.
[134]) Isto.
[135]) Isto, 91.
[136]) Isto

krajevi i ranije od davnina pripadali dukljanskoj, odnosno zetskoj državi. Ona je dala, tako da kažem, pravnu osnovu daljem proširivanju vjersko-političke i mobilizatorske akcije crnogorske mitropolije u borbi protiv turskog osvajača i uticaja mletačke vlasti u primorju.

Vladika Danilo je uglavnom uspio da ujedini pravoslavne Crnogorce u borbi protivu onih koji su se bili prevjerili, naime primili islam, i u suštini postali turska agentura. Istraga tzv. poturica imala je veliki značaj za dalje jačanje oslobodilačke borbe i još čvršće povezivanje svih plemena i krajeva Crne Gore. U ono vrijeme je bila od velikog značaja za jačanje i proširivanje ove borbe i gramata ruskoga cara, bez obzira na njene motive. On je, ruski car Petar Veliki, u borbi protiv Turaka: » ... htio da se osloni na balkanske hrišćane, da ih digne na ustanak protiv ‚gonitelja crkve i pravoslavnog naroda'. Da bi to postigao poslao je nekoliko svojih ljudi na Balkan, a u Crnu Goru je poslao pukovnika Mihaila Miloradovića, rodom Hercegovca, i kapetana Ivana Lukačevića, Podgoričanina, da donesu carsku gramatu vladici«.[137])

Ovo je bila era kada su ljudi, odnosno narodi, često nazivani prema vjerskoj pripadnosti, tako da u istorijskim izvorima često srijećemo nazive za sve one koji su ispovijedali istočno-pravoslavnu vjeru da se nazivaju — Hrišćanima, Hristijani ili Pravoslavni narod; za sve one koji su ispovijedali islamsku vjeroispovijest — Turci. Dobar primjer za ovo je i gore citirani pasus, iz kojega se vidi da je ruski car sve narode na Balkanu koji su ispovijedali istočno-pravoslavnu vjeru nazivao »pravoslavni narod«. Isto tako ne treba izgubiti iz vida da je srpski car Dušan, o čemu je već pisano, istočno-pravoslavnu crkvu u svome carstvu proglasio srpskom i ustanovio Srpsku patrijaršiju pod čijom su jurisdikcijom bili svi narodi carstva koji su ispovijedali istočno-pravoslavnu vjeru, pa samim tim i Zećani. Poslije raspada Dušanovog carstva, Zetska, odnosno Cetinjska mitropolija ostala je formalno i dalje u sastavu Srpske pravoslavne crkve, odnosno pod jurisdikcijom pećke patrijaršije, sve do 1776. godine, »kada je Srpska crkva podvrgnuta vaseljenskoj patrijaršiji u Carigradu. Otada je cetinjska mitropolija postala samostalna«.[138])

Po sačuvanim dokumentima iz vremena crnogorskih vladika, bilo da je to njihova prepiska sa drugima, pisma glavara i drugih uglednih ljudi onoga vremena, ili pojedinaca, može se pratiti da li je Srpska crkva vršila uticaj u pogledu narodnosne orijentacije na svijest ljudi u Crnoj Gori, te ako jeste, — u čemu se on manifestuje. U konkretnom slučaju, kad govorim o narodnosnoj orijentaciji, ja još ne mislim i na nacionalnu oformljenost.

Iz sačuvanih i dosad objavljenih dokumenata vidi se da crnogorske vladike, Danilo, Sava i Vasilije, pripadnike isto-

[137]) Isto, 95 — 96.
[138]) Tomaš Marković: c. d., 214.

čno-pravoslavne crkve, kako u Crnoj Gori tako i dalje, čak do Rusije, nazivaju hristijanima.[139]) Pravoslavni hrišćani u Crnoj Gori su po svojoj narodnosnoj orijentaciji Crnogorci, a njihovo je »otečestvo« Crna Gora; takvo je osjećanje vladalo i kod onih koji su živjeli van granica slobodnog dijela Crne Gore, kao na primjer kod vojvode Ilije Drekalovića koji se potpisuje: ». . . gubernator vsjeh Brdah«.[140])

U ono vrijeme i Crnogorci koji su se nalazili pod mletačkom vlašću životno su bili zainteresovani za sudbinu i slobodu Crne Gore. Tako, u svome pismu, »Gubernator grbljanski Petar Lazarević vladici Savi, Grbalj, 15. V. 1748«,[141]) piše kako su ga obavijestili neki ulcinjski Turci da se sprema napad na Crnu Goru sa više strana, a na početku pisma kaže: »Preosvjaščenjejši gospodin mitropolit Sava, otec moj i gospodar«.[142])

Pripadnici istočno-pravoslavne vjere iz Podgorice pišu izvanrednom providuru Marinu Dona-u u Kotoru, u vezi sa nekim Petkom Radulovim, i kažu: » . . . pišemo mi, hristijani podgorički, m.d.p.«,[143]) a pismo potpisuju sa »Opšte hristijani podgorički«.[144])

Vladika Vasilije, u uvodnoj posveti Mihailu Ilarionoviču Voroncovu, u Istoriji o Crnoj Gori,[145]) pored ostalog kaže: »Obrevši se pri presvijetlom dvoru NJENOG IMPERATORSKOG VELIČANSTVA, ja smireni pastir slavenosrpskog crnogorskog naroda, očekujući da budem milostivo otpravljen svojoj otadžbini i duhovnom stadu, osmjelih se da ovaj opis položaja i vladalaca pređašnjih naše zemlje crnogorske, s dodatkom svetih careva srpskih i despota, ko su oni bili i otkud su bili, istinito predstaviti Vašemu Visokografskom Sijateljstvu, kao trudoljubivome i o stranim narodima ljubopitljivome Ministru. . .« i td. Govoreći zatim o štampanju ove Istorije, vladika Vasilije piše o tome, da bi »s narodom našim crnogorskim, i drugi slavenosrpski narodi usrdniju želju imali prema visokoslavnoj Ruskoj Imperiji«.

U istoriji o Crnoj Gori, pored ostalog, kaže se: »Potrebno je i ovo znati, koliko je narod crnogorski poslužio Dvoru austrijskome preko rođenoga svojega patrijarha Arsenija Crnogorca, koji na milostivi poziv rimskog cara Leopolda prvoga, u kome hvaljaše slavne i izabrane narode albanske, a po njima i drugim ilirsko-srpskim narodima posla uz obećanje zadovoljstva. Tada patrijarh srpski Arsenije Crnogorac bježa iz turskih oblasti u svoju otadžbinu Crnu Goru, a Crnogorci ga provedoše kroz Bosnu do carske armije na Dunavu« (str. 37—38). A zatim, malo dalje, nastavlja: »Ja sam ovo sasvim ukratko napisao radi

[139]) Dr Jevto Milović: »Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore«, Cetinje, 1956, dokumenat broj 27, 28, 55, 64, 87, 136, 185, 323, 325. i dr.
[140]) Isto, dokumenat broj 392. i 403.
[141]) Isto, dokumenat broj 393.
[142]) Isto, dokumenat broj 393.
[143]) Isto, dokumenat broj 269.
[144]) Isto, dokumenat broj 269.
[145]) Fototipsko izdanje »Jugoštampa«, Beograd, MCMLI.

obavještenja o našem narodu crnogorskom, u kakvom je stanju bio i kakve je usluge hrišćanskim vladarima s voljom ukazivao, po čemu svak može dovoljno poznati vjernost postojanost toga naroda, koji samo jedino za čast sebi smatra svojim oružjem služiti hrišćanskome gospodaru« (str. 38—39).

Još u jednom značajnom dokumentu vladika Vasilije ostavio nam je svjedočanstvo o svome vremenu i istoriji našega naroda.

I — IZ »KNJIGE ZA ČERNOGORCE-VA SENAT VENETSKI«[146]) pisane 20. juna 1744. u Veneciji:

»Černaja Gora jest opšti zbor naroda. Njima su ot istoka i ot sjevera i ot juga gradovi turski; a od pri moru gradovi principovi. No jest Černa Gora razdvojena va pet nahijah, koje su razdijeljene na 70 knežinah i pet, Zakona su pravoga grečaskoga svete crkve jerolimske«.[147])

A samo malo dalje kaže: »I vasako vrijeme, va koje je respublika obraćala oružje protiv Turčina, Černogorci su vazda svoju čistu vjeru i junaštvo prikazivali za respubliku s velikom štetom ot svoga života i njih imuća«.[148]) U čitavom ovom spisu stanovnici Crne Gore pominju se samo pod imenom Crnogorci.

Vladika Danilo se obično potpisivao kao *mitropolit skenderijski i primorski*[149]), a ponekad samo kao *mitropolit Skandarije, ili vladika cetinjski*.[150]) Vladika Sava potpisivao se kao *mitropolit černogorski, skenderijski i primorski*, ili *skenderijski i primorski*, ili *vladika cetinjski;* kad je pisao predstavnicima Mletačke Republike, titulira se i kao *biskup*[151]) — umjesto mitropolit ili vladika. — Vladika Vasilije najčešće se potpisuje kao *mitropolit černogorski, zetski, skenderijski i primorski*, a ponekad dodaje i: *trona serbskakogo eksarh* Vasilij Petrović.[152]) Iz ovoga potpisa se vidi da se on predstavljao i kao zamjenik srpskog patrijarha.

U nekim pismima vladike Save i Vasilija označeno je po kojemu je kalendaru stavljen datum, pa umjesto da kažu »po starom« ili »istočno-pravoslavnom« (»julijanskom«), stoji »po serbski«[153]) ili »po iliriko«.[154])

Vladika Vasilije i Sava održavali su veze i sa Dubrovačkom Republikom. Biće od interesa da citiram neke izvode iz pisama koje su oni uputili Dubrovčanima, iz kojih se da zaključiti koliko je vladikama Vasiliju i Savi bilo stalo do toga da i Dubrovačku Republiku, na neki način, uključe u borbu protiv Turaka. Vladika Vasilije, u pismu od 1. IX 1763. upućenom dubrova-

[146]) »Prednjegoševsko doba«, Grafički zavod, Titograd, 1966, 178.
[147]) Isto, 178 — 179.
[148]) Isto, 179.
[149]) Dr. Jevto Milović: c. d., dokumenat broj 27, 28, 41. 54. i dr:
[150]) Isto, dokumenat broj 67, 77, 78, 81, 84, 88. i dr.
[151]) Isto, dokumenat broj 162, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 539. i dr.
[152]) Isto, dokumenat broj 397, 398, 419. i 475.
[153]) Isto, dokumenat broj 329, 392, 397, 398, 411, 419, 438, 483. i dr.
[154]) Isto, dokumenat broj 517, 545, 548, 553, 554, 559.

čkom knezu piše, između ostalog: »I zato mi oba brata, mi mitropolita, za preporuku presvijetlogo g-na vezira bosanskoga učinismo mir s vašom državom i Černom Gorom. I budući sad vašijema ljudima ot Černe Gore mirno življenje, ištemo ot vaše visoko počtene Republike pomoć da učinite našoj cerkvi i narodu černogorskomu jednom sumom ot asprih, kako Serbi Serbima i svojijema susjedima, stvar koja će vi bit za slavu vašu i diku po svema carstvima i za bolji vaš interes i budušča vremena... «[155]) Isto tako vladika Sava, u pismu Dubrovčanima, piše: » . . . i drago nam je vladanje vaše koji se vi jošte od našega srbskoga jezika nahodite koji zapovijedate«.[156]) U drugom pismu koje on piše knezu i Senatu dubrovačkom stoji i sljedeće: »Vaša slavna Repub(l)ika zna da je sve gospodstvo i slava serbska pala i ništo nije ostalo do vas nako jedan cvijet na vas svijet što jošte može se serbska zemlja s vama pohvaliti«.[157]) Stiče se utisak da je cilj ovih zanosnih i vrlo laskavih pisama, pored ostalog, bio da podsjete dubrovačku vlastelu na stare veze iz doba Nemanjića, ne bi li ih na taj način pridobili da im ukažu izvjesnu materijalnu pomoć koja im je bila vrlo nužna.

Carstvo Nemanjića je, u svoje doba, bilo najznačajnija državna tvorevina iz prošlosti balkanskih Slovena. Prirodno je što se u XVII, XVIII i XIX vijeku njega sjećaju, tražeći oslonac u prošlosti, a i što su neki priželjkivali da mu budu nasljednici. Nijesu, u ono vrijeme, društvene snage bile sazrele da razmišljaju o njegovoj društvenoj, ekonomskoj i političkoj strukturi, mada je ona već bila prevaziđena. Sasvim je razumljiv, u ovom pogledu, stav crnogorskih vladika koji su predvodili Crnogorce u borbi za odbranu slobode i vjere, što su veličali nekadašnju moć carstva Nemanjića. Za izgubljenu »staru slavu« i moć optuživali su carske velikaše i Turke. Ovo je, zapravo, i bila idejna osnova za šire djelovanje među hrišćanima. Nijesu samo cetinjske vladike u ovom smislu djelovale; to su činili i neki znameniti Hrvati: »Dubrovčanin Mavro Orbini izdao je 1601 historijsko djelo ‚Il regno de gli Slavi'. Na strani 242 donosi grb Stevana Nemanje, u kome se nalaze Bugarska, Makedonija, Srbija, Hrvatska, Raša. — Hrvati su mu sasvim isto što i Rašani ili Srbi«.[158])

U ova teška vremena crnogorske vladike su bile svjesne da treba da traže prijatelje i pomagače ne samo kod jednovjernika, već i kod katolika. Ovo sigurno potvrđuje i pismo vladike Danila, koje je napisao izvanrednom providuru Antoniju Bembu u martu 1730. godine, u kojemu pored ostalog, piše i sljedeće: »Preosvešteni g-n biskup kotorski nam je po duhu svetomu brat, . . . «[159]) Oni su češće sarađivali i sa mletačkim

[155]) Isto, dokumenat broj 455.
[156]) Isto, dokumenat broj 509.
[157]) Isto, dokumenat broj 545.
[158]) Dr Oskar Tartaglia: »Hrvatsko pitanje«, Split, 1939, 12.
[159]) Dr Jevto Milović: c. d., dokumenat 154.

vlastima u Primorju, samo da bi mogli uspješnije da se bore protiv Turaka.

Petar I Petrović — Njegoš je četvrti po redu crnogorski vladika iz kuće Petrovića iz Njeguša, koji je sa još više uspjeha nastavio djelo svojih prethodnika.

Još u prvoj deceniji vladikovanja Petra I, u Francuskoj mlada građanska klasa razbija okove starog feudalnog društva i na svjetlo dana pobjedonosno nastupaju novi kapitalistički društveni odnosi. Ruše se barijere koje su ovjekovječavale vlast feudalnih gospodara. Stvaraju se sve povoljniji uslovi za dalji razvoj privrede, a naročito industrije, koja prihvaća dojučerašnje kmetove, koji sve više napuštaju feudalne gospodare i postaju najamni radnici. Novi društveni odnosi ruše granice feudalnih posjeda, osiguravajući tako svoju punu pobjedu. Oni, istovremeno, stvaraju uslove i značajno utiču na čvršće povezivanje pojedinih krajeva i djelova dotičnog naroda u zemlji u kojoj su nastajali, kao i na njegovu dalju integraciju. To je, zapravo, i bio nov kvalitet u daljem razvoju, u konkretnom slučaju, francuskog društva.

Dok u Francuskoj nastaje nova era u razvoju društva, dotle na Balkanu kao da se ništa ne mijenja. Primitivni turski feudalci divljački pljačkaju porobljene zemlje. Slobodni dio Crne Gore, većinom ograničen na planinski prostor i sa nepovoljnom konfiguracijom terena koji je omogućavao — uglavnom — primitivni način privređivanja, — agrarno je bio prenaseljen i nalazio se, takoreći, u stalnom ratu sa Turcima. Osnovna grana privređivanja bilo je stočarstvo, i njegovi proizvodi služe kao roba za prodaju. Njihovom prodajom na Primorju, a naročito u Kotoru, kao i za vrijeme kad je bio slobodan pristup na pazarima u gradovima kojima su Turci gospodarili, počinje nešto zapaženije da se razvija i unapređuje trgovina. Glavari, pa i drugi koji se njom bave, bogateći se, stiču sve veći ugled i uticaj, » . . . prvo u svom plemenu, a zatim postepeno u čitavoj Crnoj Gori. Pored drugih važnih činilaca (zajednička opasnost od Turaka, često istovjetni interesi za zajedničku saradnju i dr.) i taj činilac (trgovačke veze ostalih plemenskih glavara sa Njegušima) bio je vrlo značajan u procesu ujedinjavanja crnogorskih plemena«.[160]) Ovo je bio dugoročni zadatak koji se u ono vrijeme neodložno postavljao pred svim ljudima koji su bili spremni da se bore za savremenije društvene odnose i dalje oslobođenje krajeva koji su još čamili u ropstvu.

Vladika Petar I, kao i njegovi prethodnici, sve pripadnike istočno-pravoslavne vjere naziva uglavnom Hrišćanima, ne samo u Crnoj Gori, već i u Hercegovini i dalje, a ponekad i Hristijanima.[161]) On poslanicom moli Karađorđa da pomogne narodu Hercegovine, kojega je on, vladika Petar, podigao u borbu

[160]) Dr Dušan Lekić: »Spoljna politika Petra I Petrovića—Njegoša« — predgovor Jagoš Jovanović, Narodna knjiga«, Cetinje, 1950, 5.
[161]) Petar I Petrović: »Freske na kamenu«, Grafički zavod, Titograd, 1965, poslanice broj 37, 38, 39. i 86.

protiv Turaka, ali s obzirom na druge okolnosti nije u mogućnosti da mu ukaže potrebnu pomoć. Iz poslanice ću citirati jednu podužu rečenicu koja je karakteristična za shvatanje njenog autora u vezi sa *plemenom, narodom,* kao i kako on naziva slovenske narode. On glasi: »Također črez naših susjedov i neprijateljej razumijesmo da je rosijska armija imaela strašni boj pod Niš s Turcima, no kako oni govore to nas u serdca bode; može bit da i naročito taki glas iznose, znajući da smo mi serdcem i dušom privezani k svojim jednovjernim i jednoplemenim i da naša i svega sloveno iliričeskoga Naroda radost i sreća zavisi od dobića i slave visokoslavnih Rusov, koji vladenije da rasprostranit Bog v konci selenija«.[162])

Iz teksta je očigledno da se dva naroda, jedan veliki — ruski narod i jedan mali — crnogorski, svode na nižu stepenicu društvenog razvitka, na pleme, i kaže se da su »jednoplemenim«, dok sve slovenske narode naziva samo Narod, i to sloveno iliričeski. Tome »narodu« pripadaju i Crnogorci, što se vidi iz njegovog pisma upućenog caru Francu II, 1796. godine, koje glasi: »Smatram za svetu dužnost izvijestiti Vaše Veličanstvo o pobjedama, koje održaše Crnogorci nad Mahmut pašom, vezirom od Arbanije. Pri tome prinosim najveću blagodarnost Vašem Veličanstvu za prijateljstvo, koje pokazaše k narodu Sloveno-ilirskome crnogorskome pretci Vašega Carskoga Veličanstva blaženopočivši stric Josif II i dragi Vaš roditelj blaženopočivši car Leopold II tim, što dadoše Crnoj Gori nekoliko praha olova, artije za savijanje fišeka i kremenja, te tijem bi nama pomoženo braniti se i odbraniti se od opštega neprijatelja i posljedovatelja Muhamedova Mahmut paše«.[163])

U poslanici arhimandritu Arseniju Gagoviću, iz avgusta 1804. godine, on piše, između ostalog, i ovo: »Mi smo Srbi takovi, ne znademo niti hoćemo znati drugo, nako jedan drugoga goniti i u nesreću i besčest postavljati, i što koji više radi za dobro opštenarodnje, to se više zavist protiv njega vooružava, koja u srpskom narodu, kako i u grečeskom, gordost caruje«.[164]) Međutim, u poslanici od juna 1809. godine, koju piše Drobnjacima i Pivljanima, adresovanoj, između ostalih, »Visokoprepodobnomu Gospodinu ocu Arhimandritu Arseniji...«.[165]) i »...u Drobnjake i u Pivu živuščim hristijanom...«,[166]) poziva ih na borbu protiv Turaka, te ako su saglasni, kaže: »...evo ja s Crnogorcima gotov da vi vojske pošaljem, a eto naša ljubeznejša braća srpski vitezovi ujedno s rusijskom vojskom blizu vaše granice«.[167])

Očigledno je, da se vladika Petar I ne služi istim terminima u ovim dvjema poslanicama, kad se u ovoj iz 1804. obraća

[162]) Isto, poslanica broj 41.
[163]) »Zapisi« — Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XXI, sv. 3. mart 1939, 176.
[164]) Petar I Petrović: c. d., poslanica broj 17.
[165]) Isto, poslanica broj 36.
[166]) Isto.
[167]) Isto, poslanica broj 36.

arhimandritu Gagoviću, i onoj drugoj iz 1809. godine, kad se obraća Drobnjacima i Pivljanima, a među prvima od njih arhimandritu Arseniju (Gagoviću). U prvoj kaže: »Mi smo Srbi takovi...«, a u drugoj: »...i u Drobnjake i u Pivu živuščim hristijanom...« Da je za njega *Srbin* sinonim *Slovena hristijanina* na Balkanu i obratno, dâ se zaključiti, s obzirom na termine kojima se služio u izražavanju određenih pojmova i u jednoj i u drugoj poslanici. Iz daljeg teksta poslanice iz 1809. godine jasno je da on Pivljane smatra Crnogorcima, a srpske vitezove naziva »naša ljubeznejša braća« — sigurno braća i po Hristu. U poslanicama se on češće služi terminom crnogorski narod — kad se obraća Crnogorcima koji su živjeli na jugu i jugozapadu od komunikacije Skadar — Podgorica — Spuž — Nikšić — klanac Duge; onima koji su živjeli na sjeveru i sjevero-istoku od pomenute komunikacije, obično se obraća kao Brđanima, brdskom narodu, ili po njihovim plemenskim imenima. Ovo se jasno vidi iz poslanice koja je upućena na adresu »Svemu Narodu« u kojoj se, između ostalog, kaže: »...i svega našega crnogorskoga i brdskoga naroda...«[168]) Iz poslanice koju je vladika Petar I uputio Brđanima 1800. godine, jasno je, da ih on smatra Crnogorcima, a to se dâ zaključiti iz sljedećeg teksta: »Znate, kako sam vama i svijema Crnogorcima vazda i na svako mjesto govorio...«[169]) Ovo također potvrđuje i »Zakonik opšči crnogorski i brdski« koji u tekstu pominje Crnogorce, Brđane i Primorce (s obzirom na njihov regionalni politički položaj u odnosu na Tursku i Mletke), ali konačno sve njih smatra samo Crnogorcima, što se vidi iz njegovog teksta. U uvodu Zakonika piše i sljedeće: »Nahodeći se mi glavari i starješine i ostala braća naša iz svakog plemena i naše slobodne oblasti Crne Gore i Brda na jedinokupni sabor i vijeću u manastir Cetinje 1798 goda, oktomvra 18 dne, svi jedinoglasno i dogovorno ustanovismo zakon, po kojemu se unaprijed možemo vladati i upravljati na izgled pročijeh narodah ot svijeta...«[170]) A pod »Sedamnaesto« se, između ostalog, kaže: »...toga radi rekosmo i s ovim kapitulom stabilismo, koji lupež po danas ukrade vola ili konja ukoje mu drago mjesto u Crnoj gori i u Brdima, ili u Primorju našoj braći prijateljima, koji se nahode u cesarokraljevskoj zemlji i državi...«[171]) U nekim članovima Zakonika, npr. u sedmom i osmom, upotrijebljena je samo riječ Crnogorac u opštem značenju.

Crna Gora je otadžbina ili, kako se u ono vrijeme, obično govorilo, »otečestvo« svih Crnogoraca, bez obzira da li žive u granicama slobodnog dijela Crne Gore, što se može zaključiti prema sačuvanim izvorima, kako iz vremena o kojemu je riječ, tako i iz onoga ranije. U vezi sa ovim, već sam pomenuo ranije pismo kučkog vojvode i gubernatora svih Brda, Ilije Drekalo-

[168]) Isto, poslanica broj 16.
[169]) Isto, poslanice broj 10.
[170]) Isto, str. 475—476.
[171]) Isto, str. 483.

vića, koje potiče iz »(1755)« godine. Isto tako i u »Zakoniku« se govori o otečestvu. Pod »Dvadeset vtoro« propisujući o tome kako treba »sudci« da sude po svome razumu i rasuđivanju kaže se: »Prvo: valja da se spomenu, što oni glasom naroda po volji Božijej za sudce i upravitelje postavljeni jesu, a ne kako najamnici, no kako otci pravi i ljubitelji otečestva«.[172]) A dalje pod »Trideset treće« govori se: »Dužnost svakoga sina otečestva veže i ponuđa da on bude vjeran i uzdan svojemu otečestvu i da ga ni jedno blago i bogatstvo od toga razdvojiti ne može, niti ga podmititi da se nazove izdajnik i nevjernik svoje braće i otečestva; u ovu se dužnost mi svikolici nahodimo, budući svi rođeni i vaspitani u jednom otečestvu. . . «[173]) U daljem nastavku ovoga člana Zakonika još dva puta se pominje otečestvo; on je, u suštini čitav usmjeren da pomaže daljem razvijanju ljubavi i vjernosti prema svome »otečestvu«.

U poslanici, upućenoj » . . . glavarom i starješina i svijema Crnogorcima«, 1816. godine, u kojoj se govori o borbama koje su Srbi vodili protivu turskih zulumćara, vladika Petar I Srbiju naziva »srbska zemlja«, pa malo dalje nastavlja: »No među ono žalosno roblje, koje su Turci u to vrijeme zarobili, bila je zarobljena Mirosanda, sestra slavnoga vojvode Lazara Mutapa, koju je sama ruka božija izbavila i dovela k mene. I evo danas u ime božje polazi put manastira Ostroga i Morače, želeći da se bliže srbske granice nahodi, gdje bi mogla levše i skorij za svoju rodbinu i domovinu i za svoje otečestvo razumjeti«.[174])

Luka Pejović piše serdaru Mihajlu Boškoviću juna 1829. godine i u pismu mu, između ostalog, kaže: »I tako ja vas molim od moje bande i od svijeh ovoga tajnoga sovjeta, ako bude ovijeh skorijeg dana boja u Zeti, da i vi date ruku pomoći na Spuž, da ne dođe pomoć Podgorici. Ovo sada ja tajno upraljam i u ovo je pop Andrija Pejović i svi glavari nahije riječke i serdar Plamenac i š njim sam i ja, velju; serdar Stano Đukanov i sva lješanska nahija i uzdamo se da će i Piperi i Kuči.

Dakle radi ljubavi otačastva našega i vi dajte ruku pomoći i ni od koga se ne bojte, e ja sada znam sve daljnje posle«.[175])

Nema sumnje, otačestvo Pejovića je Crna Gora i on apeluje na ljubav serdara Boškovića prema njoj.

Bez obzira što vladika Petar I, u poslanici upućenoj 1811. godine Karađorđu, Ruse naziva »jednovjernim i jednoplemenim««, zato što su Sloveni i pravoslavni Hrišćani, iz njegovih tekstova se vidi da on hrišćane-Slovene dijeli na više naroda. U uvodu »Stege« bilježi da su »Turci vazdašnji hristijanskoga roda neprijatelji. . . «,[176]) a pod »Treće«, govoreći o tome što će se preduzeti protivu onih koji bi bili javno ili tajno u službi

[172]) Isto, str. 488.
[173]) Isto, str. 493.
[174]) Isto, poslanica broj 48.
[175]) »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XXI, sv. 3, mart 1939, 170.
[176]) Petar I Petrović: c. d., str. 495.

neprijatelja, kaže: » . . . takvoga svi jedinoglasno predaemo vječnome prokletstvu kako Judu predatelja Gospodnja i kako zločestivoga Vuka Brankovića, koji izdade Srblje na Kosovo i vječnu mrzost i prokletstvo ot naroda na sebe privleče i ot milosti božje otpade, i takvoga brackoga i hristijanskoga krvnika i izdajnika, koji bi se naša, ne samo što vječnome prokletstvu predadosmo i rekosmo. . .«[177])

Iz gornjeg citata može se izvesti samo jedan zaključak: Vuk Branković, »koji izdade Srblje na Kosovo«, tretira se kao Juda koji je izdao Hrista. U tekstu se kaže da je Vuk izdao Srbe, a ne i Crnogorce, jer da se mislilo i na Crnogorce — tekst bi morao biti drukčije stilizovan. Imenom Vuka Brankovića u ono vrijeme su nazivani svi oni koji su izdavali bilo koji pravoslavni narod Turcima. U prvom pismu vladike Petra I, upućenom Jeremiji Gagiću oktobra 1827. godine u vezi sa dolaskom Sima Milutinovića u Crnu Goru, između ostalog, kaže se i sljedeće: »Ja ne znam bi li se ikakav drugi Serbin soglasio živjeti u Crnoj Gori, kako što je naš ljubezni Milutinović soglasan«.[178]) Iz ovoga teksta je, valjda, jasno da vladika Petar I smatra da u Crnoj Gori žive Crnogorci, a da je Simo Milutinović jedini Srbin koji se saglasio da živi u Crnoj Gori. A u poslanici upućenoj glavarima 1828. godine, piše: » . . . pa neka paze Crnogorci i Brđani u kakvo će . . . ostati ratujući jedni s drugijem i kako će se pred Rusima i pred Srbima prikazati, da ne ostanu zadnji od svakoga u vrijeme kad bi mogli najprvi biti, da hoće slogu i poslušanje imat«.[179]) — Što se vladika Petar I, u ono vrijeme, i Brđanima češće obraća posebno, to svakako čini da ne bi povrijedio njihovu regionalnu osjetljivost, pošto su oni čitavo vrijeme bili od Crne Gore odvojeni gradovima Podgoricom, Spužom, i Nikšićem, koji su bili pod turskom okupacijom, što ih je dovodilo i u posebno težak položaj prema Turcima.

Može se prigovoriti da je vladika Petar I, ponekad u svojim poslanicama i Crnogorce nazivao Srbima, bez obzira što ih je smatrao posebnim narodom. Na ovo se može dati siguran odgovor da je on, kao što sam to već ranije naglasio, sve hrišćane Slovene, na Balkanu, pa i Crnogorce, u jednom malom broju poslanica nazivao Srbima, bez obzira što se on lično Crnogorcima i crnogorskom narodu nije tako obraćao. U vezi sa ovim, ne smije se izgubiti iz vida da se preko pripadništva srpskom carstvu dokazivao i legalitet borbe protiv Turaka, odnosno politike nezavisnosti Crne Gore kao navedno nepokorenog dijela srpskog carstva, što je bilo od velike važnosti pred ondašnjim legitimističkim dvorovima i vladama velikih sila u Evropi.

U ono vrijeme pa i kasnije dosta dugo, pozivanje na srpstvo, odnosno hrišćanstvo, moglo je da se koristi na širem planu za mobilizaciju »raje« u borbi protiv Turaka, a tada je to

[177]) Isto, str. 497.
[178]) Isto, str. 545.
[179]) Isto, poslanica broj 109.

bio i najvažniji zadatak koji se postavljao pred hrišćanima na Balkanu. Borba za »krst časni i slobodu zlatnu« bila je onda, a i kasnije, osnovna pokretačka parola, što je sasvim i razumljivo. Onda nije bilo oportuno, niti politički mudro, isticati među hrišćanima Slovenima — u međusobnim — kontaktima ono što ih dijeli, a to je bio osjećaj pripadnosti svome narodu i svome »otečestvu«, jer je to isticanje moglo da ima negativne posljedice na zajedničku borbu protivu turskih osvajača.

Činjenica da je u prošlosti vršeno (a da se i danas nerijetko vrši) jednačenje pojmova »srpsko« i »pravoslavno-hrišćansko«, potvrđuje se i onim što je profesor Andrija Lainović napisao, 1950. godine, u jednoj popularno-naučnoj skici o prošlosti Titograda. Lainović kaže: »U njemu hrišćansko, odnosno srpsko stanovništvo Podgorice kako se ono osjećalo, nije imalo nikakve ekonomske obaveze prema begovima . . .«[180] Kao što se vidi, i po Lainoviću je hrišćanstvo sinonim srpstva, ali se on za ovo svoje tumačenje osjećanja podgoričkih hrišćana nije pozvao ni na jedan istorijski izvor koji potiče iz vremena zaključno sa prvom polovinom XIX vijeka. Lainović i sam to kasnije potvrđuje. On u svome radu citira i jedno pismo u kojemu podgorička »Pravoslavna opština . . .«[181] traži od crnogorskog mitropolita Ilariona Roganovića, pored ostalog, i sljedeće: ». . . izvolite izdavati pomoć od mile nam otadžbine Crne Gore«. To je, vjerujem, dovoljno da se može uočiti narodnosna orijentacija podgoričkih hrišćana, ali to Lainović ne ističe, već ukazuje 1950. godine na njihova vjerska, po njemu »srpska« osjećanja, iako vjera i vjerska osjećanja u naše vrijeme nijesu od značaja kao nekad.

Postavlja se pitanje: da li su, za vrijeme vladike Petra I zbivanja i promjene koje su nastajale u društvenim odnosima u pojedinim zemljama u Evropi imale odjeka u Turskoj, na Balkanu i u Crnoj Gori? Na ovo pitanje mora se odgovoriti potvrdno, ali su ta progresivna kretanja bila dosta spora i obilovala su padovima i povremenom stagnacijom. Što se tiče Crne Gore, u njoj neće, još za duži vremenski period, postojati objektivni uslovi za brži društveni razvitak.

Odjek društvenih kretanja u Francuskoj i nastajanje novih pojmova za nove kvalitete, kod nas u Crnoj Gori, može se zapaziti i u pismu Sava Plamenca pisanom iz januara 1818. godine, vladici Petru o ubistvu Karađorđevom. Taj čin ga je, veli on, »toliko ožalostio koliko nije moguće vjerovat ne za drugo nako za ukor i vječni stid našoj naciji«.[182] Sigurno je Savo Plamenac, upotrebljavajući termin *nacija*, mislio na sve slovenske narode na Balkanu, pošto se u ono vrijeme još nije moglo govoriti o punoj afirmaciji neke nacije među balkanskim

[180]) Andrija V. Lainović: »Kratak pogled na prošlost Titograda«, »Narodna knjiga«, Cetinje, 1950. 32.
[181]) Isto, 35.
[182]) Dr Petar I. Popović :»Crna Gora u doba Petra I i Petra II«, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, 108.

Slovenima. U prilog ovome ide i terminologija kojom su se u prepisci služili knez Miloš Obrenović i vladika Petar I, u vrijeme grčkog ustanka: » . . . nastale su nešto življe veze između vladike Petra i kneza Miloša. Miloš je pretpostavljao da ga Turci mogu napasti, pa nastoji da obezbedi pomoć Crnogoraca«.[183]) On u martu 1821. godine opširno piše vladici o raznim događajima i: »Kaže da namerava, ako se pregovori ne završe, knezove na neki način izbaviti i protiv napada se braniti do poslednje kapi krvi. Uveren je da će vladika svim snagama učestvovati u izbavljenju našega naroda od iga turskoga . . .[184]) U junu iste godine, i pored negativnog odgovora vladike Petra I, knez Miloš, između ostalog piše: »U ovakvom vnezapnom napadeniju nadamo se (. . .) da i Vaše Visokopreosvajaščenstvo otkazati ne bi podati pomošč svoji nam jednokrvnoj i jednoplemenoj braći svojoj izvjestim Vam sposobom . . .«[185]) Zatim, u pismu iz februara 1822. godine, knez Miloš kaže: ». . . Ako Porta ne primi posljednju rusku notu podnetu u korist hrišćanskih naroda u turskom carstvu, Rusija namerava povesti rat protiv nje, a taj rat treba da bude ‚vojna obšta narodna' . . .«[186])

U ovakvoj situaciji crnogorski narod na slobodnoj teritoriji Crne Gore bio je prinuđen da brani svoje slobodno siromaštvo od nasrtaja turskih zavojevača i da podiže duh onih koji su još robovali Turcima, kako bi sačuvali svoju vjeru, a samim tim i svijest o pripadnosti svome narodu.

Živeći uglavnom na brdsko-planinskom području, crnogorsko stanovništvo se na dosta primitivan način bavilo zemljoradnjom i stočarstvom, a malim dijelom i ulovom ribe. Oskudijevalo se u obradivim površinama i livadama, naime vladala je stalna glad za zemljom. Na slobodnoj teritoriji nije bilo ni jednog gradskog centra, ukoliko se takvim ne bi mogla smatrati Rijeka Crnojevića, koja je »još od ranije predstavljala glavni trgovački centar Crne Gore, . . .«[187]) Zemljoradnja i stočarstvo su ostali kao glavne privredne grane a one nijesu omogućavale brži razvoj drugih privrednih djelatnosti, izuzev trgovine, pa i nju je ometala stalna ratna pripravnost. U ovako teškoj situaciji, u zemlji koja je, zapravo, predstavljala slobodno ostrvo u tursko-austrijskom moru, u Crnoj Gori, poslije smrti vladike Petra I dolazi za njegovog nasljednika mladi Radivoj — Rade Petrović, koji malo kasnije postaje i vladika crnogorski (pod imenom Petar II Petrović Njegoš). On nastavlja djelo svoga prethodnika na daljem jačanju jedinstva crnogorskog naroda i učvršćenju centralne državne vlasti. Razbijače narodnog jedinstva i izdajnike je oštro kažnjavao, i vodio dosljednu borbu protiv turskih zavojevača. Bez obzira na sve teškoće, njegovo vri-

[183]) Isto, 108.
[184]) Isto, 109.
[185]) Isto.
[186]) Isto, 110.
[187]) Dr Mirčeta Đurović: »Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka«, Štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1958, 14.

jeme je poznato i po daljem narastanju trgovačkih veza između slobodnog dijela Crne Gore i Primorja, kao i njegovo nastojanje da privoli tursku vlast u okupiranim crnogorskm gradovima, da pristup na pazarima bude slobodniji, bar za vrijeme relativnog mira.

Trgovinom su se najviše bavili, uglavnom, oni koji su imali glavarske položaje. A neki su od njih, kao Pero Tomov, vladičin brat, imali: »posebna ovlašćenja za trgovinu sa inostranstvom, pa je preko njega išao najveći dio uvoza i izvoza«.[188])

Radi što šireg okupljanja hrišćana u borbu protiv Turaka, Petar II uspostavlja više veza van Crne Gore. Dopisuje se i sa Milošem Obrenovićem. U pismu kojim ga obavještava o smrti svoga strica vladike Petra I stoji i sljedeće: »Mene je ostavio svojim nasljednikom. Narodu sam našemu testamentom pretstavljen i narod me pripoznao«.[189]) Pismom iz februara 1832. godine obavještava kneza Miloša »... da je ruski car poslao g. Ivana Vukotića i g. Mateja Vučićevića da mi pomognu urediti narod crnogorski, koje po njihovom dolasku u Crnu Goru ovaj narod rado povinuje se sada zavedenom sudu«.[190]) U pismu knezu Milošu od januara 1837. godine, iz Beča Petar II piše: »Počitajemo pismo Vaše od 1-voga oktombra prošle godine imao sam čast primiti, iz kojega vidim Vaše dragocjeno raspoloženije k meni i narodu crnogorskom ... (...) Poslije dolaska mojega u ovome stoličnome gradu prvom dušnoću postavio sam sebe odgovoriti Vama, Svjetljejši Kneže, na preljubezno meni Vaše pismo i izjaviti u tome moje neograničeno želenije vidjeti se s Vama lično i pregovoriti o mnogome što bi se ticalo do polze *naroda slavenosrpskago* ... (...) Presvijetli Kneže, Vi izvolite izjasnjivati u Vašemu pismu da u knjigopečatnji crnogorskoj jeste poznali neka pravila ortografičeska sosvijem protivna pravilima ortografije knjigopečatni crkovni slavenski knjiga našeg vjeroispovjedanija. Poradi mene bila bi neograničena radost da bismo svi *Slavenosrbi* učinili među sobom jedno pravilo knjigopečatanja, a osobeno *Srbi* i *Crnogorci*, no i to ostavljam do toga vremena doklen budem sretan vidjeti se s Vama lično i pregovoriti kako o tome tako i o mnogijema drugijema stvarima koje bi se ticale do sreće *podvlasnih nam narodah*« (sva mjesta poduvako S. B.).[191])

Mnoga pisma vladike Petra II, kao i ova upućena knezu Milošu, jasno govore o tome da i on kao i njegovi prethodnici — crnogorske vladike iz kuće Petrovića, nazivaju svoj narod crnogorskim, a da ga potom smatraju i pripadnikom »naroda slavenosrpskago«, što znači Slovenima pravoslavne vjere. Jasno je iz citiranog teksta da vladika želi da sa knezom Milošem razgovara ne samo o odnosima Srba i Crnogoraca, već i šire

[188]) Isto, 29.
[189]) P. P. Njegoš: »Cjelokupna djela«, »Prosveta«, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1951, knj. 7, Pisma I, pismo broj 3.
[190]) Isto, pismo broj 105.
[191]) Isto, pismo broj 434.

od toga, o organizaciji hrišćana u borbi protiv Turaka. Isto tako se iz posljednje rečenice ovog citata jasno vidi, da vladika Petar II riječ *narod upotrebljava* u množini i kaže: »... podvlasnih nam narodah«. Ne može biti sumnje u to da misli na Srbe i Crnogorce — kao na dva posebna naroda. On u jednom pismu iz aprila 1832. godine sokoli Kuče za borbu i kaže da u protivnom »... više se Srbi zvat nećete nego Brankovići«.[192]) A u jednom drugom pismu, iz juna 1842. godine, poziva ih da dođe k njemu da ih miri, pa im dalje piše: »Što se odbijate od svoje vjere i od svoje braće?«[193]) Sva ta neujednačenost u imenovanju južnoslovenskih narodâ hrišćansko-pravoslavne vjere, očito je posljedica miješanja tzv. srpskog pravoslavlja i narodnosti.

Da je vjera, u ono vrijeme, imala važno mjesto za povezivanje ljudi i naroda, svjedoči nam i »Stega« Petra I. Tamo, između ostalog, stoji: »Takvoga izdajnika uvijek ot sabora i obščestva našega otlučismo da česti i poščenja nema nego on i njegov rod da ostanet vo vjek u sramotu i bezčast, kako izdajnik vjere i zakona i hulitelj imena Božija i krvnik svega našeg naroda ...[194])

Imajući u vidu ove i druge okolnosti koje su dovele do takve zbrke u imenovanju narodnosti i religije u doba crnogorskih mitropolita iz kuće Petrović-Njegoš, pokušaću da ovo pitanje još rasvijetlim, iako sam uvjeren da i do sada izložene činjenice dovoljno jasno govore.

U jednom pismu srpskom mitropolitu Melentiji Pavloviću, iz januara 1830. godine, Njegoš kaže: » ... što je poštenje toga naroda (naše braće), to je i naše, a što bi bila sramota tome narodu i njegovu gospodaru, to bi se nama činilo kao da je i nama istijema, kao što i jeste, zašto smo jedne vjere, jednoga jezika i jedne krvi, pak svi kupno k jednoj cjelji gađamo«.[195]) U pismu Jeremiji Gagiću, iz marta 1832. godine, obavještavajući ga o stradanjima Zečana, kaže: ».... i podigne se nekoliko Crnogoracah put Zete i tu izvade iz turskijeh ruku nekoliko srpskije popovah i otmjenije ljudih, kojima su Turci životom ugrožavali ...«[196]) Njegoš piše Vuku Karadžiću, februara 1836. godine, za Teodora Ivkova Pipera: »Ovi znade 120 pjesamah dosta dobrih i mi smo ih već više polovinu prepisali«. Pjesme bi trebalo štampati » ... da bude za udivljenje ljudima ovi prosti Srbin koji je ovoliko pjesamah moga upamtit u svoju prostu glavu«.[197])

Ko savjesno prati prepisku crnogorskih vladika može zapaziti da se oni u svojim pismima, ponekad, obraćaju crnogorskim plemenima koja su u ono vrijeme bila odvojena od Crne

[192]) Isto, pismo broj 116.
[193]) Isto, knj. 8, Pisma II, pismo broj 452.
[194]) Petar I Petrović: c. d., str. 497.
[195]) P. P. Njegoš: c. d., knj. 7, Pisma I, pismo broj 149.
[196]) Isto, pismo broj 107.
[197]) Isto, pismo broj 395.

Gore koridorom, kojim su najčešće gospodarili Turci, ili crnogorskom stanovništvu koje je bilo pod turskom vlašću, kao Srbima, naime kao hrišćanima, jer je za njih na prvom mjestu bila vjerska istovjernost, pa tek na drugom mjestu pripadnost istom narodu. Ovo potvrđuje i drugo pismo Kučima, kao i pismo Melentiju Pavloviću. A ovo važi za sve Brđane, Pivljane, Moračane, Zećane i druge, bez obzira što ih oni smatraju Crnogorcima, o čemu je ranije bilo riječi. Isto tako iz pisma Melentiju Pavloviću vidi se da su Srbi u Srbiji za Njegoša drugi narod, bez obzira što veli da su »jednoga jezika i jedne krvi«. Crnu Goru Petar II smatra i naziva otečestvom svih Crnogoraca, a Srbiju otečestvom Srba[198]) koji su u ono vrijeme živjeli u Srbiji, odnosno pripadali joj kao građani. U pismu Fridrihu Oreškoviću, iz oktobra 1837. godine, na kraju kaže: »Sad Vi primite iskreno-ilirski prijateljski pozdrav . . .«[199]) Ovo sigurno ima veze i sa shvatanjem vladike Petra I o postojanju »slaveno iliričeskoga Naroda«.

Po Njegošu, Sloveni su jedno pleme. Njemu je i Srbija »jednoplemena«, ali u njoj živi srpski narod koji se oformio u narodnosnom smislu. U pismu Tatišćevu, iz decembra 1834. godine, između ostalog, kaže i ovo: » . . . naročito što se tiče slovenskoga plemena . . .« Ovim pismom vladika preporučuje Tatišćevu Vuka Karadžića, za kojega kaže: » . . . srpski književnik, doktor filozofije Vuk Stefanović Karadžić, opterećen mnogobrojnom porodicom i slabim stanjem zdravlja, nema drugih prihoda osim milostivo podarenih mu sto dukata godišnje. Ali i pored svega toga svoga teškoga položaja, on ne samo što u Beču revnosno nastavlja opšte cijenjeni književni rad, nego namjerava da preduzme putovanje po Hrvatskoj, Istri, Dalmaciji, Boki Kotorskoj i Crnoj Gori, koliko da nastavi skupljanje srpskih narodnih pjesama, poslovica i riječi kojih nema u njegovom rječniku, toliko i radi naročitog ispitivanja slovenskoga jezika i opisivanja narodnih običaja u tim krajevima . . . Njegovi dosadašnji radovi daju nam tvrdu nadu u nove uspjehe u tom za poznavanje slovenskoga naroda i jezika toliko važnom poduhvatu. No, da bi željeni uspjeh u toj namjeri bio potpun, potrebna je dobrotvorna novčana pomoć. Vaša Preuzvišenost bi zadužila naročitom zahvalnošću ne samo mene nego i sve ljubitelje srpske i opšte slovenske književnosti . . .«[200])

U pismu Aleksandru Karađorđeviću, iz januara 1841. godine, čitamo: »Nikakav dar na ovome svijetu ne bi meni prijatniji bio od portreta viteza i oca jedinoplemene meni Serbije, kojega su slavni podvigi još kada sam ja mlijeko maternje posao jako na tablici moje duše napisati i koji će vječno ostati ogledalo viteštva ne samo među malijem narodom srpskim nego i među velikijema narodima i u vsemirnoj istoriji«.[201])

[198]) Isto, Pisma II, knj. 8, pismo broj 34, 185, 311. i 504.
[199]) Isto, knj. 7, Pisma I, pismo broj 476.
[200]) Isto, pismo broj 317. — prijevod.
[201]) Isto, knj. 8, Pisma II, pismo broj 315.

Pored toga što su, po Njegošu, Sloveni »jedno pleme«, oni su i »jedan narod«. On kaže, Vuk Karadžić treba da putuje po Hrvatskoj, Istri itd. radi prikupljanja »srpskih narodnih pjesama, poslovica . . .« kao i radi »ispitivanja slovenskoga jezika«. Za Njegoša je naš jezik slovenski, jer se on tako nazivao još od vremena popa Dukljanina. Smatram da su i u ovom konkretnom slučaju u pitanju narodne pjesme koje su se u ono vrijeme pjevale među hrišćanima, jer Njegoš u jednom pismu Vuku Karadžiću, iz avgusta 1833. godine, kaže: »Ako primiš koju čast od onijeg crnogorskijeh pjesamah, pošalji mi ovamo«.[202]) U ono vrijeme, kao što sam to ranije napomenuo, narodnosno obilježavanje je uvijek bilo u drugom planu. Ovakvo opredjeljenje potvrđuje i Simo Matavulj u svojoj knjizi »Bilješke jednog pisca« koje su završene do jula 1898. godine: »Dotle su se u Dalmaciji borile među sobom dvije crkve, istočna i zapadna — druge kakve opće razmirice nije bilo; otada, bez razlike vjere, udružiše se svi »Slovenci« protiv talijanštine«[203]) A dalje na strani 19. piše: »Odiskoni pak na Primorju Srbin je bio samo pravoslavni, — Srpstvo je značilo samo pravoslavlje, kao što u ovijem krajevima (na istoku) znači i danas«.[204])

Gotovo na isti način i približno u isto vrijeme ovome pitanju prilazi i Marko Miljanov, u knjizi »Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi«. On na jednom mjestu piše: »Otkad je Vojvoda Ilija počeo upravljat Kučima, njine su muke sve više bivale ne samo od Turaka, no i od Srba i Latina, koji su oko nji graničili«.[205])

Među Turcima o kojima govori Marko Miljanov bilo je mnogo onih iz Crne Gore koji su primili islam i odrodili se od svoga naroda, i često mu bili teži i od pravih Turaka. Marko Miljanov naziva Srbima susjede Kuča istočno-pravoslavne vjere, ili, kako se to onda najčešće govorilo hrišćane, — a Latinima Albance katoličke vjere sa kojima se uglavnom sa istoka graniče Kuči. Ovakvi nazivi se čak i danas mogu čuti u pojedinim selima, bez obzira što to predstavlja anahronizam.

Koliko su ova pitanja bila mnogima nejasna, i u prvoj polovini XIX vijeka, pa i kasnije, pokazuju neka mišljenja Vuka Karadžića. On piše: »Svi su Crnogorci Slaveni srpske grane grčkog zakona. Samo u Kučima ima nekoliko (valjda nekolike) hiljade Arnauta katolika«.[206]) Pri kraju iste strane nalazi se stav koji je u suprotnosti sa ovim koji sam naveo. »Toga radi mislim da neće biti izlišno ako ovdje napomenem da se prava domovina Srba, u kojoj i danas na milione žive, prostire preko današnje Srbije do Prizrena i Peći s one strane Šare i obu-

[202]) Isto, knj. 7, Pisma I, pismo broj 164.
[203]) Simo Matavulj: »Sabrana djela IV — Bilješke jednog pisca«, »Prosveta«, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1953, 18.
[204]) Isto, 19.
[205]) Marko Miljanov: »Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi«, knj. I, Grafički zavod, Titograd, 1967, 134.
[206]) Vuk. St. Karadžić: »Crna Gora i Boka Kotorska«, »Nolit«, Beograd, 1969, 13.

hvata cijelu Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, kraj oko Bara, austrijsku Arbaniju, Dubrovnik, Dalmaciju, Tursku i austrijsku (vojničku) Hrvatsku, Slavoniju, Srijem, gotovo cio Bački komitat i duž Dunava do Sv. Andrije (iznad Budima) i jedan veliki dio Banata. U ovijem krajevima živi preko pet miliona Slavena jedne grane i jednog jezika, koji se jedino razlikuje po zakonu«.[207] Nema potrebe da se upuštam u razmatranje da li je Vuk ovako pisao iz neznanja ili sa željom da pomogne nastojanja ondašnje državne politike srpske vlade i mlade buržoazije. Kad on govori o razlikama »po zakonu« sigurno misli na razlike po vjeroispovijesti. No, bilo kako bilo, on je objektivno glasnogovornik mlade srpske građanske klase, željne ekspanzije i proširenja svoga uticaja i u zemljama van granica Srbije i na narode koji po svojim narodnosnim osjećanjima nijesu bili Srbi.

Da srpski narod, po Njegošu, nije bio istoga porijekla sa crnogorskim narodom, dâ se zaključiti po diplomi koju je on izdao Karađorđevom sinu Aleksandru. U diplomi, pored ostalog, piše: »Neka je poznato i znano da smo mi Aleksandra Crnog, sina bivšeg srpskog vrhovnog vožda Đorđa Petrovića Crnog, koji proističe od starih knjaževa naše oblasti Vasojevića, priznali svijetlim knjazom i patriotom našim po porijeklu. Naročito cijeneći zasluge njegova oca, koji je svojom hrabrošću oslobodio od turskog jarma naše jednoplemenike, smatrali smo za pravedno i dostojno da se odlikuje i odlikujemo gorepomenutog knjaza Aleksandra Crnog vojvodskim činom«. Malo niže se u diplomi kaže: »... potvrdili smo ovu diplomu potpisom i priloženim našim državnim pečatom.

Dana u crnogorskoj prijestonici Cetinju godine od rođenja Hristova 1840, mjeseca decembra 21 dana«.[208]

Njegoš u mnogim svojim pismima govori o crnogorskom narodu,[209] a u jednom malom broju i o crnogorskom i brdskom;[210] a o razlozima za ovo, već sam govorio.

U cilju jačanja pokreta za borbu protivu turskog carstva, Njegoš uspostavlja razne veze i dopisuje se sa raznim ličnostima. Nije se on upuštao u analiziranje pokreta i ličnosti; za njega je bilo osnovno, da on, u datoj situaciji, utiče na slabljenje turske vlasti na Balkanu, a naročito na granici prema Crnoj Gori. Pored toga što je održavao, kao i njegov prethodnik vladika Petar I, prisne veze sa knezom Milošem, on se povezivao i sa odmetnicima od turske vlasti, bez obzira na njihove ciljeve. On se dopisuje i dogovara sa Husein-begom Gardaševićem za borbu protivu carske vojske. Njegov opunomoćenik u ovim razgovorima je bio iguman Mojsije Zečević. U pismu Husein-begu iz februara 1832. godine Njegoš kaže: »Po poslanom namа igumanu Mojseju imali smo radost primit tvoje predrago pismo od 9 čisla prošastoga januarija, u koje vidim prijateljstvo i ljubav koje želiš da budu među nama. To nam je mnogo milo čuti, a osobito što si zborio na riječ sa igumanom Mojsijem, mi sve to kabulimo i tvrdu ti božju vjeru dajemo da ćemo odsada unapredak biti ujedno i krv svoju prolijevati za vjeru i slobodu našu«.[211] Dalje, u pismu, vladika preporučuje Husein-begu kako da se odnosi prema nizamu, pa nastavlja: »Mi se često bijemo sa nizamom sadrijazema i mislimo ovoga proljeća sakupiti vojsku i udariti na nizam, koji se nalazi oko Skadra; no za takvu vojsku neimajući džebane, molimo te kako našega predragoga prijatelja da nam pošalješ jedno 100 tovara fišeka, da taj nizam što je oko Skadra razbijemo i da ga otolen raščeramo«.[212] Ovo pismo jasno govori o tome koliko su ove veze bile čvrste, kao i da su se razvijale na obostrano zadovoljstvo. Ali knez Miloš Obrenović je bio drugog mišljenja. On je: »... bio protiv ustanka i pomaganja Huseinu Gardaščeviću. Odvraćao je od toga i bosanske begove i Njegoša. Da bi postigao taj cilj, nije prezao da kod bosanskih vođa omrzi Mojsija kao glavnog Njegoševog pregovarača. To se vidi iz prepiske između kneza Miloša i bega Vidajića. U odgovoru kneza Miloša Vidajiću, 31. januara 1832. g., stoji ovo: ‚Kažete upravo; dolazio je u Travnik pop Mojsilo iz Vasojevića, koji je pre nekoliko godina sa četicom ajduka moju crkvu, i svojega dobrodetelja Gospodara Đul Bega konake zapalio, pa je s velikim Gospodarom Husejin kapetanom ugodio, da mu ovaj nešto džebane i troškova da, kako bi bolje mogao za života svoga još nekoliko koza iz Hercegovine i Podgorice oteti'...«[213] Mislim da ovo pismo kneza Miloša, prije svega, govori o tome da on, u suštini, nije prihvatao shvatanje crnogorskih vladika, da treba voditi stalnu borbu da bi se došlo do slobode. On je, kao turski vazal, težio da preko povremenih ustupaka od strane Turske, metodom političke borbe, oslobodi Srbiju. Uvjeren sam da je na mjestu i tumačenje zbog čega se knez Miloš: »... okomio na Mojsija a ne na mladog Njegoša. Mojsije mu je bio opasniji zbog velikog uticaja u krajevima koji su bili u blizini granice Srbije«.[214] Iguman Mojsije Zečević se: »... početkom 1833. godine vratio s Cetinja u Đurđeve Stupove, gdje je nastavio ranije započeti rad. U tome su se poklapale njegove želje i Njegošev interes da u ovom važnom kraju ima dostojnog predstavnika za izvođenje svoje nacionalne i državne misli«.[215]

U vezi sa izloženim, kao i mnogim drugim dokazima koji postoje, nije teško zaključiti da je iguman Mojsije Zečević, saradnik crnogorskih vladika Petra I i Petra II, znamenita ličnost svoga doba. On je, u ono vrijeme, u dolini Lima i šire od toga,

[207] Isto, 13—14.
[208] P. P. Njegoš: Isto, knj. 8, Pisma II, pismo broj 19. — dodatak.
[209] Isto, knj. 7, Pisma I, pismo broj: 105, 135, 434, 448, 438, (prijevod), 447 (prijevod), 7 (dodatak), 12 (dodatak), 23 (dodatak); knjiga 8, Pisma II, pismo broj: 23, 63, 175, 179, 367, 443, 73 (prijevod), 75 (prijevod); pisma iz dodataka, broj: 2, 3, 4, 11, 16, 17, 25; 26, 27, 28. i 29.
[210] Isto knj. 7, Pisma I, pismo broj 435, (dodatak).
[211] Isto, pismo broj 102.
[212] Isto, pismo broj 102.
[213] Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, knj. III, Cetinje, 1963, 100.
[214] Isto.
[215] Isto, 102.

bio najizrazitiji predstavnik crnogorske narodne i državne misli. Istaknuti borac protiv islamizacije. Propagator, mobilizator i organizator u Vasojevićima i dalje oružane borbe protivu turskih osvajača, po instrukcijama crnogorskih vladika. Mojsije Zečević je iguman autokefalne crnogorske crkve i predstavnik Crne Gore u više značajnih misija na strani. Zbog svega ovoga njega onako podlo i kleveta knez Miloš Obrenović, kod bega Vidajića. Lik igumana Mojsija Zečevića može da zasija u svoj svojoj veličini samo i jedino u kontekstu oslobodilačke borbe koju je, više vjekova, vodio crnogorski narod protivu turskih porobljivača, za svoje oslobođenje i ujedinjenje. Neke druge karakteristike, koje pojedini profesori pripisuju ovom legendarnom igumanu, preuzete su iz građanske istoriografije: Što, u savremenim uslovima, govori o nemoći pojedinaca da osvijetle lik ovog vrlo zaslužnog sina crnogorske zemlje, a još je neshvatljivije ako njegov život i rad nekima danas služi za političku destrukciju. Treba se podsjetiti, da ovakvo nedostojna ocjena kneza Miloša o igumanu Zečeviću nastaje u vrijeme kada se on nije više smatrao ugroženim od Turaka. Prošlo je bilo vrijeme Petra I, kada su ga oni ugrožavali. U doba Petra II njemu je smetala borba Crnogoraca, pa samim tim i rad njihovog diplomatskog emisara u Bosni. Mlada srpska buržoazija i knez Miloš, u doba Petra II, nastoje da postignu oslobođenje Srbije drugim sredstvima, pa im na tom putu smeta svaka oružana borba u susjedstvu.

No, vratimo se ponovo Njegoševom dobu. Postavlja se pitanje da li u njegovoj terminologiji kao vladike, državnika i literate ima neke naročite razlike u vezi sa upotrebom pojmova narod, pleme i sl. Mislim da nema. On je u svojoj bogatoj prepisci kao i u književnim djelima išao za tim da ističe ono što ga šire povezuje sa ličnostima i uopšte sa ljudima sa kojima je želio da uspostavi veze, ili je nastavljao da ih održava. Kad piše knezu Milošu on mu govori o *Slavenosrpskome* narodu i o *Slavenosrbima*. Iz teksta pisma je jasno da on ovaj termin upotrebljava kao širi pojam za sve Slovene hrišćane na Balkanu, u koji on uključuje i Srbe i Crnogorce. Fridriha Oreškovića on pozdravlja ilirsikm pozdravom, jer želi i sa Hrvatima da se povezuje. Po Njegošu, su svi Sloveni i jedno pleme a i jedan narod. Srbija mu je jednoplemena, ali u njoj živi srpski narod. Smatram da Njegoš nije mogao misliti u kategorijama van svoga vremena. Njegovo mišljenje i termini kojima se služio odražavaju društvene odnose onoga vremena kao i uslove pod kojima je crnogorski narod, i on kao njegov predvodnik, vodio borbu protivu Turaka. On je sasvim pravilno zapažao društvenu stvarnost da postoji crnogorski narod i Crnogorci, a u Srbiji srpski narod i Srbi, o čemu govori kako njegova prepiska tako i njegovo književno stvaralaštvo. Što je on, kad su to interesi borbe zahtijevali, crnogorski narod, pa i srpski i druge na Balkanu, uključivao u širu zajednicu, opet, pod imenom *narod* ili *pleme* ne treba se, danas, čuditi, niti Njegoša od toga braniti, već se truditi da pravilno shvatimo ne samo njegovo vrijeme, nego i njega i njegovo djelo.

U drugoj polovini XIX vijeka započinje smišljena politička akcija od strane vlastodržaca iz Srbije da se iskoristi hrišćansko-pravoslavno vjersko osjećanje koje je bilo već poprimilo atribut srpskog pravoslavlja, ne samo u Crnoj Gori, već i u Bosni i Hercegovini, u Sjevernoj Albaniji i dalje, jer je to, kako su vjerovali protagonisti njeni, bila: »... ona čast carstva turskog, na koju Srbija najveći upliv imati može«.[216]) U političkom programu za ovu akciju, između ostalog, piše i sljedeće: »Stalno opredjeljenje i uređenje ovoga upliva čini nam se da je za sad (1844) glavni zadatak srbske politike u Turskoj«.[217])

Postavlja se pitanje: kako je nastao ovaj »Program spoljne politike« srpske buržoazije, ili, kako se to češće naziva, »Načertanije« Ilije Garašanina? Vaso Čubrilović o tome piše: »Posle proterivanja kneza Mihaila Obrenovića iz Srbije, borba ustavobranitelja i ruske diplomatije oko izbora novog kneza 1842. i 1843. otudila je od Rusije Vladu kneza Aleksandra Karađorđevića. Zbog toga su ustavobranitelji za svoju spoljnu politiku tražili i našli oslonac kod zapadnih evropskih sila, naročito Francuske. Tamo se počela voditi politika pomaganja težnji za nezavisnošću kod balkanskih naroda. Pošto francuska diplomatija četrdesetih godina prošlog veka nije uvek željela sama da se izlaže u ovim akcijama na Balkanu, radila je tamo preko kneza Adama Čartoriskog, nekada, 1803—1807, ruskog ministra spoljnih poslova i prijatelja Aleksandra I, ruskog cara, a u ovo doba vođe poljske emigracije u Evropi«.[218])

Ustavobranitelji su se još u Carigradu povezali sa agentom Čartoriskog, 1842. godine, »kad su na zahtev Rusije bili proterani iz Srbije«.[219]) Čartoriski je kasnije, kao svoga čoveka, poslao u Srbiju »najpre Leonara, pa ujesen 1843. Franju Zaha«.[220]) Tako će Zah kasnije, u Srbiji, postati vrlo značajna i uticajna ličnost. Dalje Čubrilović kaže da su ustavobranitelji tražili: »... oslonac za borbu protiv Austrije i za svoj sukob sa Rusijom. Prirodno je bilo da za ovakvu politiku potraže oslonca kod onih država u čijem je interesu bilo da oslabe uticaj Austrije, a naročito Rusije, na Balkanu. To su bile Francuska i Engleska, a pored njih i poljska emigracija koja je za njih radila«.[221]) Tako su: Adam Čartoriski i njegovi ljudi na Balkanu mnogo uticali na izgrađivanje shvatanja Ilije Garašanina i ostalih ustavobranitelja o posrednim i neposrednim spoljno-poli-

[216]) Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda — Prvo odeljenje, knj. XXII — Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, knj. druga, sredio St. Lovčević — Beograd, 1931, SKA, 361.

[217]) Isto.

[218]) Dr Vaso Čubrilović: »Istorija političke misli u Srbiji XIX veka«, »Prosveta«, Izdavačko preduzeće, Beograd, 1958, 159—160.

[219]) Isto, 160.

[220]) Isto,

[221]) Isto, 161.

tičkim zadacima Srbije oko prve polovine XIX veka«.[222]) Kao rezultat te saradnje, nastalo je »Načertanije« Ilije Garašanina, koji je: »... 1844. dao osnove veliko-srpskoj politici ujedinjenja. Ovih postavki držaće se u Srbiji konzervativni politički krugovi i ljudi sve do 1941«.[223])

Što, zapravo, sadrži »Načertanije«, odnosno »Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844. godine«.[224]) S obzirom da nije sve poznato, citiraću neke njegove osnovne postavke. On kaže: »Srbija se mora i u tom smotreniju u red ostalih evropejskih država postaviti, stvorivši jedan plan za svoju budućnost, ili tako reći da sastavi sebi jednu domaću politiku po koje glavnim načelima treba Srbija kroz više vremena stalno da se vlada i sve svoje poslove po njima postojano da upravlja.

Dviženije i talasanje među Slovenima počelo je već i zaista nikad prestati neće. Srbija mora ovo dviženje a i rolu ili zadatak, koji će ona u tom dviženiju za izvršenje imati, vrlo dobro upoznati«.[225]) Zatim se nastavlja: »Ako Srbija dobro projesapi šta je ona sad? u kakvom se položaju nalazi? i kakvi nju narodi okružuju? to se ona mora uveriti o tome, a da je ona još mala, da u ovom stanju ostati ne sme, i da ona samo u sojuzu sa ostalim okružavajućim je narodima za postići svoju budućnost svoj zadatak imati mora.

Iz ovoga poznavanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju«.[226]) Mislim da je već jasno kakvu je sudbinu pripremao Garašanin narodima koji su bili susjedi Srbije. Kasnije iskustvo je pokazalo kakav im je on »sojuz« pripremao i što će u praksi značiti njegovo »sebi priljubiti«.

Biće nužno i bliže da se upoznamo sa konkretnom politikom koju je Garašanin koncipirao prema pojedinim narodima, a naročito prema crnogorskom, i mjerama koje je on predviđao za njeno sprovođenje u život. No prije toga da se upoznamo sa njegovim pretpostavkama u vezi sa sudbinom Turske Carevine. On o tome kaže u vezi sa politikom Srbije: »Tursko carstvo mora se raspadati, i to raspadanje može se samo na dva načina dogoditi:

1. Ili će carstvo to biti razdeljeno; ili
2. Biće ono na novo sazidano od svojih hristijanskih žitelja«.[227])

On dalje zaključuje: »... da bi pri ovom događaju Rusija i Austrija glavne role igrati morale, jer su one susjedne i gra-

[222]) Isto, 170.
[223]) Isto, 176.
[224]) Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda — Prvo odeljenje, knj. XXII — Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, knj. druga, sredio St. Lovčević, Beograd, 1931, SKA, 352.
[225]) Isto, 352.
[226]) Isto, 352.
[227]) Isto, 353.

ničeće sile«,[228]) Malo niže Garašanin nastavlja: «Tako dakle u slučaju razdeljenja, svi Srbi samo Austriji pali bi u djel«.[229]) Zatim tvrdi da: »Samo Austrija i Rusija mogu raditi o propasti i razdeljenju turskog carstva«.[230]) Onda kaže: «Prirodno je da se sve ostale sile pod predvoditeljstvom Francuske i Engleske ovom raširivanju i povećanju Rusije i Austrije protive. One će može biti smatrati za najbolje sredstvo, kojim bi se razdeljenje ovo predupredili moglo, da se tursko carstvo u jednu novu nezavisnu hristijansku državu promeni jer ovako bi se prazno mesto posle propasti Turske ispunilo i tako bi se samo moglo ravnovjesije evropejsko u celosti zadržati. Osim ovoga druge pomoći nema«.[231])

Čini mi se da nije teško pretpostaviti, poslije svega ovoga, koliko je politika Garašanina bila u suštini suprotna onoj koju je vodio Vladika Petar II, oslanjajući se najčešće na Rusiju i politiku koju je ona vodila, bez obzira na razočaranja koja je u tom pogledu doživljavao. On je, isto tako, pomagao oslobodilačke pokrete naroda koji su bili u turskom carstvu i oslanjao se na njih.

Garašanin dalje svoju koncepciju konkretizuje, pa kaže: »Srpska država, koja je već srećno počela, no koja se rasprostraniti i ojačati mora ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-oga i 14-og stoljetija i u bogatoj i slavnoj srpskoj istoriji«.[232])

Nije teško shvatiti da je Garašanin, odnosno mlada i poletna srpska buržoazija izgradila svoju koncepciju o obnovi carstva Nemanjića koje je, kao što sam već ranije napisao, bila jedna osvajačka tvorevina i konglomerat sastavljen od raznih naroda i vjera, kojim je u suštini gospodarila srpska feudalna klasa i crkva. Car Dušan, po Garašaninu, trebao je mjesto istočno-rimskog carstva da stvori »srpsko-slovensko«[233]) ali je dolazak Turaka, kako on kaže »preprečio ... ovaj posao za dugo vreme«.[234]) U daljem tekstu Programa Garašanin piše: »... treba da počne isti onaj duh djejstvovati, prava svoja na novo tražiti, i prekinuti posao na novo nastaviti«.[235]) Ovo u stvari znači: treba se služiti svim sredstvima da bi se ostvario postavljeni zadatak, kako bi mogli »Srbi pred svet izići kao pravi naslednici velikih naših otaca koji ništa novo ne čine no svoju dedovinu ponavljaju«.[236]) Garašanin ovo potencira: »Naša dakle sadašnjost neće biti bez sojuza sa prošlošću nego će ova sačinjavati jedno zavisеće, sastavno i ustrojeno celo, i za to Srpstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom svetog prava isto-

[228]) Isto, 353.
[229]) Isto, 353.
[230]) Isto, 353.
[231]) 353—354.
[232]) Isto, 354.
[233]) Isto, 354.
[234]) Isto, 354.
[235]) Isto, 354.
[236]) Isto, 354.

ričeskog«.[237]) Kao što se vidi srpska buržoazija je, na bazi pripadništva pojedinih zemalja starom srpskom carstvu i vjerskih hrišćanskih osjećanja naroda u svome susjedstvu, napravila plan za svoju ekspanziju koristeći se pritom romantičarskim zanosom progresivnih snaga slovenskih naroda na Balkanu u borbi protiv turskog i austrijskog carstva. Pošto je ovaj »Program spoljne politike. . . « za dugo bio interni dokumenat ondašnje srpske vlade i sa njim je bio upoznat vrlo ograničeni broj ljudi, ona je mogla izvanredno da maskira svoje mjere koje je preduzimala, po njemu, na unutrašnjem i spoljno-političkom planu, o čemu ću govoriti kasnije. A sada da nastavimo sa upoznavanjem i sa ostalom sadržinom »Načertanija«.

U njemu se govori o Srbiji kao državi i njenim daljim zadacima među Slovenima, o njenom istorijskom pravu na obnavljanju carstva Nemanjića, i o Srbima kao narodu koji se oformio u Srbiji, i koji treba da se pojavi kao graditelj na » . . . tvrdom i stalnom istoričeskom fundamentu«[238]) svoje države, što će pred svijetom značiti samo kao obnavljanje svoje stare djedovine. Jer, veli on: »Srblji su se među svima Slovenima u Turskoj prvi sobstvenim sredstvima i snagom za svoju slobodu borili: sledovateljno oni imaju pravo i puno pravo k tome da ovaj posao i dalje upravljaju«.[239]) Vjerovatno je ova tvrdnja Garašaninu bila nužna kako bi svoj »Program« učinio još ubjedljivijim. A što se tiče istorije, on je mislio da je treba pisato onako kako odgovara njegovoj klasi.

Govoreći u »Načertaniju« o »sredstvima, kojima bi se celj srpska postići mogla«, između ostaloga kaže se i sljedeće: » . . . narod je srpski tako dobar da se s njim sve, no samo razumno postići može«.[240]) Dalje se nastavlja: Da bi se opredijeliti moglo šta se učiniti može i kako se u poslu postupiti ima, mora praviteljstvo znati u kakvom se položeniju svagdar nalaze narodi raznih provincija Srbiju okružavajućih. Ovo je glavno uslovije tačnog opredelenija sredstavâ«.[241])

Da bi bio tačno obaviješten o stanju i raspoloženju naroda koji se nalaze u susjedstvu, za čiju je teritoriju neposredno zainteresovan, rukovodeći vrh srpske građanske klase je u svome »Programu« sasvim određeno predvidio šta treba dalje raditi i kako posao organizovati. U vezi sa ovim se kaže: »Za ovu cjel treba pre svega oštroumne, od predponjatija ne zauzete i praviteljstvu vjerne ljude kao ispitatelje stanja ovih naroda i zemalja poslati i ovi bi morali posle svog povratka tačno pismeno izvjestije o stvari dati. Naročito treba se izvestiti o Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji. U isto vreme nužno je da se tačno poznaje i stanje Slovenije, Hrvatske i Dalmacije

[237]) Isto, 354.
[238]) Isto, 354.
[239]) Isto, 355.
[240]) Isto, 355.
[241]) Isto, 355—356.

a razume se da u ovo spadaju i narod Srema, Banata i Bačke«.[242]) Iz ovog teksta nije teško zaključiti da su i njegovi sastavljači bili svjesni da pored Srbije i srpskog naroda, još postoje i drugi narodi i zemlje kojima na razne načine treba prilaziti i postepeno ih osvajati. O instruiranju ovih ljudi dalje se kaže: »Ovim agentima nužno je dati nastavljenija kojim će načinom ove zemlje obići i proputovati. Između pročeg treba im naznačiti koja mesta i koja lica treba naročito da upoznadu i da izvide. Pored materijalnih inštrukcija treba im dati jednu obštu, glavnu inštrukciju, u kojoj ćedu biti sljedujuće tačke opredjeljene koje će ti ispitatelji ispuniti morati«.[243]) Mislim da je ovom tekstu suvišan svaki komentar. A dalje se nabraja što sve treba da rade ovi agenti, pa se kaže: » . . . kupićedu beleške po kojima bi se narod bolje upoznati i čuvstva srca njegovog, dakle tajne želje njegove saznati mogle. . . «[244])

Dalje im se stavlja u zadatak da paze na vojno stanje naroda i zemlje, na ratni duh, naoružanje naroda i raspoloženje vojske; gdje se nalaze ratni magacini i arsenali, gdje se u zemlji proizvodi za ratne potrebe municija i oružje, ili od kud se dobija i u zemlju unosi. Agentima se stavlja u zadatak da sačine spiskove najuticajnijih ljudi sa opisom ili karakteristikom, ne izuzimajući od toga ni one koji bi bili protivnici Srbije. Isto tako trebalo je prikupiti podatke: »Što se u kojoj provinciji o Srbiji misli, šta narod od Srbije očekuje, i šta li ljudi od nje žele i čega se od nje boje«.[245]) Valjda je iz svega ovoga dovoljno jasno kakvim se sve metodom služila srpska ustavobraniteljska vlada da proširi svoj uticaj na narode i van Srbije i da tamo stvori svoja uporišta, koja bi joj u danoj situaciji poslužila da ostvari svoj glavni cilj obnavljanja starog carstva Nemanjića.

U »Programu« se još kaže: »šta svaki izaslanik o srbskoj politiki za sad kazati i saobštiti sme i može; koje i kakve nadežde probuditi sme i našto pozornost i vnimanije osobito ondašnjih prijatelja Srbije obratiti mu valja«.[246]) Iz njega je interesantno istaći i to kako njegovi tvorci planiraju obnavljanje starog carstva. Oni kažu: »Srbija mora nastojati da od zdanija Turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovoga dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog opet veliku novu srbsku državu sagraditi i podignuti mogla«.[247]) Oni smatraju da se ovo može pripremiti još sada dok se Srbija nalazi pod »turskom vladom«: » . . . jer se ovakvi poslovi ne mogu u poslednjem magnoveniju preduzimati i svršiti«.[248]) U ovom programskom dokumentu se govori i o tome pod kojim bi uslovima moglo da dođe do iskrene saradnje između Rusije i Srbije, pa se kaže: » . . . da Srbija ni s

[242]) Isto, 356.
[243]) Isto, 356.
[244]) Isto, 356.
[245]) Isto, 356.
[246]) Isto, 356.
[247]) Isto, 359.
[248]) Isto, 359.

kim lakše ne bi mogla svoju cjel postići no u soglasiju s Rusijom, ali to samo ondaj kad bi Rusija savršeno i potpuno primila i uslovija Srbije, koja bi prednavedenu nameru tj. budućnost njenu u prostornom smislu osiguravala«.[249]) Za ostvarenje ovog cilja trebalo je čekati preko pola vijeka, pa da se ostvari pod skiptrom dinastije Karađorđevića.

Zanimljivo je upoznati se sa politikom koja se u ovom dokumentu programira prema Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji.

U ovom odjeljku »Načertanija« se najviše pažnje posvećuje Bosni, s obzirom da je ona neposredni susjed; samo je granica odvaja od Srbije, a obadvije pripadaju Turskom Carstvu, pa je i čitavu akciju bilo lakše organizovati. No to ne znači da se zvanični predstavnici Srbije nijesu tim istim metodom i sredstvima služili i prema drugim narodima i zemljama, čim im se za to prilika pružila. Metod ovoga rada i sredstava kojim su se služili po svojoj prirodi bili su konspirativni. Akcija prema Bosni se zasniva na otvaranju što više prijelaza na granici, kako bi se olakšalo kretanje stanovništva u oba pravca i učinilo življim, a to se isto predviđa i prema Bugarskoj. Predviđa se povećanje broja odjeljenja u »praviteljstvu« Srbije kako bi se ovaj posao mogao organizovati i dalje pratiti. Zatim se kaže: »Treba na to ići da se dva naroda istočno-pravoslavna i rimokatoličeski među sobom u svojoj narodnoj politiki razumedu i slože, jer samo tako može se sa dobrim uspjehom ova politika sledovati«.[250]) Na izvršenje ovog zadatka, kaže se, da bi Srbija trebala da radi u Bosni. Isto tako, ona bi trebala da naznači: »... načelo pune vjerozakonske slobode. Ovo načelo moraće svim Hristijanima a ko zna da po vremenu i nekim muhamedancima? dopasti se mora i zadovoljiće ih«.[251]) Dalje se kao najglavniji i osnovni zakon državni mora predstaviti i utvrditi: »... da knjaževsko dostojanstvo mora biti nasledstveno«.[252]) Jer, kako stoji tamo: »Bez ovoga načela, koje sačinjava jedinstvo u najvišem državnom dostojanstvu, ne može se stalan i postojani državni sojuz među Srbijom i ostalim susjednim Srbima ni pomisliti«.[253]) Potom se tvrdi: »Ako Bošnjaci ne bi ovo primili, to bi otuda kao sigurno sljedovalo raskomadavanje Srba na provincijalna mala knjaževstva...«[254]) koja bi brzo padala pod uticaj sa strane. Oni kažu da čitav ovaj posao u Bosni treba tako obavljati da on posluži: »... kao priugotovlenije za ono opšte sojedinjenje sviju Srbalja i provincija u jedno...«[255]) Garašanin, u ime sastavljača »Programa«, kaže: »Ja ovde Srbiju samo za to napred stavljam što ona jedina može tu stvar priugotovljavati i dužna je neprestano negovati do vremena koje

[249]) Isto, 359.
[250]) Isto, 361.
[251]) Isto, 362.
[252]) Isto, 362.
[253]) Isto, 362.
[254]) Isto, 362.
[255]) Isto, 362.

će doneti izvršenje ovog plana...«[256]) — »Treće osnovno načelo ove politike jeste: jedinstvo narodnosti kojeg diplometičeski zastupnik treba da je pravlenije knjaževstva Srbije«.[257]) U vezi sa ovim kaže se, da treba tako raditi, »da se Bošnjaci i ostali Sloveni«[258]) uvjere u to da će kad god im zatreba kod ovih zastupnika naći zaštitu i pomoć. Treba u Bosni i Hercegovini ne samo među narodom širiti Ustav, već i čitavo ustrojstvo knjaževstva Srbije, a pored ovoga treba na vrijeme primiti »nekoliko mladih Bošnjaka u srbsku službu državnu«,[259]) kako bi se mogli u svakom pogledu pripremiti da ono što su u Srbiji naučili »posle u svome otečestvu u djelo privesti mogli«.[260]) Sasvim je bilo normalno očekivati, a najčešće se tako i dogodilo, da su ovi ljudi kasnije služili kao oslonac srpske velikodržavne politike. Ovo pravilo je važilo i za neke druge zemlje na Balkanu.

Da bi se narodi katoličke vjeroispovijesti odvraćali od Austrije i njenog upliva, predviđa se povezivanje sa katoličkim fratrima i njihovo pridobijanje, naročito onih najglavnijih, za ideju »sojedinjenja Bosne sa Srbijom«.[261]) Potom se, kaže da bi trebalo narediti da se po koja »knjiga molitvena i pjesme duhovne«[262]) štampaju u Beogradu, a isto tako i molitvene knjige za pravoslavne »Hristijane«. Trebalo bi, takođe, štampati i zbirku narodnih pjesama na jednoj strani latinicom, a na drugoj ćirilicom. Predviđa se štampanje opšte narodne istorije Bosne, u kojoj se ne bi smjela izostaviti ni imena i slava nekih Bošnjaka koji su prišli muhamedanskoj vjeri, pa se dalje kaže: »Po sebi se pretpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slovenske narodnosti i sa svim u duhu narodnjeg jedinstva Srba i Bošnjaka«.[263]) Štampanjem ovih i sličnih patriotskih djela, kao i pomoću drugih akcija, oslobodila bi se Bosna austrijskog upliva i orijentisala bi se više Srbiji. Na ovaj način ova djela bi dobila Dalmacija i Hrvatska, jer je kod njih štampanje ovakvih knjiga zabranjeno, a to bi djelovalo u pravcu njihovog čvršćeg povezivanja sa Srbijom i Bosnom. U »Programu« se dalje kaže da: »... treba osobito vnimanije obratiti i istoriju o kojoj je gore reč dati napisati črez čoveka vrlo sposobnog i duboko pronicavajućeg«.[264]) Ovo je sigurno politički kuriozitet svoje vrste, ova instrukcija kako treba pisati istoriju drugih naroda, koja treba da posluži u političke svrhe građanskoj klasi naroda u čije se ime istupa. Isto tako, ovo služi kao dokaz više koliko je buržoazija, iako u ono vrijeme u Srbiji još mlada, umjela da traži i pronalazi ljude od pera, koji će znati kako da istorijsku nauku stave u njenu službu.

[256]) Isto, 362.
[257]) Isto, 363.
[258]) Isto, 363.
[259]) Isto, 363.
[260]) Isto, 363.
[261]) Isto, 363.
[262]) Isto, 363.
[263]) Isto, 364.
[264]) Isto, 364.

S obzirom da se u ono vrijeme čitava spoljna trgovina Srbije nalazila u rukama Austrije, što je predstavljalo opasnost za zemlju, u »Programu« se predviđa da se Srbija mora pobrinuti za nov trgovački put i izlaz na more, pa se kaže: »Ovaki put samo je onaj za sad mogući koji preko Skadra u Dulcin vodi«.[265]) Predviđa se i osnivanje trgovačke agencije, koja bi mogla da obavlja i druge poslove, pa se nastavlja: »U političeskom obziru imalo bi ovo sredstvo ne manju važnost, jerbo će se nov agent srpski nalaziti među žitelstvom srpskim i ova prilika prenela bi jači upliv Srbije na sjeverne Arbaneze i na Crnu Goru, a ovo su upravo oni narodi koji imadu ključeve od vrata Bosne i Hercegovine i od samog mora Adrijatičeskog«.[266])

Autor »Načertanija« smatra da neće biti teško pridobiti pravoslavne Bošnjake za stvar Srbije, ali će biti nužno da se posveti više pažnje pridobijanju Bošnjaka katoličke vjeroispovijesti, pa se pita ne bi li bilo dobro da se jedan ugledni franjevački frater postavi za profesora latinskog jezika i još kakve nauke pri »beogradskom liceumu«, koji bi mogao da služi kao posrednik između Srbije i katolika u Bosni.

U ovom dokumentu se neposredno, u vezi sa Crnom Gorom, kaže i sljedeće: »Karađorđe je bio vojni predvoditelj od prirode bogato obdaren i vrlo iskusan; on nije mogao predvideti onu preveliku vojnu važnost koju Crna Gora za Srbiju ima i koju će svagdar imati kad god se o tom stane raditi da se Bosna i Hercegovina od Turske odjele i Srbiji prisajedine«.[267]) A malo dalje se nastavlja: »Neka Srbija i u Crnoj Gori primjer Rusije sljeduje i neka dade Vladiki pravilnu svakogodišnju potporu u novcu. — Srbija će na ovaj način za malu cjenu imati prijateljstvo zemlje, koja najmanje 10.000 brdnih vojnika postaviti može«.[268]) U nastavku se ističe da se ne smije odlagati izdavanje ove potpore Crnoj Gori, jer bi to kasnije mogla Rusija da iskoristi i dovede u sumnju. — »Crnogorci bi ondaj rekli: Srbi nisu nam pomagali kad smo u nuždi bili, što je dokazateljstvo da nam nisu prijatelji, nego nas samo za sad upotrebiti žele... «[269])

Garašanin u »Načertaniju«, u suštini govori o Crnoj Gori kao turskoj teritoriji, bez obzira što je ona faktički bila slobodna država, koja je i zvanično zbacila vlast turskog sultana, o čemu je bilo riječi ranije. Smatram da se ne može prihvatiti stanovište da Garašaninu nije bio jasan položaj Crne Gore. Ovakav stav je sigurno u vezi sa budućim kombinacijama oko prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. On se svakako oslanjao i na ono što je Čartoriski rekao: »da bi Srbija imala raditi na prisajedinjenju takođe Crnogoraca, čak i u sporazumu sa Turskom. Za ovakvo mišljenje Čartoriskog dr H. Batovski kaže: ‚ovo je

[265]) Isto, 364.
[266]) Isto, 365.
[267]) Isto, 366.
[268]) Isto, 366.
[269]) Isto, 366.

dokaz da nije dosta dobro poznavao stvarni položaj Crne Gore kao države'... «[270]) Mislim da je ovaj zaključak problematičan. Ako nije znao Čartoriski, znali su Zah i Garašanin, a oni su bili čvrsto povezani, pa je teško vjerovati da su se po ovako bitnim pitanjima potpuno razilazili. Ovo pitanje, po mome mišljenju, ostaje i dalje otvoreno. U vezi sa politikom ovog centra prema Crnoj Gori dr Ljubomir Durković piše: »František Zah, stalni poljski pretstavnik u Beogradu, pred odlazak iz Pariza na svoje mesto službe, pretstavio je u raportu kn. Adamu aprila 1843 godine svoj plan jugoslovenske politike. Prema tom planu rasplet crnogorske stvari izgledao je ovako. Crkva pravoslavnih Slovena nije imala u Turskoj na Balkanu priznatu svoju autokefalnost, osim jedino Crne Gore, i radi toga upravo tamo na Cetinju trebalo je stvoriti vjerski centar koji se dotle nalazio u Carigradu; dostojanstvo pak crkvenog starešine dati crnogorskom Vladici. To se mora—kaže Zah, dopasti vladici, koji je ‚čovek prosvećen, mudar, željan velikih stvari i koji vidi da kao poglavar Crne Gore ne utiče na sudbinu Slovena u Turskoj'. Crnogorci, videći svoga vladiku na čelu zajedničke crkve, lakše bi pristali na ujedinjenje sa Srbijom, a docnije i sa ostalim jugoslovenskim krajevima. Ovaj plan Zaha bio je docnije preko predstavnika Srbije predstavljen vladici i primljen bio od njega«.[271]) Nije jasno na osnovu kojih sve izvora Durković tvrdi da je vladika, misli na Petra II, prihvatio ovaj plan.

Naročito privlače pažnju neki stavovi iz »Načertanija«: »U borbi za proširenje Srbije ne poziva se Garašanin na načelo narodnosti, ‚revolucije' ili ‚prevrata', nego na istorisko pravo i tradiciju stare srpske države«.[272]) Ranije je rečeno kako je nastala ta »stara srpska država«, pa to dovoljno jasno govori i o kvalitetu »istorijskog prava« koje se zasniva na jednoj takvoj državi, koja se raspala prije više vjekova. Isto tako: »U svome planu o stvaranju jedne velike države na Balkanu Garašanin uzima Srbiju kao središte oko koga će se izgraditi ova država. On njeno stvaranje ne zamišlja kao ujedinjenje naroda i zemalja, izvršeno njihovom slobodnom voljom, nego kao prisajedinjenje Srbiji i njihovo potpuno utapanje u nju usvajanjem njenog uređenja i njene dinastije«.[273])

Na ovom mjestu treba reći da je srpska buržoazija, svojevremeno Garašaninove koncepcije koje su se odnosile na Crnu Goru do kraja sprovela u život. Jedan od osnovnih razloga, koji su Garašanina i sve njegove sljedbenike rukovodili da se bore da Srbija »sebi priljubi« Crnu Goru, jeste izlaz na more, što je bilo, kako onda tako i kasnije, od bitnog značaja za spoljno-trgovinsku razmjenu Srbije i njene veze sa svijetom.

[270]) Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, knj. III, Cetinje, 1963, 46.
[271]) Dr Ljubomir Durković: »Zapisi« — Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XXI, sv. 6, juni 1939, 347.
[272]) Dr Vaso Čubrilović: c. d., 178.
[273]) Isto, 178.

Garašanin je previdio, i ne samo on, već kasnije i čitava srpska građanska klasa, pa i neki cijenjeni srpski socijalisti, da on i u samom »Načertaniju« govori o narodima i zemljama, koji su se kao jedinstvene narodnosne cjeline afirmisali i još onda postali svjesni svoje individualnosti, tako da je i on sam morao s njima da računa i da prema svakom od njih prilagođava metod i sredstva na njihovom pridobijanju. Čak ni u ono vrijeme nije više bila dovoljna istovjernost i pozivanje na hristijanstvo, odnosno srpstvo. Ove parole su jedino mogle da djeluju mobilizatorski u borbi protiv Turaka, a taktika i strategija Garašanina je bila rušiti Tursko Carstvo kamen po kamen i od toga materijala graditi novu srpsku državu. Ne oružjem, već političkom borbom, planirao je Garašanin da ruši Tursko Carstvo. On je, čak, predviđao i mogućnost da Tursko Carstvo može da bude »na novo sazidano od svojih hristijarskih žitelja.« Smatram da »Program« Garašanina svjedoči o tome da se revolucionarni žar srpske buržoazije već bio ugasio i da je ona, u novim uslovima, svoje snage usmjerila na bogaćenje i postepeno proširivanje tržišta za svoju robu.

Kako je i u kojoj mjeri sprovođeno »Načertanije« u Crnoj Gori za vrijeme vladike Petra II, podaci sa kojima raspolažem dosta su oskudni. Durković u već pomenutom radu kaže: »Početkom 1844 godine Zah je tražio od Ilije Garašanina ondašnjeg ministra unutrašnjih dela u Srbiji, slanje izaslanika u Crnu Goru, gde su se obavljale ‚zanimljive stvari' o kojima ni sam Garašanin nije mogao imati pravu pretstavu. I zaista, docnije vidimo da Stevan Verković, Car i drugi izaslanici Garašanina posećuju Crnu Goru. Po nagovoru Zaha srpska vlada preko Verkovića dala je novčanu pomoć vladici, u želji da ga tim pridobije za svoju politiku«.[274]) Kasnije je Matija Ban, rođen u Petrovu Selu kod Dubrovnika, po svom vjerskom opredjeljenju katolik, povjerljiva ličnost srpske vlade, opisao tri svoja susreta sa vladikom Radom, iz kojih ću citirati neka mjesta koja mogu baciti više svjetla na ondašnju zvaničnu srpsku politiku prema Crnoj Gori, kao i na to kako se crnogorski vladika odnosi prema njoj. U opisu prvog susreta Ban kaže: »U martu 1848. godine kad se bila uzrujala sva skoro Evropa, te je narodu srpskom prijetila velika opasnost ne samo u Ugarskoj nego i u Dalmaciji, a posredno i u samoj Srbiji, ja sam bio poslan narodnim poslom u Karlovce patrijarhu, onda još mitropolitu Rajačiću, u Zagreb tek naimenovanom banu Jelačiću, i na Cetinje vladici crnogorskom Petru Njegošu II«.[275]) Ban je sa vladikom razgovarao kad su ostali sami, pa o tome piše: »Ja mu u kratko izložih politiku Srbije prema ondašnjim okolnostima i događajima, koji su se mogli otud izroditi; opisah mu stanje koje sam našao u Srijemu, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji i saopštih mu što sam k njemu došao«.[276]) Zatim nastavlja: »Kada svrših on malo poćuta, te uzevši me za ruku reče: ‚Hvala vladi srpskoj na tome za čim je pregnula, a vama na lijepoj vijesti i trudu. Dobro rekoste da u takvom pokretu za spasenje srpsko ne smije izostati crnogorska puška. Znate li što sam bio naumio raditi da mi nijeste došli? Spremah se da skupim četiri hiljade mojih Crnogoraca, pa s njima da pregazim tursko zemljište, upadnem u Srbiju i primoram srpsku vladu na djelovanje. Ali evo, Bogu hvala, toga već ne treba. Ja pristajem bezuslovno na sve što mi predlažete«.[277]) Kada se rastao sa Njegošem Ban se vratio u gostionicu i, kako sam kaže, sio da zabilježi razgovor koji je vodio s njim, ali brzo po tom došao je k njemu Njegoš, a kada je ovaj htio da mu se zbog toliko pažnje zahvali vladika mu je upao u riječ govoreći: »Ostavimo komplimente zapadnjacima, a mi ćemo kao dva čista Srbina razgovarati se sa srcem na dlanu«.[278]) Potom je razgovarano, kako navodi Ban, o vremenu njegova povratka sa Cetinja i o nekim pojavama iz života Crnogoraca. Njegoš je, po Banu, govorio o potrebi »da se Srpstvo oslobodi i ujedini«, a onda rekao: »Ja bih tada u moju Pećku Patrijaršiju, a knjaz srpski u Prizren. Meni duhovna, a njemu svetovna vlast nad narodom slobodnim i usrećenim. — ‚To je, gospodaru, i moj zlatan san'. — Ali hoćemo li ga u stvari doživjeti?«.[279]) Prema pisanju Matije Bana, na kraju ovog razgovora u gostionici Njegoš mu je rekao: »To je što Vas molim, da date dobro osjetiti u Beogradu. Kad se krenemo da se bar krenemo u redu, pa onda što Bog da i sreća junačka!«.[280]) Ban ponovo naglašava da je odmah pribilježio sve što je razgovarao. Poslije večere, bio je, kako on kaže, na sijelu u »dvorani biljara«, pa poslije opisa toga sijela nastavlja: »Sutra dan pohodih neke važnije ličnosti, crkvu i manastir, pa pred podne odoh na ručak«.[281]) Dalje Ban piše o tome kako je ručak služio jedan »momak« pred kojim se samo razgovaralo o književnosti. Tom prilikom je bilo govora i o Simu Milutinoviću, koji je te godine bio umro. Njegoš ga je hvalio kaže Ban da je bio i u mišljenju i u govoru i u životu pravi pjesnik; te da mu se čovjek mora diviti. Na to je Ban nastavio: »Tim smo mu više dužni, odgovorih, što je ostavio za sobom učenika, koji ga je natkrilio«. Pošto je poveden razgovor o književnosti, pa i o »Gorskom vijencu«, te da je Njegoš rekao: » . . moj najbolji sastav mislim da će biti Gorski Vijenac, jeste li ga pročitali? — ‚Ne jedan, nego tri puta'. — E pa dobro; on će se samo dopasti mojim Crnogorcima, a za to što sam u njemu iznio njihove običaje, njihov način mišljenja i govora, njihov karakter, te se vide kao u ogledalu; ali se neće dopasti obrazovanom svijetu, koji će mi zamjeriti da ono nije prava dra-

[274]) Dr Ljubomir Durković: »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XXI, sv. 6, juni 1939, 347.

[275]) Matija Ban: »Zapisi« — Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XX, sv. 6, decembar 1938, 336.

[276]) Isto, 337.

[277]) Isto , 337.

[278]) Isto, 337.

[279]) Isto, 338.

[280]) Isto, 338.

[281]) Isto, 339.

ma. . . . «[282]) U toku razgovora, kaže Ban, vladika mu je postavio pitanje, što on misli o pjesmama Branka Radičevića: — »To je, rekoh, drugi red poezije, koja reflektira duh bečkih Srbalja, kao i Vaša duh crnogorski«.[283])

Sva tri opisa ovih susreta, Ban je mnogo kasnije, kako on kaže u trećem opisu, »pustio u svijet«, pa je mogao da govori onako kako je to najviše odgovaralo onima za čiji je račun radio, u datom vremenskom periodu. Vladika Rade je bio davno mrtav, pa svjedoka njihovim razgovorima nije bilo. No, bez obzira da li je Matija Ban savjesno ili ne zabilježio Njegoševe izjave, nužno se osvrnuti na neka mjesta iz citiranog teksta. Tako Matija Ban, katolik i bivši franjevac, smatra da u Dalmaciji živi srpski narod. Da je u Dalmaciji bilo hrišćana pravoslavne vjere, a samim tim i Srba, što tvrdi i Matavulj, to je tačno, ali se ni onda, pa ni kasnije, nije moglo tvrditi da u Dalmaciji živi samo srpski narod. To će reći, na svoj način, i sam Ban u opisu drugog susreta. On je prije Cetinja posjetio i Zagreb i razgovarao sa banom Jelačićem, ali o tome i o zadatku koji je tamo obavljao nije ni riječi rekao. Matija Ban navodi i Njegoševe riječi »Hvala vladi srpskoj«. Ako se Njegoš i narodnosno osjećao Srbinom, to bi, razumljivo, bila i njegova vlada; ne bi on mogao da se o njoj izražava kao o vladi jednog drugog naroda, a što se iz teksta koji sam citirao jasno vidi. Također Ban navodi da je Njegoš rekao, da u takvom pokretu »nesmije izostati crnogorska puška«. Postavlja se pitanje zašto to Njegoš opet ističe crnogorsko. Mislim da je to bio odraz stvarnog stanja razvoja crnogorskog društva kad je, već, bila snažno izražena crnogorska narodnosna orijentacija, ali je u svijesti ljudi, a naročito vladika, pa samim tim i Petra II, najtalentovanijeg i najobrazovanijeg među njima, još bila dosta prisutna idealizacija hrišćansko-feudalnog srpskog carstva Nemanjića. To, po mome mišljenju, nije ni čudo. Crnogorska crkva je i sama bila feudalni gospodar, a i crnogorski vladike su bili među najbogatijim ljudima, a društveni odnosi su se sporo kretali naprijed. Matija Ban je, po sopstvenom pričanju, dalji razgovor sa Njegošem vodio navodno u stilu razgovora »dva čista Srbina«. Međutim, oni su jednako bili »čisti Srbi« (crnogorski pravoslavni vladika i hrvatski katolički pop!), a koliko su iskreno razgovarali suvišno je upuštati se u ocjenjivanje. Tvrdnja Matije Bana da je Njegoš prilikom razgovora rekao da će on, poslije »oslobođenja i ujedinjenja srpstva«, ići u »Pećsku Patrijaršiju, a knjaz srpski u Prizren«, protivurječi zamislima Franja Zaha koji je smatrao, i to sugerirao srpskoj vladi, da bi se Crna Gora pridobila za ujedinjenje sa Srbijom, da se na Cetinju stvara vjerski centar. No vjerovatno je ovo nastalo zbog toga što Ban nije bio dovoljno upućen u sve kombinacije svojih poslodavaca. Stanovište koje je istakao Ban u vezi sa »Gorskim vijencem«, bilo da je Njegoševo ili njegovo, mislim da je na mjestu. »Gorski vijenac« je, zaista, pravi izraz ondašnjih društvenih odnosa u Crnoj Gori, vjerna slika crnogorskog društva onoga vremena, karaktera Crnogoraca, njihovih običaja, načina mišljenja, govora, pa i njihovog cjelokupnog stanja.

[282]) Isto, 339.
[283]) Isto, 339.

Po Cetinju je Matija Ban, kako sam kaže, uspostavljao veze i sa nekim drugim ličnostima, pored vladike Rada, i obilazio crkvu i manastir. Doduše, on sam kaže — »pohodih neke važnije ličnosti«. Čini mi se da nije teško pretpostaviti razloge za ovaj obilazak.

U vezi sa drugim susretom Ban kaže: »Na godinu (1849) vratih se opet u Dalmaciju, ali tada ne već sam, nego sa porodicom, jer priroda naloženog mi rada uslovljavala mi je duže bavljenje u tim stranama. Porodicu smjestim u Dubrovniku, pa otidem Vladici na Cetinje. . . «[284]) Kada je stigao na Cetinje i bio primljen od Njegoša, susret je, po kazivanju Bana, ovako tekao: »Izručim mu pisma i položim preda nj na biljar dvadeset svitaka, svaki od sto dukata. Pošto je pisma pročitao, uze svitke i odnese ih u obližnju sobu, pa se vrati k meni govoreći: ‚E, moj gospodine Matija, nije li ovo žalosna sudbina da junačka Crna Gora mora živjeti od milostinje!' — ‚Gospodaru, odgovorim, nije to milostinja, nego je malen poklon imućnijega brata neimućnijemu koji sve i kad bi imao plodnih njiva, kojim je priroda Srbiju obdarila, morao bi više paziti na svoju odbranu, nego na njino obdjelovanje'. — ‚Pa to tako i biva — preuze on — svud oko granice Crnogorac ide na rad oružan kao za rat'«.[285]) Dalje Ban nastavlja da je Njegoš rekao kako je Crnogorcima najdraži srpski novac te da im se čini kao da ga desna ruka premeće u lijevu. Da ga Srbija daje od srca i da za njega ne traži ništa drugo do bratsku ljubav, ». . . a što je najglavnije nikad nas ne ponižava«.[286]) Crnoj Gori je i te kako bila u ono vrijeme nužna pomoć i Njegoš je dobro osjećao da je to djelovalo, kao primanje milostinje; bez obzira što su je Crnogorci i sa kamatom vraćali u krvi. Mislim da Njegoš nije bio u pravu, ako je tvrdio da ga ondašnja srpska vlada nije ponižavala, samim tim što su njeni predstavnici prema njemu bili dvolični. Njegoš je, po kazivanju Matije Bana, izražavao želju prvo da posjeti Srbiju, a potom Sjedinjene Američke Države. Matija Ban kaže da ga je, prilično začuđen, upitao u vezi sa ovom drugom posjetom: »A što biste tamo?«[287]) Dobio je odgovor od Njegoša da »slobodnoj Crnoj Gori priliči samo da od slobodne države, kao što je Amerika, primi pomoći, kad već ne može bez nje biti«.[288]) Ban ga je upitao: »A zar Vam je ruska pomoć teška?«[289]) Odgovor je glasio: »Rusiju volim, ali ne volim da mi se svakom prilikom daje osjećati cijena te pomoći. Ja gospodar slobodne Crne Gore

[284]) Isto, 340.
[285]) Isto, 340.
[286]) Isto, 340.
[287]) Isto, 341.
[288]) Isto, 341.
[289]) Isto, 341.

pravi sam rob petrogradskih ćudi. To mi je već dodijalo, pa hoću da taj jaram zbacim«.[290]) Da li se Njegoš baš ovako izrazio, to je veliko pitanje, ali je to, u suštini, bila činjenica, a Banu je ovakva Njegoševa izjava bila nužna, da bi ga on, potom, uvjeravao da: »... i ako imamo nekih trenutnih nepovoljstava od Rusije, ipak bismo bez nje zlo prošli; ona jedina ima interesa, pa za to i može biti sklona da podrži djelo oslobođenja Srpstva«.[291]) Čitava ova priča oko Njegoševog neraspoloženja prema Rusiji, kako je, kako tvrdi Ban, njemu saopštio; bila mu je nužna da bi na taj način pokušao da demantuje Medakovića. U vezi sa ovim Ban kaže: »Ovo sam naveo za to, što g. Mil. Medaković u svom djelu o pokojnom Vladici veli, da ga je Srbija onda zbunjivala i od Rusije odvraćala. To ne stoji. Iz ovoga što sam naveo vidi se, da nije trebalo Vladiku odvraćati od Rusije, nego prije k Rusiji povraćati«.[292]) Sasvim je jasno da je Medaković bio u pravu. To potvrđuje i dio »Načertanija« koji se odnosi na spoljnopolitičko povezivanje Srbije krajem prve polovine XIX vijeka i veze Garašanina sa Čartoriskim i Zahom, koji su bili eksponenti francusko-engleske politike na Balkanu i proturski orijentisani. U daljem tekstu Matija Ban opisuje Njegoševu narav i govori o njemu kao pjesniku i filozofu, o njegovom djelu »Šćepan Mali« i njegovim slabostima, kao i o nekim drugim detaljima koji su se zbili dok je boravio na Cetinju. U jednom razgovoru Matija Ban je, veli, »rekao da, i ako ljudi na Boga rado sve odnose, teško da ovaj vodi računa o takvim sitnicama, kao što su za nj njini zemaljski poslovi. ‚Gle, gle, vikne Vladika, Dubrovčani su poznati s njihove pobožnosti, a što to bi od Vas! mora da ste se pokvarili u Biogradu'. — To mi je, rekoh, prebacio i jedan moj popa u Dubrovniku, kazavši mi da sam se u Biogradu povlašio, dok opet neka braća beogradska prebacuju mi da sam šokac i došao da sve pošokčim. Te tako ovdje vlah, a tamo šokac, ne pristadoh nigdje«.[293]) Ovo je dobar primjer, koliko su Srbi Matiju Bana smatrali Srbinom i svojim sinom. A Dubrovčani su mu rekli, makar i kroz usta jednog katoličkog popa, da ih je napustio. Ovo, obično, doživljavaju svi oni koji ne služe svome narodu, već rade za račun reakcionarnih snaga drugoga.

U opisu trećeg susreta sa Njegošem, Matija Ban govori o tome kako je početkom proljeća 1850. godine dobio nalog da se što prije vrati u Beograd gdje mu je saopšteno: »... da se ne podiže u taj čas istočno pitanje, pa za to da spremljeni pokret u Turskoj obustavim do zgodnije prilike, sve ljude, koji su na tome radili, raspustim, za tim da se vratim u Biograd«.[294]) Ovo saopštenje ga je rastužilo i da su ga oblile suze »pred visokim licem« koje mu je ovu vijest saopštilo. Poslije svih

[290]) Isto, 341.
[291]) Isto, 341.
[292]) Isto, 341.
[293]) Isto, 344.
[294]) Isto, 345.

jadikovki on kaže: Ali je valjalo poslušati«.[295]) Potom se vratio u Dalmaciju, a odatle vladici na Cetinje. Kad mu je saopštio ovu vijest, kaže da je na njega djelovala kao grom, pa nastavlja: »Gledao me najprije ukočeno, pa se spustio u naslonjaču i pokrio lice rukama pa srdit ustao i hitno koračajući po biljardnoj sali govorio sve što mu je na usta dolazilo. Najedanput stade preda me i reče mi odrešito: ‚Znaš li šta je? Hercegovina, Bosna i Crna Gora s Albanijom u našoj su ruci, sad ih već možemo zapaliti kad god hoćemo; bacimo vatru pa Srbija htjela ne htjela mora za nama poći' . . .«[296]) Ban kaže da je i njega ovakav stav oduševljavao, ali da su se dogovorili da se sporazumiju prilikom večere.

Ban se do večere rashladio, a kad ga je poslije večere Njegoš upitao šta je smislio, on mu je na to odgovorio, da kad bi znao sigurno da će jednom takvom akcijom i Srbiju uvući u borbu da se ne bi kolebao, ali da vjeruje da će Srbija ostati pri svojoj odluci. A onda bi čitav teret i posljedice pale na Crnu Goru. Na to je vladika odgovorio: »... ‚Za diplomatske ne marim, a vojničkih se ne bojim čim sam u sporazumljenju od albanske strane sa Bib Dodom, a od hercegovačke sa vezirom Stočevićem. Tu samo imaćemo oko 30.000 pušaka, dodajte mojih 15.000 najmanje, a 5.000 iz Dalmacije, pa raspolažemo sa snagom od 50.000 ljudi, i to kakvih ljudi? Pomislite što bi se s tolikom i takvom vojskom moglo učiniti kad još svi hrišćani čekaju na naš mig, pa i oni da ustanu?' — ‚Ali — primijetih ja — i Vama i Bib Dodi i hrišćanima treba sredstava, a tih bez Srbije nemamo' . . .«[297]) Iz daljeg teksta opisa posljednjeg susreta vladike Petra II i Matije Bana stiče se utisak da je trebalo uložiti dosta truda, da bi se vladika pokolebao i prihvatio stav srpske vlade. Razgovor je trajao do pola noći. Ban piše da mu je na rastanku vladika rekao: »Od Kosova ovako što nije bilo urađeno u našem narodu, pa da sad mora na prečac proći; to će me do smrti boljeti!«[298]) Žalosno klimajući glavom, kaže Ban, stisnuo mi je ruku i otpustio me, pa nastavlja dalje da su mu posljednje Vladičine riječi za dugo zujale u ušima. Jer, kaže on, da: »Zaista od kosovske propasti još se nikad ne bjehu do tada složili pravoslavni, katolici i poturčenjaci u smislu izbavljenja narodnog i obnavljanja stare srpske države«.[299]) A potom nastavlja: »To je bio i ostao pokušaj, ali i sam taj pokušaj, koji karakteriše politiku onoga vremena, služi na čast ljudima, koji su onda Srbijom i Crnom Gorom upravljali«.[300]) Sam Matija Ban nabraja kategorije u kojima se u ono vrijeme razmišljalo. Po njemu, pravoslavni, katolici, poturčenjaci, Albanci, Hrvati i Crnogorci, svi skupa rade na obnavljanju stare srpske države. Sigurno je svima bio zajednički cilj borba za oslobođenje ispod

[295]) Isto, 345—346.
[296]) Isto, 346.
[297]) Isto, 346.
[298]) Isto, 347.
[299]) Isto, 347.
[300]) Isto, 347.

tuđina, kao i za ujedinjenje svih balkanskih Slovena. Ali tu novu državu svak je na svoj način zamišljao. Garašanin i srpska vlada su o tome imali jedino precizan program. Oni nijesu bili za ujedinjenje već za prisajedinjavanje Srbiji ostalih slovenskih zemalja na Balkanu, pa i drugih. U ovom pravcu Garašanin je: »još 1844. počeo raditi da u susednim jugoslovenskim zemljama poveže sa Srbijom ljude koji će biti njeni poverenici i agitatori. On na široko razvija akciju nacionalne propagande u svim jugoslovenskim zemljama pod Austrijom i Turskom za vreme revolucije 1848—49«.[301])

Matija Ban kaže da pokušaj pokretanja masa u borbu služi na čast ljudima koji su u ono vrijeme upravljali u Srbiji i Crnoj Gori. Postavlja se pitanje da li, baš, i jednima i drugima?

Dalje nas Ban obavještava da je na Njegošev zahtjev zadržao šest agencija sa kojima je on rukovodio, sa čim se i Beograd saglasio, ali se nije saglasio da on i dalje ostane u Dalmaciju, već mu je naređeno da se odmah vrati u Beograd. Pošto nije, kako tvrdi, razumio novu srpsku politiku, podnio je ostavku, ali ga je general Knićanin nagovorio da to ne čini te da se prihvati posla. U julu se vratio u Beograd i bio: »... postavljen za profesora francuskog jezika u liceju. Ta profesura bila je samo zavjesa, kojom se drugi rad prikrivao«.[302]) Malo kasnije se iz Beograda vratio i raspustio onih šest preostalih agencija. Tom prilikom, kaže, srio se i s Njegošem koji mu je rekao: »Ne žalim što ću umrijeti, ali žalim što nijesam u mome životu nešto znamenito učinio«.[303]) Dalje piše da je Njegoš tom prilikom izjavio da je: »Srbija matica srpstva, bez nje nikad ništa«.[304]) Da li je Matija Ban savjesno zabilježio ovu Njegoševu izjavu, danas je suvišno nagađati. Ali je, sigurno da je on Srbiji pridavao veliki značaj. Srpski i crnogorski narod bili su prije svega istočno-pravoslavne vjere, a više vjekova pripadali su zajedničkoj srpskoj crkvi. To je neminovno imalo odraza u svijesti ljudi onoga vremena, pa i kasnije za dugo. Isto tako bilo je od značaja i zajedničko slovensko porijeklo. Srbija se u ono vrijeme brže razvijala od svih južnoslovenskih zemalja, kako u društveno-političkom tako i u ekonomskom pogledu, što je bilo od velikog značaja za njenu afirmaciju. Ona je toliko ojačala da je mogla drugima da pruža pomoć, a samim tim i da vrši određen uticaj na njih. Srpska buržoazija i njena vlada razvijala je značajnu političku aktivnost među porobljenim narodima na Balkanu, u cilju njihove mobilizacije za borbu protivu Austrije i Turske, i tako im otvarala perspektivu bolje budućnosti. Na toj osnovi su se

[301]) »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. 3, Zagreb, MCMLVIII, izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 428.
[302]) Matija Ban: »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XX, sv. 6, decembar 1938, 347.
[303]) Isto, 347.
[304]) Isto, 347.

okupljali svi oni koji su bili spremni da se bore političkim sredstvima. Sve drugo po čemu su se razlikovali, tada je bilo manje značajno i, s obzirom na osnovni cilj, nije dolazilo naročito do izražaja, što je išlo u prilog velikodržavnoj ideologiji srpske građanske klase. Značajna komponenta te ideologije bila je idealizacija srpskog carstva Nemanjića, koje je samo u jednoj nerazvijenoj sredini moglo u agitaciono-propagandnoj aktivnosti da posluži kao model za budućnost. Tako je agitaciono-propagandna aktivnost i organizovani rad Garašanina i srpske vlade imao svojih pristalica gotovo među svim južnoslovenskim narodima. U ovome im je bila od velike pomoći i stara tradicija carstva Nemanjića koja je živjela među balkanskim Slovenima, koji su u ono vrijeme u ogromnoj većini robovali tuđinu. Tako je idealizacija prošlosti vršila snažan uticaj na sve umnije glave onoga vremena, pa su oni najčešće u njoj i tražili model za budućnost.

Zbrku koja je sredinom XIX vijeka vladala i u riječima najboljih umova među Južnim Slovenima, u pogledu shvatanja i upotrebe pojmova kojima se označava *narodnost, pleme, rasa,* etničko porijeklo vjerska pripadnost, jezik itd., — moguće je ilustrovati sa još bezbroj primjera.

Tako: »Antun Mihanović, pjesnik ‚Lijepe naše domovine' 3 septembra 1836 u svečanoj audijenciji kod knjaza Miloša reče: ‚Ja sam Hrvat, i radujem se i oholim se time, što sam postavljen za prvoga carskog konzula u sredini toga bratskoga naroda i u onu slavnu zemlju, koja je krv, jezik i slava meni srodno, i kod jedinog knjaza našega ilirskoga plemena'«.[305]) Nije teško uočiti da i pjesnik Mihanović smatra da su Hrvati i Srbi pripadnici istoga »ilirskoga plemena«. Isto tako, 1839, i Teodor Pavlović smatra da su i Kranjci, Horvati i Srblji svi: »... rodena, jednoplemena, mila braća Jugoslavjani, Jugoslav!«[306] — »Bogoslav Šulek piše u ‚Ilirskim Narodnim Novinama' 1842: ‚Ilirija su sve one države, gdjegod stanuje narod ilirski, dakle sve pokrajine do Balkana'...[307]) Po mome mišljenju, i ilirski pokret je u suštini bio velikohrvatski, ali on u ono vrijeme nije imao uslova da se konačno izbori za svoju punu afirmaciju, niti da se suprotstavi akciji Garašanina, a naročito u Dalmaciji. Pri ovom ne treba izgubiti iz vida, da ni Garašanin nije otkrivao sve svoje karte. Stvarao je svoja uporišta i njegovi ljudi, kao Matija Ban i drugi, preko raznih agencija, povezivali su se sa uticajnim pojedincima i na razne načine koristili ih u svoje svrhe. Velikodržavne pretenzije u ono vrijeme nije bilo teško maskirati slovenskim bratstvom, jednoplemenošću, zajednicom jezika, a prije svega zajedničkom borbom protiv tuđina. Kod pojedinaca ni vjera nije bila neka naročita smetnja: »Ljudevit Gaj poručuje 1848: ‚A zahtjevanja ova naročito ištu potpunu jednakost prava bez obzira na vjeru, i budući da nas od Srbalja

[305]) Dr Oskar Tartaglia: »Hrvatsko pitanje«, Split, 1939, 14.
[306]) Isto, 15.
[307]) Isto, 15.

drugo i ne dijeli nego vjera: time dakle isčezava i zadnja pregrada koja nas je rastavljala. Od sad nema više druge ni političke ni etnografske razlike između Srba i Hrvata. Hrvati su sa braćom Srbljima podijelili sve što su imali. Hrvati su kao rođena braća sa Srbljima postupali, te samo od ovih zavisi, da bratska ova ljubav zlatnim plodom urodi, da se među nas zbilja povrati i sloboda, jednakost i bratstvo'...«.[308])

No češće je u prošlosti jedan tanki sloj intelektualaca i ljudi od pera jedno mislio o budućnosti svoga naroda, a drugo sam taj narod, koji je sve više postojao svjestan svoje osobenosti i individualnosti. Sam društveni razvitak stalno je nametao nove probleme i postepeno osvjetljavao razlike koje su postojale između dva južnoslovenska naroda. Garašanin i srpska građanska klasa u suštini gledaju na Ilirizam kao: »... na austrisku zamku i sredstvo za širenje katoličkog prozelitizma«.[309]) Zapravo, počinje polako da dolazi do sukobljavanja interesa dvije buržoazije oko prestiža i uticaja. Ovo se da zapaziti i po citiranom Vukovom stanovištu da su svi štokavci Srbi. Treba naglasiti da je, po pravilu, velikosrpski uticaj dolazio više do izražaja kod onih tankih građanskih slojeva naroda koji su stagnirali, i gdje se mogao osloniti na istovjernost. Samim tim tamo se mogao i duže održavati, bez obzira na cilj i konkretnu politiku srpske buržoazije.

No da se opet vratim Njegošu i Matiji Banu. Pri kraju svoga trećeg opisa Ban kaže da mu je pri rastanku Njegoš rekao: »Pozdravi mi kneza, Knićanina i Garašanina, kaži im od moje strane da će se Srpstvo prije preporoditi drskom odvažnošću, nego li pretjeranim obzirima na diplomaciju. Ova ima svojih računa, a mi moramo imati naših«.[310]) Smatram da i ovaj Njegošev pozdrav govori dovoljno jasno o sadržini njegovog srpstva i uopšte srbovanja. On je, na razvoj ondašnjeg srpskog društva, gledao iz crnogorske perspektive, što je bilo nerealno. Njegoš se u Crnoj Gori češće služio »drskom odvažnošću«, ali je to bila istorijska nužnost da bi se, kako tako, crnogorsko društvo kretalo naprijed. A to srpskoj buržoaziji nije odgovaralo, a naročito ne na spoljno-političkom planu, što on nije mogao da sagleda.

Pojedini dogmatičari još i danas zloupotrebljavaju Njegoševo književno djelo, objektivno u političke svrhe. Da bi pomoću njega negirali crnogorsku društvenu stvarnost, oni pišu: »Njegoševa misao od početka bijaše zauzeta kosovskim zavjetom...«[311]) Ili: »Njegoš je doista tragični junak kosovske misli...«[312]) Na taj način ga odvajaju od ondašnje crnogorske društvene stvarnosti i njegova vremena i dovode ga u protivurječje sa samim sobom, podmećući mu ono što on nije bio, niti je htio da bude. On je sam to najodređenije rekao Matiji Banu, da je pjevao o svome narodu, o Crnogorcima. No iako ne prihvatimo tvrdnju Matije Bana da je to Njegoš rekao, onda je to sam Ban dobro uočio, mada to nije odgovaralo njegovoj orijentaciji. Njegoš je pjevao i o Kosovu i o srpskom carstvu, iako Zećani nijesu učestvovali u boju na Kosovu. Njemu je to bilo nužno radi podsticanja oslobodilačke borbe svih slovenskih naroda na Balkanu. Crnogorski pravoslavni vladika podsjeća balkanske hrišćane, od kojih su mnogi više vjekova morali robovati tuđinu, na tradiciju jednog pravoslavnog carstva, ali ga on ne doživljava niti to može. Ono nije sastavni dio njegovog društvenog bića. On stvarno doživljava i izražava prošlost i savremenost svoga naroda, sve ostalo čega se on u svojim djelima dotiče je danak svome vremenu i idejama koje su onda živjele.

Dr Barjaktarević hvali Njegoša i pripisuje mu neke kvalitete da bi ga zatim mogao nenaučno tumačiti i podmetati mu svoje opredeljenje, koje je poodavno nastalo, a cilj mu je bio odnarođivanje i Njegoša i Crnogoraca. On kaže: »Kada čovjek ne bi u cjelini znao Njegošev stav i znanje o tome ko su i šta su Crnogorci, Srbi, Južni Sloveni i Sloveni, mogao bi iz pojedinih mjesta njegovih djela da shvati da su izvjesni termini i kategorije kao što su narod i pleme Njegošu bili nejasni«.[313]) Na ovom mjestu ću se samo osvrnuti na njegovu tvrdnju da su Njegošu bili jasni »termini i kategorije kao što su narod i pleme«. Sve ono što nam je Njegoš ostavio i svi istorijski izvori iz njegova doba, pa i oni koji su nastali kasnije nedvosmisleno govore o tome da to nije tačno. Ne samo Njegošu nego ni mnogim znamenitim ličnostima onoga vremena, pa i za dugo kasnije ovi pojmovi nijesu bili jasni.

Ovako nešto danas tvrditi, nije samo nenaučno. Proglašavati Njegoša za marksistu i marksističkog dijalektičara, još u vrijeme kada i sam Marks i Engels nijesu bili potpuno ni sami izgradili svoj naučni pogled na svijet i razvitak društva je besmisleno. No izgleda danas je postala praksa kod jednog broja ljudi da pod firmom nauke proturaju svoje stavove koji su inspirisani u suštini »Načertanijem«.

Dr Barjaktarević se ne zadovoljava samo sa ovim što sam citirao, već nastavlja u istom smislu: »Još bliže, Crnogorci su potomci onih ljudi što su iz srpskih zemalja pobjegli ispred navale Turaka kojoj nisu mogli da odole. Njegoš to ovako kaže:

Što uteče ispod sablje turske,
što na vjeru pravu ne pohuli,
što se ne hće u lance vezati,
to se zbježa u ove planine.

(Gorski vijenac, 262—265)

[308]) Isto, 16.
[309]) Dr Vaso Čubrilović: c. d., 188.
[310]) Matija Ban: »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XX sv. 6, decembar 1938, 347.
[311]) Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, III knjiga, Cetinje, 1963, 300.
[312]) Isto, 330.
[313]) Isto, 305.

Crna Gora je, dakle, pribježište«.[314])

Sasvim je očigledno da interpretator ovih Njegoševih stihova podmeće Njegošu svoje mišljenje. Kao što se iz samih citiranih stihova vidi »Njegoš u njima uopšte ne pominje nikakve srpske zemlje. On to ne čini ni u čitavoj pjesmi »Kolo« (stihovi 197—290).[315]) A, na kraju, ne postoje ni takvi istorijski izvori sa kojima bi Barjaktarević mogao ovu svoju tvrdnju da potkrijepi. Turska osvajanja i nijesu bila u jednom zamahu, da bi se ispred njihove navale narod sklanjao u Crnu Goru. Ona su bila postepena i trajala su za duži vremenski period. Da li je u pomenutom vremenskom periodu i dobjegao u Crnu Goru neki nepokorni pojedinac, to i nije bitno. U konkretnom slučaju ne treba isključiti mogućnost da su se u planinama Crne Gore ispred navale Turaka ponekad sklanjali, pa i stalno nastanjivali ljudi iz njenog ravničarskog dijela. Naprotiv iz planinskih djelova Crne Gore ljudi su se kroz cijelo vrijeme, zbog prenaseljenosti, iseljavali i odlazili u druge krajeve. Njegoš nije bio imun od romantičarskih iluzija, što odgovara i vremenu u kojemu je živio.

Citirani stihovi su, zapravo, oda Crnogorcima i njihovom junaštvu u borbi protivu Turaka, s ciljem da ih u njoj još više podstakne i osokoli, što je u ono doba, u suštini, i bilo progresivno. Nijedna se oslobodilačka i revolucionarna borba ne može zamisliti bez izvjesnog romantičarskog zanosa, pa čak i u naše vrijeme. U radu Barjaktarevića »Pleme i narodnost po Njegošu« ima i niz drugih naopakih tumačenja Njegoševih stihova, što predstavlja anahronizam našega vremena.

U vezi sa Njegoševim književnim stvaralaštvom, treba istaći da je ono nastalo u jednom vremenskom razdoblju kad je istovjernost među narodima imala značajnu kohezionu snagu, čak i značajniju od one po zajedničkom porijeklu, bar što se tiče Balkana. U dokumentima toga vremena najčešće se govori o hrišćanima istočno-pravoslavne vjere i oni se pozivaju u borbu protiv Turaka kao nevjernika i zakletih neprijatelja časnog krsta i slobode zlatne. Na toj liniji ima i dodirnih tačaka između srpskog i crnogorskog naroda.

Njegoševa narodnosna orijentacija je jasna. Ona je, kao i njegovih prethodnika — mitropolita i uopšte Crnogoraca — crnogorska; a njihovo srpstvo je sinonim hrišćanstva, odnosno kvalifikativ njihovog pripadništva istočnopravoslavnoj vjeri. Ovakav zaključak, pored ostalog, potvrđuju i niže citirani Njegoševi stihovi. Junak »Gorskog vijenca« Tomaš Martinović, pravdajući se zbog zakašnjenja njegovog bratstva na zakazani sastanak, priča u stihovima kako je Mujo Alić, odveo Ružu Kasanovu i na koji su način oni to doznali, pa nastavlja:

[314]) Isto, 307.

[315]) P. P. Njegoš: »Cjelokupna djela«, knj. treća, Gorski vijenac, »Prosveta« Izdavačko preduzeće Srbije Beograd, 1951, 21, 22, 23, 24.

»... dokle puška izviše Pišteta
puče jedna i čovjek pokliče:
»Ko je vitez, ko je dobri junak!
povede se roblje crnogorsko!«[316])

Zatim malo dalje nastavlja:

»... ali ko bi moga pomisliti
da će uzet Srpkinja Turčina?«[317])

Sasvim je jasno da Njegoš, u konkretnom slučaju, govoreći »povede se roblje crnogorsko« misli na Ružu Kasanovu, koju je odveo »poturčeni« Crnogorac Mujo Alić, ali mu Njegoš to ne priznaje zbog toga što je promijenio vjeru, pa ga u svojim stihovima naziva Turčinom. Njegoševo isticanje vjerskih razlika, koje su u ono vrijeme pa i mnogo kasnije bile nepremostive, po shvatanjima Crnogoraca, došlo je do izražaja u već citiranim stihovima »ali ko bi moga pomisliti da će uzet Srpkinja Turčina?« Da je ovim stihovima Njegoš vjerski opredijelio Ružu Kasanovu i Muja Alića, svjedoče i sljedeći njegovi stihovi koje govori Knez Rogan:

»Čud je ženska smiješna rabota!
Ne zna žena ko je kakve vjere,
stotinu će promijenit vjerah
da učini što joj srce žudi«.[318])

Da je kod Njegoša, a samim tim i kod Crnogoraca, u ono vrijeme, pa i kasnije, srpstvo i Srbin bilo vjersko obilježje, potvrđuju i sljedeći njegovi stihovi koje govori Tomaš Martinović:

»I čujte me dobro, Crnogorci:
trag po tragu meni poginuo,
da je bješe Srbin ugrabio,
ako hoćah glave obrtati ...«[319])

Njegoš pjeva o vremenu i Crnogorcima u njemu, kada je bio bliži i svaki hrišćanin, bio on Sloven ili ne, od Muja Alića »poturčenog« Crnogorca. Crnogorac koji je mijenjao vjeru, po ondašnjem shvatanju, bio je i otpadnik od svoga naroda. Za one koji su prelazili na islam, odnosno koji su se »turčili«, Njegošev junak Knez Rade kaže: »... brat je Turčin svud jedan drugome«.[320]) Takvo shvatanje je, u ono vrijeme, vjerovatno nastalo kao reakcija na rad i odnos mnogih »poturčenjaka« prema svome narodu.

[316]) Isto, stihovi 456—459. str. 31.

[317]) Isto, stihovi 474—475. str. 31.

[318]) Isto, stihovi 476—479. str. 32.

[319]) Isto, stihovi 486—489. str. 32.

[320]) Isto, stih 554, str. 35.

Ovo potvrđuju i sljedeći stihovi »Gorskog vijenca« kojima se Njegošev junak vojvoda Batrić obraća »poturčenim« Crnogorcima:

»Turci braćo — u kam udarilo!«[321])

Pa im dalje u nastavku svoje besjede govori o teškom položaju Crne Gore, naglašavajući da je ona mala zemlja i stiješnjena sa svih strana, da u njoj s mukom jedan može ostat (odnosi se na jednu vjeru), a o dvostrukosti (misli na dvije vjere) ne može se ni misliti, — pozivajući ih da primaju vjeru pradjedovsku, jer je to bio uslov za jedinstvo u borbi protiv Turaka. A vjera pradjedovska bila je pravoslavlje, pa da bi mu se vratili, vojvoda Batrić im postavlja uslove:

»No lomite munar i džamiju,
pa badnjake srpske nalagajte
i šarajte uskrsova jaja,
časne dvoje postah da postite;
za ostalo kako vam je drago!«[322])

Po vojvodi Batriću, odnosno po Njegošu, su i badnjaci srpski, mada je poznato da je unošenje i nalaganje badnjaka obilježje pravoslavaca, a ne samo srpski narodni običaj. Badnjaci su, vjerovatno, postali »srpski«, zbog viševjekovne jurisdikcije srpske crkve nad cetinjskom mitropolijom. U vezi sa ovim je i sljedeće zapažanje: »Taj stari srednjovekovni srpski tip, koji identifikuje srpstvo s pravoslavljem, osnova je onoj sinonimici po kojoj su gdekojim prostim ljudima našeg veka Romuni, Rusi, Grci — srpske vere zato što su pravoslavni, i po kojoj uopšte ima srpska vera«.[323]) A ovakvih se može naći i danas.

Ali po svemu sudeći, sasvim je sigurno da se u Njegoševo doba, pa ni ranije, konačno, vjerska pripadnost nije mogla nametati kao krajnji »kriterij za razgraničavanje« naroda. Bez obzira što je dugotrajna borba sa Turcima, kao izrazitim neprijateljima hrišćanstva, davala ovoj »religioznoj komponenti naročitu aktuelnost«. Ovu konstataciju potvrđuje i niz istorijskih izvora koje sam već ranije naveo.

No, bez obzira na viševjekovne specifične uslove razvoja srpskog i crnogorskog naroda, zajednica crkve i borbe protiv turskih osvajača čini da Njegoševo djelo može da bude blisko i srpskom narodu u kojemu se integrisao i znatan broj Crnogoraca, koji su se više vjekova tamo selili u potrazi za zemljom. A to su bila vremena kad se kod Crnogoraca još nije bila dovoljno razvila svijest o sopstvenom nacionalnom biću, pa je na njihovu bržu integraciju u srpsku naciju značajno uticala i njihova istovjernost sa stanovništvom u ovoj sredini, kao i prosvjetno-kulturna i druga politika, koja je bila usmjerena u tom pravcu. Svi oni koji su tome pokazivali, makar i nesvjestan otpor, poslije osamdesetih godina XIX vijeka gledani su sa nepovjerenjem i bili su izloženi izvjesnom pritisku. No, bez obzira što je najveći broj crnogorskih iseljenika tamo postao etnički dio srpskog naroda, oni su, bar, u većini, govorili svojim naslednicima o svome porijeklu i o vezama sa Crnom Gorom, pa je i ovo dijelom uticalo i utiče na bolje razumijevanje Njegoša kod Srba. Isto tako treba istaći da Njegošev »Gorski vijenac« može da bude blizak i razumljiv i mnogim drugim narodima, koji su bili porobljavani i koji su se borili i žrtvovali za svoju slobodu. Ali, nema sumnje, Njegoševa su djela i najsnažnija potvrda crnogorskog duha, društvenog nastajanja i razvitka crnogorskog narodnog bića, kroz stalnu borbu protiv neprijatelja.

[321]) Isto, stih 848, str. 46.
[322]) Isto, stihovi 858—862, str. 46—47.
[323]) Stojan Novaković: »Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima«, SKA, Beograd, 1893, 135.

UČVRŠĆENJE I AFIRMACIJA CRNOGORSKE DRŽAVE

Jačanje elemenata građanske klase. — Vladavina knjaza Danila i njegove političke koncepcije. — Prve godine vladavine knjaza Nikole i njegove političke koncepcije. — Pokušaji sprovođenja »Načertanija« u život. — Knjaz Nikola i politika ruskog carizma. — Oslobodilački rat Crnogoraca 1876—1878. i njegovi rezultati. — Pobjeda kapitalističkih društvenih odnosa i uticaj stranog kapitala. — Političke diferencijacije u krilu građanske klase.

Vladiku Petra II, poslije njegove smrti, naslijedio je Danilo Petrović. U vezi sa ovim »Srpske Novine« za 1852. godinu objavile su članak Vuka Stef. Karadžića, u kojemu se, pored ostalog, kaže i sljedeće: »Izišavši iz crkve, pročitao je vicepredsjedatelj senata pismo ruskoga ministarstva knjazu, u kome stoji, kako je njegovo veličanstvo car ruski, uvažavajući molbu naroda i senata crnogorskoga, pristao na to, da se Danilo ne vladiči, nego da postane knjaz, i kako mu se preporučuje da izabere koga drugoga, koji će biti vladika i upravitelj samo crkvenim poslovima, da se stara živjeti u ljubavi s Austrijancima i s Turcima, itd«.[324]) Odmah po preuzimanju vlasti, knjaz Danilo je razvio veliku aktivnost, kako u zemlji tako i na spoljno-političkom planu. On na unutrašnjem planu nastoji da ojača zakonitost i red u zemlji, da učvršćava jedinstvo crnogorskog naroda, i u tom cilju oštro se obračunava sa svim razbijačima toga jedinstva i izdajnicima. Široko se povezuje sa svim hrišćanima oko Crne Gore, pokreće ih i pomaže u borbi protiv Turaka, bez obzira na sve teškoće sa kojima se borio. Rusi mu nekolike godine ne šalju pomoć, a bečke novine vode protivu njega kampanju. Austrijske vlasti mu povremeno zabranjuju

[324]) »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XXIII, sv. 3, mart 1940, 163.

uvoz praha i objektivno pomažu njegove protivnike, a skadarski Turci mu bune Kuče. No i pored svih tih nedaća, Crna Gora se u očima okolnih porobljenih hrišćana afirmiše kao zemlja u koju su oni polagali velike nade za svoje oslobođenje. U vezi sa ovim Vaso Čubrilović kaže: »... u Crnoj Gori još od vremena kneza Danila 1851—1860. stvorilo se jedno snažno revolucionarno središte, odakle dolaze poticaji za bune i ustanke u okolnim oblastima, a tome će slediti ratovi Crne Gore sa Turskom«.[325])

Svoj narod knjaz Danilo naziva crngorskim,[326]) nazivaju ga tako i drugi. U jednoj proklamaciji, preko kapetana, upućenoj narodu on kaže: »Želeći ja, da se i mi Crnogorci sad, al ikad pokažemo kao Grci i kao drugi narodi onako hrabro i junački, kao što su se naši stari djedovi i pradjedovi vazda viteški pokazivali i nama dičnu slobodu doranili, kojom se mi danas pred svijetom ponosimo ...«[327]) Ovaj citat dovoljno jasno govori o tome da knjaz Danilo svoj narod smatra jednom istorijski nastalom cjelinom, i kao takav ga upoređuje sa drugim koji su isto tako nastali. U pomenutoj proklamaciji o vjeri se govori na prvom mjestu; tamo piše: »... da se svaki vojnik svojevoljno pokaže i da reče, koji će hoditi i koji želi sa mnom vojevati protiv Turčina, zakletog neprijatelja vjere i zakona našega«.[328]) A malo niže to se ponovo ističe: »... koji ne žali za krst časni i za pravoslavnu vjeru i za dično otečestvo krv svoju proliti ...«[329]) Srbi[330]) se pominju u nekim pismima iz Hercegovine, koja pišu knjazu Danilu istaknuti narodni prvaci, a srpska sirotinja u pismu koje piše »Narod prekokomski«[331]) knjazu 14. marta, kao i u onom koje piše »vojvoda Simo i proto iz nahije zloreč ke«.[332])

Za knjaza Danila su Crnogorci hristijani, to se vidi iz njegovog odgovora austrijskom namjesniku Dalmacije Mamuli, u kojemu stoji: »... a sad vidim da se gleda i ono, krvlju crnogorskom zaliveno i mačem u ruci oteto, oduzeti Crnogorcima hristijanima, a dati Turcima nehristijanima«.[333]) Dušan Vuksan piše da: u četvrtoj godini vlade knjaza Danila, »Sa Srbijom veza nije nikako držana«. Ima samo jedno pismo knjaževo u kojemu, između ostalog, piše: »... da se ‚poradi ovogodišnjeg neroda u ovoj zemlji kreće mnogi narod na preseljenje u srodnu zemlju svojoj braći' ...«.[334]) Srodna zemlja je, po knjazu Danilu, Srbija. A svojom braćom on naziva Srbe.

[325]) Dr Vaso Čubrilović: c. d., 248.
[326]) Dušan D. Vuksan: »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XVI, sv. 4, oktobar 1936, str. 194. i 203, sv. 6, decembar 1936, str. 328; knj. XVII, sv. 2, februar 1937, str. 71. i 72. i sv. 6, juni 1937. str. 332.
[327]) Isto, knj. XVI, sv. 4, oktobar 1936, 200.
[328]) Isto, 200.
[329]) Isto, 200.
[330]) Isto, 198.
[331]) Isto, 199.
[332]) Isto, 199.
[333]) Isto, knj. XVI, sv. 6, decembar 1936, 326.
[334]) Isto, 332.

Crna Gora nema školovanih ljudi, pa su često dolazili sa strane pojedinci koji su obavljali vrlo delikatne dužnosti. Oni su bili sekretari vladika i upućeni u sve tajne. Isto tako, za prve škole konkursom su traženi učitelji van Crne Gore, tako da su one bile izložene uticajima. Teško je dati odgovor i na to, koliko su i same državne tajne bile sačuvane. U odgovoru na čestitku knjaza Danila, povodom stupanja na prijesto cara Aleksandra, dobio je odgovor koji je glasio: »Car je bio očito dirnut i izjavio je »da će s iskrenim zadovoljstvom održati zavjetne osjećaje prema Crnoj Gori, koja je vezana s Rusijom nerazdvojnim vezama vjere i bratstva«.[335]) Može se zaključiti da je i kod ruskih vladajućih faktora vjera bila osnovni činilac koji ih je povezivao sa drugim narodima, među kojima su nastojali da učvrste i prošire svoj uticaj, pa tek na drugom mjestu *bratstvo*. Tako je Crna Gora i sa Rusijom vezana »nerazdvojnim vezama vjere i bratstva«. Dakle, Srbija, Rusija i Crna Gora zemlje koje su povezane istom vjerom, a istovremeno i bratstvom. Treba, međutim, imati u vidu da se pojam *bratstvo* u međunarodnim odnosima, a pogotovo u međunarodnoj politici, uzima kao moralna kategorija u značenju *prijateljstvo*, i to mnogo više nego kao stvarna oznaka za etničku srodnost.

Poslije usvajanja tzv. Danilovog zakonika, pod nazivom »Obšti zakonik crnogorski i brdski«, 1855. godine, Danilo izdaje i proklamaciju u kojoj se, pored ostalog, kaže i sljedeće: »Evo u ime bože tri godine, od kako me promisao Svevišnjega dala, da nad vama vladam, koliko sam kadar, da bi mogao svaki moj brat Crnogorac i Brđanin biti srećan i zadovoljan. Ali vi znate, moj ljubezni narode ...[336]) Citirani dio teksta proklamacije svjedoči da i Danilo svoj narod, kad mu se obraća naziva, Crnogorcima i Brđanima, jer slobodni dio Crne Gore još nije bio sa Brdima i neposredno teritorijalno povezan. Međutim, u samom Zakoniku se ime *Crnogorac* upotrebljava i za Crnogorce van tadašnjih granica.

Još mnogo ranije sam zapazio da pojedini autori nevjerno prevode, prepisuju i komentarišu pojedine istorijske izvore, pa u svomu tekstu, umjesto izvornog *hrišćanin* ili *hrišćani (hristijani)*, to zamjenjuju sa terminom *Srbin* ili *Srbi*. To, radi i Dušan D. Vuksan. On na primjer, piše: »Srbi Spičani davali su potstreka Crnogorcima: tako na primjer pop Andrija i pop Vaso pišu Knjazu 9 marta, da će biti s njim u svaku uru i dnevi i noći s ovom šakom hrišćana«.[337]) Jasno se vidi da Vuksan Spičane hrišćane preimenuje u Srbe Spičane. Iz povjerljivog izvještaja austrijskog konzula od 20. septembra 1856. godine dâ se zaključiti kako se onda gledalo na Crnu Goru. U tom izvještaju stoji: » ... da se baš ovoga časa radi u Carigradu, da se regu-

[335]) Isto, 328.
[336]) Isto, 333.
[337]) Isto, knj. XVII, sv. 1, januar 1937, 4.

lišu odnosi među hrišćanskim područjem, kojim vlada Knjaz, i otomanskim carstvom«.[338])

Knjaz Danilo piše ruskom caru 19. maja 1856. godine i moli ga: »... da bi pogledao ,na bijednoje sastojanije sego naroda radi jedinovjerija i jedinoplemenosti'«.[339]) Znači i knjaz Danilo vjeruje da su Rusi i Crnogorci, pored toga što su jedne vjere i jednog plemena. Ovom prilikom je knjaz Danilo pisao »francuskom, pruskom i austrijskom caru«.[340]) Sva ova pisma su bila napisana u cilju da ih zainteresuje radi: »... zastupničestva naroda crnogorskog pri sadanjim evropejskim konferencijama«.[341]) U pismu pruskom caru Fridrihu Viljemu piše: »Hrišćanski Brđani koji su puna četiri vijeka s najvećim požrtvovanjem vodili rat za hrišćanstvo, nijesu stekli nikad zastupstvo koje velike sile, stoga se usuđujem sa svojim narodom zamoliti Vaše Veličanstvo, da biste imali dobrotu, da zastupate Crnu Goru na predstojećem rešavanju njenih poslova«.[342]) Pismo koje je knjaz Danilo istoga dana pisao francuskom caru Napoleonu III je najopširnije, a interesantno je i sa pozicije koju on nastoji da zastupa. Naime, da je Crna Gora nasljednik starog srpskog carstva i da on u suštini samo traži svoje staro pravo. Sigurno mu je to bilo nužno da bi onemogućio sve one koji su tvrdili da on revolucionarnim putem stvara svoju državu na »turskoj zemlji« i od »turskih podanika«. Da bih ovo svoje stanovište potkrijepio, citiraću neke izvode iz pomenutog pisma. Između ostalog on Napoleonu piše: »Iz dubine zaborava Knjaz Crne Gore diže svoj glas, da zamoli Vašu moćnu zaštitu za svoj narod«.[343]) A zatim malo niže nastavlja: »Naš narod nije ništa kriv, osim što je stalno branio svoju nezavisnost i svoju vjeru...[344]) Potom konstatuje: »Mi smo sa svih strana okruženi javnim i potajnim neprijateljima, oni nas drže odvojene od ostale Evrope, jer se nadaju, da će se tako lakše jednoga dana dokopati ove neizmjerne tvrđave, koja dominira ravnicama Hercegovine, Bosne, Albanije i Dalmacije. Da bi nas sebi potčinili glađu, oni su razjagmili srpske zemlje, oteli srpsko more; nama ostaju samo stijene i srce, koje neće nikad klonuti«.[345]) U pismu dalje kaže: »Veličanstvo, preuzimajući odbranu i zaštitu našeg naroda, Vi će te francuskom uplivu udariti temelj na dobročinstvima, a Vaše ime biće poštovano među Crnogorcima i prenošeno s koljena na koljeno u našim pjesmama...«[346]) A pri kraju pisma dodaje i ovo: »... oprostite smjelosti mojih riječi. Ja ovdje branim stvar svoje otadžbine, slavu svojih pređa«.[347])

[338]) Isto, knj. XVII, sv. 2, februar 1937, 69.
[339]) Isto, 72.
[340]) Isto, 72.
[341]) Isto, 71.
[342]) Isto, 72.
[343]) Isto, 72.
[344]) Isto, 72.
[345]) Isto, 72.
[346]) Isto, 72.
[347]) Isto, 73.

Na pismo koje je uputio ruskom caru dobio je sljedeći odgovor: »... da je car primio pismo i da je obećao, da neće izmijeniti svoje osjećaje prema narodu crnogorskome, dok narod bude tvrd u vjeri i predanosti ruskim Imperatorima«.[348]) Austrija knjazu Danilu predlaže: »... da primi sizerenstvo tursko; u protivnom slučaju da mu prijeti opasnost. On ne može na to pristati, jer je Crna Gora za svoju slobodu kroz vjekove prolila more krvi«.[349]) Knjaz Danilo u avgustu 1856. godine, pita Rusiju za savjet, može li mu ona: »... dati garanciju, da Turska neće dizati vojsku na Crnu Goru, a ako se to dogodi, može li Crna Gora naći zaštite u Rusiji. Krajnja bijeda i pritisak inovjeraca mogli bi me prisiliti, da priznam sizerenitet turski. Samo kad bih imao municije, mogao bih se u brdskim predjelima Crne Gore oprijeti turskoj sili«.[350]) Rusi preporučuju knjazu: »Sovjetuje se sopstvenim umom i srcem, željama naroda, s ljudima odavno Vam odanim, a ne s novima, tuđima Vama i po osjećajima i po vjeri«. Tako do ostvarenja ovog austrijskog predloga nije nikada ni došlo.

Koliko su mnogi pojmovi u ono vrijeme bili neraščišćeni svjedoči i jedan zahtjev austrijskog konzula iz Skadra, u kojemu on, u julu 1857. godine, od knjaza Danila traži »naknadu za opljačkanu crkvu ,kod prilike zadnjega boja u državu Kuča od Drekelja'...«[351]) Prema ovom zahtjevu neko bi danas mogao da shvati kao da su u ono vrijeme i Kući bili država.

Danilo je naročito insistirao kod više vlada na »priznavanju nezavisnosti crnogorske«.[352]) a naročito se o ovome pitanju savjetovao sa Mamulom, — da li bi bilo »ugodno« da u vezi sa ovim posjeti Beč.

U to vrijeme počinje da biva nešto življa veza sa Srbijom. U martu Medaković moli: »... da bi Knjaževstvo srpsko poslalo Crnoj Gori crkvenih knjiga. Građanski knjiga isto nemamo, a teško nam i imati, tim više, što je postojavša praviteljstvena knjigopečatnja propala i materijal iste po krajnjoj nuždi u posljednjem ratu upotrebljen za zrna«.[353]) Odgovor je iz Srbije brzo stigao i u njemu se kaže da je knjaz odobrio, »da se Praviteljstvu Crnogorskom od svake knjige školske, podrazumijevajući tu i časlovce i psaltire, po 20 komada bezplatežno pošalju«.[354]) Tako je početkom jula po naređenju Popečiteljstva Prosveščenija Knjaževska Srpska Tipografija u Beogradu poslala: za Cetinje ove knjige: »... po 20 komada: časlovca; psaltira; katihizisa prostrani; sobranija molitva; ustrojenija osnovni škola; nastavljenija za učitelje; bukvara srbski, I, II, III; prva znanja; štica mali; gramatika srbska mala; pregledalica srbskog pravopisa; isto njemački; istorija srbski kratki; sastavi pismeni;

[348]) Isto, 73.
[349]) Isto, 73.
[350]) Isto, 73.
[351]) Isto, 74.
[352]) Isto, 75.
[353]) Isto, 75.
[354]) Isto, 75.

računica kratki; računica praktični; načertanija školska; teorija poezije; retorika; gramatika srbski gimnazija; bukvara njemački; zemljopisa za III razred. — Po 5 komada; povjesnica jestastvena; atlasa uz nju; gramatika njemački (Čvarković); rečnika njemačko-srpski; zemljopisa obšti; fizike; logike; razgovori njemačko-srbski; gramatika slovenski; čitanka slovenski i atlasa celog sveta u malom«.[355]) Na poslatim knjigama Danilo je zahvalio srpskom knjazu i kaže: Djelo ovo služi za zalog novog i krepkog bratskog jedinstva, koje će biti osnov budućoj jačoj svezi bratskog soglasija, osnov boljoj budućoj sreći jednorodnog naroda srbskog. Knjaz crnogorski nosi na skrižali svojega srca urezano čuvstvo ljubavi i predanosti ne samo za svoj narod, već za sve Srbstvo i za sve ono, što se srbsko zove i imenuje«.[356])

Kao što se vidi, pomoć u knjigama srpske vlade bila je izdašna Crnoj Gori. Ali, uglavnom, sve te knjige su bile napisane za upotrebu u Srbiji i sigurno su malo ili ni malo govorile o istoriji crnogorskog naroda i njegovom nastanku i uopšte društvenim odnosima u Crnoj Gori. Prosvjetni radnici su bili sa strane, tako da su te prve crnogorske škole, koje su jedva dočekane i kojima je posvećena velika briga, još od prvih dana svoga nastanka postale, sticajem prilika, oslonac uticaja sa strane. Ovo je vrijeme kad u Crnoj Gori, počinje sa više plana i sistema da se sprovodi u život prosvjetna politika koja je po »Načertaniju« Garašanina bila predviđena za Bosnu. To je vrijeme kada sve više počinje, faktički, da se nekadašnje jedinstvo srpske crkve i njena jurisdikcija i na teritoriji Crne Gore, zloupotrebljava za ubjeđivanje crnogorskog naroda, da on nije jedna narodnosna zajednica koja je istorijski nastala, već da su Crnogorci samo dio srpskog naroda. Na ovom planu u nauci počinje da gospodari dogmatizam koji još i danas u Crnoj Gori ima svoje sljedbenike. Oni su još opterećeni terminologijom srpske pravoslavne crkve i pripadništvom Zete starom carstvu Nemanjića, pa nikako da se oslobode tih kategorija mišljenja. Bez obzira što se, iz već citirane zahvalnice, dâ zaključiti da ju je pisalo drugo lice u ime knjaza Danila, jasno je da se u njoj govori o dva naroda. Pisac zahvalnice, u ime knjaza crnogorskog, u njenom tekstu zapravo govori i o crnogorskom narodu, jer što zapravo drugo može da znači ono »ne samo za svoj narod«, već to. Isto tako, koliko mi je poznato, u istoriji ne postoji nijedan slučaj da se jedna već afirmisana narodnosna zajednica, kasnije podijelila na dvije. U konkretnom slučaju Srbi i Crnogorci, kao dvije narodnosne zajednice, nastali su u određenim istorijskim uslovima. Na taj razvoj je, konačno, bila bez uticaja jednovjernost i pripadništvo Zećana, odnosno Crnogoraca za duži vremenski period srpskoj crkvi. No i u ovom domenu bilo je u shvatanjima značajnih razlika. Za Crnu Goru, Vuk Karadžić kaže: »Popovi se ni inače ni po čemu ne razlikuju od ostalijeh

[355]) Isto, 75.
[356]) Isto, 75—76.

ljudi. Oni ne samo što ne nose bradu, nego kao i drugi briju veliki dio kose. Oni nose oružje kao i svaki, i idu u boj kako na Turke tako i između sebe... «[357]) Malo dalje Vuk nastavlja da u Srbiji i u Ugarskoj: » ... nije rijedak slučaj da i najsiromašniji mladić voli kako-tako da živi nego da se zapopi i da mora nositi bradu i odijevati se drukčije od ostalijeh ljudi. U Srbiji je štaviše bilo prmjera da su se za vrijeme ustanka na Turke mladi popovi raspopljavali samo zato da bi mogli nositi oružje i lijepo i bogato odijelo, što hrišćanima u Turskoj nije dopušteno«.[358])

Vuk dalje kaže: »Poznata je stvar da Crnogorci nijesu tako pobožni kao ostali Srbi, napr. oni u Srbiji. i to se objašnjava raznim uzrocima, od kojijeh neće biti najnevažniji i taj što ovdje kaluđeri ne idu po zemlji, kao u Srbiji, i narodu predikuju iako samo o paklu i đavolima«.[359]) On malo niže nastavlja: » ... u Crnoj Gori ređi su oni ljudi koji se bar jednom u godini pričešćuju, nego oni koji to nikako ne čine«.[360]) A malo dalje kaže: »U Srbiji se obično mole bogu triput na dan: ujutru kad ustanu, uveče kad hoće da večeraju i poslije večere kad hoće da spavaju«.[361]) »Crnogorci imaju običaj da nedjeljom i praznikom idu u crkvu, ali ovakve molitve u kući nijesu u običaju«.[362])

Smatram da navedeni citati dovoljno jasno govore o razlikama koje su u ono vrijeme postojale u poimanju vjerskih dogmi i vršenju raznih crkvenih običaja i obreda, kao i u sprovođenju u život vjerskih propisa, između dva istovjerna naroda, ali dvije crkve (crnogorska autokefalna, a srpska pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije).

U vezi sa ovim razlikama, kao i oslabljenim vezama između dvije crkve, je i pismo patrijarha Rajačića koje on piše knjazu Danilu: » ... da mu je po smrti Vladike Rada bila želja oslabljenu svezu između patrijaršije srbske i Crne Gore sastaviti i pritegnuti«. — Kaže kako je Crna Gora od iskoni bila u duhovnoj vezi s Patrijaršijom, koja je njene arhijere posvećivala sve do Vladike Rada. — »Zašto je pokojnik ovu istoričesku svezu prekinuo, neću da ispitujem, samo toliko, po mom iskustvu, mogu kazati, da nije dobro ni u redu bilo, jer cepati se od svojih ne može krepost, no slabost prineti«.[363]) Malo potom: »Patrijarh se opet vraća na vezu Patrijaršije i Crne Gore. ,Koliko je sveza ova čvrsta bila za vremena srbski kraljeva i careva, toliko je posle oslabila, odkako je Srbsko Carstvo na Kosovu palo i sila turska narod srbski podjarmila. Od sviju srbskog carstva provincija jedna je Crna Gora ostala, te ju nije turska

[357]) Vuk St. Karadžić: c. d., 68.
[358]) Isto, 69.
[359]) Isto, 70.
[360]) Isto, 71.
[361]) Isto, 71.
[362]) Isto, 71.
[363]) Dušan D. Vuksan: »Zapisi«, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knj. XVII, sv. 2, februar 1937, 76. i 77.

aždaja progutati mogla, i tako se je slučilo, da niti ona s Partijarsi, niti ovi s njime tako lako soobštavati, sledovateljno ni poučavati, ni opominjati, ni kad je trebalo sovjetovati, ni ukoravati nisu mogli' . . . «[364]) A zatim, malo dalje: »Sad je vrijeme, da se ta sveza obnovi, ,koja će biti probitačnija, nego ma s kojom drugom preko sveta udaljenom'. — On se nada da će to Knjaz izvršiti i predlaže mu«,[365]) između ostaloga, »da se uzakoni, da sveštenici nose bradu i modru odjeću, a da oružje ne nose nikako«.[366]) Patrijarh Rajačić neće da prizna, da se crkva u Crnoj Gori odvojila od Pećke patrijaršije, pored ostalog, i zbog toga što su neki patrijarsi bili turski eksponenti, o čemu je ranije bilo riječi. Cilj njegovog pisma je jasan; on nastoji da podvede crnogorsku crkvu pod vlast Karlovačke patrijaršije, što mu nije pošlo sa rukom. Patrijarh Rajačić ovdje, iz političkih računa, govori o tadašnjoj Karlovačkoj patrijaršiji kao o nasljedniku Pećke patrijaršije, da bi uspostavio »istorijsko pravo« jurisdikcije nad autokefalnom Crnogorskom pravoslavnom crkvom odnosno ukinuo njenu autokefalnost. Međutim, tadašnja Karlovačka patrijaršija je bila crkvena organizacija sa sedam eparhija, za pravoslavne Srbe u tadašnjoj Vojvodini, Slavoniji i Hrvatskoj. U stvari, ona je imala rang Patrijaršije samo od 1848. do 1861. godine (proglašena 1848, a ukinuta 1861), a jedini patrijarh na njenom čelu bio je Rajačić. Karlovačka mitropolija je, pak, osnovana 1713. godine, prenošenjem u Sremske Karlovce iz manastira Krušedola sjedišta Krušedolske mitropolije koja je osnovana 1708. godine. Karlovačka mitropolija je bila pod jurisdikcijom Pećke patrijaršije sve do 1776. godine (do ukidanja Pećke patrijaršije), a tada je postala autokefalna crkva. Josif Rajačić se 1848. godine zatekao na položaju karlovačkog mitropolita, pa je u događajima iz te godine Mitropolija uzdiguta na rang patrijaršije a mitropolit Rajačić tada postaje patrijarh. Nakon 1861. godine Karlovačka mitropolija postoji kao autokefalna crkvena organizacija sve do 1920. godine, kada je ukinuta i njene eparhije pripojene uspostavljenoj Srpskoj patrijaršiji u Beogradu. Austro-Ugarska nije htjela da trpi uticaj Turske u svojoj državi, koji bi se ostvarivao preko turkofilsko-fanariotske Carigradske patrijaršije, pa stoga nije ni dopustila da Karlovačka mitropolija potpadne pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije već je uzdigla na stepen autokefalne crkve. Nasuprot ovome, organizacija pravoslavne crkve u Srbiji, nakon ukidanja Pećke patrijaršije (1766), potpala je pod jurisdikciju Carigradske patrijaršije i u tome položaju ostala sve do 1879. godine, kada je obnovljena autokefalna Srpska pravoslavna crkva, na čelu sa Beogradskom mitropolijom. Prema tome, Karlovačka mitropolija (pa ni u vrijeme patrijarha Rajačića Karlovačka — patrijaršija), nikad nije imala bilo kakvo pravo jurisdikcije nad Crnogorskom pravoslavnom crkvom. Činjenica da su

[364]) Isto, 77.
[365]) Isto, 77.
[366]) Isto, 77.

crnogorski mitropoliti odlazili kod raznih pravoslavnih arhijereja da bi bili rukopoloženi, sve do Rusije, ne daje za pravo Rajačiću da iz toga izvodi zaključke o »podređenosti« koja nije postojala oni su išli tamo gdje im je bilo bliže ili u datom trenutku pogodnije iz moralnih i političkih razloga. Sam čin rukopoloženja ličnosti koje Crnogorci izaberu za svojega mitropolita, nije mogao biti na kanonski način obavljen u Crnoj Gori jer nije postojalo drugog arhijereja koji bi mogao to učiniti.

Za stav ondašnje srpske vlade karakteristično je i pismo koje: »16 septembra pišu iz Negotina pop Đoka Lompar i Dajica Stankov Martinović, da su čitali u novinama, da se Crna Gora zaratila s Turskom; njih 100 Crnogoraca htjeli su doći u Crnu Goru, ali im srpsko Praviteljstvo nije dozvolilo. Ako je rat mole, da se poradi kod srpskih vlasti, da im se dozvoli da pođu u Crnu Goru«.[367])

Pišući o sedmoj godini vlade knjaza Danila, Dušan D. Vuksan u uvodu kaže: »Ni u ovoj godini, koja je puna ratnih podviga, Knjaz Danilo nije puštao s oka Hercegovinu, kao ni ostale susjedne srpske krajeve. Cetinje je bilo jedino mjesto. u kojemu su porobljeni Srbi upirali svoje poglede«.[368]) Knjaz Danilo u jednom pismu, koje piše 1. marta 1858. godine francuskom ministru grofu Valevskom, moli: » . . . da bi poslao u Hercegovinu Ekara — francuski konzul u Skadru — s misijom, da sklopi mir među turskim vlastima i hrišćanima«.[369]) Knjaz u svome pismu govori o hrišćanima, a Vuksan o Srbima.. Sigurno su i u vrijeme Dušana D. Vuksana ovi nazivi bili »sinonimi«. Ako ovo nije tačno, onda je Dušan D. Vuksan neadekvatno objavljivao istorijske izvore. No bez obzira da li su ovi nazivi sinonimi, smatram da izvore treba saopštavati doslovno kako i glase, a ne u svojim interpretacijama ih zamjenjivati, makar i sa njihovim sinonimima, jer to često može pogrešno da se tumači.

Knjaz Danilo u pismima francuskoj vladi češće svoje zahtjeve obrazlaže nasljednim pravom Crnogoraca na srpsko carstvo. On u pismu od 27. februara piše grofu Buolu, pored ostalog, i sljedeće: »Razmirice među Crnom Gorom i Turskom starog su datuma. Borba je počela nazad pet vjekova, poslije bitke kosovske. Srbi—Crnogorci ustupajući pred turskom silom povukli su se u planine, gdje su živjeli i branili se pod svojim narodnim vladarima. Turska nije nikada uspjela, da u Crnoj Gori postavi svoju vladu«.[370]) Austro-Ugarska je knjazu Danilu i Crnoj Gori češće pravila velike teškoće. Ona je ometala i odlazak na posvećenje u Rusiju arhimandrita Nikanora Ivanovića za episkopa Crnogorske pravoslavne crkve, s obzirom da je bio njen državljanin. U vezi sa ovim knjaz Danilo moli, da ruski poslanik u Beču interveniše kod austrijske vlade da se Ivanoviću da otpust iz državljanstva. Svi su izgledi da je knjazu Danilu bi-

[367]) Isto, 78.
[368]) Isto, knj. XVII, sv. 5, maj 1937, 257.
[369]) Isto, 258.
[370]) Isto, 263.

lo jasno odakle sve te mahinacije potiču. — »U ostalom, za čim se ide, vidi se iz pisma karlovačkog patrijarha od 30 novembra 1856, ali pored svega toga ja dajem istinitu riječ, da za mojega života neće ni jedan crnogorski episkop biti posvećen u Austriji«.[371]) — izjavio je knjaz Danilo. U pismu karlovačkog patrijarha Rajačića, iz kojega sam ranije neke izvode citirao, bio je i predlog da se crnogorski episkopi posvećuju u Karlovcima. Iste godine u septembru Nikanor je dobio otpust iz austrijskog državljanstva i u vezi sa tim knjaz Danilo moli konzula Petkovića: »... da bi mu (Nikanoru) praviteljstvo rusko dozvolilo poći kroz Rusiju, ne bi li štogod novaca skupio i iste na interes dao, kako bismo mogli s ovim interesom ovdje na Cetinju jedno zavedenije školsko učiniti, koje će ne samo za našu mladež crnogorsku, nego i za našu okolo stojeću braću pravoslavnog ispovijedanija polezno i srećno biti i ovo bi zavedenije u jednom vidu bilo kao jedna propaganda slavjanska«.[372]) Dušan D. Vuksan konstatuje: »Sa Srbijom je malo veza«.[373]) U vezi sa kampanjom koja se vodila preko štampe kaže: »13 marta piše Nenadović iz Beograda, da je opovrgao mnoge laži, koje se šire o Crnoj Gori. ‚Dnevnik' je već počeo drukčije pisati, a nastojaće, da se i ‚Srpske Novine' u nečem poprave i da ne prevode samo iz njemačkih novina kojekakve laži«.[374])

Knjaz Danilo nije imao mnogo sreće sa svojim sekretarima. Neki, kao Medaković, učestvuju u zavjerama protiv njega, a drugi ga napuštaju, pa on traži sekretara i od Srbije.

U jednom pismu francuskog konzula iz Skadra, u kojemu on javlja knjazu Danilu, 1. juna 1859. godine, da su turske vlasti odobrile izvoz žita za vlastitu potrebu u Crnu Goru, u vezi sa tim i angažovanjem Francuske i Italije, kaže se: »Svaki neprijateljski pokušaj Slovena u turskom carstvu poslužio bi samo politici Austrije, jer bi mogao izazvati opšti sukob u Evropi, koji Austrija ima interes da izazove, da bi izašla iz svoje usamljenosti«.[375]) Malo niže se nastavlja: »... vlada preporučuje, da se Knjaz nikako ne miješa u ustanke, koji se raspiruju oko Crne Gore i nada se da će Knjaz svojim uplivom stišavati ove ustanke«.[376]) Dalje se u ovom pismu kaže: »Vlada zna, da stanje u Italiji izaziva simpatiju i Knjaževu i naroda crnogorskoga i ne sumnja u Knjaževu odanost...«[377]) Ovo pismo konzula Ekara potvrđuje da narod u Crnoj Gori francuska diplomacija tretira kao jednu crnogorsku narodnosnu zajednicu, jer se on kao takav kroz svoju viševjekovnu borbu u Evropi afirmisao. Sve one koji su, još robovali Turcima francuski konzul naziva opštim imenom Slaveni.

[371]) Isto, knj. XVII, sv. 6, juni 1937, 331.
[372]) Isto, 331—332.
[373]) Isto, 332.
[374]) Isto, 332.
[375]) Isto, knj. XVIII, sv. 2, avgust 1937, 68.
[376]) Isto, 68.
[377]) Isto 68.

Sumirajući rezultate kratke vladavine knjaza Danila Dušan D. Vuksan piše: »Deveta godina vlade Knjaza Danila trajala je kratko, u svem sedam mjeseci. Neprekidna borba sa spoljnim i unutrašnjim neprijateljima zamorila je Knjaza. Za vrijeme svoje vlade učinio je Danilo dva velika podviga: dobio je jednu od najsjajnijih pobjeda nad Turcima na Grahovu i prisilio Tursku da se s njim razgraničava. U nacionalnom pogledu raspirio je Hercegovce na borbu, koju su oni prihvatili i dugo je vodili«.[378]) Nije teško pogoditi da Vuksan misli na srpsku nacionalnu opredjeljenost Hercegovaca, što onda još nije bilo tačno. U ono vrijeme, pa i kasnije, u Hercegovini je bila predominantna vjera. U ono vrijeme najistaknutije mjesto u borbi protiv turske vlasti u Hercegovini zauzimaju hrišćani istočno-pravoslavne vjere. Oni se kao hrišćani i deklarišu a najviše su i bili ugnjetavani od Turaka. Hrišćanima ih i drugi nazivaju i, kao takvim im se obraćaju. Tek kasnije, poslije austrijske okupacije, nastaje u Hercegovini izrazitije preuzimanje srpskog imena za svoju narodnosnu i nacionalnu orijentaciju na vjerskoj osnovi i pod uticajem propagande. O predominantnosti vjere, u ono vrijeme, u Hercegovini, govori i sljedeći stav iz pisma knjaza Danila iz juna 1860. godine konzulu Petkoviću, u kojemu ga obavještava o pobuni. On mu piše: »Nama je ispalo za rukom toliko podjejstvovati na hercegovačke hrišćane, da se pobuna do sad ograniči na samo okružije Gacko i mogli bismo Vas uvjeriti, da će se i ovi pokoriti Turcima, ako došavša turska vojska, koja je sve hrišćanske kuće u Gackom već popalila, ne pokuša silom ih pokoriti. Mi smo već pisali glavarima u Hercegovinu. Zasad stoje hrišćanska i turska vojska kod Gacka jedna spram druge«.[379])

Za vrijeme svoje kratke vladavine knjaz Danilo je poklanjao veliku pažnju razvoju trgovine. To se dâ zapaziti i iz jednog pisma upućenog Gagiću, u kojemu se, između ostalog, kaže i sljedeće: »Želio sam da se mir i s Hercegovinom učini i da se granice svuda označe, da može i ova zemlja trgovinom oživjeti. jer zemlja bez trgovine mrtva je«.[380]) Ni za vrijeme vladavine knjaza Danila privilegije u trgovini se ne ukidaju. One prelaze sa Pera Tomova i njegove grupe »na drugu grupu glavara okupljenih oko Mirka Petrovića, brata knjaza Danila«,[381]) a oca knjaza Nikole. Ovo je očigledan primjer kako: »... sa položajem u državnoj vlasti raste i bogatstvo glavara. Mirko Petrović je do dolaska na vlast njegovog brata Danila spadao u red srednje imućnih Njeguša, a za nekih 15 godina (1852—1867, kada je bio najznačajnija ličnost poslije knjaza, postao je najbogatiji čovjek u Crnoj Gori«.[382])

Kako ranije, tako i za vlade knjaza Danila: »Značajan faktor u procesu diferencijacije u Crnoj Gori bila je trgovina.

[378]) Isto, knj. XVIII, sv. 4, oktobar 1937, 193.
[379]) Isto, 196.
[380]) Isto, knj. XVI, sv. 6, decembar 1936, 324.
[381]) Dr Mirčeta Đurović: c. d., 31.
[382]) Isto, 63.

Ona je bila poluga pomoću koje su se ekonomski uzdizali pojedini Crnogorci i glavari«.[383])

Dalje učvršćenje vlasti i širenje crnogorske narodnosne pa i nacionalne orijentacije i na udaljenijim područjima, koja su još bila pod turskom okupacijom, govori o tome da: »Vladavina knjaza Danila (1852—1860) predstavlja završnu fazu formiranja crnogorske države«.[384]) A također i njenu značajnu afirmaciju, ne samo na Balkanu već i u Evropi.

Njegov dalji rad u tom pravcu bio je prekinut ubistvom u Kotoru, 31. jula 1860. godine. Kasnije su neki ovo ubistvo prikazivali sasvim jednostrano i uprošćeno, i u prvi plan isticali navodne motive osvete, što se ne može prihvatiti. Tako Dušan D. Vuksan piše: »Ubica je, kao što je poznato, bio Bjelopavlić Todor Kadić. Ubistvo je učinjeno iz osvete. Nemoguće je odobriti postupak, kojim je Knjaz izazvao ovu osvetu. Knjaz je, naime, na silu naredio da se Todorova žena preuda za jednog perjanika, Knjaževog favorita«.[385]) Kao Dušan D. Vuksan, i neki drugi »naši« istoriografi, na sličan način, prikazuju ovo ubistvo. Oni, izgleda, ne žele da kažu, da je Todor Kadić bio jedan od zavjerenika protiv knjaza Danila. Doduše u svome tekstu Vuksan navodi da je Kadić emigrirao u Carigrad, te da se otuda vratio u Kotor. Ali je, isto tako poznato da je prije dolaska u Kotor došao u Tuđemile kod Bara, i tu se pripremao za atentat, a oni su, u ono vrijeme, bili pod turskom vlašću. Također je poznato da Kadić nije bio neki bogataš, pa je sva ta putovanja, kao i druge njegove troškove, morao neko da finansira. Sam Dušan Vuksan je objavio veliki broj dokumenata iz kojih se dâ zaključiti, da je knjaz Danilo, takoreći, bio u stalnom ratnom stanju sa Turskom, a Austrija je i tajno i javno pomagala njegove protivnike. Njegova politika stalne borbe protiv turskog carstva nije odgovarala ni nekim drugim koji su bili za politiku čekanja da vrijeme učini svoje. Ja mislim da je Danilovo ubistvo rezultat prije svega pomenutih okolnosti, a ne preudaje sestre jednog emigranta (Dušan D. Vuksan pogrešno navodi da je u pitanju preudaja žene Todora Kadića, jer je to bila njegova sestra udata za popa Punišu Pavićevića), koji je pobjegao kod neprijatelja i stavio se u njihovu službu.

Da bi do kraja dokazao svoju odanost velikodržavnoj politici svoga vremena, Dušan D. Vuksan piše: »Koliko je Danilu bilo na srcu srpstvo vidi se po njegovim potonjim riječima, koje je, po zabilježi jednog hroničara, izgovorio. Te riječi bile su: »Bosna... Hercegovina... Crna Gora i Srbija...«[386]) Nije bitno da li je, zaista, knjaz Danilo izgovorio ove riječi, ali je jasno da ih Dušan D. Vuksan tumači na svoj način. On malo dalje kaže da: »U cjelosti možemo odobriti riječi, koje je njegov nasljednik izrekao o svojoj proklamaciji narodu za njega: »Nikom od vas nijesu dobro poznate velike namjere pokojnog strica mog, vašeg Gospodara koji je pao žrtvom zavidljivosti i nevaljalstva čovječjeg, niti kogod zna dovoljno ocijeniti njegovu preveliku ljubav k svome narodu i otečestvu«.[387]) Čudna je stvar da Dušan Vuksan nije mogao da uoči, da ovaj izvod, koji je sam citirao i sa kojim se on slaže, direktno govori protivu njegovog posrbljavanja svih i svega. Iz ovog citata je jasno da je Danilov narod crnogorski, a otečestvo Crna Gora.[388])

Njegov nasljednik i posljednji knjaz i kralj crnogorski Nikola Petrović, u svojoj zakletvi na vjernost svome narodu kaže: »Mene je postavio božij promisao za knjaza i gospodara crnogorskog naroda, a ujedno predao mi je i dužnost da povjereni mi narod k sreći vodim«.[389]) On dolazi za gospodara Crne Gore u vrijeme kada ona ima vrlo veliki ugled kod porobljenih hrišćana na Balkanu, a naročito onih u Hercegovini i Novopazarskom sandžaku. Oslobodilačkom pokretu u ovim krajevima više je odgovarala stalna i sistematska borba protiv turskog carstva, nego politika sračunata na čekanje da vrijeme učini svoje. Stalnu borbu protiv Turaka i mnogobrojne veze koje je još knjaz Danilo bio uspostavio u Hercegovini i drugim krajevima u turskom carstvu, knjaz Nikola dalje organizuje učvršćuje i jača, a naročito u susjedstvu Crne Gore, inspiriše i pokreće u tim krajevima otpor, bune i ustanke protiv turskih porobljivača, a u nekima od njih i masovnije učestvuju Crnogorci kao dobrovoljci. On vjeruje da mu sve to, kao i mjesto crnogorskog naroda u borbi protiv turskih zavojevača u toku više vjekova, daje, za pravo da on bude obnovitelj srpskog carstva Nemanjića. Tih iluzija se on nije oslobodio, takoreći do kraja svoga života. Značajan dio njegove djelatnosti kao monarha, državnika, političara i pisca bio je, uglavnom, usmjeren u tom pravcu, čak i u ono vrijeme kada su ga napuštali i oni koji su mu, svojevremeno, u tome pomagali.

U »Memoarima« on govori o sebi u trećem licu,[390]) pa se to ne smije izgubiti iz vida. On u njima piše: »On je ne samo oporavio Crnu Goru od teških rana rđavoga rata g. 1862, no je učinio nju snagom kakva nikad nije bila, otkako je nju obezdomljena srpska sloboda izabrala utočištem svojim...«[391]) Pretenzije knjaza Nikole jasno se mogu uočiti iz sljedećeg: »Turci su kao i Crnogorci znali pravi značaj i zamašaj svoje borbe. Crnogorci su tražili da povrate što je srpsko bilo, a Turci se mučili da održe što uzeše u svome velikom mahu osvaja-

[383]) Isto, 28.
[384]) Isto, 41.
[385]) Dušan D. Vuksan: »Zapisi« Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, knjiga XVIII sv. 3, oktobar 1937. str. 198.
[386]) Isto, 198—199.
[387]) Isto, 199.
[388]) Isto, knj. XVI, sv. 4, oktobar 1936, 195. i 196. i 200; sv. 6, decembar 1936, 324. i 329; knj. XVII, sv. 1, januar 1937, 2.
[389]) Nikola I Petrović Njegoš: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 13.
[390]) Isto, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 8.
[391]) Isto, 113.

čkom«.[392]) On na jednom drugom mjestu kaže da su Crnogorci: »... s ponosom uvijek osjećali svoj nezavisan položaj, svoj jedini zadatak — da svete propast države srpske nad zakletijem krvnikom njezinijem«.[393]) I sljedeći tekst govori o njegovim željama: »Kod opšte izvjesnosti o jedinstvenom zadatku Crne Gore, samo vještini knjaza Nikole, javnom nosiocu barjaka oslobođenja i ujedinjenja naroda srpskoga, moglo je poći za rukom; i da dade ovakvo uvjerenje evropskoj diplomaciji o Crnoj Gori i da Turskoj zadaje svakom prilikom nove udare; i da neprijateljsko javno mnjenje ukroti i zadobije za Crnu Goru i da javno mnjenje naroda srpskoga, osobito u Turskoj robujućega, ne klone i ne izgubi vjeru u Crnu Goru, da ona isto postojano radi za djelo oslobođenja... «[394]) U vezi sa »podgoričkim pokoljom« 7. oktobra 1874. godine, između ostalog, piše: »On nije mogao ni snijevati o takvom nenadnom užasnom događaju one noći, kada je, može biti, zaspao u naslađim mislima, koje ga nikada ne ostavljahu, da je Crnu Goru ojačao i unaprijedio, da će je moći skorim, u zgodni čas, dići u borbu odsudnu za oslobođenje i ujedinjenje naroda srpskoga«.[395]) Malo dalje, a u vezi sa ovim događajem on kaže: »Suviše, Turska je znala, da se njen odnošaj s Crnom Gorom ne može popraviti, pa da će sve podgoričane objesiti, jer ona ide za oslobođenjem srpskoga naroda ispod vlasti Turske«.[396]) Smatram da nije sporan značajani doprinos koji je, u ono vrijeme, dao crnogorski narod, pa u tom sklopu i njegov gospodar, u borbi protivu turskih zavojevača. Da je u ono vrijeme Crna Gora bila jedan među značajnijim centrima oslobodilačke borbe potvrđuju mnogi izvori. U ono doba na Cetinju i u drugim mjestima održavani su mnogi dogovori i savjetovanja u cilju organizovanja i daljeg jačanja oslobodilačkog pokreta ne samo iz onih krajeva koji su se smatrali dijelom Crne Gore i osjećali se pripadnicima crnogorskog naroda, već i drugih hrišćana. U ove svrhe korišćena su i hodočašća, pa u vezi sa jednim od njih knjaz daje maha svojim preokupacijama. On piše: »Knjaz Nikola je znao značaj ovijeh skupština i on, u to vrijeme, nije propuštao one svečanosti, da zadovolji ona čuvstva svojijeh Srba. Dohodio je u Ostrog sa biranom vojskom i velikom i sjajnom pratnjom. Radost je bila gledati zagraničenijem Srbima svoga srpskoga gospodara i svoju srpsku vojsku«.[397]) Ove iluzije knjaza Nikole pothranjivali su i drugi van Crne Gore. On piše da mu 1871. godine, prilikom rođenja prvog sina — nasljednika: »Iz Novog Sada 78 građana čestitaju sa željom, da u knjaževu sinu Bog da Srpstvu cara Dušana sa oslobođenim i ujedinjenim Srpstvom«.[398]) Zatim nastavlja: »Svako važnije mjesto srpsko i slovensko odazvalo se s ovakvijem po-

[392]) Isto, 115.
[393]) Isto, 119.
[394]) Isto, 128.
[395]) Isto, 131—132.
[396]) Isto, 146.
[397]) Isto, 154.
[398]) Isto, 160.

zdravima, pa čak i iz Amerike tamošnji Sloveni, iz Virdinije, San-Franciska i dr«.[399])

Povodom krštenja nasljednika on piše: »Ako ima u neobičnim pojavama znamenja za budućnost, i ova opšta narodna radost pri rođenju nasljednika crnogorskoga, i ova rijetka svečanost prilikom krštenja njegovog, gdje je Srpstvo s kraja na kraj zastupljeno bilo, mora biti znamenje sjajne budućnosti njegove i naroda srpskoga«.[400]) Kao što je poznato, ovo se proročanstvo, što se tiče »nasljednika crnogorskoga«, nije obistinilo. Malo dalje knjaz kaže: »Krštenje je bilo samo povod, prilika, da se skupe na Cetinju braća iz svijeh zemalja srpskih. Knjaz Nikola sam je radio na tome, s ljudima od upliva, da se okupe na Cetinju tom prilikom Srbi ugledni i ustalački sa svakoga kraja«.[401]) Iza toga »skromno« nastavlja da: »On nije to želio radi uveličavanja svoga porodičnog veselja, niti radi sticanja sebe i Crne Gore na čelu opšteg narodnog pokreta, za kojim se odilo«. [402]) Na ovom poslu bio je pozvan da se angažuje i Svetozar Miletić koji se tom prilikom nalazio u zatvoru. Na poziv je odgovorio: » ... da on uvida korist toga sastanka, da ga on želi, ali da ne može za nj ništa raditi, jer bi mogao na sebe izazvati sumnju da on tijem radi za dinastiju Petrovića, a protiv Obrenovića, iako je u samoj stvari poštovatelj knjaza Nikole i sve uzdanje narodnom djelovanju na njega polaže«.[403]) Izgleda da se Miletić zadovoljio izjavom knjaza Nikole da on: » ... i ne pomišlja na to, da ovijem, i već sada, osigurava sebi prvijenstvo na prijesto oslobođenoga Srbstva, da on želi vidjeti srpske snage složne i sa jedinstvom u radnji za oslobođenje srpskoga naroda, na kome će on sa Crnom Gorom raditi kao i svaki drugi patriot, bez ikakvijeh pretenzija«.[404]) Knjaz dalje nastavlja: »A dinastičko pitanje ne smije ulaziti u opseg sadanjega rada, koje sasvim pripada budućnosti i volji naroda, jednom oslobođenoga«.[405]) Teško je vjerovati u iskrenost ove knjaževe izjave, a koliko je on bio spreman i tada i kasnije da poštuje volju naroda o tome će biti kasnije riječi. Izgleda: »Poslije ovih objašnjenja i Miletić je djejstvovao iz Vaca, da se ostvari sastanak rodoljuba na Cetinju... «[406]) Kako piše knjaz: »Na ovom sastanku uglavljeno je šta i kako da se radi za oslobođenje i ujedinjenje naroda srpskoga. Ustanovljen je glavni odbor na Cetinju i odbori u svijema predjelima srpskim, a u svakom glavnijem mjestu uređena je veza između njih, tajno pismo i tajni znaci pozivanja među članovima toga prostranoga društva i jedinstvo radnji«.[407]) Cilj ovoga sastanka je bio:

[399]) Isto, 160.
[400]) Isto, 163.
[401]) Isto, 164.
[402]) Isto.
[403]) Isto.
[404]) Isto.
[405]) Isto.
[406]) Isto.
[407]) Isto.

» . . . da se spremi i uskori opšti ustanak, da se tijem, ako se već unaprijed ne bi moglo to naročitim zauzimanjem postići prisili i vlada srpska na zajednički rad s Crnom Gorom, a ako bi se namjesništvo uzdržavalo od akcije i onda kad bi se ukazala zgodna prilika da se javna borba otpočne, da Crna Gora u nju uloži, uz koju ima vas narod stati«.[408]) U nastavku se dalje kaže: »Sve odluke ovoga glavnoga odbora donesene su u sporazumu sa knjazom Nikolom. . . «[409]) Na ovome sastanku usvojen je i ugovor u čijoj sedmoj tački »opredjeljuje se zadatak ovoga tajnoga društva, koji obuhvata jedinstvo jugoslovenskih plemena«.[410]) Kao interesantne pojedinosti za ovu priliku citiraću i sljedeće: » . . . b) sve jugoslovenske novine propovijedaće, da je Crna Gora opšta uzdanica za oslobođenje Bosne i Hercegovine, kako bi tijem načinom prisilili vladu srpsku, da sasvijem ozbiljno i iskreno učini dogovor i ugovor Srbije i Crne Gore za oslobođenje Bosne i Hercegovine«.[411]) Zatim: » . . . g) ne uspije li se da se Crna Gora i Srbija slože, nego bi srpska vlada nastavila svoju neizvjesnu politiku, jugoslovenska plemena pristaju uz Crnu Goru i rade na postiženju označene cijelji«.[412])

U decembru 1868. godine knjaz Nikola je putovao u Rusiju. Značaj toga njegovog odlaska u Rusiju je obično precjenjivan, kao npr.: »Ovo njegovo putovanje, koje je bilo tradicionalno, poput njegovih predaka, imalo je velikog moralnog i materijalnog značaja za njegovu zemlju.[413]) On je u Rusiji: . . . bio primljen sa osobitom pažnjom. Car Aleksandar II odlikovao ga je ordenom bijelog orla i na rastanku mu poklonio sablju Nemanjića. Dar ruskoga cara bio je od velikog moralnog i političkog značaja za mladog crnogorskog knjaza«.[414]) Taj, u nauci veoma sporni, dar u suštini je značio simbolično saglašavanje carskog dvora sa knjaževim pretenzijama, što je u ono vrijeme bilo i logično tako shvatiti. Možda će neko prigovoriti da se knjaz Nikola 1866. godine odrekao prijestola u korist srpskog knjaza Mihaila i da moj zaključak u ovom smislu nije realan.

Smatram da se ne smije izgubiti iz vida, da je položaj knjaza Nikole poslije dolaska na prijesto, u avgustu 1860. godine, bio prilično nezavidan, a naročito se pogoršao poslije 1862. godine. On o tome piše: »Ada kako je tek Crnoj Gori bilo poslije velikoga rata s Turskom godine 1862, u kojemu je ona oko 3500 junaka svojijeh izgubila! Mal da ne bješe jedne kuće u Crnoj Gori iz koje pođoše ubojnici, a doma se ne povratiše, ili pođoše momci zorni, a vratiše se teški ranjenici. Narod crnogorski, siromašan po sebi, bješe opraznio sasvijem, poljske radove, trgovinu i svaku zaradu bješe napustio za toliko vremena,

[408]) Isto, 166.
[409]) Isto.
[410]) Isto.
[411]) Isto.
[412]) Isto.
[413]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 422.
[414]) Isto, 423.

a za to isto vrijeme vojska se izdržavaše o svojoj torbici, jer tada ne iđaše tain za vojskom kao u pošljednjem ratu. Suviše bjehu mnogi krajevi Crne Gore od divljačke vojske turske opaljeni i opustošeni. Slabo oružje, koje je Crna Gora u ratu imala, nije bilo više za upotrebu nikakvu, a džebanu je istrošila do fišeka pošljednjega«.[415]) Zatim, malo dalje, nastavlja: »I u odnošajima gdje je Crna Gora gledala snagu svoju prema Srbiji i Rusiji, nastalo je u narodu nepovjerenje i osuđivanje. Poslije prijateljevanja knjaza Danila s Napoleonom i Francuskom, Rusija je bila prema Crnoj Gori hladna i sukratila joj svoju pomoć. A pohod Vasojevića u Srbiju i njihov nesrećni povratak ostavio je u Crnogorcima veliku žalost na Srbiju«.[416]) Približno u isto vrijeme kad je knjaz Nikola stupio na crnogorski prijesto, u Srbiji po drugi put dolazi za knjaza Mihailo Obrenović. U jesen sljedeće godine on postavlja za predsjednika vlade Iliju Garašanina, koji je, pomagan od Rusije i Francuske, pokušavao da ostvari svoje planove iz »Načertanija«, o kojima je već ranije bilo riječi. U tome mu je, pored ostalog, išao na ruku i težak položaj u kojemu se nalazila Crna Gora, a naročito knjaz Nikola. Po mome mišljenju, i tajni ugovor između dva knjaza i Nikolino odricanje prijestola u ono vrijeme je rezultat odnosa snaga, o čemu je već bilo riječi. Nije slučajno on sam o ovom ugovoru, vrlo oskudno pisao u »Autobiografiji«, mada se u njoj hvali: »Zar se ne potpisah i ne rekoh knjazu Mihailu od Srbije 25. septembra 1866. godine: sve za korist i dobro srpsko. . . «[417]) Mislim da se on njega nije rado sjećao, bez obzira što mu je po članu IV bio priznat: » . . . rang princa vladajuće porodice i mesto prvo posle knjaza i princa naslednika, kako bi bilo i spominjanje imena po crkvama. Civilna lista 20.000. — dukata«.[418]) Jer, ovaj je ugovor za Crnu Goru i crnogorski narod, u suštini, bio ponižavajući. Samo ono, da za 25 godina ne služe vojsku i ne osposobljavaju se za odbranu svoje zemlje, vrijeđelo je dostojanstvo Crnogoraca, i govorilo o nepovjerenju prema njima. Treba napomenuti, da ni u ovoj delikatnoj situaciji knjaz Nikola nije zaboravio da za sebe i svoju porodicu obezbijedi bogatu apanažu. Na put u Rusiju pošao je tek poslije smrti njegovog saugovorača — knjaza Mihaila, naime pošto je bio oslobođen obaveza koje je ranije preuzeo tajnim ugovorom.

Knjaz Nikola je pomenuti ugovor i formalno otkazao tek krajem maja 1871. godine, pismom upućenim srpskom knjaževskom namjesništvu, u kojemu iznosi svoje stavove po nekim pitanjima koja su u ono vrijeme bila sporna između njega i namjesništva. Iz ovog pisma se da zaključiti, da knjaz Nikola uslovljava: » . . . stvarno ujedinjenje naroda srpskoga, koje teško da će se moći postići bez prethodnog tvrdog duhovnog uje-

[415]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 85—96.
[416]) Isto, 96.
[417]) Isto, 64.
[418]) Isto, 636.

dinjenja, za kojim i jedni i drugi sada najodlučnije i najpostojanije nastojati moramo... «[419]) A sljedećim tekstom, po mome mišljenju, i tajni ugovor otkazuje. On glasi: » . . . treća, tiče na svrhu jedan predmet, koji po katastrofi, koja se dogodila s blaženopočivšim knjazom Mihailom, mislim da se ne bi imala u dalji obzir uzimati«.[420])

Sigurno da ne odražava pravo stanje ni tvrdnja da je knjaz Nikola u Rusiji »bio primljen sa osobitom pažnjom«. O tome on piše: »U Petrogradu je bio predusretnut hladno i s nepovjerenjem. Car Aleksandar II, odmah na prvoj audijenciji, koju je knjaz Nikola morao iščekivati nekoliko dana, ozbiljno i oštro prigovarao mu je zbog odstupanja Crne Gore od Rusije i držanja s Francuskom«.[421]) No ipak je knjaz Nikola uspio da uvjeri ruskoga cara u svoju odanost i da postigne izvjestan uspjeh.

Na ovom mjestu nužno je nešto više reći i o ovom tajnom ugovoru, čija sadržina u suštini odgovara programu Garašanina. U prvom članu ugovora piše da dva knjaza: »Zalažu reč i obavezuju se u najvećoj saglasnosti i iskrenosti raditi da što pre spreme ustanak u Turskoj i ceo srpski narod ujedine u jednu državu«.[422]) A u drugom članu: »U slučaju uspeha, knjaz Crne Gore pridružiće Crnu Goru srpskoj državi i priznati knjaza Mihaila za vladaoca«.[423]) U članu petom se kaže: »Činovnici zatekavši (se) u Crnoj Gori primiće se za srpske, a narod Crne Gore uživaće prava kao i Srbi«.[424]) Iz formulacije ovoga člana može se zaključiti, da tvorci ugovora »narod Crne Gore« nijesu smatrali Srbima. Ovo se još jasnije dâ zapaziti iz člana šestog koji glasi: »Imaće se prizrenja prema narodu crnogorskom pri razrezu poreza i poštediće se za 25 godina od regrutovanja za stajaću vojsku«.[425]) Jasno je da se prema ovome članu narod crnogorski tretira u narodnosnom pogledu kao individualnost. Član deseti i jedanaesti dovoljno jasno govore o ondašnjem položaju Crne Gore kao države i njenog knjaza. U članu X se kaže: »Sudbina Srbije i Crne Gore jedna je. Zato knjaz Crne Gore ništa prema Turskoj neće preduzimati bez dogovora sa Srbijom, niti pregovore činiti«.[426]) A u članu XI: »Knjaz Crne Gore radiće u ratno doba po planu vojnom iz Srbije«.[427])

Garašanin se i prije potpisivanja ovog tajnog ugovora paternalistički odnosio prema knjazu Nikoli, sigurno zahvaljujući ruskoj podršci u tom pravcu. On piše u aprilu 1866. godine svome prijatelju Jovanu Marinoviću, između ostalog, i sljede-

[419]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 114.
[420]) Isto.
[421]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 99.
[422]) Isto, 636.
[423]) Isto.
[424]) Isto.
[425]) Isto.
[426]) Isto, 637.
[427]) Isto.

će: »Strah me za Crnu Goru; zato sam poslao naročito juče Pirođanca na Cetinje i da vidi da li nisu i tamo doprli agenti čiji. On će izjaviti knjazu Nikoli sovjete osobite rezerve prema agentima stranim, koji neće oskudijevati ni u obricanjima ni u novcu. Ja se bojim da tamo novac ne uspe. . .[428]) A iste godine, u maju, javlja on Marinoviću, pored ostalog: Danas se ovde proneo glas, da je knjaz Nikola obećao Austriji poslati iljadu volontera u pomoć. Ne verujem da će ovo istina biti, ali ako je, to bi bilo vrlo budalasto. Prema inštrukcijama, koje sam ja dao Pirođancu i koji mora da je danas na Cetinju, ne samo ovako što, no i drugo ništa podobno, ne bi se moglo onamo dogoditi. Najposle ti poznaješ samovoljstvo onih ljudi; lako može i gorih budalaština biti«.[429]) On, također, u pismu Marinoviću iz februara 1868. godine, piše i ovo: »Dok nas s jedne strane budu plašili da ćutimo, Austrija će s druge strane svoju stvar u Bosni i Crnoj Gori utvrđivati. Trebaše nam primiti Crnogorskog Knjaza kad se ponudi ovamo doći, ali mi se gordismo dok Austrija obuhvaća ono na što mi mrzimo«.[430]) Mislim da citirani tekstovi dovoljno jasno govore o odnosima i povjerenju knjaza Mihaila i Garašanina prema knjazu Nikoli i crnogorskim upravljačima. Garašanin ih, zapravo, nipodaštava i proglašava za samovoljnike i ljude spremne da prave budalaštine.

Poslije povratka iz Rusije knjaz Nikola nastoji da povrati ranije izgubljenu inicijativu u borbi za prestiž i uticaj na oslobodilački pokret u zemljama pod turskom vlašću, u čemu je i uspio zahvaljujući kolebljivoj i neodređenoj spoljnoj politici srpske vlade. Ovo potvrđuje i »sastanak rodoljuba na Cetinju«, tj. »Ujedinjene omladine srpske«, povodom krštenja nasljednika Danila, o kojemu je već bilo riječi. Knjaz koristi prijateljstvo albanskog i crnogorskog naroda i povezuje se sa njihovim glavarima. U vezi sa ovim on kaže: »Glavari arbanaški viđahu se na Cetinje prečesto. Knjaz ih darivaše novcem i oružjem i utvrđivaše ih u tome, da se drže Crne Gore, pa kad dođe ura, da zajednički ustanu na Tursku i oslobode se zajedno sa Srbima«.[431]) U Albaniji su se sukobljavali interesi knjaza Nikole i Austrije, pa u vezi sa ovim on tvrdi da: » . . . u to vrijeme je bio najjači upliv crnogorski u Arbaniju, iako je Austrija već onda trošila blago na Arbanase preko svojijeh konzula i popova rimokatoličkijeh«.[432]) Gotovo desetak godina je ovaj »upliv crnogorski« bio dominantan, naime sve do 1879. godine: » . . . kada je ustanovom arbanaške lige i prevlašću austrijskog upliva, struja u

[428]) Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda — Prvo odeljenje, knj. XXII — Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, knj. druga, sredio St. Lovčević, Beograd, 1931, SKA 168.
[429]) Isto, 177.
[430]) Isto, 219.
[431]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 168.
[432]) Isto.

Albaniji udarila sasvijem protivnim pravcem, koja je odmogla Crnoj Gori, ali Arbaniji nimalo pomogla nije«.[433])

Nastajali su češći nesporazumi između Namjesništva i knjaza Nikole oko podjele sfera uticaja, a to se nastavilo i kasnije za vlade knjaza Milana. Knjaz Nikola je zamjerao Namjesništvu, pored ostalog i zbog toga što je ono: »... podržavalo, pa i izazivalo pokrete u Hercegovinu i na samoj granici crnogorskoj, stvarajući tijem teškoće Crnoj Gori i zaklanjajući sebe od svake odgovornosti...«[434]) U vezi sa ovim on dalje nastavlja: »... a bilo je mnogo prirodnije i stvari korisnije, da su namjesnici u Bosni i Staroj Srbiji, koliko je Srbiji na ruku, takve pokrete izazivali i podržavali, a Hercegovinu i drugu stranu Stare Srbije, gdje je Crna Gora svakako svojim uplivom gospodarila, da su ostavili Crnoj Gori kao polje rada, a radnju obiju knjaževina da su održavali u sporazumu i zajednici«.[435]) Prema tvrđenju knjaza Nikole: »Odnošaji među Crnom Gorom i Srbijom nijesu ni za vlade knjaza Milana ni malo bolji postali, iako su spolja izgledali kao najbolji onijema, koji nijesu bili posvećeni u njih«.[436])

Uticaj knjaza Nikole na oslobodilački pokret protivu turske vlasti u Hercegovini, poslije 1871. godine bio je u stalnom usponu; naročito je došao do izražaja na sastanku koji je održan na Lovćenu 26. jula 1875. godine, a bio je posvećen dogovoru i pripremama ustanka u Hercegovini. U vezi sa ovim knjaz kaže: »Odmah iza ovoga ustanak se pojavio tolikom silom i ozbiljnošću, da su i sile evropske i Turska jako se zabrinule«.[437]) Po tom konstatuje da je: »Ustanak hercegovački za prvijeh šest nedjelja od svoje pojave, nije samo izrastao iz svoje kolijevke nevesinjske i raširio se svud duž granica crnogorskih, on nije samo usplamtio ljubav i saučešće ostaloga naroda srpskoga i svijeh plemena bratskijeh svega svijeta obrazovanoga, nego je, eto, i Bosnu zaždio silnim plamenom«.[438]) U vezi sa ovim ustankom Vaso Čubrilović kaže: »Videćemo kako će posle smrti Mihailove i odlaska Grašaninova s vlasti uticaj srpske Vlade na revolucionarne pokrete u susjednim turskim zemljama gotovo potpuno iščeznuti i ustanak u Hercegovini i Bosni 1875 počeće mimo i protiv volje Vlade u Beogradu. U tom će pitanju ljudi iz Ujedinjene omladine preoteti inicijativu srpskim konzervativcima«.[439]) O odnosima dvije knjaževine u ovom burnom vremenu knjaz Nikola kaže: »Prvi izvor nesuglasicama i skoro stalnom nesporazumu među Srbijom i Crnom Gorom bio je to, što nije na obje strane bilo jedne iste misli, koja bi davala i jednako shvatanje položaja i zadataka knjaževine i pružila jednako sa-

[433]) Isto, 169.
[434]) Isto, 173.
[435]) Isto.
[436]) Isto, 174.
[437]) Isto, 187.
[438]) Isto, 192.
[439]) Dr Vaso Čubrilović: c. d., 248.

glasni način rada«.[440]) Dalje on nastavlja: »Crna Gora, kao samostalna državica srpska, osjećala se nosiocem dužnosti i zadataka, da radi na djelu narodnog oslobođenja. Njezina borba s Turskom za toliko vjekova, i njezina, borbom sačuvana sloboda i nezavisnost, zar je mogla i imati druge cijelji?«[441]) Onda nastavlja: »A kad je, sa srećom, Srbija svojim novim oslobođenjem nastala, zadatak Crne Gore nije mogao s tijem prestati, no ga je ona sa Srbijom podijelila. I koliko su Srbiji pleća šira i jača, njoj je dopao i viši dio rada«.[442]) Knjaz tvrdi: »Crna Gora je sasvijem pravilno ocjenjivala ove odnošaje, ona je ograničavala svoju radnju samo oko sebe, koliko joj snaga dosezaše. To je bila Hercegovina i obližnji krajevi Stare Srbije. Bosnu i ostale predjele srpske oko Srbije ona je smatrala kao prirodno zemljište radnje Srbije«.[443]) Dalje knjaz Nikola naglašava: »Ovo ne znači podjelu vlasti, nego podjelu rada. Sad je trebalo samo da bude jedinstvo u radnji«.[444]) Teško je prihvatiti ovu tvrdnju knjaza Nikole da »podjela rada« na kojoj on insistira ne znači u, suštini, prvo podjelu sfere uticaja, a kasnije i podjelu teritorija radi vlasti, što se u ono vrijeme često praktikovalo. Nije on toliko bio naivan da i sam vjeruje u ovu svoju tvrdnju. On je bio već otkazao sve prihvaćene obaveze iz tajnog ugovora sa knjazom Mihailom. U vezi sa borbom protivu Turaka, kaže da su srpski državnici pogrešno: »... mislili, da je to djelo stvar same Srbije, o kojoj samo ona odlučuje, i u času njene odluke da ima i Crna Gora, kao i ostali krajevi, prihvatiti se oružja».[445]) On i dalje tvrdi: »Tu pogrešnu misao dokazuju i osvetljuju najbolje ove riječi jednoga srpskoga državnika: 'Crna Gora nije država nego vojnički logor, koji ima smisla samo dokle je ratovanja'. Tako isto i ova druga fraza pokazuje, da srpski državnici ovoga vremena nijesu Crnu Goru smatrali pomoćnicom no smetnjom: 'Velika je nesreća što se u Crnoj Gori poslije vladika učinješe knjaževi' ....«[446])

Knjaz Nikola kaže da su 1875. godine strane novine pisale, pa i južnoslovenske: »... da Rusija na tome radi, da po svaki način popne na prijesto Srbije knjaza Nikolu, pa da je u tome već i sa Austrijom sporazumna«.[447]) On kaže da to nije bilo tako teško dok su o tome pisali samo neprijatelji: »Ali stvar je postala mnogo ozbiljnija, kad uzeše to pitanje ozbiljno pretresati ruski ‚Golos' i važniji srpski listovi«.[448]) Da li je bilo istine u toj novinarskoj kampanji teško je reći, ali je ona nanosila veliku štetu zajedničkoj borbi Srbije i Crne Gore. Ne treba sumnjati u to da

[440]) Nikola I. Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 195.
[441]) Isto.
[442]) Isto, 195—196.
[443]) Isto, 196.
[444]) Isto.
[445]) Isto.
[446]) Isto.
[447]) Isto, 197.
[448]) Isto.

su postojale obostrane želje medju knjaževima da jedan drugoga ukloni i pod svoju vlast stavi zemlju svoga suparnika, naravno pod plaštom tzv. ujedinjenja srpskoga naroda. Popularnosti knjaza Nikole medju hrišćanima oko Crne Gore i dalje doprinosila je i kolebljivost kneza Milana kad je u pitanju borba protiv Turaka. Na ovom pitanju, on se razilazio sa srpskim narodnim masama. One su bile odlučno za borbu portiv Turaka, a knez Milan za neutralnost.

O borbi naroda u Hercegovini protiv turske vlasti, knjaz Nikola kaže: »Mnogobrojni Crnogorci u ustanku hercegovačkom ne mogu se smatrati dobrovoljcima, jer je borba njihova bila zajednička«.[449]) U vezi sa ustankom i borbom naroda u Hercegovini, knjaz Nikola se pita i sam odgovara: »Što je uzdiglo Crnu Goru i njene vladaoce, što je steklo ljubav njoj i knjazu Nikoli u svemu narodu našem, nego neprekidna borba njena i njihova za slobodu naroda i vjera tvrda i opravdana, da će Crna Gora vazda biti na čelu u borbi za oslobodjenje narodno«.[450]) A prilikom objave rata Srbije i Crne Gore Turskoj, 18. juna 1876. godine, u svome proglasu narodu crnogorskome, knjaz Nikola kaže između ostalog i sljedeće: »Crnogorci, zastava slobode i nezavisnosti, koja se i poslije Kosova vazda ponosito i jedino još vila na našijem krševima nije bila samo zastava slobode i nezavisnosti Crne Gore, nego i znamenje buduće slobode i nezavisnosti svega naroda srpskoga. Naša podjarmljena braća gledahu vazda u Crnu Goru kao u sunce svoje koje će ih jednom ogrijati i oživjeti toplijem zracima slobode«.[451]) Zar ovo ne govori dovoljno jasno koliko je njegov autor gorio od ambicija? Na jednom drugom mjestu u pomenutom proglasu, obraća se Crnogorcima riječima: »Ja vas neću sokoliti, jer znam da su vaša viteška prsa nabrekla željom da osvetite Kosovo i uskrsnete s njega davno sahranjenu slobodu naroda srpskoga«.[452]) Cilj teksta je sračunat na to da priprema Crnogorce da slijede knjaza u njegovim nerealnim ambicijama. On se u tom cilju nije ustručavao ni od netačnog predstavljanja istorijske prošlosti Crnogoraca, pa u proglasu nastavlja: »Murat dobi carstvo naše. Muratu ga i oteti valja«.[453]) Već je bilo dovoljno riječi o tome čije je bilo carstvo Nemanjića i o odnosu zetske vlastele i naroda prema njemu. No knjazu Nikoli je ovo bilo potrebno u konkurentskoj borbi sa srpskom buržoazijom i njenom dinastijom na pravo obnovitelja starog srpskog carstva. Stoga je on i zloupotrebljavao istovjernost i raniju pripadnost Crnogorske mitropolije pod jurisdikaciju srpske pravoslavne crkve. Koliko je on patio od megalomanije svjedoči i sljedeće: dolazeći 24. juna 1876. godine među crnogorsku vojsku na Crnom kuku u Banjanima, on piše za sebe: »Knjaz je došao u svečanom

[449]) Isto, 295.
[450]) Isto, 309.
[451]) Isto, 355.
[452]) Isto, 357.
[453]) Isto, 358.

odijelu, ukrašen velikijem ordenima i opasan sabljom Nemanjića, koju mu je godine 1868. ruski car Aleksandar II u Petrogradu darovao«.[454]) Nije njemu bilo samo do toga da se sa ovom sabljom kiti, već i da svima pokaže da je ona dar ruskoga cara. A to je u ono vrijeme kod lakovjernih značilo i carevu saglasnost da on bude nasljednik Nemanjića.

Pošto je u februaru 1877. godine bio raskinut ratni savez između dva knjaza i zvanična Srbija zaključila mir sa Turskom, knjaz Nikola je nastavio i dalje da ratuje, jer je već bilo izvjesno da i Rusija stupa u rat. U ovim borbama crnogorska vojska, udružena sa ustanicima iz krajeva oko Crne Gore koji su još zvanično bili pod turskom vlašću, postigla je vrlo značajne uspjehe. Oslobođen je bio koridor koji je ranije razdvajao Crnu Goru i Brda i kad je ponovo, u decembru iste godine, Srbija stupila u rat, Crnogorci su se nalazali na morskoj obali kod Bara. U svim ovim borbama Crnogorci su zaplijenili i znatno naoružanje. Sigurno je da su Crnogorci mogli postići ovako značajne uspjehe zahvaljujući i zauzetosti Turaka u ratu sa Rusijom i ruskim uspjesima na frontu, ali to ne umanjuje veličinu crnogorske borbe, s obzirom na stvarni odnos snaga u njoj. Svi ovi crnogorski uspjesi znatno su doprinosili i ugledu knjaza Nikole, ne samo u Crnoj Gori i oko nje, već i dalje. No bez obzira na sve njegove iluzije, imao je on, u ono vrijeme, sa čim da se pohvali. Kad je stupio na prijesto, 1860. godine: »Crna Gora je imala svega 4.400 kv. km. po sanstefanskom ugovoru njena teritorija je imala oko 15.335, a po berlinskom ugovoru svedena je na oko 8.665 kv. km. Poslije svih razgraničenja iza berlinskog kongresa imala je 9.475. . .[455])

U ovome ratu knjaz Nikola nije samo težio da oslobodi područja i krajeve koji su i ranije pripadali Zeti, a u novim uslovima i po sastavu stanovništva u suštini bili crnogorski, već je išao i dalje od toga. Pišući o pregovorima i zaključenju sanstefanskog mira, on kaže da je glas o tome: » . . . zaustavio i pobjedonosnu crnogorsku vojsku na njezinu pohodu na Skadar . . .«[456]) A na jednom drugom mjestu, u vezi sa razgraničenjem između Turske i Crne Gore, kaže: ». . . a u zamjenu za oblast gusinjsku, koja ju je primicala stolnome Prizrenu . . .«[457])

Ali, svega nekolike godine poslije Berlinskog kongresa, dolazi do nezadovoljstva nekih crnogorskih vojvoda sa zvaničnom politikom knjaza Nikole, pored ostalog, i zbog toga što je on u novonastaloj situaciji više poklanjao pažnje sređivanju prilika u zemlji i učvršćenju vlasti crnogorske građanske klase, nego daljoj borbi za oslobođenje porobljenih hrišćana. U vezi sa ovim Marko Miljanov piše: »Ja sad sebe branim od onoga za kojega sam mislio za njega valja živjet i mrijet, u sve bit prije njegov pa tek poslije moj. To sam držao za dužnost, da svi

[454]) Isto, 359—360.
[455]) Isto, 649.
[456]) Isto, 514.
[457]) Isto, 550.

živimo za njega, a on za srpstvo, pa svi rodu na službu«.[458]) O idejama sa kojima se zanosila nova klasa, izrasla kroz oslobodilačku borbu crnogorskog naroda, svjedoči i sljedeće: »Davno je on mene obećavâ, kad bjesmo mladi i zorni, da ćemo mi dva Srbina najprvi doć na vodu Maricu i reć: zbogom vodo, lijepa Marico! No sad drugče misli i radi«.[459]) Da ne bi bilo nesporazuma ‚srpstvo' Marka Miljanova i drugih, u ono vrijeme, bilo je u suštini pravoslavlje. O tome nam je on ostavio više dokaza, a ja ću samo citirati jedan koji to izrično potvrđuje. Pišući o hajdukovanju harambaša Raka Đurića i Ilije Turova, o Rakovoj pogibiji i Ilijinom zarobljavanju od strane Turaka, Marko kaže: »Kad su došli u Prizren tu je bio skup svega naroda, od sve tri vjeroispovijedi: turske, i srpske, i latinske«.[460])

Suparnička borba dvije pravoslavne buržoazije, koje su se razvile kroz oslobodilačku borbu srpskog i crnogorskog naroda i formirale svoje formalno nezavisne države, nikako nijesu mogle da usklade svoje interese, jer su i jedna i druga pretendovale na vodeću ulogu u zemljama koje su, svojevremeno pripadale starom carstvu Nemanjića. One su bile svjesne da to jedino mogu postići samo uz pomoć sa strane, pa su u vezi sa tim i tražile svoje zaštitnike u Evropi, pretvarajući se na taj način i u eksponente njihove politike na Balkanu. Po svome formalnom obilježju ova borba je imala dinastički karakter, iako ona u suštini to nije nikad bila. Veći upliv jedne ili druge, krajem XIX vijeka, uglavnom je zavisio od položaja njihovih zaštitnika. Tim se jedino i može objasniti slab tretman Crne Gore na Berlinskom kongresu. Da bi obezbijedio u ovoj borbi što sigurniji oslonac za svoje pretenzije i snaga koje je predstavljao, knjaz Nikola se sve češće vezuje za Rusiju i postaje zarobljenik njene carske politike. On pada u ekstazu prilikom svake lijepe riječi sa te strane. Ovo potvrđuje i njegov sljedeći tekst, koji je napisao u vezi sa udajom dvije kćeri u Rusiju, 1889. godine, i svadbenih ceremonija koje su bile organizovane: »... na svečanom objedu u Peterhofu, car je nazdravio prisutnome knjazu Nikoli: »Pijem u zdravlje moga jedinoga, vjernoga i iskrenoga prijatelja Knjaza Crnogorskoga. Manje riječi, a više oduševljenja u srpskome narodu i iznenađenja i zabune u stranome svijetu jedva da je ikada bilo«.[461]) A malo dalje, u vezi sa ovom zdravicom, on tvrdi da je: ».... ona izazvala i utvrdila vjeru u narodu srpskom u bolju i sigurnu budućnost svoju. Zato su one i odjeknule onako radosno ne samo u Crnoj Gori, nego na svakome kraju srpskom. Knjaz Nikola mogao je s potpunim zadovoljstvom i sa opravdanim ponosom gledati na svoje uspjehe«.[462])

[458]) Marko Miljanov: Časopis »Stvaranje« broj 12, Titograd, 1971, 1532.
[459]) Isto, 1542.
[460]) Marko Miljanov: »Sabrana djela«, knj. 2, Grafički zavod, Titograd, 1967, 168.
[461]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 629.
[462]) Isto, 629—630.

Koliko naivnosti i kratkovidosti u ovoj knjaževoj konstataciji! Za njenu potvrdu, on ne daje nikakve dokaze, a teško da ih je mogao i dati. Smatram da se jedino može tvrditi, da je ova zdravica izazvala radost ne samo kod knjaza i njegove okoline, već i kod crnogorskog naroda, kojemu je u ono vrijeme, pa i kasnije, stalno govoreno da njegova sudbina zavisi od milosti ruskoga cara i crnogorske zaštitnice pravoslavne Rusije; u tom pravcu je bila usmjerena i cjelokupna spoljno-politička djelatnost knjaza Nikole. A što se tiče srpskoga naroda, on je, u ono vrijeme, bio okupiran sasvim drugim problemima. Postavlja se pitanje: da li je ova zdravica ruskoga cara bila rezultat snage i moći Crne Gore i njenog međunarodnog položaja? Ili, možda, manifestacija bezrezervne podrške carskoga dvora pretenzijama knjaza Nikole, u što je on vjerovao? Mislim ni jednog ni drugog. On je, u suštini, atak na spoljno-političku orijentaciju kralja Milana, koji je, poslije Sanstefanskog ugovora i pokušaja Rusije »da stvori Veliku Bugarsku«[463]) sve se više približavao Austriji, »... uz čiju je pomoć na Berlinskom kongresu (1878) Srbiji priznata nezavisnost uz teritorijalno proširenje«.[464]) I ne samo to; on je, 1881. godine, zaključio s Austrijom tajnu konvenciju: »... kojom u ime Srbije obećava Austriji da neće voditi nikakvu agitaciju u okupiranoj Bosni i Hercegovini i da bez prethodnog sporazuma s Austro-ugarskom neće zaključiti nikakve polit. ugovore, a za sve to Austrija mu obećava diplomatsku potporu u slučaju širenja Srbije prema jugu i garantuje mu presto Srbije«.[465]) U borbu protivu proaustrijske politike vladajućeg dijela srpske građanske klase i kralja Milana, a kasnije i njegovog nasljednika kralja Aleksandra, iluzije mlade crnogorske buržoazije oličene u knjazu Nikoli nije samo nazdravičarski pothranjivao ruski car, već i pojedini politički ljudi iz Srbije. Iz jednog pisma knjaza Nikole, upućenog u septembru 1898. godine kralju Aleksandru Obrenoviću, dâ se zaključiti da su odnosi između dvije dinastije bili vrlo slabi. Knjaz Nikola za to optužuje kralja Milana i kaže: »Od dana povratka njegovoga u Srbiji odmah se počelo opažati hlađenje naših dotle iskrenijeh i bratskijeh odnošaja«.[466]) A zatim, malo dalje, nastavlja: »Nije se dalo dugo čekati na novo iznenađenje, mnogo teže i žalosnije. To je zabrana ulaska i naseljenja Crnogoraca u Srbiju«.[467]) U pismu se govori i o nekom pamfletu koji je u Srbiji izdat protivu knjaza Nikole, a za koji on tvrdi da je djelo kralja Milana i da je »otkrio svu ... strast i mržnju veliku bez granica prema meni i Crnoj Gori«.[468]) A potom piše: »S ovijem uporedo ide i proces Ranka Tajsića, u koji se zlonamjer-

[463]) »Enciklopedija Leksikografskog zavoda«, sv. 5, Zagreb, MCMLXI, 505.
[464]) Isto.
[465]) Isto.
[466]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparskog preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 313.
[467]) Isto.
[468]) Isto.

no uplelo moje ime«.[469]) U jednom drugom pismu, iz 1899. godine, kralju Aleksandru, knjaz Nikola piše: »U Tvojoj prestolnici kovali su se najgadniji pamfleti, koji mi ni dijete u kolijevci ne poštediše. Lijepu punonadežnu mladež crnogorsku iz vašijeg škola otjeraste bez ikakve krivice. U vas se čistoj i junačkoj krvi crnogorskoj nijeka srpsko porijeklo i nameće im se drugo«.[470])

Postavlja se pitanje: da li se to prvi put »krvi crnogorskoj nijeka srpsko porijeklo«? Sigurno ne. Teško je vjerovati da, to nije bilo poznato i knjazu Nikoli. Jedan od njegovih bliskih saradnika, Lazar Tomanović, dopisivao se sa poznatim srpskim istoričarem Ilarionom Ruvarcem, koji se bavio istraživanjima u ovom pravcu. Njega neki i danas smatraju predstavnikom kritičke srpske istoriografije. Iz te prepiske citiraću dva pisma koja je Ruvarac uputio Lazaru Tomanoviću. U pismu od 12. maja 1889. godine Ruvarac piše Tomanoviću: »I hvala g. Mitropolitu Savi, pa onoj drugoj gospodi i gospodičićima na njihovu pozdravu, ali ne hvala ni g. Mitropolitu Savi ni vama Tomanoviću Lazi što mi pretite ujedinjenom Crnom Gorom i Brdima i Hercegovinom i Bosnom i Bokom. Da sam ja samo malo sigurniji nego što sam, da imam potonji podatak za moju misao o poreklu sadašnjih Crnogoraca, Brđana, Hercegovaca i Bokelja ne bih se ja ustručavao i zazirao i plašio ujedinjene Crne Gore i svih sedmero Brdah s Hercegovinom i Bokom, već bi ustao i bez svake bojazni rekao, da su stari Srbi, koji negda u bolja vremena ovladaše Zetom i Hercegovinom u krvavim bojevima i ratovima koje izginuli koje izumrli, a ovi današnji Brđani i Crnogorci i mladi Hercegovci da su većim delom porekla vlaškog . . . «[471])

A u pismu od 26. IX 1894. godine Ruvarac piše Tomanoviću: »Pravo da vam kažem: i kad bi mogao ne bi smeo ja u Crnu Goru jer znam da se ne bih mogao uzdržati da prilikom ili izazvan ne kažem kom Crnogorcu ili Brđaninu, da je poreklom Vlah — te bih onda svršio tu i ostavio kosti u Crnojzi Gori«.[472])

Nije teško zapaziti iz prvog pisma Ilariona Ruvarca da i on smatra da su Zetu i Hercegovinu osvojili »stari Srbi«, misli valjda na Nemanjiće, a da bi to izrazio on se služi terminom »ovladaše« »u krvavim bojevima i ratovima«. A ondašnje Crnogorce koji su se još koji vijek ranije oformili kao jedna narodnosna — etnička zajednica, a u njegovo vrijeme uglavnom i kao nacionalna, bez obzira na izvjesne anarhronizme u njihovoj svijesti, ne bez tendencije dijeli na Brđane, Crnogorce i mlade Hercegovce (sigurno misli na crnogorske krajeve Goliju, Pivu, Drobnjake i dr.) i kaže »da su većim delom porekla vlaškoga«, jer su, kako on tvrdi, »stari Srbi« »koji negda u bolja vremena

[469]) Isto.
[470]) Isto, 316.
[471]) »Godišnjak Nikole Čupića«, knj. 35, Beograd 1923, 243.
[472]) Isto, 249.

ovladaše Zetom i Hercegovinom u krvavim bojevima i ratovima koje izginuli koje izumrli«. Već sam ranije istakao da u istoriji nema dokaza da je u doba Nemanjića iz Raške, odnosno Srbije, vršeno neko masovnije useljavanje u Zetu, pa je samim tim ova Ruvarčeva tvrdnja bez osnova. A isto tako je sigurno, sve da su se u ma koje doba ranije u većem broju uselili u Zetu, bez obzira na bojeve i ratove, ne bi mogli bez traga svi izginuti i izumrijeti. Ali bez obzira na sve ovo u njegovim pismima ima i dio istine. No, o prijeklu Crnogoraca ranije je bilo dovoljno riječi.

Knjaz Nikola, u pomenutom pismu kralju Aleksandru Obrenoviću, protestuje zbog toga što je i u javnosti bilo riječi o tome da Crnogorci nijesu srpskog porijekla. Jer, to, u ono vrijeme, nije odgovaralo crnogorskoj građanskoj klasi, a naročito njenom najizrazitijem predstavniku — knjazu Nikoli. U ono vrijeme, ovo je naročito naglašavano zbog toga što se onaj dio srpske buržoazije koji je podržavao dinastiju Obrenovića, pa i ona sama, osobito plašio prestiža knjaza Nikole i snaga koje su ga podržavale, a samim tim i infiltracije Crnogoraca u Srbiju, kao knjaževe agenture. Zato je srpska buržoazija i na ovaj način upozoravala da njoj i njenoj dinastiji prijeti opasnost od jedne nesrpske buržoazije i njenog knjaza.

O pretenzijama knjaza Nikole i njegove porodice na prijesto tzv. »ujedinjenog srpstva« svjedoči i jedno opširno pismo koje je on 1902. godine uputio kralju Aleksandru Obrenoviću, u kojemu nastoji da mu se izvini zbog postupka sina Mirka! U pismu se, između ostalog, kaže: »Biće kralj već razumio o naivnoj i nevinoj težnji i ambiciji moga mladoga sina Mirka. Rđavo poznanstvo njegovo s nekim osobama bivše srpske emigracije zavelo ga je bilo s prirodne staze, na kojoj su njegovi prvi koraci — mnom upućeni bili. Što mu nikad prije ni do uma dolazilo nije, kraljevi i moji neprijatelji trovali su ovo moje dijete i ulivali mu u mladu i rasijanu glavu pogrešnih misli i grešnih čežnja spram kralja, a tim i spram mene«.[473]) A zatim knjaz nastavlja: »Među ostalim u tu skoro poznatoj mu jednoj porodici našla se bila jedna osoba, koja na mjesto da na dobre i sretne stvari uputi mojega Mirka, ona mu je naprotiv rasplamćivala ambiciozne planove, započete Rankom Tajsićem i kobnim mu društvom — ubio ih bog![474]) Vjerovatno, da je ova i slične kombinacije, u ono vrijeme, mogla donekle da koristi neprijateljima austrofilske politike kraljeva Obrenovića, ali ona nikada nije imala realne osnove, niti je bilo van Crne Gore subjektivnih snaga koje su se iskreno zalagale za njeno sprovođenje u život. Ona je bila nužna ruskoj imperijalnoj politici da bi maskirala onaj drugi prilaz za likvidaciju proaustrijskog uporišta u Srbiji, što su malo kasnije, i događaji potvrdili.

[473]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 341.
[474]) Isto.

Ali gospodar Crne Gore nije imao snage da sagleda svoje moći i da vodi jednu realističku politiku, već se zanosio nebuloznim planovima. On, na čelu crnogorske buržoazije, kao eksponent carsko-ruske politike na Balkanu vodi naročito poslije 1880 godine, dvoličnu politiku ne samo prema dinastiji Obrenovića, kao i oni prema njemu, već i prema srpskom narodu. Dvije vladajuće buržoazije i njihove dinastije, pod okriljem svojih patrona, vode zakulisanu borbu oko gospodareće uloge u tzv. ujedinjenom srpstvu. Početkom XX vijeka knjaz Nikola nije mnogo sakrivao ove svoje pretenzije.

On u jednom novinarskom članku, koji je napisao 1904. godine kao odgovor na teške napade na njega od strane nekih beogradskih listova, to, na sebi svojstven način, i priznaje. Pored ostalog, u ovom članku on kaže: »... dok su se Obrenovići gložili sa svojijem narodom i imali na rukama toliko neprilika, barjak je srpski pred svijetom držao knjaz Nikola crnogorski te Srpstvo nije ostajalo bez svoga predstavnika i ugled mu je, ostao na visini časti i poštenja«.[475])

Još jedan dokaz u vezi sa njegovim planovima. U jednom nedatiranom pismu ruskoj velikoj knjaginji, svojoj kćeri gospođi Stani, u vezi sa događajima u Bugarskoj i teškim položajem knjaza Ferdinanda, on kaže: »Bugarska mora da pripane Rusiji ili je neće biti. (...) Ali Bugarska mora da ima jednog njenog knjaza. I eto u ovome pitanju ja vidim za našeg knjaza Mirka jednu slavnu budućnost i dostojnu imena koje nosi, kad bi bio poznat od strane njegovog veličanstva ruskog imperatora«.[476]) On tvrdi da ga na ovo ne nagoni ambicija, već na taj način vidi rješenje bugarskog pitanja, kao i »veliki interes Rusije«,[477]) preporučuje svojoj kćeri da interveniše kod ruskog imperatora i na kraju zaključuje: »Ja očekivam sa nestrpljenjem rezultat Vašeg posredovanja«.[478])

Kao što je poznato, i ovaj knjažev poduhvat je pao u vodu. Ali, njemu ovo nije smetalo da bugarskog knjaza Ferdinanda, u jednom pismu iz avgusta 1896. godine, nazove svojim dragim i izvrsnim prijateljem i da mu, između ostalog, predloži da utiče na Makedonce — da ne vode borbu protiv turskog sultana. On mu doslovno piše: »Reci, dakle, Makedoncima da ga ostave na miru, jer ko zna jednog dana da on ne bi mogao doći na pomisao da ustupi ovu provinciju, naseljenu Slovenima, nama trojici: Bugarima, Srbijancima i Crnogorcima i da nam reče: podijelite je, djeco moja, među vama kao braća i budimo prijatelji«.[479]) Iz jednog drugog pisma koje je knjaz Nikola u martu sljedeće godine uputio bugarskom knjazu, vidi se kako je on planirao da preko Prizrena stigne do Makedonije i oko toga se sporio sa kraljem Aleksandrom Obrenovićem. U vezi sa ovim knjaz Nikola obavještava knjaza Ferdinanda da mu je kralj

[475]) Isto, 409.
[476]) Isto, 351.
[477]) Isto, 352.
[478]) Isto.
[479]) Isto, 297.

Aleksandar, za vrijeme putovanja po Italiji, posredstvom kćerke, uputio poruku: »... da Prizren mora njemu da pripane«.[480]) A knjaz Nikola je o Prizrenu toliko maštao i preko njega htio da učestvuje u diobi Makedonije!

U ovo vrijeme knjazu Nikoli i crnogorskoj buržoaskoj klasi više ne cvjetaju ruže ni na ruskom carskom dvoru. Prošlo je vrijeme kada je on bio »jedini, vjerni i iskreni prijatelj« ruskoga imperatora. Ovo potvrđuje jedno knjaževo pismo koje je on uputio, krajem novembra 1897. godine, ruskom caru Nikoli II o pitanju kandidature nekih članova njegove familije za položaj guvernera Krita. Ovaj slučaj je samo povod da knjaz još jednom ruskome caru iskaže svoju privrženost i pokuša da opovrgne neke optužbe zvaničnih ruskih organa protivu njega. U pismu knjaz kaže da: »... pada sumnja na moju veliku nesreću, na moja osjećanja poslušnosti, blagodarnosti i odanosti«.[481]) A zatim, malo dalje, izjavljuje: »Ja sam vjerovao da su moji neprijatelji malobrojni ili bar da nijesu u mogućnosti da mi naškode kod Vašeg Veličanstva«.[482]) Onda nastavlja: »Ja nijesam uzimao u obzir gnusne intrige, niti intrigante, koje sam, pritiješnjen uza zid, primoran da otkrijem«.[483]) Obraćajući se caru, knjaz optužuje carsku misiju i kaže: »... radila je u toku od dvanaest godina na razdor u mojoj familiji i na poremećaj mira u mojoj zemlji koja je isto tako odana Rusiji«.[484]) Nastavljajući dalje veli: »Provokacija ovog neprijateljskog i neprirodnog držanja dolazi, ja to priznajem, sa moje strane. Jer sam ja potpuno ubijeđen da su princip autokratije i snaga slovenske rase doprinijeli, pod vodstvom Vašeg Veličanstva, ugledu, sili i preimućstvu njenom u svijetu pa nijesam mogao ostati indiferentan na širenje ovdje liberalizma i to u jednoj potpuno patrijarhalnoj sredini«.[485]) Hvaleći carsku autokratiju, u pismu Nikoli II, a napadajući carsku misiju za širenje liberalizma, knjaz Nikola je pokušao da, na taj način, obesnaži njene optužbe koje su stizale protiv njega, caru. Ali to nije samo odbrana čovjeka koji se našao u jednoj nezavidnoj situaciji, već i njegova pozicija u odnosu na razvoj ondašnjeg crnogorskog društva. Knjaz dalje, optužuje ruske predstavnike da su osnovali začetak »ruske partije«, pa kaže: »Ruska partija u Crnoj Gori, kao da nijesu i mali i veliki u ovoj siromašnoj zemlji svi jednako odani Rusiji?!«[486]) Vjerujući u stabilnost svoga položaja na carskom dvoru, knjaz u pismu kaže: »Ja sam kriv što sam tako dugo podnosio lične radnje ruskih agenata. Ali moje potpuno povjerenje u dobro raspoloženje carske vlade naspram mene koje ja nigdje nijesam identifikovao sa privatnim mizernim,

[480]) Isto, 300.
[481]) Isto, 304.
[482]) Isto, 305.
[483]) Isto.
[484]) Isto.
[485]) Isto.
[486]) Isto, 307.

zlonamjernim i intrigantskim manifestacijama«.[487]) Izgleda da knjaz Nikola nije mogao da shvati, da primjedbe koje mu je uputio ruski car nijesu samo nastale kao reakcija zbog nesporazuma oko imenovanja guvernera Krita i optužbi ruskih predstavnika sa Cetinja. Po mome mišljenju, to je bio samo povod da mu se stavi do znanja da njegove akcije padaju na carskom dvoru. Akteri ruske spoljne politike su već u to vrijeme vrlo užurbano radili da svoje uporište sa Cetinja prenesu u Beograd, jer je to, sigurno, bio značajniji centar za dalje širenje i jačanje njihovog uticaja na Balkanu. Smjena dinastija, do koje je nekoliko godina kasnije došlo u Srbiji, ovo potvrđuje.

Pri kraju pisma knjaz Nikola izražava žaljenje i moli za izvinjenje ruskoga cara, pa na kraju kaže: »Ja ću od tuge umrijeti, ako me Vaše Veličanstvo ostavi dugo u dvoumici«.[488]) Interesantno, kako je bio ponizan i mali pred ruskim carem, a kako je znao da se pravi gord pred svojim podanicima. Po svemu sudeći, to je psihologija svih gospodara.

Isto tako, i dobar dio književnog stvaralaštva knjaza Nikole robuje pomenutim preokupacijama. On često u pjesmi ili prozi nastoji da aktuelizira tradiciju starog carstva Nemanjića, ne ustručavajući se ni od istorijskih netačnosti, samo da bi dokazao kako je Crna Gora jedina u pravu da ga i naslijedi. Njegova književna djela su neka vrsta programa na kojemu on pokušava da pripremi i mobiliše Crnogorce za takvu njihovu ulogu, ali ne radi njih već radi sebe, svoga interesa i prestiža, kao i za račun snaga koje je predstavljao. Ali, veliki fantasta nije mogao da shvati društvenu stvarnost svoga vremena i da realno procijeni snage koje su mu stajale na raspolaganju u borbi za ostvarenje postavljenog cilja.

Knjaz Nikola je takvom svojom idejno-političkom aktivnošću zamagljivao svijest naroda kome je i sam pripadao, bez obzira što je vjernost svome narodu proglašavao za najveću vrlinu. Tako on u »Balkanskoj carici«, kroz usta kneza Peruna, kaže: »... ko crnogorstvu ne bio vjeran, bogom i ljudima svud bio tjeran!«[489]) Možda će neko prigovoriti: tako je on mislio ranije, naime do 1886. godine. Smatram da taj prigovor nema mjesta. On do kraja svoga života ostaje vjeran svome shvatanju, koje je već u njegovo doba bilo anahronizam i koje pripada prvoj polovini devetnaestog vijeka. U svojoj proklamaciji »Jugoslovenima«, u oktobru 1918. godine, on kaže: »Jugoslavija se ne može zamisliti bez svih Slovenaca, Hrvata i Srba. U našoj Crnoj Gori, dobro znate, od davnina žive najbolji Srbi i Jugosloveni. Njihova prošlost, njihove muke i njihove borbe poznate su cijelom svijetu i vama«.[490]) Čini mi se da ovo dovoljno jasno potvrđuje, da je on i u ono vrijeme, kad su sve njegove koncepcije o avangardizmu crnogorske buržoazije konačno pale u vodu, pokušao da ih brani. Još jedan dokaz u vezi sa ovom tvrdnjom pruža u »Proglasu Crnogorcima«, krajem decembra 1918. godine, u kojemu, između ostaloga, tvrdi da nije »... protivnik jugoslovenskog jedinstva«,[491]) već naprotiv, ističe da: »... nijedan pojedinac u Srpstvu i Jugoslovenstvu nije više radio na njemu od mene ...«[492]) Tu za Crnu Goru, ističući njenu avangardnu ulogu u stvaranju Jugoslavije, kaže: »Ne, ona neće ulaziti mučki i lupeški u taj veličanstveni hram, kome je ona postavlja temelje, i na kojem je ona prva razvila zastavu svoju sa Dušanovim bijelim orlom, čije gnijezdo bješe vjekovima samo na Lovćenu«.[493])

Analizirajući rad i stvaralaštvo kralja Nikole, može se sa sigurnošću tvrditi da koncepcije Garašanina nijesu imale u Crnoj Gori objektivno boljeg propagatora od njega. Njegovo nemanjisanje, dušanisanje, i glorifikovanje feudalnih gospodara i kmetskog položaja naroda onoga doba, bez obzira što je time htio, negativno je uticalo na formiranje nacionalne svijesti Crnogoraca. Vrijednost ovog zaključka ne umanjuje ni to što je on, faktički, crnogorstvo, na svoj način, proglašavao nacionalnom orijentacijom. Ovo potvrđuju već citirani stihovi iz »Balkanske carice«, kao i mnogi drugi, a mislim i ono što je napisao o svome ocu »velikom vojvodi Mirku«,[494] gdje kaže: »Sam je bio Crnogorac srcem i dušom, oličeno crnogorstvo«.[495]) U svojim djelima na bezbroj mjesta on se služi terminom »crnogorski narod«, a u svojim »Memoarima« citira, u vezi sa »podgoričkim pokoljem«, i pisanje beogradske štampe, i kaže: »Na mjestu je ovdje, da se čuje i glas iz Biograda: ‚Srpski narod u Srbiji, kao god i srpska vlada, bjehu neprijatno dirnuti ovim tužnim događajem na crnogorskoj granici. I nema sumnje, da njihove želje pridružuju se želji naroda crnogorskoga i njegove vlade, da se našoj braći učini pravica. Kao što čujemo naročito toplo saučešće ovaj je tužni događaj izazvao u najvišim mjerodavnim krugovima ovdašnjim, gdje se narodna i politička uzajamnost s našom plemenitom braćom u krševitom gnijezdu stare srpske slobode i njegovom rodoljubivom vladom u najvećem obimu i u najživljoj snazi osjeća'...[496]) Iz ovog citata, koji je knjaz Nikola uzeo iz nekog beogradskog lista, vidi se da oni narod koji živi u Srbiji nazivaju srpskim, a narod koji živi u Crnoj Gori crnogorskim, da bi potom rekli da je Crna Gora krševito gnijezdo stare srpske slobode. Ali, nije izričnо napisano da oni i crnogorski narod smatraju Srbima; oni su samo kazali da crnogorski narod živi »u krševitom gnijezdu stare srpske slobode«.

[487]) Isto, 309—310.
[488]) Isto, 310.
[489]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. treća — Drame, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 160.
[490]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. četvrta — Govori. Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 202.
[491]) Isto, 208.
[492]) Isto.
[493]) Isto.
[494]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 116.
[495]) Isto.
[496]) Isto, 138—139.

Svi ovi izvori potiču iz vremena i od ljudi, kada se na ovom dijelu Balkana još živjelo od stare nemanjićke tradicije, naravno prilagođene potrebama vladajućih krugova u pojedinim zemljama. Tako je istovjernost i pripadništvo tome starom carstvu bila polazna pozicija za pravljenje potpuno oprečnih kombinacija. Okupirani starom tradicijom, koja je, u suštini, odgovarala samo srpskoj buržoaziji za širenje njenog uticaja i van njene zemlje, drugi su objektivno, svjesno ili nesvjesno, služili baš toj buržoaziji, bez obzira što su htjeli. U vezi sa ovim nastali su i mnogi pojmovi kojima se karakterisala istorijska prošlost i onovremenska društvena stvarnost, koji nijesu adekvatni, niti su mogli da odraze društvena kretanja u pojedinim zemljama na Balkanu. Čitavo ovo idejno zamješateljstvo pokušaću da ilustrujem tekstovima knjaza, odnosno kralja Nikole. On u jednom pismu Josipu Juraju Štrosmajeru piše: »Budite uvjereni, moj visoki prijatelju, da ja potpuno dijelim s Vama one iste želje koje i Vas oduševljavaju; a da je tako, budi Vam jasnijim dokazom i ovaj moj korak, kojega sam učinio radi Cetinjske gimnazije, pozvavši nekolika učena Hrvata u istu. Mene isto leži jedan i drugi naš narod na srcu . . .[497]) Iz ovoga se dâ zaključiti, da on u pogledu narodnosne afirmacije ne pravi razliku između hrvatskog i crnogorskog naroda. Za njega su oni i »jedan i drugi naš narod« koji kao dva naroda i postoje. Ali ovo njemu ništa ne smeta da, u jednom opširnom pismu kralju Petru Karađorđeviću u kojemu mu skreće pažnju na pisanje srpskih listova, o tome, kako ne postoji sloge između, kako on kaže, dvije srpske zemlje i dva srpska vladalačka doma, napiše i sljedeće: »Mogu da zamislim koliku tugu zbog toga osjeća naše pleme, a koliko tek svi oni koji u nas upiru svoje poglede«.[498]) Da ne bi bilo sumnje u njegov stav o pripadništvu Crnogoraca srpskom plemenu, on to potvrđuje u proklamaciji upućenoj Crnogorcima u septembru 1908. godine u kojoj, između ostalog, kaže i sljedeće: »Pred takvim zlim udesom srpskoga plemena stegnite vaša junačka srca, uz koja gorko plače i moje za srcem Srpstva — Bosnom i Hercegovinom«.[499]) Sve ovo svjedoči o njegovoj nedosljednosti, kao i o tome koliko je on bio daleko zaostao za svojim vremenom. To nije bila samo njegova tragedija, već i crnogorskog naroda, koji je nastao mnogo ranije, kroz otpor i stalnu borbu protiv turskih zavojevača i islamizacije. Otpor i stalne borbe su uticale na povezivanje ranije djelimično izolovanih plemena, na brdsko-planinskom području Crne Gore, i na jačanje njihovog jedinstva i stvaranje zajedničkih organa vlasti. Sve je to uslovilo i nastajanje svijesti o pripadništvu jednom narodu stanovništva pretežnog dijela nekadašnje Zete, odnosno Duklje. Ali, gospodareva logika uvijek je polazila od plemena i završavala njim. Tako, on i crnogorski narod naziva dijelom srpskog plemena, u koje još uključuje i srpski narod. Da bi bio sebi dosljedan, on kaže da i svi južnoslovenski narodi pripadaju jednom plemenu. Ovo potvrđuje njegovo pismo upućeno Evgeniju Popoviću, u julu 1918. godine, povodom njegovog odlikovanja od strane kralja engleskog i cara Indije. U ovom pismu, između ostalog, on piše: »Ujedno ovo je i priznanje Vama i Vašim drugovima za Vaš patriotski rad na dobro naše mile Crne Gore i čitavoga jugoslovenskog plemena«.[500])

[497]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod« Cetinje, 1969, 284.

[498]) Isto, 361.

[499]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. četvrta — Govori, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 113.

Kad već tako često mora biti riječi o *plemenu*, potrebno se osvrnuti na neka pitanja koja se kod nas javljaju oko upotrebe ovoga pojma. U građanskoj istoriografiji XIX vijeka stvarni istorijski sadržaj pojma *pleme* (prvobitna zajednica sastavljena od više gensova povezanih u fratrije, ili direktno udruženih gensova, odnosno rodova) nije ni tretiran. Međutim, pojam *pleme* obilato je korišćen u neistorijskom značenju, tako da je postao neka vrsta »sinonima« za pojmove kao što su: *narod, nacija*, pa čak i *rasa*. Zbog toga i nailazimo svaki čas na tako apsurdne sprege, kao: »srpsko pleme« (u značenju: srpski narod), »jugoslovensko pleme«, južnoslovensko pleme« »slovensko pleme« (u značenju: svi slovenski narodi) itd. S druge strane, stvorena je zbrka oko istorijskih sadržaja, karakteristika i načina postanka crnogorskih plemena iz vremena od XVI do XIX vijeka.

Nauka ne bilježi postojanje plemenâ u Srbiji, poslije odumiranja onih prvobitnih, klasičnih, čija su imena uglavnom davno iščezla i ostala nepoznata istorijskoj nauci. Te pojave nema nigdje, ne samo u zemljama današnje Jugoslavije već ni na Balkanu, osim u Crnoj Gori, jednom dijelu istočne Hercegovine — do crnogorske granice (ali ni tu nije tako jako izražena kao u Crnoj Gori) i među Albancima. Ovo se može objasniti jedino činjenicom da je feudalizam, bilo domaći ili strani, svojevremeno razbio i uništio svaki oblik plemenske strukture društva. Kao što je vizantijski, dukljanski odnosno zetski, raški odnosno srpski, ili hrvatski feudalizam, na primjer, potpuno uništio prvobitno plemensko uređenje gdje god se učvrstio, a narušio ga i promijenio u tolikoj mjeri da su se jedino neki njegovi oblici — sa izmijenjenim sadržajima — zadržali u krajevima gdje nije izvršena potpuna feudalizacija, — tako je i turski feudalizam uništavao svaki oblik plemenskih zajednica koje su bile na smetnji njegovoj potpunoj pobjedi.

Konstantin Jireček je utvrdio da su u Zeti, čak i u doba Ivana Crnojevića, postojale u brdskim krajevima jake zajednice slobodnih seljaka, pretežno stočara, koje su pružale veliki otpor feudalizaciji i feudalnim nametima. Njih zetski feudalizam nije mogao konačno da razbije i pokmeti, priveže za zemlju, već im je nametao neku vrstu kolektivnih obaveza i tributa. Razumije se da je ta plemenska zajednica imala vrlo malo veze s

[500]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 396.

prvobitnom plemenskom zajednicom. Viši stupanj proizvodnje, pobjeda privatne svojine, klasna diferencijacija, gubljenje značaja gentilnih (rodovskih) veza tako da socijalno zajedništvo postaje primarni faktor — ispred krvnog srodstva i porijekla, — sve su to činioci koji daju jedan potpuno novi kvalitet. Na drugoj strani, neki elementi prvobitnog plemenskog uređenja očituju se naročito u pojavnim oblicima zajedničke svojine (porodične i tzv. patrijarhalnih porodičnih zadruga, bratstveničke, seoske i plemenske) nad ziratnom zemljom, gorom, pašnjacima, vodama itd. Pored toga, zajednički interes nalaže da se pleme kao cjelina brani od svakodnevnih pritisaka feudalaca, od susjednih plemena kad dođe do povrede međusobnih interesa itd. Turska osvajanja prouzrokuju raspad feudalne zetske državne organizacije. Crnogorski seljaci, u pretežno brdskim predjelima, oslobođeni dotadašnjih feudalnih stega i nameta (iako se zadržavaju neki oblici feudalne eksploatacije na crkvenim i drugim većim imanjima feudalnog porijekla), pružaju snažan otpor pokušajima Turske da ih feudalizira, pretvori u čifčije. Tako nastaje povoljna društveno-istorijska situacija za obnovu, kroz borbu, nekih starih — do tada očuvanih — oblika plemenskog života i stvaranje novih. Kako je tada svijest o crnogorskoj narodnosti tek u procesu formiranja, ona još nema te kohezione sile da bi predstavljala jak činilac okupljanja u zajedničkoj borbi za opstanak i protiv stranih osvajača. Stepen društveno-ekonomskog i političkog razvoja je takav da još nema društvenih snaga koje bi ujedinile parcijalne interese u veću cjelinu; takve snage izrastaju tokom XVII i XVIII vijeka. Zato se pleme u Crnoj Gori javlja kao specifičan oblik regionalnog socijalnog zajedništva. Ono uglavnom ne počiva na krvnoj vezi i svijesti o zajedničkim precima, već na socijalnom interesu stanovnika dotičnog plemenskog područja. Pleme sačinjavaju potpuno različita bratstva; česte migracije dovode do toga da svako pleme prima u svoju sredinu inoplemenike, stalno, u manjem ili većem broju, pa se i granice plemenâ često mijenjaju. Poštovanje plemenskih interesa, moralnih i pravnih običaja, — to su jedine pretpostavke koje mora ispuniti jedan inoplemenik da bi postao punopravni član plemenske zajednice. Takvim je mogao postati, pod navedenim uslovima, i neko sa strane. Iz te socijalne zajednice, koja uporno čuva i brani svoju autonomiju pred stranim osvajačima (a dosta dugo i pred centralnim organima državne vlasti u procesu stvaranja crnogorske države), kroz borbu postupno izrasta svijest o crnogorskoj narodnosti i narodnoj — docnije nacionalnoj — državi. Taj se proces mogao razvijati samo u skladu s opštim razvojem ekonomskih i uopšte društvenih snaga i odnosa kao neminovnost na putu ka progresu.

Ovdje valja istaći još jednu karakteristiku iz crnogorske prošlosti: plemenske zajednice postoje na gotovo čitavom području Crne Gore, bez obzira što su pojedini regioni već od kraja XV vijeka živjeli pod sasvim različitim uslovima i nalazili se

u sklopu državnih organizacija s različitim političkim uređenjem. Jedini izuzetak čine ravni krajevi Zete, južno od Titograda (ranije Podgorice), i neki krajevi na desnoj obali rijeke Tare i oko Lima, gdje su Turci uspjeli da sprovedu feudalizaciju, odnosno počifluče seljake. U tome pogledu možemo Crnu Goru podijeliti na četiri karakteristična područja:

1. tzv. Stara Crna Gora, sa četiri nahije, gdje su se plemena najranije trajno otrgla od turske vlasti i prva stvorila slobodnu državnu organizaciju;

2. Brda, koja su, kao granične oblasti između toga trajno oslobođenog dijela Crne Gore i područjâ u kojima su Turci bili jače prisutni, bila pod stalnim turskim pritiskom;

3. sjeverni krajevi Crne Gore, — Banjani, Drobnjaci, Pivljani i drugi, na primjer, gdje je turski pritisak bio, zbog geografskog položaja, neprekidan i težak, pa su kroz viševjekovnu oslobodilačku borbu uspjeli da se konačno oslobode i ujedine sa slobodnim dijelom Crne Gore tek u toku druge polovine XIX vijeka;

4. dio Crnogorskog primorja koji se nalazio ranije pod vlašću Mletačke Republike a docnije Austro-Ugarske (osim gradova), kao, na primjer, Paštrovići, Grbalj i Krivošije.

Sve osnovne karakteristike plemenskog načina života potpuno su identične u svim plemenima crnogorskim, u svakom od navedenih regiona. Ako pogledamo mnogobrojne zakonske odredbe i druge javne isprave iz različitih vremena i plemenâ (na primjer, *Grbaljski statut, Paštrovske isprave, Stegu* i *Zakonik* Petra I, *Obšti zakonik* knjaza Danila, naknadno rekonstruisani *Vasojevički zakon od dvanaest točaka* itd.), zatim crnogorsko običajno pravo što ga je Bogišić sakupio i kodificirao u *Crnogorski imovinski zakonik* (a posebno Bogišićevu građu za taj Zakonik) itd. — vidjećemo ne samo da su izraz jedinstvenog sistema vrijednosti, moralnih i pravnih običaja i shvatanja, nego i odraz plemenskog načina života. Uostalom, o postojanju i životu plemenskih zajednica u svakome od ovih regiona Crne Gore, koje su se zasnivale na istim principima, imamo toliko neposrednih istorijskih dokaza i primjera, da ih ovdje nije ni potrebno navoditi.

Autori koji su do sada pisali o postanku crnogorskih plemena zanemarivali su ove istorijske činjenice, pa su na taj pojavni oblik u društvenom životu Crnogoraca gledali gotovo isključivo sa stanovišta plemenskih organizacija u tzv. Staroj Crnoj Gori. Osim toga, oni koji s razlogom odbacuju jednačenje crnogorskih plemena s prvobitnim plemenima obično idu u drugu krajnost, te smatraju da je crnogorsko pleme nastalo u periodu turskih osvajanja iz novostvorene istorijske situacije, bez prethodnih istorijskih pretpostavki. Pri tome obično imaju u vidu pleme kakvo znamo od XVII vijeka naovamo, ne uzimajući u obzir njegove prethodne pojavne oblike, istorijske sadržaje i promjene koje su stalno nastajale. Stoga je neprihvatljiva tvrdnja da je crnogorsko pleme nastalo pod turskom

vlašću »iz knežine«. Knežina, kao oblik lokalne samouprave u turskom feudalno-državnom sistemu, postojala je i u drugim zemljama i krajevima pod turskom vlašću (čak i u mnogo čvršćem i trajnijem obliku nego u Crnoj Gori, jer je stalni otpor crnogorskih seljaka narušavao svaki oblik turske feudalne uprave), ali se iz nje nije nigdje razvilo pleme, niti se moglo razviti. Jer, u drugim zemljama i krajevima bili su drukčiji društveno-ekonomski odnosi: u cjelini uzevši, tamo je bila sprovedena feudalizacija, dok u Crnoj Gori to nikad nije bilo do kraja učinjeno, pa je i turska uprava odmah nakon osvajanja Crne Gore priznala odnosno proglasila Crnogorce za slobodne seljake-filurdžije. Kasniji pokušaji Turske da feudalizira crnogorske seljake uspjeli su samo djelimično (u Zetskoj ravnici i donekle u nekim graničnim krajevima i plemenima. Slična je istorijska situacija bila u Albaniji, gdje se plemena takođe javljaju kao čvrst oblik socijalnih zajednica, pa i u nekim krajevima istočne Hercegovine — prema crnogorskoj granici, gdje su u doba zetske feudalne države bili slični uslovi kao i na području današnje Crne Gore, a otpor seljaka turskom feudalizmu bio konstantan.

Imajući u vidu ove činjenice, treba kritički gledati i na neke teze o ulozi *stočarskih katuna* u postanku crnogorskih plemena. Ovdje nije jasno šta se podrazumijeva pod pojmom *katun*, kad se govori o njemu kao o komponenti socijalne organizacije pri stvaranju plemena. Riječ *katun*, koja je vjerovatno ilirskog porijekla, u Crnoj Gori znači privremeno ljetnje stanište seljaka — stočara na planinskim pasištima, gdje se preko ljeta izgoni stoka radi korišćenja planinskih pasišta i skupljanja mrsa. U albanskom jeziku riječ *katund* i danas znači *selo*, ali se u tome značenju upotrebljava većinom u sjevernoj Albaniji, dok u južnim djelovima Albanije za pojam *selo* postoji riječ *fšat (fshat)*. Sasvim je vjerovatno pretpostaviti da su Iliri, koji su takođe bili seljaci — stočari i živjeli pretežno u brdsko-planinskim područjima (tamo su i oni iz ravničarskih predjela potiskivani još rimskim osvajanjem, a kasnije slovenskim naseljavanjem) svoja naselja nazivali riječju *katund* ili nekim sličnim oblikom iz kojeg je ova docnije izvedena. Kako su slovenski naseljenici za svoja naselja imali slovensku riječ *selo*, zadržali su je i kasnije za označavanje svojih stalnih staništa, a vjerovatno su prihvatili ovu ilirsku riječ za označavanje privremenih staništa na planinskim pasištima. Razumije se da su docnije i slavizirani Iliri prihvatili slovensku riječ *selo* za označavanje stalnih staništa, a privremena staništa na planinskim pasištima takođe nazivali *katunima*. Zato ni pretežno stočarska privreda u Crnoj Gori ne daje seoskim naseljima »katunski« karakter, pa samim tim ni *stočarski katuni* nijesu mogli biti neki osnov za stvaranje crnogorskih plemena.

Kao što je već ranije istaknuto, crnogorska plemena su bila izložena promjenama plemenskih granica, broja i sastava njihovih pripadnika, pa i imena. Tako se, na primjer, u »Grlici«[501]) za 1835. godinu daju podaci o nekim plemenima koji pokazuju drukčiju sliku od one poznate iz druge polovine XIX vijeka. Knjaz Nikola je u svojemu prevaziđenom načinu mišljenja i na crnogorsko pleme gledao nerealno. On administrativnim putem stvarno dokrajčuje funkciju plemena u crnogorskom društvu, ali tim istim postupkom vještački održava neke stare i stvara nove plemenske teritorije i granice, pokušavajući da upravnim uređenjem i administrativnom podjelom zemlje »sačuva« neke elemente ranije plemenske podjele. To mu najviše služi za održavanje plemenskog mentaliteta i načina mišljenja, koji je proglašavao za prvorazrednu patrijarhalnu vrijednost. U stvari, on je mislio da će time i dalje podsticati nadmetanje u junaštvu i drugim moralnim vrijednostima, pa i da stvara sigurniji oslonac vlasti.

Stoga i pjesme knjaza Nikole »Nova Kola«, bez obzira kako su u svoje vrijeme bile primljene, djelovale su objektivno na podvajanje Crnogoraca i stvaranje zavisti između pojedinih zajednica i krajeva. A njegovo povlađivanje Cetinjanima i Njegušima da »jezgro ovoj zemlji biće . . .«,[502]) negativno je djelovalo i u stvarnom nekadašnjem jezgru borbe za oslobođenje i ujedinjenje Crne Gore, Katunskoj nahiji.

Njegov način mišljenja, koji uglavnom nije prelazio okvire vjerskih kategorija, najbolje se može zapaziti u njegovim djelima, koja govore o čovjeku koji je još u ranoj mladosti »počeo čitati Apostol u crkvi srpskoj«[503]) kojoj je bio »silno naklonjen«[504]) i čija je »želja bila da postane kaluđer«.[505]) On je, kako piše »često puta plakao u crkvama od nekoga ushićenja i miline . . .«[506]) Pa i kasnije je »i dalje ostao pobožan, naravno, ali . . .«[507]) mu »nije oko srca bilo onako vruće kao do tada; ipak . . .«[508]) veli, ». . . postio sam dosta dobro i molio sam se često Bogu«.[509]) On kao da nije ponikao na crnogorskoj zemlji, čiji ljudi prema pisanju Vuka Karadžića, nijesu gubili mnogo vremena za molitvanje, sve stare pojmove koji su nastali ranije u borbi protiv Turaka, kao da želi da ovjekovječi. Sva društvena zbivanja posmatra kroz naočare prošlosti. Njemu je vrlo značajan faktor istovjernost. Tako on u »Dnevnoj zapovijesti vojsci«, 2. V 1877. godine, između ostalog, kaže i sljedeće: »Ne idemo za osvajanjem; mi idemo našoj podjarmljenoj i obe-

---

[501]) »Grlica«, Kalendar crnogorski za godinu 1835. — fototipsko izdanje »Jugoštampa«, Beograd, MXMLI, 42—43.

[502]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. prva — Pjesme, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 284.

[503]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 30.

[504]) Isto, 32.

[505]) Isto.

[506]) Isto.

[507]) Isto, 33—34.

[508]) Isto, 34.

[509]) Isto.

ščašćenoj braći u pomoć i za odbranu vjere Hristove«.[510] U vezi sa borbom protiv turske vlasti u Hercegovini on piše: »Sjutradan po tome udare domaći Turci, a bilo je s njima i nizama na Trusinu, na Rgudu i Studeni potok, a Turci planski i bilećki udare na Dabar«.[511]) Pod nazivom »domaći Turci« on misli na Hercegovce muslimanske vjere, koji su se, u ono vrijeme, često krvili sa hrišćanima. Pored toga što on muslimane naziva Turcima, ponekad ih naziva i muhamedancima. »Kamo sreće, da su oni muhamedanci ostali pri prvoj uviđavnosti i da su se stavili na stranu hrišćana. Hrišćani im ne bi činili zla, koja su poslije morali činiti i sudbina Bosne i Hercegovine bila bi već danas druga«.[512])

Poput knjaza Nikole, i glavari ustaničke Hercegovine dijele ljude prema vjeri koju ispovijedaju. To se dâ zaključiti iz njihovog odgovora na zahtjev austrijskog đenerala Rodića, koji su oni formulisali u odnosu na tursku vlast. U tački prvoj ovog odgovora, odnosno zahtjeva, kaže se: »Da narod hercegovački barem trećinu zemlje kao svoju sopstvenost ima. Ne samo što je nepravo, samo po pravu nasilničkom Turčin sve do sad imao i uživao, — nego prosto barem bez tolike svojine hrišćanski hercegovački narod nije u stanju živjeti, i radije će izginuti no se povratiti u život, đe mu života nije«.[513]) Dalje, u trećoj tački, piše: »Da Turčin ogradi svijem hrišćanskim familijama opaljene kuće i crkve«.[514]) A u četvrtoj stoji: »Da hercegovački hrišćani ne polažu oružje sve dotle, dok svi muhamedanci oružje ne polože i dok se obećane reforme ne izvrše«.[515]) Te iste ljude koji sebe smatraju pripadnicima hrišćanskog hercegovačkog naroda, odnosno hrišćanima, u daljem tekstu knjaz Nikola naziva Srbima. On piše: »I kad ne bi Hercegovci bili Srbi, isto bi u ovakvom slučaju uskakali u Crnu Goru, a čovjekoljublje bi zahtijevalo od Crnogoraca i tada pomoći«.[516]) Jasno je da on muslimane, ili, kako ih ponekad naziva, muhamedance smatra Turcima, a katolike Latinima, pa i kad piše ove redove: »Među tijem turskijem katunima na Morinje bilo je latinskijeh, ali njima nijesu ništa učinili. Latini rekoše Tripku:...«[517]) Da mu je vjera bila sinonim i za narodnosnu orijentaciju ljudi, vidi se i iz jednog njegovog razgovora koji je vodio sa nekim hodžom u selu Mrdaniće blizu Gacka. U ovom razgovoru on se obratio »Muslimanima u Hercegovinu« sljedećim riječima: »Budite mirni i spokojni! Ja ne ratujem protiv vas, već protiv sultana. Ja ne tražim vašu pomoć; kada pobijedim sultana, kazaću vam

[510]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. četvrta — Govori, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 99.
[511]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 188.
[512]) Isto, 191.
[513]) Isto, 272.
[514]) Isto.
[515]) Isto, 273.
[516]) Isto, 307.
[517]) Isto, 330.

što će biti s vama; ali biću milostiv prema vama i neću vam uzeti ni vjeru ni imetak. Vi ćete biti slobodni i uživaćete ista prava kao i hrišćani«.[518]) A u daljem razgovoru on im je rekao: »Vama nije potrebna straža, pošto je svim mojim vojnicima naređeno da mirne Turke ni najmanje ne uznemiravaju«.[519]) Ove vjerske opsesije knjaz, odnosno kralj Nikola se nije mogao osloboditi do kraja svoga života. On srpstvom, kao sinonimom hrišćanstva u Crnoj Gori, začinjava svoja razna istupanja i poslije 1903. godine, kada je već mnogima bilo jasno da su konačno propale sve pretenzije crnogorske građanske klase, pa samim tim i njegove da sjedne na prijesto njegovog »ujedinjenog srpstva«.

Neko će prigovoriti, da nije samo on srbovao u Crnoj Gori, već i drugi. To je tačno, ali je on prije svih i sa više autoriteta od svih postao u svoje vrijeme ideolog te hrišćanske orijentacije, koja je ipak zamagljivala svijest Crnogoraca o sopstvenom nacionalnom biću. Na taj način on je naoružavao ne samo svoje lične neprijatelje, već i one koji su se pokazali kao neprijatelji crnogorske nacionalne ravnopravnosti. Za to je, po mome mišljenju, on naročito odgovoran pred istorijom.

Njega ne opravdava ni to što su ga u ovom pogledu slijedili i najprogresivniji ljudi u ono doba iz Crne Gore, koji su bili pod uticajem srpskih socijalista, a koji su, na žalost, po ovom pitanju bili na poziciji srpske buržoazije. Za ovo ima više dokaza. Tako znameniti srpski socijalista Dimitrije Tucović u jednoj raspravi kaže: »Za izlazak na more Srbija je imala dva prirodna pravca. Prvi preko Crne Gore za Bar, vodi preko oblasti koje pripadaju dvema srpskim državama i koje su naseljene gotovo isključivo srpskim narodom«.[520]) Nema sumnje Tucović i Crnu Goru smatra srpskom državom i da je naseljena srpskim narodom. Sljedeći tekst Tucovića je još jasniji. On kaže: »Srpska buržoazija nije bila čak ni toliko jaka da slomi dinastičku isključivost između Srbije i Crne Gore i da spajanjem dveju oblasti jednoga istoga naroda u jednu državnu celinu izađe na toliko željeno more preko svoje jednostavne teritorije. Mesto toga između dve rođene zemlje pobijaju se danas međe, i ako ni na jednoj ni na drugoj strani nema ni deset lica koja bi to mogla razumeti i odobriti. A kraljevski stražari koji će te međe čuvati jesu svedoci nesposobnosti buržoazije da izvrši delo narodnoga ujedinjenja«.[521]) Nema sumnje da se i u ono vrijeme trebalo odlučno boriti protiv dinastija i u Srbiji i Crnoj Gori, ali mi se čini da u ovom pogledu stav Tucovića nije jasan. On kao da poziva buržoaziju da se opredijeli za jednu od dvije dinastije, jer kako drukčije da se razumije ovo njegovo da nije »ni toliko jaka da slomi dinastičku isključivost« između Srbije

[518]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. četvrta — Govori, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 97.
[519]) Isto.
[520]) D. Tucović: »Srbija i Arbanija«, Kultura—Beograd—Zagreb, 1945, 114.
[521]) Isto, 114—115.

i Crne Gore. Kao što se vidi iz teksta, on jednostavno govori o spajanju dvije oblasti »jednoga istoga naroda u jednu državnu celinu« i čitav problem svodi na običnu reorganizaciju. Dalji razvoj događaja nepobitno je dokazao koliko je ovo stanovište bilo nerealno. Tucović, takođe, zamjera srpskoj buržoaziji što nije dovoljno efikasna u borbi za otklanjanje prepreka da što prije izađe »na toliko željeno more preko svoje jednostavne teritorije«. Na žalost, kao da Tucović nije mogao da shvati, da Crna Gora nije bila jednostavna teritorija srpske buržoazije. On je, izgleda, previđao čitavi istorijski razvoj Srbije i Crne Gore i oba naroda koji ih naseljavaju. Njemu je moralo biti poznato da je čak i srpska buržoazija priznavala postojanje crnogorskog naroda, a nije bilo mudro ni prenebregavati njegovu istorijski nastalu svijest o sopstvenoj državnosti. Koliko je u ono vrijeme bio Tucović u carstvu iluzija govori i njegova tvrdnja da »nema ni deset lica koja bi... mogla razumjeti i odobriti« da se pobijaju međe između »dve rođene zemlje«. On nije mogao da shvati, da su međe bile odraz društvene stvarnosti, a i sam govori o dvije zemlje, makar i »rođene«. Pa čim su dvije, njihova teritorija morala je na neki način biti obilježena, a u ono vrijeme kako drukčije nego kraljevskim stražarima. Stav Tucovića je u suštini bio stav Srpske socijaldemokratske partije u odnosu na crnogorski narod i njegovu državu, a to znači da je bio objektivno velikosrpski, a takav je i ostao do kraja. Ovo postaje jasno iz njenog proglasa koji je uputila preko svoga organa »Radničkih novina«, »Radnicima i Socijal-demokratima«,[522]) u decembru 1918. godine, u kojemu se, između ostalog, kaže i sljedeće: »Naše nacionalno ujedinjenje će dobiti pravu vrednost tek ujedinjenjem svih balkanskih naroda u federaciju balkanskih republika i stvaranjem mogućnosti za mirne sporazume i federacije sa ostalim susednim narodima«.[523]) A pod VII se u ovom proglasu kaže sljedeće: »U ujedinjenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca potrebno je smesta izvesti ovo... «[524]) Očigledno, po mišljenju Srpske socijal-demokratske partije, već je bilo postignuto »naše nacionalno ujedinjenje« i ona je bila saglasna sa stvaranjem troimene države Srba, Hrvata i Slovenaca, bez obzira što su u njoj neki narodi bili nacionalno porobljeni, među kojima i Crnogorci.

Zanimljivo je, da se Srpska socijal-demokratska partija, objektivno, nalazila na poziciji srpske građanske klase i crnogorskog knjaza, odnosno kralja Nikole kad je u pitanju narodnosna, odnosno nacionalna određenost crnogoraca. Za sve njih taj problem nije postojao, mada su im ciljevi bili potpuno oprečni. Na ovaj zaključak je bez uticaja činjenica da su se srpski socijalisti borili i protiv srpske buržoazije i protiv knjaza i kralja Nikole. Da oni na drugim pitanjima nijesu imali obzira prema

[522]) Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III, Beograd, 1950, 311—315.
[523]) Isto, 313.
[524]) Isto.

knjazu Nikoli, svjedoči i pisanje »Radničkih novina« povodom tzv. Zagrebačkog veleizdajničkog procesa, u kojemu je, u vezi sa njim, u broju 144. iz 1909. godine, pisalo i sljedeće: »... Da se kojom nesrećom koalicionašima za sličnu krivicu sudi u srpskoj i bratskoj Crnoj Gori, već i same ove sumnje i ova naziranja bili bi dovoljni kasapinu cetinjskom, Nikoli Starijem, da ih sve priveže za kolac i mušketa'«[525]) U vezi sa ovim problemom treba ukazati i na stav Svetozara Markovića, koji je »po svojoj kritici gradjanske državne misli i po svojim vlastitim postavkama bio osnivač socijalističke političke misli u Srbiji«.[526]) On je radio, borio se i formulisao svoje stavove prije 1875. godine. Njegov stav za rješenje problema o kojemu je riječ u mnogome se metodski razlikuje od njegovih naslednika, srpskih Socijal-demokrata, i to u njegov prilog, bez obzira što je nastao nekolike decenije ranije. Za razliku od njegovih naslednika, Marković je oštro kritikovao srpsku gradjansku klasu zbog načina kako je ona zamišljala da se izgradi jedinstvena srpska država, »koja bi postala ujedinjenjem Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Stare Srbije sa Srbijom«.[527]) On to »smatra kao ‚najveću političku utopiju', jer ne odgovara stanju i raspoloženju samog srpskog naroda u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini«.[528]) Marković piše: »Crna Gora se već razvila kao država i ima svoje državne i nacionalne težnje kao i Srbija. U Bosni i Hercegovini rat bi doveo do revolucije protiv muslimanskih feudalaca. Pored toga, i razvitak samog srpskog naroda poslednjih vekova stvorio je znatne kulturne razlike u pojedinim srpskim zemljama«.[529]) Te i neke druge razlike: »... nisu išle u prilog tome da se i od srpskih zemlja izgrađuje centralistička država po ugledu na Srbiju XIX veka«.[530]) On je zapazio i druge razlike, pa kaže: »Po svom ekonomskom i društvenom razvitku i po svesti o samoupravi, Crna Gora se takodje razlikuje od Srbije... «[531]) Zatim dodaje: »Svi uslovi za razvitak srpskoga naroda govore, dakle, zato da je srpskom narodu potrebno savezno ustrojstvo, ne državno jedinstvo«.[532]) Svetozar Marković je govorio o srpskom narodu u Crnoj Gori u vrijeme kada je na ovom dijelu Balkana, srpstvo u suštini bilo sinonim hrišćanstva i obratno. Ali on je vrlo realno uočio razlike koje su nastale tokom istorijskog razvoja između srpskog i crnogorskog naroda, bez obzira što on ovaj drugi tako ne zove. Mislim da je bila politička šteta, ne samo za radnički pokret u Srbiji već i za dalji razvoj socijalističke misli na Balkanu, što njegovi naslednici nijesu nastavili, u nacionalnom pitanju njegovim putem, koji bi ih - uz dalje proučavanje društvenih kretanja i odnosa među hrišćanima zemalja bivšeg ca-

[525]) Isto, 123.
[526]) Dr Vaso Čubrilović: c. d., 320.
[527]) Isto, 303.
[528]) Isto.
[529]) Isto.
[530]) Isto, 304.
[531]) Isto.
[532]) Isto, 304—305.

rstva Nemanjića— doveo i po ovom pitanju na marksističke pozicije.

Stav Svetozara Markovića, o kojemu sam već govorio a u kojemu se on zalaže za »savezno ustrojstvo« srpskog naroda, nastao je još u ono vrijeme, kada Crna Gora još nije bila sva oslobođena i ujedinjena, kada u Crnoj Gori još nije bilo, takoreći, ni jedne oslobođene gradske cjeline, ukoliko se kao takvom ne bi mogla smatrati Rijeka Crnojevića. Njemu nije smetalo da zapazi formiranje crnogorske države i njene aspiracije, mada je još istovjernost bila značajna pokretačka parola u borbi protiv Turaka. Zato se može smatrati ovaj stav Svetozara Markovića vizionarskim.

Ali da bi se i dalje mogao pratiti specifični put razvoja crnogorskog društva, poslije šezdesetih godina XIX vijeka, naime poslije stupanja na prijesto knjaza Nikole, treba ukazati na neke uspjehe postignute u tom pravcu. Ni iscrpljujuće borbe protiv Turaka, o kojima je ranije bilo više riječi, nijesu mogle da zadrže dalji razvoj trgovine. Njom se, pored drugih, bave i dalje visoki državni funkcioneri i svoje položaje koriste za bogaćenje. Pored drugih i: »Mašo Vrbica je takođe znao dobro da iskoristi svoj položaj. Čim je postao član Crnogorskog senata, preduzeo je otkup cjelokupnog crnogorskog ruja«.[533]) U ovo vrijeme: »Pored napretka zanata, osjećalo se poboljšanje i u drugim privrednim oblastima. Godine 1873 osniva se jedna pilana na Rijeci Crnojevića, za koju se drvo dovlačilo čak iz moračkih šuma, a koja se može smatrati prvim industriskim preduzećem u Crnoj Gori«.[534]) Zato: »U novim uslovima nijesu bili dovoljni jatagan i junaštvo, već se morao stvoriti domaći kadar sposoban za vođenje državnih i drugih poslova«.[535]) Otvaraju se nove škole »tako da je krajem 1872 godine u Crnoj Gori bilo preko 40 osnovnih škola«.[536]) Već sedamdesetih godina »otvaraju se dva srednjoškolska zavoda: Cetinjska bogoslovija i Đevojački institut«.[537]) Takođe je »1875 godine (13 maja) otvorena Zemljodjelska škola u Danilovgradu«.[538]) U Crnoj Gori se »sedamdesetih godina uvodi telegrafski i stalni poštanski saobraćaj«,[539]) dok drumskog još nije bilo u pravom smislu te riječi. No bez obzira na to: »Robno-novčani odnosi u Crnoj Gori sedamdesetih godina prošloga vijeka postepeno prožimaju čitav društveni život«.[540]) Tako je: »Uporedo sa procesom razvitka i jačanjem trgovačkog kapitala tekao . . . i proces osiromašenja sitnog seljaka, koji je ekonomski sve više slabio«.[541]) Osnovni

[533]) Dr Mirčeta Đurović: c. d., 63.
[534]) Isto, 46.
[535]) Isto, 47.
[536]) Isto, 47.
[537]) Isto.
[538]) Isto.
[539]) Isto, 51.
[540]) Isto, 85.
[541]) Isto, 97.

razlog za ovo je u tome »što u Crnoj Gori nije bila razvijena proizvodnja (industrija, zanati) koja bi normalno omogućavala akumulaciju«.[542]

Poslije oslobodilačkog rata i Berlinskog kongresa, slobodna teritorija Crne Gore je znatno povećana. Oslobođen je koridor koji je odvajao Brda od Crne Gore, kao i gradovi Nikšić, Spuž, Podgorica (Titograd), Bar, Kolašin, a malo kasnije i Ulcinj. Novooslobođeno područje bilo je od velikog značaja za privredu Crne Gore: »Obradiva površina je povećana više nego dva puta; a kosanica više od tri puta; sitna stoka je udvostručena a krupna utrostručena«.[543]) Tako, zahvaljujući novonastaloj situaciji: »Zemljoradnja je dobila prvorazredno mjesto u odnosu na stočarstvo, iako stočarstvo ostaje i dalje jedna od najznačajnijih privrednih grana crnogorskog seljaka«.[544]) U oslobođenim krajevima država je došla do značajnog fonda zemlje, koju su napuštali vlasnici muslimanske vjere, a dijelom je vršena i eksproprijacija. Feudalni odnosi koji su ranije vladali u ovim krajevima uglavnom su ukinuti, a čifčije su postali vlasnici zemlje koju su ranije obrađivali. Jedan dio ove napuštene zemlje: »podijeljen je seljacima koji nijesu imali zemlje, ili onima koji je nijesu imali dovoljno za izdržavanje. Drugi dio su prigrabili glavari i knjaz Nikola sa svojom najbližom okolinom«.[545]) Treba napomenuti da: »U novodobivenim gradovima nije bila razvijena industrija, ali su bili prilično razvijeni zanati, naročito u Podgorici, Nikšiću, Ulcinju i Baru«.[546]) Pa i oni su u novim uslovima, počeli opadati, čim su otvorena vrata uvozu industrijskih proizvoda i kada se razvija slobodna trgovina«.[547]) Ali: »Izgradnjom novih kolskih puteva, kojima su povezana sva važnija mjesta u Crnoj Gori, izlaskom na more i prilično brojem trgovačkih brodova, uspostavljanjem redovnog saobraćaja Bojanom i Skadarskim jezerom i proširenjem poštanske i telegrafske mreže stvorene su osnove za brži razvitak trgovine i trgovačkog kapitala«.[548]) U novonastaloj situaciji raniji »sistem i metodi akumulacije kapitala glavarskotrgovačkog sloja nijesu više odgovarali«.[549]) A glavarskotrgovački sloj: » . . . nije mogao izdržati konkurenciju preduzimljivih trgovaca iz novodobijenih krajeva (Nikšića, Podgorice, Bara, Ulcinja i drugih mjesta) i onih koji su se uzdigli u staroj Crnoj Gori pa je morao pribjegavati privilegijama i koristiti svoj birokratski položaj«.[550]) Tako u promijenjenim uslovima: »Apsulutna monarhija sa svojim glavarsko-državnim aparatom, koji je ranije bio značajan faktor u kretanju crno-

[542]) Isto.
[543]) Isto, 103.
[544]) Isto, 105.
[545]) Isto, 105.
[546]) Isto, 114.
[547]) Isto.
[548]) Isto.
[549]) Isto, 132.
[550]) Isto.

gorskog društva naprijed, polako se preobraća u konzervativnu silu i zapreku daljeg napretka Crne Gore«.[551])

Biće potrebno da se upoznamo i sa dokumentima koji na svoj način svjedoče o daljem razvitku crnogorskog društva poslije Berlinskog kongresa, a koja nam je ostavio sam knjaz Nikola. Ona, u suštini potvrđuju već navedene sudove o tome. On piše: »Već 8. marta 1879. g. knjaz je objavio novo unutrašnje uređenje Crne Gore. Preustrojstvo je izvršeno od najviše do najniže — od senatske do seoske vlasti. Ali ništa nije uneseno, što bi bilo sasvijem novo, strano ili neprilično. Novo preustrojstvo državne uprave poniklo je iz duha narodnog i njegovih potreba i ostalo je u svemu u skladu sa prirodom zemlje i naroda, što je najviše jemstvo davalo za zdravi razvitak državnog života«.[552] Knjaz izričito kaže i tim se hvali, da nije ništa »uneseno, što bi bilo sasvijem novo, strano ili neprilično«, a to znači da se u novim uslovima nije ništa bitno mijenjalo u sistemu državne uprave. Naravno, pod izgovorom da je to »u skladu sa prirodom zemlje i naroda«. Preustrojstvo koje je izvršeno u novim uslovima, vršeno je pod uplivom snaga koje su bile završile svoj uzlazni period razvitka, a samim tim negativno su djelovale na dalji razvoj crnogorskog društva. Da bi pokazao koliko je ostao dosljedan starom sistemu državne uprave i načinu rukovođenja, kao i mobilisao sve konzervativne snage u borbi protivu onih elemenata, koji su težili progresivnim promjenama, on kaže: »O uvođenju ustava ili samom pripremanju Crne Gore za taj oblik državni, niko u Crnoj Gori nije ni pomišljao. (. . . .) Narod crnogorski, isto kao i ruski, još i danas samo od Boga i Gospodara očekuje i prima svaku vlast i čast«.[553]) On je ovim stavovima ostao dosljedan i kasnije. To svjedoči i izvod iz njegovog pisma ruskom caru Nikoli II iz novembra 1897. godine, a koji sam ranije citirao. Iz ovog pisma se vidi da se knjaz borio protiv širenja liberalnih ideja »u jednoj potpuno patrijarhalnoj sredini« kakvom on smatra Crnu Goru. To ni mnogo ranije nije odgovaralo društvenoj stvarnosti, a kamoli pri samom kraju XIX vijeka. Stoga je razumljivo što je sve ovo: » . . . dovelo u koliziju privredni razvitak i sistem vladavine u Crnoj Gori. (. . .) Negodovanje naroda i otpor progresivnih elemenata birokratskoj upravi knjaza Nikole počeo se ispoljavati odmah poslije Berlinskog kongresa, da bi u daljem razvitku dobio određeniju formu. Otpor će se naročito povećavati početkom XX vijeka, kada potpunije dolaze do izražaja kapitalistički elementi u Crnoj Gori i kada birokratski sistem sve više postaje kočnica slobodnog i nesmetanog društveno-ekonomskog razvitka«.[554])

Ni u prvim godinama XX vijeka, on u pogledu ustavnosti ne mijenja svoje mišljenje. U svome članku »Odgovor podstre-

[551]) Isto, 133.
[552]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969, 607.
[553]) Isto, 610.
[554]) Dr Mirčeta Đurović: c. d., 133.

kačima iz Biograda na umorstvo našeg gospodara«,[555]) on postavlja pitanje: »Šta je Ustav?«,[556]) pa na pitanje sam odgovara: »Ustav je u srećnim i naprednim državama jemstvo slobode, imanja i života narodnog«.[557] A zatim nastavlja: »Blago doraslim narodima koji ga imaju . . . ,«[558]) Ali pošto, po njegovom mišljenju, Crnogorci nijesu za to dorasli, on zaključuje: »Najbolji je ustav pravda i zdravi razum! U našoj patrijarhalnoj monarhiji mi se osjećamo mirni i srećni«.[559]) Mislim da ovo dovoljno jasno govori u kakvom je on svjetlu predstavljao Crnogorce i Crnu Goru pred svijetom, samo da bi na taj način opravdao svoj despotizam, koji je odgovarao jedino najkonzervativnijim snagama crnogorskog društva, što ih je on, u stvari predvodio. On je, ponekad, bio spreman i ovo, na svoj način, na hartiji da prizna. U dnevniku koji je sam vodio prilikom svoga putovanja u Carigrad 1899. godine, na jednom mjestu bilježi i kako se koji od zetova odnosi prema njemu, pa između ostaloga, kaže i sljedeće: »Juni se odnosi sasvim drukčnje prema meni. On je tako dobar, on me voli, on ima mnogo razumijevanja za moje nedostatke i za moju primitivnost, on mi nikada ne protivureči«.[560]) Smatram da je bila tragedija Crnogoraca i Crne Gore kao države, da se tako dugi niz godina na njenom kormilu mogla zadržati jedna tako konzervativna ličnost čija su shvatanja bila isto toliko stara koliko i ona sama.

No bez obzira na svu primitivnost i konzervativizam gospodarećeg sloja crnogorskog društva i ograničene mogućnosti, privredna djelatnost se, iako dosta sporo, i dalje razvija: »Prva proizvodna preduzeća u Crnoj Gori osnivaju se od kapitala koji je uložio knjaz Nikola. Kasnije preduzeća uglavnom osnivaju trgovci, a preuzimaju i ona koja je podigao knjaz Nikola. Već pri kraju XIX vijeka osjeća se tendencija da se trgovački kapital plasira u proizvodnju, koja sve više postaje privlačna za trgovce i mnogi od njih nastoje da osnuju neko proizvodno preduzeće ili bar da učestvuju u nekom od njih«.[561]) Da bi uticala na brži razvoj privrede: »Koncesijama i raznim povlasticama država je pomagala razvitak industrijskih preduzeća. U početku ona je većini davala povlastice, ali kasnije samo većim preduzećima i onim koja su bila od značaja za razvitak privrede uopšte«.[562]) Takođe: »U prvoj deceniji XX vijeka formira se prilično aktivan bankovni kapital. Za svega nekoliko godina osnovano je šest novčanih zavoda, koji su imali prilično razvijenu mrežu filijala po svim važnijim mjestima Crne Gore«.[563])

[555]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. šesta — Pisma, Izdavačko štamparsko preduzeće, Cetinje, 1969, 408—412.
[556]) Isto.
[557]) Isto.
[558]) Isto.
[559]) Isto, 412.
[560]) Isto, 735.
[561]) Dr Mirčeta Đurović: c. d., 218—219.
[562]) Isto, 221.
[563]) Isto, 201.

Ali svi ti »Akumulirani kapitali bili su slabi i nedovoljni za preduzimanje većih poduhvata u industriji i proizvodnji uopšte. (...) Zbog toga je crnogorska privreda došla u jako nezavidan položaj — dok je društveno-ekonomski razvitak nužno nametao dalje razvijanje pojedinih proizvodnih grana (industrije, rudarstva, eksploatacije šuma i dr.), nedostajao je potreban kapital za pokretanje preduzeća u oblasti proizvodnje«.[564]) Ova se protivurječnost rješavala djelimično tako što je omogućeno da već »1903 godine italijanski kapital počinje da prodire u Crnu Goru, a nešto kasnije stvaraju se i domaća akcionarska društva za osnivanje industrijskih preduzeća«.[565])

Najveći kapital, u ono vrijeme, uložen sa strane u Crnu Goru, bio je italijanski, pa se oni »nijesu zaustavili na osvajanje ekonomskih pozicija«,[566]) već su »od samog početka svim silama nastojali da osvoje i političke pozicije u Crnoj Gori«.[567]) Međutim: »Da bi se to postiglo trebalo je dovesti u zavisan položaj crnogorsku državu i pojedine crnogorske političare«.[568]) To nije bilo teško postići, s obzirom na ondašnje prilike u Crnoj Gori, kada su državne finansije stalno bile deficitarne, a zaostala crnogorska privreda nije imala dovoljno sredstava ni za prostu, a kamoli za proširenu reprodukciju. Tako su italijanski kapitalisti, putem raznih ulaganja u crnogorsku privredu i davanjem zajmova crnogorskoj vladi, a sigurno i na drugi način, sve više dovodili u zavisan položaj crnogorsku vladu, »nastojeći da kanališu crnogorsku politiku prema svojim ciljevima«.[569]) U tome su imali vidnog uspjeha. Tako Gavro Vuković navodi da je: »Markiz Kuzani bio konsultiran u najdelikatnijim pitanjima naše spoljne politike, ali mimo mene, jer sam se žestoko odupirao miješanju Italijana u našim poslovima«.[570]) Vuković nastavlja: »Ali kad neko počne ovlađivati materijalnom stranom jedne zemlje, ona mu postane potčinjena i u drugim granama javnoga života, te svako idealisanje prema tome otpada... Siromašni do beskraja, izostali u industrijskim preduzećima mimo svih ostalih naroda bili smo prinuđeni silom prilika upasti u čeljusti jedne velike nacije, koja nam je pružila svoje kapitale...«[571]) U vezi sa svim ovim Gavro Vuković kaže: »raslo je ogorčenje u zemlji...«.[572]) Italijanskim kapitalistima nije bio cilj samo Crna Gora, njima je ona bila nužna radi dalje penetracije na Balkanu.

Početkom XX vijeka crnogorska država je imala sa dosta velikim brojem zemalja regulisane diplomatske i trgovačke odnose, ali je redovno bila opterećena pasivom trgovinskog bilansa.

[564]) Isto, 222.
[565]) Isto.
[566]) Isto, 237.
[567]) Isto.
[568]) Isto.
[569]) Isto, 238.
[570]) Isto.
[571]) Isto.
[572]) Isto.

Pauperizacija sela i odlazak mnogih na rad u inostranstvo, često je bio i dobar izvor zarade za seoske zelenaše, koji su uglavnom putem zajmova finansirali odlazak. Zarade crnogorskih radnika, koji su to tek postajali zapošljavanjem u inostranstvu, onim dijelom koji su upućivali svojim porodicama smanjivale su platni deficit zemlje.

Nerazvijena crnogorska privreda služila se »istovremeno i savremenim i primitivnim metodama akumulacije«,[573]) što je, pored ostalog, bio »odraz zaostalosti društveno-ekonomskih odnosa...«[574])

No u vezi sa svim što je do sada istaknuto, može se sigurno reći da su u crnogorskoj privredi, još u drugoj polovini XIX vijeka a naročito poslije 1880. godine, bili gospodareći kapitalistički društveni odnosi. To što su se, u ono vrijeme, kod nas kapitalisti služili »istovremeno i savremenim i primitivnim metodama akumulacije«, u suštini govori o sporom razvoju crnogorske privrede i ograničenim mogućnostima za akumulaciju kapitala. Ali, čim se može govoriti o »metodama akumulacije«, moraju postojati i akteri koji se služe tim metodama, naime kapitalisti. Na drugoj strani su se, sigurno, nalazili objekti koji su služili za eksploataciju, jer se bez nje ne bi mogla vršiti ni akumulacija kapitala. Sve ovo nedvosmisleno govori o tome da se i crnogorsko društvo dijelilo na klase u vremenu o kojemu je riječ. Za ovu konstataciju nije od bitnog značaja koliko je koja od njih bila na visini svoga klasnog zadatka, već da su one bile stvarnost u crnogorskom društvu onoga vremena. Baš na bazi podataka koje sam koristio u vezi sa ovim problemom, smatram da nije realan zaključak autora teksta da početkom XX vijeka »sve više dolaze do izražaja kapitalistički elementi u crnogorskom društvu«.[575]) Kao što sam već rekao, to je klasa, a ne elementi klase, odnosno »kapitalistički elementi«. Ovakav zaključak autora citiranog teksta, daje povoda, iako on to ne kaže, da se povjeruje, da je u ono doba u crnogorskom društvu bio dominantan neki drugi društveni odnos a ne kapitalistički.

Treba se podsjetiti da se u Crnoj Gori još mnogo ranije počinje vršiti tzv. prvobitna akumulacija, čiji su nosioci bili glavari. U ove svrhe češće je služio i novac iz državne kase. Napredak se naročito zapaža u daljem razvoju privrede, poslije oslobođenja znatnog dijela teritorije i gradova — Nikšića, Spuža, Podgorice, Kolašina, Bara i dr. Isto tako, od velikog je značaja bio i izlaz na more, koji je značio u suštini i izlaz u svijet. Sve je ovo neminovno ubrzalo i neke procese, koji su ranije već bili započeli da se razvijaju, a među njima i kapitalistički društveni odnosi, bez obzira na veličinu kapitala i permanentnu glad za njim.

[573]) Isto, 263.
[574]) Isto.
[575]) Isto, 262.

Isto tako, smatram da se može slobodno tvrditi da je, u ono vrijeme, u Crnoj Gori bio osnovni vid privređivanja robno-novčani odnos, a ne naturalni. Stalno se povećavala robnost proizvodnje, naravno u zavisnosti od proizvodnosti rada u poljoprivredi i viška proizvoda koji su se iznosili na tržište. Crnogorski seljak je češće postajao robni proizvođač i po cijenu ugrožavanja sopstvenog domaćinstva, da oskudijeva u nekim poljoprivrednim proizvodima, samo da bi došao do sredstava za nabavku nekih drugih industrijskih ili zanatskih, koji su mu bili neophodni. No bez obzira i na negativne posljedice svega toga, i tim putem se povećavala količina proizvoda na tržištu, pa su i ovim putem, a ne samo iznošenjem viška proizvoda na tržište, prodirali robno-novčani odnosi na selo. U posljednje dvije decenije XIX vijeka intenzivno se trguje stokom. Ona je i značajan izvozni artikal. Seljaci u nekim mjestima beru i prodaju ruj ovlašćenim trgovcima. Oni iznose na tržište i druge svoje proizvode: vino, ulje, ribu, med, vosak, suvo meso, vunu, kožu, bijeli mrs, drvo, trave i slično. Na taj način, putem trgovine se snabdijevaju industrijskim i zanatskim proizvodima koji su im nužni.

Isto tako smatram da se ne može izolovano razmatrati proces razvoja građanskog društva sam u okviru ondašnje crnogorske države, kako prije osamdesetih godina XIX vijeka tako ni kasnije, pa samim tim ni kapitalističkih društvenih odnosa. Čini mi se da je nemoguće podvajati proces razvoja trgovine i zanastva i uopšte razvoja društva na onaj koji se odvijao u okviru slobodne crnogorske države i na onaj koji se odvijao na djelovima crnogorske teritorije koja je duži vremenski period bila pod okupacijom Turske, Mletačke Republike i kasnije Austro-Ugarske. Ne samo zbog toga što je to bila jedinstvena narodnosna-etnička, a kasnije i nacionalna zajednica, već zbog toga što su među njima bile i vrlo žive trgovačke i druge veze, i neposredno su bili upućeni jedni na druge, te se sve više razvijala međuzavisnost, bez obzira na državne granice koje su ih za duži vremenski period razdvajale. Prisjetimo se samo značaja i uloge koju su imali gradovi na crnogorskom primorju u oslobodilačkoj borbi crnogorskog naroda, posredništvom u trgovini i raznim drugim nabavkama i uslugama, širenjem kulturnih tekovina itd.

Razvijenije tržište u Primorju uticalo je na ubrzanje prometa ne samo tržišnih viškova sa slobodne crnogorske teritorije, već i onih drugih koji su nuđeni na prodaju da bi se nabavili za domaćinstvo neophodno potrebni zanatski i drugi proizvodi, koje je tamo nudila trgovina. I prije osamdesetih godina XIX vijeka znatno su uticale trgovačke veze između slobodnog crnogorskog stanovništva i relativno razvijene trgovine i zanatstva u okupiranim crnogorskim gradovima Nikšiću, Podgorici i drugim, kao i trgovačke veze sa Skadrom u Albaniji. A to je sve, ipak, uticalo i na veću tržišnost privrede na slobodnoj teritoriji, Kotor češće služi i kao uvozno-izvozna luka. Na raznim po-

slovima u Primorju zapošljava se i priličan broj ljudi, koji tamo stiču radna iskustva i u drugim granama privređivanja, koje su bile suviše malo ili uopšte nijesu bile poznate na slobodnoj teritoriji. Zbog svega izloženog, ubijeđen sam da sve pomenute teritorije, uglavnom današnje područje Crne Gore, treba obrađivati i u onom vremenskom razdoblju kao jednu ekonomsku cjelinu, bez naročitog obzira na državne granice.

POLITIČKA IZGRADNJA CRNOGORSKE NACIONALNE DRŽAVE POČETKOM XX VIJEKA

Crnogorski Ustav i uvođenje parlamentarizma. — Razvoj političke opozicije u krilu građanske klase. — Suština rada nekih »političkih emigranata«. — Crna Gora u okvirima planova ruskog carizma oko uređenja odnosa na Balkanu i »Ujedinjenja srpstva«.

Konzervativniji dio crnogorske građanske klase, na čelu sa režimom knjaza Nikole, početkom XX vijeka je, objektivno, kočio ionako dosta spori privredni razvoj zemlje i razbijao i inače nedovoljnu koncentraciju kapitala za značajnije poduhvate u industriji. Čak su i neka privredna preduzeća nastajala, ili se dalje razvijala, kao rezultat borbe između konzervativnog dijela klase i onoga progresivnijeg, bez obzira na njenu razvijenost u cjelini. Za ovo je dobar primjer konkurentska borba osnivača dvije pivare u Nikšiću.[576]) Neki ovaj proces svode na borbu između pristalica režima knjaza Nikole i onih koji su bili protivu njega. Čitavi ovaj proces ne može se toliko uprostiti i svoditi samo na konfrontaciju knjaza Nikole i njegove vlade sa snagama opozicije, jer se na taj način ne bi mogli objasniti mnogi događaji iz života crnogorskog društva.

Činjenice govore da je crnogorska privreda, a naročito industrija, još na samom početku bila dovedena u dosta težak položaj. Ona nije proizvodila savremenim sredstvima da bi se sa više uspjeha mogla suprostaviti slobodnom uvozu robe sa strane. A pored toga bila je još i pritiješnjena povlašćenim stranim kapitalom, koji je sve više osvajao pozicije u Crnoj Gori. Naravno, sve je ovo imalo i svoje reperkusije. Jedan, sigurno

[576]) Isto, 224.

manji, dio klase počeo je da izražava svoje nezadovoljstvo ovakvim stanjem, o čemu je već bilo riječi. To se naročito vidno manifestovalo početkom ustavnog perioda u zemlji. On je trebao da bude pokretač i organizator dalje borbe za progres crnogorskog društva; da na pitanjima od životnog interesa, ne samo za građansku klasu već i šire od toga, djeluje i pokreće u borbi progresivnije snage društva: da strpljivim i upornim, političkim i drugim radom, stvara sebi uporište u zemlji i na taj način prinudi konzervativni dio svoje klase i sve one snage na koje se on oslanjao, na određene reforme i liberalizaciju odnosa u crnogorskom društvu. A takvih je pitanja bilo više: od onih u privredi, za snošljivije odnose između domaće proizvodnje i uvoza robe sa strane, za izvjesno smanjivanje povlastica italijanskom kapitalu i kontrolu njegove djelatnosti, pa do onih za iznalaženje mjera koje bi značajnije uticale na koncentraciju i inače oskudnog domaćeg kapitala, kao i više drugih. Na planu prosvjete i kulture da se zalažu za više inicijative i stvaranje boljih uslova i organizaciju novih ustanova koje bi mogle u daljem razvoju društva da na njega vrše značajan upliv. Zatim, da pomognu pozitivne procese sa nacionalnim stremljenjima; da na političko-idejnom planu ukažu na mistifikaciju crnogorske prošlosti, za što je najviše bio odgovoran knjaz Nikola i snage na koje se on u onom vremenskom razdoblju oslanjao, itd. Bilo je nužno uočiti sve ono novo što je, iako sporo, nastajalo u crnogorskom društvu i borilo se za svoje pravo na život. Razvoj novih — kapitalističkih društvenih odnosa i u Crnoj Gori je uslovljavao nastajanje novih procesa, ne samo u ekonomici već samim tim i u svijesti ljudi, bez obzira što je to novo nastavljalo da živi u društvu sa mnogim anahronizmima. Opozicione snage, koje su se borile protiv konzervativnog dijela svoje klase, odnosno njihovog oličenja — knjaza Nikole — svojim prvim javnim istupima trudile su se, da se predstave kao snage koje se bore protiv knjaževa apsolutizma, a za demokratske slobode u Crnoj Gori. U ono vrijeme, bila je nasušna potreba crnogorskog društva da u njegovoj sredini nastaju i dalje se razvijaju snage koje će svojim kritičkim odnosom uticati na brži razvoj nekih procesa koji su se već bili začeli u njegovom krilu. Ali isto tako treba naglasiti da je spori privredno-ekonomski razvoj Crne Gore negativno uticao na konstituisanje progresivnih snaga, koje bi se iskreno i strpljivo zalagale, u zaostaloj crnogorskoj sredini, u borbi za rješavanje pojedinih konkretnih pitanja, o kojima je već bilo riječi. No i pored svih tih smetnji, te snage su postojale i na svoj način djelovale. Mislim da se, pored ostalog i njima može zahvaliti na usvajanju prvog crnogorskog ustava, bez obzira koliko je on odgovarao potrebama crnogorskog društva. Treba naglasiti da je on bio u suštini izraz odnosa snaga u društvu, a po svojoj sadržini reakcionaran. Po njemu je sve zavisilo od »Knjaza Gospodara«, koji po članu 3. »vrši zakonodavnu vlast sa Narodnom Skupštinom«,[577] a po članu 4. »potvrđuje i proglašuje zakone«.[578] Na osnovu člana 17. on: » . . . saziva Narodnu Skupštinu u redovan ili vanredan saziv. On otvara i zaključuje sjednice Narodne Skupštine lično, prijestonom besjedom ili preko Ministarskog Savjeta svojom poslanicom ili ukazom. Knjaz Gospodar ima pravo da odlaže sjednice Narodne Skupštne, kao i pravo da je raspusti«.[579] Po članu 53. Ustava bio je predviđen cenzus da bi crnogorski državljanin mogao biti izabran za narodnog poslanika. On je morao da: » . . . plaća državi najmanje 15 kruna godišnje poreza i dacije, ili zajedno dacije i poreza«.[580] Pri stupanju u dužnost poslanici su se zaklinjali na vjernost »Knjazu Gospodaru«, da će »Ustav« vjerno čuvati kao i da će pri »radu u Narodnoj Skupštini jedino imati pred očima opšte dobro Knjaza Gospodara i Otadžbine«.[581] Kao što se vidi iz teksta, »Otadžbina« je bila u zakletvi stavljena na posljednje mjesto. Po članu 101. Ustava: »Narodni poslanici ne mogu se bez poziva Knjaza Gospodara skupiti u sjednice Narodne Skupštine, niti mogu dalje što raditi, kad su sjednice zaključene, odložene ili je Skupština raspuštena«.[582] Ministre je postavljao i razrješavao »Knjaz Gospodar«. Njemu su polagali zakletvu i prije svega su bili njemu odgovorni.[583] Dok je svaki crnogorski državljanin bio obavezan po imućstvu da plaća državi daciju i porez, po članu 156. Ustava bilo je propisano da »Knjaz Gospodar i članovi Vladalačkog Doma ne plaćaju dacije ni poreza«.[584] Očigledno je, da je prema propisu ovoga člana Ustava, najbogatiji Crnogorac, oslobođen građanskih obaveza prema svojoj zemlji. Da je ova konstatacija tačna, potvrđuje i sljedeće: »Knjaz Nikola je dobio najljepša imanja u Nikšiću, Podgorici (Kruševac), Spužu, Ulcinju, Baru i drugim mjestima, koja su mu donosila prilično velike prihode. Računalo se da su knjaževi prihodi samo od privatnih dobara (bez civilne liste subvencije i dr.) u 1890 godini iznosili oko 100.000 fiorina«.[585] A po »Budžetu državnih prihoda i rashoda kraljevine Crne Gore za 1914. godinu«, koji je iznosio ukupno 12,059.822 perpera i 06 para, a na strani rashoda, Glava I, Vladalački Dom i Civilna lista Nj. V. Kralja Gospodara — 360.000 perpera, a 2 — Apanaža članovima Vladarskog Doma 140.000 perpera. Svega (gl. I, part. 1—2 500.000 perpera«.[586]

Kao što se iz priloženog izvoda vidi, Crna Gora je pomenute godine isplatila za izdržavanje »Vladalačkog Doma«, samo po

[577]) »Ustav« za Knjaževinu Crnu Goru, drugo izdanje, Cetinje, 1907, 4.
[578]) Isto.
[579]) Isto, 6.
[580]) Isto, 15.
[581]) Isto, 17.
[582]) Isto, 27.
[583]) Isto, 28.
[584]) Isto, 40.
[585]) Dr Mirčeta Đurović: c. d., 120.
[586]) »Budžet državnih prihoda i rashoda Kraljevine Crne Gore za 1914. godinu«, Cetinje, štampano u državnoj štamapriji Kraljevine Crne Gore, 1914, 14—22.

dvije navedene stavke, 500.000 perpera, što je bio veliki iznos u ono vrijeme i za bogatiju zemlju od Crne Gore.

Iz ovih djelimičnih citata iz Ustava dâ se zapaziti, da se u suštini odnosi nijesu naročito promijenili i da je Ustav to bio više po imenu nego po sadržini, pa je kritika njega bila sasvim opravdana, kao i svih onih snaga čije je interese on branio, a na koje se i oslanjao apsolutizam »Knjaza Gospodara«.

Treba napomenuti da su i prije usvajanja »Ustava« u Crnoj Gori vršene izvjesne reforme sudstva, unutrašnje uprave, finansija i vojske, koje su sigurno dale pozitivne rezultate. No da li su one bile adekvatan izraz stepena razvoja crnogorskog društva, to je drugo pitanje. Do kraja XIX vijeka, pa i sve do prevrata u Srbiji, krajem 1903. godine, nije bilo nekih glasnijih kritika protiv knjaza Nikole, sem onih koje je inspirisao obrenovićevski režim, kako u Crnoj Gori tako ni van nje. Naprotiv, mnogi su ga hvalili, ne samo njega već i Crnu Goru, i pretkazivali i njemu i njoj sjajnu budućnost. Bilo bi pogrešno shvatiti da su sve te hvale bile na mjestu i da u Crnoj Gori nije imalo što da se kritikuje. To bi bila zabluda. Takav odnos nije se bazirao na snazi crnogorskog društva i njegovom razvoju, već na slabosti snaga koje su u ono vrijeme bile odlučujući faktor u Crnoj Gori, a do poniznosti odane carskom ruskom tronu, igračka u rukama carske diplomacije i njihova ekspozitura na Balkanu. Eto, zbog toga su one, na čelu sa knjazom Nikolom, uglavnom i bile toliko hvaljene.

Ovaj preokret, koji je nastao poslije 1903. godine, Jovan Đonović objašnjava sljedećim: »Srbija je posle 29 maja povela unutra demokratsku politiku, a spolja se naslonila na Rusiju. Iz nje je dahnuo nacionalno-revolucionarni dah širom srpske i jugoslovenske zemlje«.[587]) Đonović dalje kaže: »To je učinilo da su se oči srpstva i slovenstva okrenule Beogradu. Srbija je jednim zamahom postala Pijemont Srba i Južnih Slovena. Ovaj krupni i značajni događaj imao je reperkusiju i na Crnu Goru«.[588]) Nema sumnje da su neke demokratske slobode, koje je zavela nova srpska vlada poslije 1903. godine, imala udjela u porastu ugleda Srbije kako kod Srba tako i kod ostalih Južnih Slovena. Ali, u suštini, sve ono što je kasnije nastalo i imalo »reperkusiju i na Crnu Goru« rezultira iz spoljno-političke orijentacije Srbije. Ona »se naslonila na Rusiju«, a to nije, samo po sebi, bilo nikakva prednost u odnosu na spoljnopolitičku orijentaciju Crne Gore; one se i jedna i druga oslanjaju na carsku Rusiju. Ali, bez sumnje, Srbija je kao zemlja, po svome položaju na Balkanu, po svojoj ekonomskoj moći i brojnosti stanovništva, imala u odnosu na Crnu Goru velike prednosti za novu ulogu koju joj je bila namijenila carska Rusija. Ona je bila podesnije i snažnije uporište za carsku politiku i dalju penetraciju na Balkanu. Okretanje leđa Cetinju, a oči Beogradu,

[587]) Jovan Đonović: »Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori 1905—1910«, Beograd, 1939, 46.

[588]) Isto.

nastalo je uglavnom zbog toga što se Srbija »naslonila na Rusiju«. Srbija nije »jednim zamahom postala Pijemont Srba i Južnih Slovena«, sve je to poduže pripremano. Već sam govorio o nekim zbivanjima iz kojih se može naslutiti da carsko-ruska diplomatija polako napušta Crnu Goru i njenog knjaza i seli svoju ekspozituru sa Cetinja u Beograd. Đonović smatra da je poslije promjene na prestolu Srbije iz nje »dahnuo nacionalno-revolucionarni dah«. Sigurno da ova konstatacija nije tačna. To nije, zapravo, bio ni nacionalni, ni revolucionarni »dah«. To je bio »dah« nacionalističke i kontrarevolucionarne politike koju je još mnogo ranije programirao u »Načertaniju« Garašanin. U vezi sa ovim još ranije sam citirao konstataciju Vasa Čubrilovića: »Garašanin je 1844 dao osnove velikosrpskoj politici ujedinjenja. (. . .) Ovih postavki držaće se u Srbiji konzervativni politički krugovi i ljudi sve do 1941«. Đonović i njegova družina nijesu mogli ili nijesu htjeli da vide, a po neki to još i danas neće, da je to bila i ostala politika srpske buržoazije koja je bila sračunata na nacionalnom porobljavanju nesrpskih nacija na Balkanu. Po tom programu trebalo je da uskrsne staro srpsko carstvo u novim uslovima i vremenu.

Čim su Crna Gora i njen knjaz izgubili naročiti značaj u spoljno-političkim kalkulacijama carske Rusije, usvajaju se novi kriterijumi za sve ono što se događalo u njoj. U vezi sa ovim Đonović kaže: »Sa Nikolinih reformi državne administracije, pogled je upućen na političke reforme. Njima se nije više pridavao značaj kao u početku. Viziralo se dalje. Oduševljenje iz Beograda za slobode i demokratsku vladavinu, obuhvatilo je i Crnu Goru«.[589]) Do promjene na prijestolu Srbije Nikolinim reformama se pridavao veliki značaj, a potom se »viziralo« dalje po inspiracijama o kojima je bilo riječi. Kao i obično, svoje tvrdnje Đonović ne potkrepljuje nikakvim dokazima, pa ni ovu da je »Oduševljenje iz Beograda za slobode i demokratsku vladavinu obuhvatilo« i Crnu Goru, što je teško prihvatiti, jer u ono vrijeme politička aktivnost u Crnoj Gori još je bila tek u začetku. Političkih partija na bazi formulisanih programa nije bilo, tako da su partijsko-političke borbe i prevrat u Srbiji širokim narodnim masama, koje su u ogromnoj većini živjele na selu i od poljoprivrede, prije svega izgledali kao anarhija. Naši ondašnji ljudi sva ta zbivanja nijesu mogli dovoljno razumjeti. Oni su živjeli u drugim uslovima, pa je i normalno da su i njihova shvatanja o tome bila različita od onih u Srbiji. Svemu tome se sigurno radovao jedan mali broj ljudi koji je bio školovan ili je učio školu i više se interesovao za politiku. Ali neki od njih brzo su gubili vezu sa narodom iz kojega su poticali i padali pod uticaj građanske sredine u mjestu gdje su se školovali. Ovu pojavu je još mnogo ranije zapazio vladika Petar II, što se može zaključiti iz njegovog pisma upućenog u aprilu 1845. godine Paunu Jankoviću. U ovom pismu se, pored ostalog, kaže i sljedeće: »No gdje bi crnogorska mladež mogla lakše polučiti obrazovanje

[589]) Isto.

uma i srca, a da ne izgubi ni malo od svoje dične narodnosti, ako ne u Srbiji, gdje se i sve nauke na našem jeziku predaju?«[590]) U ono vrijeme Njegoš nije mogao ni slutiti, što je sve srpska buržoazija plela oko Crne Gore i njega lično. On nije mogao da shvati da mlade Crnogorce nije šiljao u naručje srpskom narodu, nego srpskoj buržoaziji koja je već bila programirala svoje aspiracije prema Crnoj Gori. Za ovo je najbolja potvrda svjedočanstvo koje nam je ostavio Jovan Đonović o radu svome i svoje družine, i njihovim vezama sa nezvaničnim i zvaničnim predstavnicima Kraljevine Srbije i carske Rusije. U vezi sa ovim Đonović piše: »Posle 1903 crnogorska omladina na školovanju u Srbiji nije gledana neprijateljski kao za režima dva poslednja Obrenovića. Primana je i od naroda i od političkih ljudi, kao da je iz same Srbije. (...) Posljedice obrenovićevske hajke na Crnogorce sve manje su se osećale. (...) Ustvari crnogorski omladinci imali su sva prava kao i domaći sinovi: besplatno školovanje, školska blagodejanja, studenti još i potporu iz studentskog potpornog fonda, itd. (...) To je činilo da smo se u Srbiji osećali kao kod kuće«.[591]) Zatim, malo dalje, Đonović nastavlja: »S jedne strane topao prijem, a s druge ove slobode, plenile su crnogorsku omladinu i duhovno je izjednačile sa omladinom iz Srbije. Njeni nacionalni vidici širili su se i međili etničkim granicama Južnih Slovena. Otuda njene veze sa ‚Slovenskim Jugom', sa ‚Narodnom Odbranom' i drugim patriotskim udruženjima. Sve ove ustanove i ljude koji su ih vodili, smatrali smo svojima«.[592]) Zahvaljujući »nesebičnom« držanju zvaničnih organa Srbije, kao što se vidi, neki crnogorski omladinci na školovanju u Beogradu osjećali su se »kao kod kuće«. U vezi sa školovanjem crnogorske omladine, poslije 1903. godine, u Beogradu, Milan Vujačić piše: »Popečiteljstvo — docnije Ministarstvo prosvjete Srbije, primalo ih je kao svoje pitomce i bez ičije preporuke, jer je to bilo u programu njene spoljne politike«.[593]) Naravno sve je ovo rađeno po unaprijed pripremljenom planu, a cilj mu je bio pridobijanje ljudi iz Crne Gore za sprovođenje u život »Načertanija«. Kao što se vidi iz gornjih citata Đonovića, »topao prijem« i demokratske slobode uticale su na neke od njih i »duhovno« ih izjednačili »sa omladinom iz Srbije«. To drugim riječima, znači da su oni postali sastavni dio srpske građanske omladine i politički se opredjeljivali u duhu njenog stremljenja, a samim tim se odvajali i od svoga naroda i njegove omladine. Oni se u Beogradu povezuju sa raznim organizacijama, čiji su ciljevi bili velikosrpski. Po Đonoviću: »Omladina je na univerzitetu imala svoj klub (Klub crnogorske univerzitetske omladine). On je bio omladinski politički instrumemenat za Crnu Goru. Članovi ovoga kluba, prema svojim koncepcijama i svojim idejama, bili su i članovi partijskih klubova na univerzitetu. Na taj način, mnogi su imali kontakt sa političkim ljudima iz Srbije. Ali, pre bombaške afere nijedan od nas nije imao veze ni sa jednim od vodećih partijskih ljudi u Srbiji. Naše veze najdalje su išle do profesora Skerlića i članova ‚Slovenskoga Juga'. Tek kad je afera otkrivena, bili smo u prilici da se upoznamo s g. Davidovićem, zatim sa Protićem, Androm Nikolićem, Milovanovićem, Ljubom Jovanovićem i drugima«.[594]) Ovaj »Klub crnogorske univerzitetske omladine«, kao što se vidi iz citata Đonovića, trebao je da posluži, u stvari, kao transmisija srpske državne politike u Crnoj Gori. Njegovi članovi su i članovi srpskih partijskih klubova, čije su ideje, u ono vrijeme, bile velikosrpske u odnosu na Crnu Goru. Nije tajna da je i profesor Skerlić, kako u politici tako i u nauci, zastupao pozicije srpske buržoazije. Kako Đonović kaže, oni se tek poslije bombaške afere povezuju sa najuticajnijim političkim ljudima onoga vremena u Srbiji. Mislim da ovo dovoljno jasno govori o ulozi koju su igrali Đonović i njegova družina. Mjesto toga da se potrude, zahvaljujući uslovima koje su imali, da što prije završe studije i vrate se u svoju zemlju i stave joj u službu novo stečeno znanje, na opštu korist svoga naroda, oni rade drukčije. Možda će neko prigovoriti, pa neki su pokušali i to, pa su rđavo prošli. Upropastio ih je apsolutistički režim knjaza Nikole. Češće se, u vezi sa ovim, pominje slučaj Miloša Šaulića, za koga Đonović kaže da se u ono doba »smatrao vođom crnogorske omladine i glavnim borcem za upravne i političke reforme u Crnoj Gori«.[595]) U to isto vrijeme Šaulić je vršio dužnost crnogorskog ministra pravde i, prema onome što je u fus-noti zapisao Đonović — na osnovu saopštenja njegove žene gđe Šaulić: ...održavao veze sa ljudima iz Srbije, naročito sa Vesnićem i Draškovićem. Dopisivali su se preko Stevana Lukačevića. Jednim pismom izvestio je Lukačević Šaulića da je govorio sa njegovim prijateljima i savetovao da radi, da ne klone i da prijatelji o njemu vode računa, a ako mu se samo desi štogod, da će doći da ga izbave«.[596]) Smatram, da je konačno, tragično za svaki politički pokret i njegove vođe, kako u maloj tako i u velikoj zemlji, ako se u svome radu samo rukovode impulsima sa strane, ne vodeći računa o uslovima i prilikama u svojoj zemlji i vitalnim interesima svoga naroda i njegovog napretka. Postavlja se pitanje zašto je jedan broj mladih Crnogoraca u ono vrijeme, odlazeći na školovanje van Crne Gore, a naročito u Srbiju, prilično brzo gubio vezu sa svojim narodom i postepeno se uklapao u druge građanske sredine, a naročito u srpsku? Smatram da je to većim dijelom bio rezultat i njihovog dotadašnjeg vaspitanja i zaostalosti sredine iz koje su potjecali, kako u privrednom pogledu tako i u svakom drugom. U Crnoj Gori onoga doba još su bila u svijesti mnogih značajno

590) P. P. Njegoš: »Cjelokupna djela«, knj. deveta — Pisma III, »Prosveta«, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1951, 215.
591) Jovan Đonović: c. d., 212—213.
592) Isto, 213.
593) »Spomenica Cetinjske gimnazije 1881—1961«, Cetinje, 1962, 69.
594) Jovan Đonović: c. d., 213—214.
595) Isto, 47.
596) Isto.

prisutna i opterećivala ih shvatanja koja su bila karakteristična za prvu polovinu XIX vijeka. Taj anahronizam je u suštini pothranjivalo i crnogorsko školstvo, koje nije imalo svojih autentičnih programa ni planova, a još manje udžbenika. Sve je to, još od vremena knjaza Danila, nabavljano sa strane, a naročito iz Srbije. Sasvim razumljivo, svi ti udžbenici, a naročito oni iz oblasti društvenih nauka, pisani su tako kako je u to vrijeme odgovaralo gospodarećim snagama dotičnog društva; oni nijesu vodili računa o uslovima i prilikama u Crnoj Gori, o istorijskom putu crnogorskog naroda i razvoju njegovog društva. Zahvaljujući ovome, u Crnoj Gori su Crnogorci najmanje učili o svojoj zemlji. Preko srpskih udžbenika, kao i na drugi način, crnogorska prosvjetno-kulturna politika bila je izložena velikosrpskom uticaju. Sve je to rađeno sa znanjem i blagoslovom snaga koje su nekolike decenije gajile nadu da će one biti obnovitelj starog srpskog carstva, tako da su objektivno i one same, mada ne želeći to, pripremale teren za ofanzivu srpske buržoazije, koja je nastala poslije 1903. godine, prema Crnoj Gori. Naročito je svemu ovome pogodovalo i to što Crna Gora nije imala svojih visoko-školskih ustanova u kojima bi se obrazovali, pored ostalih, i kadrovi za srednje škole i druge prosvjetno-kulturne ustanove.

Zbog svega toga su mladi Crnogorci, još dok su se školovali u Crnoj Gori, bili izloženi velikosrpskoj propagandi, što se sigurno negativno odražavalo na konstituisanje njihove nacionalne svijesti. Zato je jedan broj onih koji su odlazili u Beograd na dalje školovanje brzo padao pod uticaj mnogo razvijenije građanske sredine i shvatanja u nauci, koja je bila u službi srpske građanske klase i njenih pretenzija. Nema sumnje, na njih je uticalo i izvjesno širenje građanskih političkih sloboda koje je nastalo u Srbiji poslije 1903. godine, kao i mogućnost da nekontrolisano mogu kritikovati sve ono što je, po njihovom mišljenju, u Crnoj Gori bilo za kritiku. Prvi njihov značajniji javni istup je napis u beogradskoj štampi, a štampan kasnije i kao letak i rasturen u Crnoj Gori, pod naslovom »Riječ crnogorske univerzitetske omladine«. Ona je neka vrsta proklamacije povodom manifesta koji je knjaz Nikola, u oktobru 1905. godine, uputio Crnogorcima povodom prvih izbora narodnih poslanika, čiji je osnovni zadatak bio da zajedno sa knjazom Nikolom donesu prvi crnogorski »Ustav«. Ovu »Riječ« je potpisalo 16 mladih ljudi iz Crne Gore koji su se školovali u Beogradu. »Riječ« je po svome tonu relativno umjerena. Govori uopšteno o političkim problemima u Crnoj Gori. Ne pokreće nijedno konkretno pitanje za čije rješavanje bi se mogle neposredno zainteresovati široke narodne mase, izuzev pitanja amnestije svih političkih krivaca u tački 7.[597]) Tek u 8 tački »Riječi«, iako još ne potpuno otvoreno, oni izlažu svoj stav o pitanju budućeg statusa Crne Gore i njenog naroda. U njemu se kaže: »Zdravo shvatanje nacionalnih interesa u novom životu Crne

[597]) Isto, 54.

Gore, učiniće da sve separatističke težnje, antagonizam i provincijalni interesi, ukoliko bi se kosili sa stvarnim potrebama Srpskoga naroda, moraju ustuknuti pred idejom slobode i ujedinjenja srpstva«.[598]) Iz citiranog teksta je prilično jasno da oni podređuju interese zemlje i naroda iz kojega su ponikli tzv. »stvarnim potrebama Srpskoga naroda«, zapravo »stvarnim potrebama« srpske buržoazije. Nacionalne težnje Crnogoraca oni proglašavaju za separatizam, antagonizam i provincijalni interes, što je u stvari besmislica. Ne može se govoriti o separatizmu jedne nezavisne zemlje, niti se nacionalni interes svoditi na »provincijalni«, jer on sam za sebe predstavlja nacionalnu cjelinu; crnogorski nacionalni interes, niti se mogao niti može žrtvovati ili uklopiti u neki drugi, pa ni srpski. On je mogao i može samo ravnopravnim dogovorom da se uskladi sa drugima. U ono vrijeme je buržoazija, pa i srpska, svoje interese isticala pod firmom narodnih. Toga pravila se pridržavaju i potpisnici »Riječi«, kao njeni eksponenti u suštini. Sve ono, makar i uopšteno rečeno, u čemu su potpisnici »Riječi« bili u pravu, gubi svoju vrijednost, zbog njegovog anacionalnog stava u tački 8. U aprilu sljedeće godine u vezi sa «Ustavom«, načinom njegovog donošenja i taktiziranjem vlade Mijuškovića, Đonović kaže: »Stoga posle živih diskusija u samom omladinskom klubu, omladinci pišu drugu ‚Riječ crnogorske univerzitetske omladine o prilikama u Crnoj Gori', kojom misle da prečiste račun sa starim poretkom i upru prstom na ono što im se ne dopada u sadašnjici«.[599]) Ova druga »Riječ« štampana je u beogradskoj dnevnoj štampi, a kasnije preštampana u brošuru i dostavljena i ostalim studentskim organizacijama u drugim zemljama, a rasturana je i u zemlji. Ona je bila napisana u vrlo oštrom tonu, ali je pokretala i niz pitanja koja su bila goruća u crnogorskom društvu, mada na uopšten način. Dvor je bio podvrgnut oštroj kritici. Iz teksta »Riječi« se dâ zapaziti, da njeni potpisnici Crnu Goru nazivaju »Naša otadžbina«.[600])

Malo dalje Đonović kaže: »Mijuškovićeva vlada uzela je vrlo tragično ovaj omladinski napis, stoga je potpisnike tužila sudu«.[601]) Kad su, u oktobru 1906. godine, pozvani na sud u Cetinju, piše Đonović: »Omladinci su osetili da je nastao momenat da se obračunaju sa prošlošću i otvoreno izađu sa svojom velikosrpskom politikom«.[602]) Ovaj citat pokazuje da nije trebalo dugo čekati pa da »Omladinci« pokažu i svoje političko opredjeljenje. Jedan broj Crnogoraca koji su bili s pravom nezadovoljni ondašnjim stanjem i političkim prilikama u svojoj zemlji vjerovao je da ovi mladi, školovani ljudi, treba da daju nove impulse naprednom pokretu u Crnoj Gori. Po frazeologiji kojom su se koristili u svojim proglasima i inače, sticao se utisak da su oni zatočenici borbe za demokratske slobode, a protv svega onoga

[598]) Isto.
[599]) Isto, 60.
[600]) Isto, 71.
[601]) Isto, 73.
[602]) Isto.

konzervativnog i birokratskog koje je bilo predominantno u crnogorskom društvu. Suviše je bilo malo ljudi u Crnoj Gori, koji su u ono vrijeme bili upoznati sa programom Garašanina i krajnjim ciljem srpske buržoazije, bilo ranije, onog proaustrijskog dijela, ili poslije 1903. godine onog ofanzivnijeg proruskog. Sanjalo se onda o zbližavanju, povezivanju i ujedinjavanju svih južnoslovenskih naroda u jednu zajednicu koja će moći da obezbijedi slobodu i nezavisnost svima. Srpska buržoazija nije sanjala ni maštala. Ona je imala jasan program za čije se ostvarenje dosljedno borila. A on je bio velikosrpski, što je konkretno značilo i znači: jednostavno širenje područja Srbije na sve zemlje koje su nekada pripadale starom srpskom carstvu. U novim uslovima to je bilo nužno srpskoj buržoaziji radi proširivanja tržišta za svoju robu, izlaska na Jadran, a samim tim i u sredozemlje, koje je bilo i ostalo široko raskršće. Stoga je razumljivo što je još Garašanin, kao i svi njegovi nasljednici, odnosno srpska građanska klasa, za ostvarenje ovoga svoga programa tražila saveznike i među Crnogorcima i u tome, povremeno, imala i određenog uspjeha. Još u »Načertaniju« je zapisano da za ostvarenje ovoga cilja ne treba birati sredstva. Njemu je podređeno sve: državna politika, prosvjetno-kulturni rad, vjerska djelatnost, istorijska nauka, književnost i ostala umjetnost, kao i sve drugo što je moglo da se upotrijebi za dokazivanje opravdanosti postavljenog cilja. Zbog toga, s obzirom na prijem mladih Crnogoraca poslije 1903. godine u Beogradu, kao i spoljno-politički položaj Crne Gore i dostignuti stepen razvoja crnogorskog društva, nije čudo što se jedan broj njih brzo »duhovno« izjednačio »sa omladinom iz Srbije«. To je u suštini značilo okretanje leđa svome narodu i izdaju njegovih nacionalnih interesa, jer su postali i ostali zastupnici velikosrpske politike. Vrednost ove konstatacije ne umanjuje ni to, što su se navodno borili protiv konzervativnih snaga u Crnoj Gori. Njihova borba je bila sračunata objektivno kao borba za slobodu velikosrpskoj propagandi.

Objašnjavajući kako su i na kojim pitanjima otpočele političke borbe u Crnoj Gori, Đonović kaže: » . . . otpočele su na pitanjima unutrašnje politike. Omladina, kao god i narod, težila je demokratskom uređenju države, verujući da se samo tako zemlja može podići ekonomski i kulturno. U pogledu spoljne politike nije se išlo dalje od tesne i bratske saradnje sa kraljevinom Srbijom. (. . .) Kneza Nikolu još niko nije sumnjičio za nepriličan nacionalni stav. (. . .) Ni omladini, ni narodu, ni političkim ljudima, nije moglo pasti na pamet da jedan tako visokoplasirani čovek, koji je decenijama pevao srpstvu i branio srpske interese, pored toga onako darovit i hitromislen, — može nešto uraditi protivu interesa srpstva široko shvaćenih. (. . .) Crnogorci su svikli vekovima da podnose žrtve za velike nacionalne ideale, stoga im ni na kraju pameti nije bilo, da njihov vođ može biti drukčiji. Nisu shvatili onda, kao što ne shvataju ni danas, da presto ima čudnu moć, da se za nj učine često vrlo, vrlo ružne stvari«.[603]) Iz ovih riječi se vidi, kako je on već bio zaboravio, da je jedan dio beogradske štampe, za koji se tvrdilo da je provladin, napadao knjaza Nikolu još 1904. godine, povodom smrti Miloša Šaulića. Đonović je gubio iz vida da su sebični lični interesi i pretenzije, kako pojedinaca tako i grupa, najčešće uzrok odrođavanju. On nema snage, čak ni 1939. godine, da kritički ocijeni svoj politički rad u prošlosti. U daljem tekstu Đonović kaže: »Knez Nikola je uistini veliki crnogorski patriota. Takav je ostao do kraja života. Ali, to ne znači da je svojim radom bio u svakom momentu i veliki srpski patriota«.[604]) Smatram da nije tačan zaključak Đonovića da je knjaz Nikola »veliki crnogorski patriota«. On se poodavno, sa snagama koje su ga podržavale, bio odvojio od svoga naroda. On mu je, zbog interesa klase i svojih dinastičkih pretenzija, trovao svijest anahronim shvatanjima, takoreći, do kraja života. Ni jedan velikosrbin, niti je mogao biti, niti je danas »veliki srpski patriota«, a crnogorski to nije bio, niti može biti. Jer, svaka klasa i pojedinac koji je težio porobljavanju drugih, u suštini porobljavao je i svoj narod. Malo dalje Đonović tvrdi da su »ranije postojale dve koncepcije za ujedinjenje srpskoga naroda: cetinjska i beogradska«.[605])

Kada se govori o tzv. koncepcijama za »ujedinjenje srpskoga naroda«, po mome mišljenju, treba istaći da je ona »beogradska« bila formulisana u »Načertaniju« Garašanina, a ona druga koju Đonović naziva cetinjskom, nije nikada bila precizno formulisana. Ona nije imala ni realne osnove. Crnogorska buržoazija nije imala snage za takav poduhvat. A nju u tome nije niko sa strane iskreno ni pomagao. O njoj se samo govorilo, u onom vremenskom razdoblju kada je pretežan dio srpske buržoazije bio van uticaja carsko-ruske politike. Sa tzv. cetinjskom koncepcijom i knjazom Nikolom carska ruska politika je plašila proaustrijski dio srpske buržoazije i Obrenoviće, dok nije pobijedila u Srbiji i dovela na vlast radikale i Karađorđeviće. Tako je zapravo tzv. cetinjska koncepcija bila i ostala samo jedna nebulozna opsesija, »Plan« da crnogorska dinastija i građanska klasa zavlada »Velikom Srbijom«. Optužujući knjaza Nikolu da je napustio borbu za »ujedinjenje srpskoga naroda«, Đonović piše: »Izgleda, da se odmah po dolasku na presto njegovog zeta, ostavio velikih ideja nacionalne politike i sveo ih na čuvanje Crne Gore«.[606]) Za Đonovića je nacionalna politika samo ona koja se bori za velikosrpske pozicije, pa, on sa tog stanovišta procjenjuje sve ostalo. Mislim da ovakav zaključak potvrđuje i sledeće: »Prvi javni znak ove nove kneževe orijentacije jesu cetinjske optužbe protivu ‚veliko-srpske propagande iz Beograda', iznete prilikom njegovog puta za Beč. A to je u isto vreme i prvo duboko razočarenje omladine i jednog dela političkih ljudi Crne

603) Isto, 101—102.
604) Isto, 102.
605) Isto.
606) Isto, 103.

Gore«.[607]) Čudno zvuči ova izjava Đonovića da su oni doživjeli »prvo duboko razočarenje« tek onda kada se knjaz Nikola i otvoreno suprostavio velikosrpskoj propagandi u Crnoj Gori. Šta ostaje, poslije ovoga, od njihove priče da su se borili da i u Crnoj Gori budu uspostavljene demokratske slobode? Sigurno ništa, jer je bilo normalno da to razočarenje dožive mnogo ranije, i u knjazu i u one snage čije je on interese branio, a ne tek onda kada se on —rukovodjen ne samo sopstvenim interesima, mada sigurno prije svega njima, — suprostavio planovima za likvidaciju ne samo njega i njegove dinastije već i Crne Gore kao države. A samim tim to je, u ono vrijeme, bila i borba za očuvanje crnogorske nacionalne slobode, bez obzira koliko su tog bile svjesne snage koje su se suprostavljale velikosrpskoj propagandi. Ove snage su i same, ostajući u novim uslovima na starim prevaziđenim shvatanjima, objektivno išle na ruku toj propagandi. One su toliko bile okrenute prošlosti da nijesu mogle da uoče sve ono novo, što je nastajalo i razvijalo se u Crnogorskom društvu. Zbog toga se nijesu svjesno ni borile za dalje potvrdjivanje crnogorskog nacionalnog bića, a samim tim su se izolovale od širokih narodnih masa i čitav problem svodile u okvir zvanične državne politike, što je — zapravo — i odgovaralo velikosrpskim propagandistima. No, i pored svih slabosti o kojima je bilo riječi, velikosrpske ideje nijesu nikada uspjele da postanu dominantne u svijesti ogromnog broja Crnogoraca. Najbolja potvrda za ovo je sve ono što se zbivalo kod nas od početka XX vijeka naovamo.

Sektaška politika koju su vodili vladajući krugovi u Crnoj Gori omogućila je eksponentima velikosrpske politike da se konfrontiraju sa njima, kao da se radilo samo o njima a ne i o nacionalnim slobodama Crnogoraca i državnom statusu; da bi ih kompromitovali, ne samo u zemlji već i u svijetu, oni ne biraju sredstva. Tako Đonović u svojoj knjizi češće optužuje crnogorsku vladu i knjaza Nikolu za proaustrijsku spoljnu politiku, ali za to ne daje nikakve dokaze. On samo kaže da se »u svetskoj štampi govorilo o tajnoj konvenciji sa Austrijom«.[608]) Trudeći se na taj način da stvori utisak kako su u novim uslovima Petrovići preuzeli ulogu Obrenovića, priče »o tajnoj konvenciji«, odnosno »Tajnom ugovoru Crne Gore s Austrijom« povremeno se aktueliziraju, a naročito su zloupotrebljavane u toku prvog svjetskog rata.

Po Đonoviću, bombe su nabavljene na zahtjev Crne Gore. Poruku o tome prenio im je Petar Novaković. Tih dana se, kako on kaže, prijetilo pokoljem svim opozicionarima, zbog toga što je Narodna stranka donijela odluku da apstinira na izborima, pa je u vezi sa ovim Novaković rekao da je: » . . . upućen do nas da traži da napravimo hitno, i što više možemo, ručnih granata, bombi, da ih prenesemo i predamo drugovima u zemlji, kako bi se mogli što bolje braniti. Onda se u Crnoj Gori nije znalo o de-

[607]) Isto.
[608]) Isto, 190.

jstvu ovog oružja, i bilo je potrebno, po mišljenju Đakovića i drugova, više kao sredstvo za delovanje na maštu crnogorskih gorštaka, nego kao borbeno oružje«.[609]) Dalje Đonović nastavlja: »Nama je izgledalo sasvim prirodno što su se riješili na odbranu ljudi, kojima se pretilo ubistvima, ma da nam se činilo da za taj posao bombe nisu potrebne, naročito u zemlji gde je postojala milicija i svako bio naoružan. Ali, kad je to poruka vođstva, dogovorili smo se da se Božović postara i nabavi ih, a čim ih nabavi da ih prenesemo do granice, sastanemo se sa Đakovićem i odlučimo o daljem radu. Rad oko bombi nismo saopštavali omladinskom klubu. (. . .) O upotrebi granata i direktnoj akciji u narodu, sasvim prirodno, u Beogradu nije doneta nikakva odluka. Odluka o tome odložena je do sastanka sa Đakovićem i starijim drugovima«.[610]) Ove tvrdnje Đonovića nijesu ubjedljive. On pokušava da predstavi slučaj tako kao da su oni imali neke čvrste veze sa Narodnom strankom. Ne treba isključiti mogućnost da su oni imali izvjesnih dodira sa pojedincima, koji su se izjašnjavali da pripadaju toj stranci, ali teško bi se moglo prihvatiti ma šta dalje od toga. Đonović govori o drugovima u zemlji i da je zahtjev »poruka vođstva«, ali poimenično nikoga ne navodi, izuzev Đakovića, koji u suštini nije bio pripadnik Narodne stranke. Đonović je svoju knjigu štampao 1939. godine, pa u ono vrijeme nije bilo više nikakvih smetnji da objavi i imena onih lica koja su ostala, ako ih je uopšte i bilo, anonimna pod onim da »predamo drugovima u zemlji«, ili da je zahtjev stigao kao »poruka vođstva«. Smatram, da ih je bilo, — on bi ih i objavio, kao što je objavio i imena: Novakovića, Đakovića, Božovića i svoje. Isto tako nijesu ubjedljivi ni razlozi koje navodi Đonović za nabavku i korišćenje bombi. Dr Nikola P. Škerović je savremenik ovog događaja; sigurno mu je bilo poznato i ovo što je ranije pisao Đonović, ali on se, da bi objasnio u koju svrhu su nabavljene i prenošene bombe u Crnu Goru, poslužio drugim izvorom koji takođe nije bez prigovora, ali je mnogo ubjedljiviji od ove Đonovićeve priče.

O nabavci bombi Đonović kaže: »U ono doba ručne granate-bombe nije bilo teško nabaviti. (. . .) Svuda po jugozapadnom Balkanu besnela je svirepa borba sa istočnim zavojevačima, i bratoubilačka među narodima Balkana (. . .) Sva je stvar bila doći u vezi sa kim god od ljudi koji su vodili ovu akciju. Stoga je Božović, koji je preko strica imao veze sa ovim ljudima, vrlo brzo i vrlo lako došao do bombi. Dao mu ih je Čedomilj Popović, pešadijski kapetan«.[611]) Interesantno je napomenuti da je Čedomilj Popović, po tvrđenju Đonovića, rođeni brat srpskog socijalističkog lidera Dušana Popovića. — »Kapetan Popović bombe je predao Božoviću u Smederevskoj Palanci. Iz Palanke ih je Božović doneo u Beograd. Popović mu je docnije rekao da mu je bombe dao Tankosić, kapetan i šef

[609]) Isto, 121.
[610]) Isto.
[611]) Isto, 121—122.

Gorskog štaba u Makedoniji, koji je verovatno bio obavešten o cilju za koji se nabavljaju od Božovićevog strica Lazara Božovića, nekadašnjeg člana Komiteta u Vranji«.[612]) Đonović piše da su »...prema upustvu koje je Novaković doneo, 10 komada poslali na istočnu granicu Crne Gore po Vasi Ćulafiću, bivšem narodnom poslaniku, koga smo pridobili za tu stvar. Kad stigne na granicu Ćulafić je trebalo da se javi Milosavu Raičeviću, i da sačeka njegova upustva. Raičević se, po našim obaveštenjima, nalazio već u Vasojevićima. Ćulafić je otputovao iz Beograda u pravcu istočne granice 12. oktobra«.[613]) Svi datumi, o kojima je riječ u ovom tekstu Đonovića, su po starom kalendaru i odnose se na oktobar 1907. god. Prenos bombi na zapadnu granicu uzeli su na sebe: »Božović, Đuro Vojvodić, studenti i S. Rajković, tipografski radnik sa Cetinja. Đonović je trebalo da otputuje dan ranije (11. oktobra), da se sastane sa Dakovićem i pobrinu se za smeštaj materijala i omladinaca koji dolaze. (...) Sredstva za put nabavili su Božović i Novaković sa kapetanom Nikolom Vukotićem, koji je za ovaj put, prema saopštenju koje su mu učinili Božović i Novaković, napravio menični dug. Vukotić je kao mlad i inteligentan oficir održavao prijateljske i drugarske veze sa omladinskim prvacima«.[614]) Treba napomenuti da su i ranije podizane optužbe sa Cetinja protivu Nikole Vukotića, da je sarađivao na pisanju jednog proglasa, kako su oni govorili, u kojemu se narod u Crnoj Gori poziva na revoluciju. Naprotiv, njegovi tvorci su tvrdili da on poziva narod u borbu za demokratske slobode. U ovim optužbama sa Cetinja se isticalo da je Vukotić rođak kralja Petra. Pa u vezi sa ovim Đonović se pita: »Na osnovu čega Cetinje i Mijušković pogađaju, da je kralj Petar znao za ono što piše Nikola Vukotić? Samo na osnovu toga, što mu je kralj kao dalekom srodniku, dao hiljadu dinara da se razduži!«[615]) Đonović tvrdi da proglas o kojemu je riječ nije pisao Vukotić već drugi emigranti, ali to nije naročito važno. Važnije je, po mome mišljenju, istaći da izdaci za sva ova putovanja i druge rashode nijesu sigurno poticali iz mjeničnih zaduživanja pojedinaca, koje bi oni vraćali od svojih ličnih prihoda, već na drugi način. U vezi sa prenošenjem bombi Đonović kaže: »Lični pretres na granicama nije vršen, stoga su svi omladinci i ceo materijal koji su nosili uza se stigli u Dubrovnik bez ikakvog incidenta«.[616]) Đonović konstatuje da austrijska policija nije vršila lični pretres na granicama, ali on ništa ne kaže o tome da li su vršili pretres kofera i drugog, pošto sigurno bombe nijesu nosili u džepovima od odijela. Nema šta, prema njima se austrijska policija besprekorno odnosila, dok su oni na drugoj strani optuživali zvanično Cetinje da ima tajni ugovor sa Austrijom. Nastavljajući svoju priču, Đonović piše, da su se, kad su stigli u Boku, sastali u

[612]) Isto, 122.
[613]) Isto, 123.
[614]) Isto.
[615]) Isto, 114.
[616]) Isto, 123.

Risnu — Božović, Daković, Vojvodić i on, pa kaže: »Na ovom skupu smo razmotrili opštu situaciju i rešili: 1) Ako izbiju neredi prilikom izbora, kako se to očekivalo, da odmah pređemo granicu, dođemo u kontakt sa starijim drugovima, izvestimo drugove u Beogradu i u borbi uzmemo učešća što bolje možemo; 2) Da se odmah pošalje kurir na Cetinje, potraži kontakt sa vođstvom i ono izvesti da smo stigli; 3) Sve dotle, dok se ne stupi u vezu sa vođstvom, da se bombe drže na sigurnom mestu i ne preduzima nikakva izolovana akcija«.[617]) U vezi sa njihovim odlukama Đonović naglašava: »Ni na ovom sastanku, kao ni na sastancima docnije, nije čak ni govoreno o atentatima na kneza i njegovu familiju. Mi smo pomišljali na borbu sa knezom samo u slučaju građanskog rata. U takvom slučaju, sasvim prirodno, sa njima se, kao sa glavnim krivcem, moralo rasčistiti«.[618]) Iako su izbori prošli u miru, bombe je, kako navodi Đonović, na svoju ruku, prenio na Cetinje Rajković i tamo bio otkriven. U vezi sa hapšenjem Stevana Rajkovića i njegovim iskazima došlo je do brojnih hapšenja. Pohapšeno je i više prvaka Narodne stranke. Pohapšenima je kasnije suđeno za tzv. anarhističke zločine. Proces je poznat pod imenom »Bombaška afera«. Pohapšeni su osuđeni na dugogodišnju tamnicu. Jedan broj onih koji su bili optuženi u ovom procesu nalazio se van Crne Gore, pa su otuda dali izjavu u kojoj pored ostalog piše i sljedeće: »....da ni jednim svojim aktom nijesmo pokazali nikakvih anarhističkih ni antidržavnih smjerova; da nijesmo ispoljili ništa, u čemu bi se moglo očitovati uništenje državnog bića Crne Gore i njene dinastije«.[619])

Pišući o radu Cetinjske gimnazije, dr Nikola P. Škerović se dotiče i ovog događaja, pa u vezi sa njim kaže: »Prema iskazima Steve Rajkovića, Đura Vojvodića i nekih učenika gimnazije, koji su otpušteni (vjerovatno optuženi — primjedba S. B.) i suđeni zbog ‚zavjere' protiv knjaza i režima u Crnnoj Gori, učenicima gimnazije je, prema utvrđenom planu, određeno da u određeno (za izvođenje revolucionarnog udarca) vrijeme ubace nekolike kante petroleuma u gimnazijske prostorije, izruče petroleum na školski namještaj i zapale ga. Bilo je sračunato da će požar, koje (vjerovatno koji — primjedba S. B.) je trebalo izazvati u Gimnaziji i nekim drugim ustanovama, privući svu pažnju organa vlasti i građanstva, što je trebalo da olakša grupi koja je nosila bombe da izvrši udarac na dvor knjaza Nikole i na dvor njegovog sina Mirka. Poslije uklanjanja starog crnogorskog vladara i njegovog sina, za knjaza crnogorskog trebalo je da bude proglašen najstariji knjažev sin Danilo, koji je bez dovoljno razloga smatran za prijatelja naprednog narodnog pokreta!«.[620])

[617]) Isto, 123—124.
[618]) Isto, 124.
[619]) Isto, 157.
[620]) »Spomenica Cetinjske gimnazije 1881—1961«, Cetinje, 1962, 107.

Ubijeđen sam da se dr Škerović nije slučajno poslužio sa iskazima Steva Rajkovića i drugova na sudu, ma da može da stoji prigovor da su oni bili iznuđeni. Njemu je sve to bilo bolje poznato kao savremeniku, pa se sigurno opredijelio za onu varijantu koja je uvjerljivija, jer najviše odgovara činjeničnom stanju. No, bez obzira kome su bombe bile namijenjene, ovaj događaj je unesrećio priličan broj ljudi, i jedino je koristio neprijateljima i srpskog i crnogorskog naroda.

Terorizam, kojim je trebalo da se posluži ova grupa crnogorskih velikoškolaca, nije odgovarao shvatanjima širokih narodnih masa, niti nivou razvoja političke borbe u Crnoj Gori. On je bio stran i najvećem broju protivnika knjaza Nikole, a nije bio inspirisan ni političkim strujanjima među crnogorskim građanstvom; to je, očigledno, pokušaj da se tuđa iskustva šablonski primijene na crnogorske uslove, koji su se mnogo razlikovali od onih u kojima su ona davala određene rezultate. Ovaj metod borbe, u ono vrijeme, u Crnoj Gori, objektivno je izolovao njegove aktere od širokih seljačkih masa, bez obzira na njihov diferenciran odnos prema režimu knjaza Nikole i snagama na koje se oslanjao. Isto tako, on je nanio veliku štetu onom progresivnijem dijelu građanske klase u Crnoj Gori, koji se zalagao za demokratske slobode, ali se pritom nije dovoljno jasno razgraničio sa velikosrpskom politikom koju su propagirale pojedine grupe velikoškolaca (naročito u prvo vrijeme iz Beograda). Sve je ovo omogućilo konzervativnim snagama, oličenim u knjazu Nikoli, da im nanese teške udarce, pod izgovorom da se bori protiv tuđe agenture. Crnogorski progresivni pokret u ono vrijeme, pa i kasnije, nije imao dovoljno snage da vodi otvorenu borbu na dva fronta, naravno iz razloga o kojima je već ranije bilo riječi, te da se jedino na taj način i afirmiše kao pokret sa jasnim političkim programom. No bez obzira na sve ove slabosti, u ono vrijeme: »... u Crnoj Gori ne postoji grupe, pokreta ili partije koja bi legalno radila i koja bi u svom programu imala ili javno ispovijedala ujedinjenje Crne Gore i Srbije«.[621])

Poslije afere sa bombama, Marko Daković, Todor Božović i neki drugi, sa tuđim pasošima vraćaju se u Srbiju. Afera je povod da se rasplamsa žestoka svađa između zvanične Crne Gore i Srbije, preko štampe i na drugi način, što je moglo da koristi jedino njihovim neprijateljima. Pošto su zavjerenici stigli u Beograd, javili su se Stojanu Protiću, pa o razgovoru sa njim Đonović piše: »Protić nas je primio i saslušao. Rekao je da su oni na Cetinju bili izgubili glavu. Pisali su i govorili kao da su savetovani od srpskih neprijatelja. ‚Eto, reći će, govorili su da ste naši agenti, a mi se tek sad upoznajemo!' Prebacio je i nama što smo se upustili u jednu avanturu«.[622]) Kako je ovo nevješto kazano, kao da je baš morao da ih drži na vezi lično

[621]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: »Ujedinjenje Crne Gore i Srbije«, Titograd, 1962. 51

[622]) Jovan Đonović: c. d., 215.

Protić, Đonović dalje piše, da ih je Protić pitao ko im je dao bombe, i da mu on na to nije mogao odgovoriti, jer, tvrdi, da ni sam nije znao. Todor Božović ga je molio da vjeruje: »... da mu ih je dao dobar sprski patriota, i da ga dalje ne pita«.[623])

Protić se, kako piše Đonović, malo ljutio zbog njihovog nepovjerenja prema njemu, a potom su i razgovor brzo završili, ne svršivši, navodno, ništa. Đonović zatim kaže: »Razgovor smo saopštili Dakoviću i g. Davidoviću (...) G. Davidović je činio sve što je mogao da se reši naše pitanje. Nije uspeo. Radikalski prvaci i radikalna vlada, optuživani sa Cetinja kao potstrekači, odlagali su rešenje našeg pitanja. Stoga je naš položaj u Srbiji iz dana u dan postajao teži. Morali smo pomišljati da što pre napustimo Srbiju i potražimo azil negde na drugom mestu. Za nas je bilo vrlo važno, što su opadale naše mogućnosti za rad«.[624]

Koliko se ova grupa bila odmetnula od svoga naroda, pokazuje pisanje Đonovića o putu knjaza Nikole, marta mjeseca 1908. godine, u Petrograd. On piše: »Sa Cetinja je servirano javnosti da je knez otišao u Petrograd da poradi na izmeni trase za jadransku železnicu. Srpska vlada je tražila da jadranska železnica izađe na Sv. Jovan Meduanski, i na taj način stavi pod svoj uticaj plodnu i bogatu dolinu Drima i Bojane. Knez i Crnogorci su tražili da železnica izađe u Bar. U Petrogradu su mu rekli da će trasa ostati kako su tražili i predložili iz Beograda, a Crnogorcima se može samo dati jedan krak, koji bi se odvojio od Skadra za Bar«.[625]) Đonović i družina su vjerovali, čak i 1939. godine, da za sve ono što su odmagali crnogorskom narodu, može da ih iskupi mržnja protiv knjaza, odnosno kralja Nikole. Mislim da, bar danas, treba da bude jasno da se izdaja interesa naroda kojemu je čovjek makar i po rođenju pripadao ne može iskupljivati mržnjom prema njegovom gospodaru. Bez obzira što ima situacija, kao ova konkretna u vezi sa jadranskom prugom, da se interesi naroda i njegovog gospodara poistovjete. Istorija ne smije ničije grjehove prikrivati velom zaborava, a još manje ih prikazivati u iskrivljenom ogledalu, kao što se to češće, kod nas, još i danas radi.

U vezi sa već pomenutim putom knjaza Nikole i njegovim razgovorima sa odgovornim carskim doglavnicima, on je zapisao da po pitanju trase pruge nije ništa naročito postigao. A u vezi razgovora sa Stolipinom, predsjednikom carske vlade, kaže: »Bože moj, kako je svako rđavo bio obaviješten ovdje o našim prilikama, a to sve zahvaljujući Maksimovu. Jad ga našao, što mu je to htjelo! Srećom u njegovoj strasti i mržnji protiv nas pretjerivao je u zloći, te mu se manje vjerovalo, pa ja nijesam imao toliko ni truda, da sve to opovrgavam, no sam sa prezrenjem na to se osvrćao«.[626]) Maksimov, o kojemu je riječ u tekstu

[623]) Isto, 215—216.

[624]) Isto, 216.

[625]) Isto, 190—191.

[626]) Nikola I Petrović: »Cjelokupna djela«, knj. peta — Memoari, Izdavačko štamparsko preduzeće »Obod«, Cetinje, 1969. 765.

knjaza Nikole, bio je u ono vrijeme na Cetinju, ministar rezident imperatorske Rusije, i radio je protiv cetinjskih upravljača, ali je on češće radio i protiv interesa crnogorskog naroda.

Iz teksta Đonovića nije teško zapaziti, da se on raduje neuspjehu misije knjaza Nikole na pitanju trase željezničke pruge i kaže: »Rezultati nisu bili kakve je očekivao. Cetinje je učinilo sve da sumnje pojača i napade izazove. Počeli su govoriti o ‚crnogorskom narodu' (u nacionalnom smislu), i ‚srpskoj vladi'. Ovaj inadžiluk, sasvim prirodno, potsjećao je na Jagićev pronalazak ‚bosanskog naroda' ... «[627]) Onda nastavlja: »Poluslužbena ‚Samouprava' s pravom ih prekoreva: ‚Jagić je izmislio za Kalajev račun bosanski narod. Cetinje ne treba da ide i tim putem' ... «[628])

Iz citiranog teksta nije teško zapaziti da Đonoviću smeta što se mnogo ranije, još prije tri decenije, počelo glasnije govoriti o crnogorskom nacionalnom biću. On je bio toliko obnevidio da ne može da shvati, da nacija nije i ne može biti rezultat političke špekulacije. To je istorijski proces koji počinje da se manifestuje, u ranije oformljenoj narodnosnoj zajednici, sa pobjedom kapitalističkih društvenih odnosa. Neminovno, kao veći stepen integracije svijesti pripadnika dotične zajednice o svojim zajedničkim interesima i svojoj individualnosti u odnosu na druge nacije.

U daljem tekstu Đonović, da bi pokazao kako srpska štampa napada crnogorske upravljače, citira govor Sava Vuletića u crnogorskoj skupštini, koji je rekao: »Mi imamo srpskih listova, koji su do juče, do ustavnosti kod nas, branili Crnu Goru, a danas su joj najveći neprijatelji. Oni o Crnoj Gori šire zle glasove u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji, Dalmaciji, Maćedoniji, a to su zemlje, koje bi trebalo da ideališu Crnoj Gori, kao što su svakad do sad idealisale«.[629]) Komentarišući govor Vuletića, Đonović kaže: »Vuletić je sasvim dobro zapazio rezultat novinarske kompanije, ali se nije mogao uzdići toliko, da vidi uzroke ovog velikog preokreta, kao što se nije smeo usuditi da odeli Crnu Goru od dinastije«.[630]) Zatim Đonović nastavlja: »Štampa nije napadala Crnu Goru kao takvu, ni Crnogorce kao deo srpskog naroda, već je napadala agresivni i nacionalno sumnjivi režim kneza Nikole i njegove doglavnike«.[631]) Kako je i radi čega došlo do »ovog velikog preokreta«, već je dovoljno rečeno. Sigurno da se Vuletić »nije mogao uzdići toliko, da vidi uzroke ovog velikog preokreta«. Ali, po svemu sudeći, to nije mogao da učini ni Đonović. Na mjestu je njegova konstatacija da Vuletić nije mogao »da odeli Crnu Goru od dinastije«. Ali to u ono vrijeme, pa ni kasnije, ni Đonović nije nikako mogao da postigne sa sasvim suprotne pozicije. On tvrdi da »štampa nije napadala Crnu Goru kao takvu, ni Crnogorce kao deo

[627]) Jovan Đonović: c. d., 193.
[628]) Isto, 193.
[629]) Isto, 197.
[630]) Isto.
[631]) Isto.

srpskog naroda«. A to što je, zapravo, krajnji cilj te kampanje bio proširivanje područja Srbije i na Crnu Goru i nacionalno obespravljivanje Crnogoraca, pod izgovorom da su oni »deo srpskog naroda«, — Đonovića i njegovu družinu nije uzrujavalo. Naprotiv, oni su sve to, bez osjećaja griže savjesti, prinosili na žrtvu srpskoj buržoaziji, a Crnogorcima preporučivali da budu srećni što im se priznaje da su »deo srpskog naroda«. Poslije 1903. godine »režim kneza Nikole« nije bio više »agresivan«, izuzev prema svome narodu. Vlastodršce u Crnoj Gori Đonović proglašava za »nacionalno sumnjivi režim« zbog toga što se oni nijesu više onako svesrdno, kao ranije, zalagali za »ujedinjenje srpskoga naroda«. Sasvim razumljivo, to im u novim uslovima, nije više odgovaralo. Naprotiv, oni su na tom planu sondirali teren za odstupnicu. To se može zapaziti iz izjave Lazara Tomanovića koju je dao jednom bečkom novinaru, a koja po Đonoviću glasi: »Nije neverovatno, kaže, da je uzrok agiticaji, koja se u Srbiji vodi protiv Crne Gore, u velikosrpskoj ideji. Ta ideja, kojoj simpatiše svaki Srbin, pa bio u Srbiji ili van nje, ali čije je ostvarenje još beskrajno daleko, dobila je mnogo više zemljišta, od kako je na presto srpski stupio kralj Petar«.[632]) Ali, konzervativne snage koje su predstavljali cetinjski vlastodršci i knjaz Nikola, iako nijesu više strastveno srbovale, još su se kruto držale svojih starih shvatanja koja su bila karakteristična za prvu polovinu XIX vijeka kod nas. Ne, one nijesu mogle da razmišljaju u novim kategorijama koje su nastale kao nadgradnja daljeg razvoja crnogorskog društva. Samim tim bile su slijepe za sve ono novo, što je nastajalo u Crnoj Gori. Ove snage su, objektivno, kočile brže konstituisanje crnogorske nacionalne politike. One se nijesu dovoljno zalagale za formiranje nacionalnih kadrova i njihov puni uticaj u upravljanju zemljom. Odvojene od svoga naroda, koji im je jedino služio kao objekt za eksploataciju, a ostavljene na cjedilu od svoje stare zaštitnice — carske Rusije, one su se našle u nezavidnoj situaciji. U novim uslovima, ruski predstavnici se prema njima neprijateljski odnose, o čemu nas obavještava i sam Đonović. On piše: »Do saznanja da se knez odvaja od ruske politike došlo se od samih ruskih predstavnika. Oni su prvo pokušali da pomire kneza sa narodnjacima. Ruski poslanik na Cetinju, Maksimov, energično je radio u tom pravcu. On je savetovao Radoviću i njegovim drugovima, da pristanu čak i na kaoliciju sa Tomanovićem ili bar on lično da mu priđe«.[633]) Maksmov je bio neprijateljski raspoložen prema crnogorskoj vladi i knjazu Nikoli, bez obzira na njihovu podaničku vjernost carskom samodržavlju. Razlog za ovo njegovo neprijateljstvo suštinski je njihova: »Svađa sa Karađorđevićima i radikalima, kao rusofilskom partijom«.[634]) Zato Maksimov nastoji da u crnogorsku vladu ubaci svoga čovjeka, Andriju Radovića.

[632]) Isto, 212.
[633]) Isto, 206.
[634]) Isto, 204.

Da bi se stekao puniji uvid u rad i veze pojedinih članova »crnogorske univerzitetske omladine« i nekih drugih lica, vrijedno je istaći i sljedeće podatke, koje nam pruža Đonović o tome. On kaže: »Sa Nikolom Pašićem ni jedan od omladinaca nije imao veza sve do 1909. Tada je počeo da zalazi kod njega Puniša Račić. Kakve su bile veze i razgovori između sedog državnika i petoškolca Puniše Račića, omladina nije znala niti je interesovalo da sazna. Prvi kontakt omladine sa Pašićem počinje padom Skadra. Tada su se sa nim prvi put videli Božović i Đonović«.[635])

Eto, od kad još datiraju veze zloglasnog Puniše Račića sa Pašićem. Takođe Đonović dalje tvrdi da: »Sa članovima dinastije Karađorđevića ni jedan omladinac i ni jedan emigrant nije imao veze sve do svršetka evropskog rata«.[636]) Ova njegova tvrdnja je u suprotnosti sa onim što je on sam, malo ranije, napisao: da srpski kralj plaća dugove Nikoli Vukotiću, koji je isto tako bio emigrant, bez obzira što je bio primljen u srpsku vojsku, kao oficir. Nije, danas, bitno da li je zaista srpski kralj, u ono vrijeme, plaćao dugove Nikole Vukotića koji su nastali zbog toga što je on finansirao razne akcije Đonovića i družine, ili je preko Vukotića davao sredstva za te akcije izrično. Razumljivo je da Đonović, još 1939. godine, nije mogao doslovno napisati da ih je srpski kralj finansirao. On u čitavoj knjizi suviše malo govori o tome ko im je davao sredstva za sve što su radili. Đonović i njegova družina preduzimali su razne akcije i održavali konspirativne veze bez znanja članova »Kluba crnogorske univerzitetske omladine«. Treba se u vezi sa ovim podsjetiti kako su došli do bombi i kako su one tajno prenešene do Cetinja, a da se u Klubu« o tome nije znalo. Isto tako Đonović u svojoj knjizi ne daje ni jedan podatak o tome da su oni nekad referisali u »Klubu« o svojim vezama sa uglednim srpskim političarima, »Klub« je, u suštini, bio legalna organizacija koju su oni koristili, povremeno, za razne kampanje, koje su inicirali njihovi poslodavci. O tome kako su i zašto neki crnogorski velikoškolci postali podesan medij za širenje velikosrpske propagande već sam dovoljno govorio.

U vezi sa sve većim pogoršavanjem odnosa između vlada Crne Gore i Srbije, Đonović piše: »Poslije kolašinskog procesa cetinjska vlada je kategorički zahtevala da se vođi emigracije uklone iz Beograda. Srpskoj vladi predat je i spisak ličnosti koje treba ukloniti. (. . .) Traženo je da se proteraju: Božović, Daković, Đonović, Mihailo Bojović, Simo Šobajić i Petar Novaković, Srpska vlada, po pristanku same emigracije, kako je to izjavio i sam Pašić, udaljila je emigrantsko vođstvo«.[637]) Pa zar ovo dovoljno jasno ne govori da je i sam Pašić bio detaljno obaviješten o njihovom radu, i da su oni već bili zaslužili njegovo puno povjerenje? Đonović dalje kaže: »Ruski poslanik Hartvig svima je

[635]) Isto, 218.
[636]) Isto, 218.
[637]) Isto, 288.

izdao pasoše. Božoviću i Đonoviću Hartvig je ovom prilikom između ostalog rekao: ‚Vas Srbija ne goni. Ali, srpski je interes da se iz Srbije uklonite. Vaš knjaz vodi politiku, koja nije čista sa slovenskog gledišta.Njega treba vratiti na slovenski put ili utvrditi da on to neće' . . . «[638]) Ovo je još jedan dokaz više, da su oni radili u dosluhu sa ondašnjom vladom Srbije i po njenim instrukcijama koje su bile usaglašene sa interesima ruske carske politike na Balkanu. Njima, kao »velikim borcima za demokratiju«, nije smetalo što su za zaštitnike imali rusko carsko samodržavlje, koje je bilo ogrezlo u krvi ruskih radnika, seljaka i napredne inteligencije. Gospodaru njihovih poslodavaca nije smetao despotizam u Crnoj Gori, već je vjerovao da će njenim priključenjem Srbiji ojačati svoje uporište na Balkanu i na taj način još čvršće za sebe vezati srpsku buržoaziju. Niko, u ono vrijeme, nije organizovano radio na zbližavanju, čvršćoj saradnji i povezivanju na ravnopravnoj osnovi dvije južnoslovenske nacije, već samo na stvaranju velike Srbije pod dinastijom Karađorđevića.

Svim sredstvima su vrbovani Crnogorci, koji su bili na radu u inostranstvu ili na školovanju, za ovakvu politiku. Đonović o tome kaže: »Od emigrantskih prvaka u Beogradu je ostao samo Lazar Damjanović. Šobajić je otputovao za Sjedinjene Države Amerike, gde je onda bilo na radu desetine hiljada Crnogoraca. Novaković je pošao u Južnu Ameriku, gde je takođe bio znatan broj naših iseljenika. Mihailo Bojović je, kao ruski đak, otišao za Rusiju, Daković u Švajcarsku, a Božović i Đonović za Tursku«.[639]) Zar ovaj citat ne govori dovoljno ubjedljivo da su oni kao politički agitatori bili raspoređeni u raznim zemljama sa zadatkom da pridobijaju naše ljude za velikosrpsku politiku? Treba napomenuti da oni uglavnom nijesu poticali iz bogatih porodica da bi se mogli šetati po svijetu i obilaziti razne zemlje. Neko drugi je morao sve to da plaća, a ko je to radio Đonović je samo u jednom slučaju, navodno, otkrio finansijera. Ko je obezbjeđivao sredstva za sve njihove akcije, putovanja i drugo, vjerujem, nije teško pogoditi.

Svi su izgledi da su oni, prilikom odlaska iz Beograda, dobili i veze u zemljama u koje su odlazili. Ovo se može zaključiti na osnovu toga što je Hartvig Đonoviću i Božoviću »rekao da se, u slučaju nužde obrate ruskim konzulatima u Skoplju ili Solunu«.[640]) Oni su iz Turske uspostavljali veze sa Crnom Gorom. Pošto su izvršili postavljene zadatke, a splasnula kampanja protivu njih sa Cetinja, ponovo se ubrzo vraćaju u Beograd Šobajić, Novaković, Bojović i Daković. Svi su oni van Srbije, sa ruskim pasošima, bili pod zaštitom njegovog carskog veličanstva. No i pored toga Đonović se žali, pa kaže: »Protivu života emigranata rađeno je sa dve strane. Obe su se sticale u

[638]) Isto, 288.
[639]) Isto, 289.
[640]) Isto, 288.

crnogorskom Ministarstvu unutrašnjih dela«.[641]) Nema razloga da ne vjerujemo Đonoviću, jer su se i jedni i drugi u svome radu služili terorizmom, kako propagatori velikosrpske politike tako i konzervativne snage koje su podržavale cetinjske upravljače. A to je razumljivo, jer ni jedni ni drugi nijesu odražavali interese naroda kojemu su bar po rođenju pripadali. Ova grupa emigranata svojim kanalima podgrijava u zemlji pučističke ispade i na taj način izvodi pred puščane cijevi pojedine entuzijaste, koji najčešće nijesu bili svjesni krajnjih ciljeva za koje se žrtvuju. Na ovaj način oni su stvarali pogodnu klimu vlastodršcima da mogu da se krvavo obračunavaju sa progresivnim snagama u Crnoj Gori, svrstavajući i njih u velikosrpsku agenturu koja je bila pokretač pojedinih diverzija.

Đonović dalje piše: »Emigracija i omladina crnogorska odmah na prve vesti o proglasu kraljevstva reagovale su sasvim opozicionо. Bili su ubeđeni da je podizanje Crne Gore na stepen kraljevine sračunato da se spreči ujedinjenje srpskog plemena i da je podgurnuto sa strane«.[642]) Proglašenje Crne Gore kraljevinom trebalo je da bude korak dalje na putu učvršćivanja njenog državnog statusa, a samim tim, u ono vrijeme, i njene dinastije. To su, sigurno, bile kalkulacije onih snaga na koje se oslanjao knjaz Nikola i njegova vlada. Svi su oni vjerovali da će se Crna Gora kao kraljevina sa više uspjeha boriti protiv velikosrpske propagande. Da je proglašenje Crne Gore za kraljevinu »podgurnuto sa strane« Đonović ne daje nikakve dokaze. U vezi sa ovim događajem i »Crnogorska univerzitetska omladina« u Beogradu izdala je proglas, i u njemu iznijela svoje mišljenje, nazivajući ga političkim maskaradama i slično. U proglasu se, pored ostalog, kaže i sljedeće: »A šta da se kaže o današnjim prosvjetnim i kulturnim radnicima u Crnoj Gori i njihovim sposobnostima i kvalifikacijama«.[643]) I nastavlja se dalje: »Spremni i školovani sinovi Crne Gore nalaze se u okovima u podgoričkim kazamatima, ili se potucaju u progonstvu po raznim državama, a najveći skitnice i falsifikatori, skupljeni sa sviju strana, sa nekoliko tupoglavih i nesposobnih domaćih smetenjaka, čine političke i kulturne stubove današnjeg režima«.[644]) Kao što se vidi, u pomenutom proglasu se najpogrdnijim izrazima govori o crnogorskim prosvjetno-kulturnim radnicima kao i svima onima koji su u Crnu Goru došli sa strane. Ovakva ocjena je izraz nemoći i izolovanosti ocjenjivača, a govori i o tome kako su oni brzo gubili vezu sa crnogorskom društvenom stvarnošću. Veliki broj kritika usmjerenih na unutrašnje političke prilike u Crnoj Gori imao je svoju realnu osnovu. Ali one ipak nijesu bile smetnja da se vraćaju u svoju zemlju svi oni školovani ljudi koji se nijesu bili kompromitovali kao velikosrpska agentura ili u pojedinim diverzijama. Smatram da se, po završenom školovanju, trebalo vraćati u zemlju i u njoj se strpljivim i upornim prosvjetno-kulturnim, političkim i drugim radom na terenu boriti za brži rast demokratske svijesti naročito seljačkih masa i na taj način podsticati ih da se što aktivnije uključuju u politički život zemlje. Sve bi to, neminovno, imalo svoga odraza i na izvjesnu demokratizaciju odnosa u crnogorskom društvu. Mjesto toga, jedan broj njih se prilično brzo adaptirao u novoj gradskoj, mnogoljudnijoj, sredini, koja je imala više prednosti u odnosu na onu crnogorsku. Poneki su se i udomljavali, pa su svojim radom i odnosom prema svojoj rođenoj zemlji težili da se revanširaju svojim udomiteljima. Pojedince je ovo dovodilo do toga da se njihov politički rad svede na borbu proglasima iz inostranstva i napise u štampi van zemlje, a sve je to jedva dopiralo do ruku ograničenog broja školovanih ljudi. U suštini, oni se takvim svojim radom sve više otuđuju od svoga naroda i djeluju kao stranci u rođenoj zemlji. Njihova besprimjerna ocjena jedne čitave strukture u zemlji, govori o tome da oni u njoj nijesu mogli da stvore uporište za velikosrpsku propagandu, a neki su se i otvoreno izjašnjavali protivu nje, što je djelimično došlo do izražaja na prosvjetno-kulturnom planu. No o ovome malo kasnije. Negdje u ovo vrijeme, Božović i Đonović izdaju svoju knjigu »Crna Gora i narodni pokret«, za koju Đonović kaže da je »u stvari sistematisani i ponajbolje argumentisani napad na stari režim i na kneza direktno«.[645]) Njima smeta režim i knjaz, a o tome što narod misli nijesu vodili računa. Na kraju svoje knjige oni donose i »Našu reč«. U njoj oni iznose šta bi po njihovom mišljenju trebalo raditi u Crnoj Gori, pa između ostalog, navode i sljedeće: »Ondašnja emigracija i omladina Crnu Goru smatraju zemljom misije, za razliku od kneza koji je od 1903 smatra državom i ciljem za sebe. Otuda prvi traže da se ona žrtvuje velikim nacionalnim idealima, a drugi da se učvrsti i ojača, makar i po cenu ovih ideala«.[646]) Začuđuje smjelost »emigracije« i onih velikoškolaca, u čije je ime ona govorila, sa kakvim su pravom mogli da zahtijevaju od jednog naroda, makar i malog, da žrtvuje svoja nacionalna prava za račun buržoazije drugoga naroda. To je mogao i može da radi samo onaj koji je izgubio smisao za realnost. U nastavku Đonović tvrdi da je između njih i »kneza«: »Nesporazum dubok i sudbonosan«.[647]) Ne bi bilo tragično da je nesporazum »dubok i sudbonosan« bio samo između njih i knjaza, već je on bio i između njih i nacije od koje su oni tražili da se žrtvuje za tuđ račun. Svojom velikosrpskom politikom oni su, objektivno, u Crnoj Gori potpomagali one snage koje su bile oličene u kralju Nikoli, jer napadajući ga sa pozicija zvanične Srbije oni su ga u očima crnogorskih seljačkih masa predstavljali kao borca za državnu nezavisnost, koju su Crnogorci, sa manje ili više uspjeha, više vjekova branili. Jer, snage koje su se

[641]) Isto, 289.
[642]) Isto, 306.
[643]) Isto, 310.
[644]) Isto, 310—311.
[645]) Isto, 313.
[646]) Isto, 314.
[647]) Isto, 314.

navodno borile samo protiv njega i njegove dinastije a za račun dinastije Karađorđevića, odnosno srpske građanske klase, istovremeno su se pod firmom »ujedinjenja srpskoga naroda« borile i protiv crnogorske državnosti i nacionalne slobode Crnogoraca. Ova »emigracija« i njeni sljedbenici nijesu mogli u Crnoj Gori da zapaze ni ono što je, mnogo ranije, zapazio Svetozar Marković, da se ona »već razvila kao država i ima svoje državne i nacionalne težnje kao i Srbija.« Zahtijevati od Crne Gore i Crnogorske nacije da žrtvuje sve svoje atribute, pa i nacionalnu slobodu, za njihovo »ujedinjenje«, bilo je previše. Već sam ranije istakao da, u ono vrijeme, ni u jednoj južnoslovenskoj zemlji nije postojalo organizovanog pokreta koji bi se zalagao za stvaranje ravnopravne zajednice srpskog i crnogorskog naroda, pa naravno ni drugih južnoslovenskih naroda.

Biće potrebno da se ponovo pozabavim onim što piše Đonović. On kaže da su se Božović i on krajem 1910. godine iz Turske vratili u Srbiju, a odatle: » . . . s proleća 1911. otputovali za Sjedinjene Države Amerike«.[648]) Tamo su otpočeli: » . . . rad sa radnim masama crnogorskim i taj rad je trajao sve do balkanskih ratova. Za rad i propagiranje svojih ideja pokrenuli su dva lista: »Oslobođenje« u Čikagu i »Narodnu Misao« u Bjutu«.[649]) Ni ovom prilikom Đonović nije smatrao za svoju dužnost da obavijesti čitaoce ko je finansirao ova njihova putovanja i akcije. Ali iz njegove knjige dâ se jasno zaključiti, da oni hljeb svoj nasušni nijesu zarađivali u znoju lica svog.

Ima razloga da se vjeruje, da je »emigracija« inspirisala »Crnogorsku univerzitetsku omladinu« za onako besprimjernu osudu jedne čitave strukture u ondašnjem crnogorskom društvu i zbog toga što je, još 1909. godine, crnogorsko Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova konstatovalo da se učenici crnogorskih gimnazija sa velikim teškoćama snadbijevaju potrebnim udžbenicima. U vezi sa tim je tražilo od Uprave Velike državne gimnazije na Cetinju mišljenje po ovom pitanju. U ovom aktu, u ime Ministarstva njegov sekretar Nikola Minić piše da se: »to pitanje može konačno skinuti s dnevnog reda samo tako: ako se svi udžbenici državnog izdanja Kraljevine Srbije, koji se upotrebljavaju u nižim gimnazijama, preštampaju u našoj Državnoj štampariji. Da bi se taj predlog Ministarstva ostvario potrebno je znati koji udžbenici državnog izdanja u Srbiji mogu biti upotrijebljeni u crnogorskim gimnazijama«.[650])

Na postavljeno pitanje odgovorio je 21. oktobra upravitelj Državne gimnazije, profesor Mirko Mijušković, pored ostalog, i sljedeće: »Pitanje o udžbenicima spada u najvažnija školska pitanja, te ga riješiti kako valja nije lak posao ni za naprednije narode, koji su u prosvjeti daleko i daleko odmakli. Za nas male, materijalno oskudne, ne preostaje ništa drugo nego se

[648]) Isto, 291.
[649]) Isto, 191—292.
[650]) »Spomenica Cetinjske gimnazije 1881—1961«, Cetinje, 1962, 91.

koristiti iskustvom onijeh, koji su od nas u tom pogledu napredniji. Zato se i pribjeglo uzimanju udžbenika većim dijelom iz Kraljevine Srbije, a nešto iz Austro-Ugarske, jer i naš nastavni plan i program u glavnome i najviše približuje se nastavnom planu i programu srednjih škola u Kraljevini Srbiji (i) skoro su jednaki«.[651]) Dalje Mijušković ističe da je nabavku ovih udžbenika pratila, nezgoda tehničke prirode » . . . još jedna ne baš tako neznatna, a ta je što su udžbenici iz Kraljevine Srbije napisani istočnim dijalektom, a oni iz Austro-Ugarske u većini latinicom i hrvatskom ortografijom, te to ometa nastavu srpskog jezika i pravilno učenje jugozapadnog dijalekta, našeg književnog jezika, osobito u našim gimnazijskim razredima«.[652]) Koje udžbenike treba preštampati Mijušković ostavlja Profesorskom zboru da izvrši izbor, a sam napominje: »Što pozitivno znam to, je, da se prosto preštampavanje nekih udžbenika ne bi smjelo učiniti. Gramatika srpskog jezika, čitanke, istorija srpskog naroda (Crne Gore osobito) i geografija srpskih zemalja (Crne Gore osobito), koje mi upotrebljavamo iz Srbije, ne odgovaraju u svemu našim zahtjevima, jer su udešene za njihove potrebe, s obzirom na Srbiju. Izradu tih udžbenika valja povjeriti našim radnicima, koji će se u mnogome koristiti materijalom iz tih udžbenika ili onim iz Austro-Ugarske uopšte, kao i svojim nastavničkim iskustvom, imajući u vidu naše potrebe i, što je najvažnije, naučne i pedagoške zahtjeve«.[653]) U vezi sa izloženim zapažanjima profesora Mijuškovića, moram istaći da se na ovom poslu ni poslije više od šesdeset godina nije postigao neki naročito zapaženi rezultat. Sada nam, po mišljenju nekih prosvjetara, da to učinimo smetaju »ekonomske računice«.

Na ovom mjestu valja istaći i opravdane primjedbe Pavla Apolonoviča Rovinskog na program crnogorskih škola. On programu zamjera »što nije više pažnje poklonio razvitku državnog prava Crne Gore«,[654]) a zatim: » . . . primjedbe Rovinskog su u tome što se u programu ne predviđaju specifičnosti zemlje i njihova razrada. Tako, on postavlja pitanje zašto se u predavanjima istorije hrišćanske crkve ne predaje i o srpskoj, a posebno o zetskoj crkvi, zašto se u programu botanike ne predaje o domaćoj flori, a u nastavi mineralogije i geologije o karsnim formacijama, koje su u Crnoj Gori toliko rasprostranjene«.[655]) — »Rovinski s pravom ističe da će crnogorski učenici, koji se spremaju za visoke škole van zemlje, opšta znanja naći u svim školama, ali o Crnoj Gori to neće tamo naći, a oni se spremaju za intelektualni kadar Crne Gore«.[656])

Vjerujem da je još i danas dijelom aktuelno ovo zapažanje Rovinskog.

[651]) Isto, 91—92.
[652]) Isto, 92.
[653]) Isto.
[654]) »Godišnjak Cetinjske Gimnazije«, Cetinje 1969, I, br. 1, 28.
[655]) Isto.
[656]) Isto.

UNIŠTENJE CRNOGORSKE DRŽAVE I NACIONALNO POROBLJAVANJE CRNOGORACA

Balkanski ratovi i prvi svjetski rat. — Napori velikosrpske buržoazije i njene vlade da uništi crnogorsku državu i Crnu Goru prisajedini Srbiji. — Rad srpskog pukovnika Pešića, u svojstvu načelnika štaba Crnogorske vrhovne komande na uništenju crnogorske vojske. — Rad srpske vlade i njenih agenata iz Crne Gore u izbjeglištvu. — Pokušaji kralja Nikole i jednog dijela predstavnika crnogorske građanske klase u egzilu, da spriječi akciju srpske vlade i njenih agenata. — Okupacija Crne Gore od strane srpskih i ostalih »savezničkih« trupa. — Podgorička Velika narodna skupština i »proglašenje« bezuslovnog »ujedinjenja« Crne Gore i Srbije. — Otpor crnogorske nacije prisajedinjenju i ustanak nazvan »božićna pobuna«. — Gušenje ustanka i teror u Crnoj Gori. — produženje gerilskog otpora, nazvanog »odmetnička akcija«. — Ugušivanje gerliske akcije i relativna konsolidacija velikosrpske buržoaske vlasti u Crnoj Gori.

U toku 1912. godine dolazi do saveza između hrišćanskih balkanskih kraljevina u borbi protiv ostataka turskog carstva na Balkanu, a za oslobođenje djelova pojedinih nacija koje su se još nalazile pod turskom vlašću. No u toku borbe, koja je uništila na Balkanu vlast turskih porobljivača, nastaju novi. Tako balkanske kraljevine završavaju ovaj rat kao novi porobljivači Makedonske nacije i djelova Albanske nacionalnosti. Zvanična Crna Gora, iako bezuspješno, preduzima sve da u svome sastavu zadrži Skadar, čije je stanovništvo bilo u ogromnoj svojoj većini albanske nacionalnosti. Ona ovo radi pod izgovorom da je on ranije pripadao zetskoj državi, što u konkretnom slučaju nije bilo bitno, već je trebao da bude dominantan nacionalni osjećaj njegovog stanovništva. No u ono vrijeme o tome zvanični faktori balkanskih kraljevina nijesu vodili računa.

Isto tako u Metohiji, dijelu današnjeg Kosova, crnogorska vlada pokušava useljenje Crnogoraca i terorom da stvara svoju nacionalnu većinu među tamošnjim, najvećim dijelom albanskim stanovništvom. Tri ostale balkanske kraljevine: Bugarska, Srbija i Grčka, komadaju makedonsku nacionalnu teritoriju i ne biraju sredstva u nastojanju da unište nacionalnu svijest Makedonaca. Srpski vlada, pod izgovorom da je Kosovo bilo dio srpskog carstva, bez obzira što je, u ono vrijeme, tamo živjela većina stanovništva albanske nacionalnosti, jednostavno ga pripaja svojoj kraljevini i ne bira sredstva da stvori tamo srpsku većinu.

No vratimo se, ponovo, odnosima u Crnoj Gori i mjerama koje preduzima srpska buržoazija preko svoje vlade na tzv. planu »ujedinjenja srpskoga naroda«. Poslije uspješno završenog balkanskog rata Kraljevina Crna Gora se proširuje oslobođenjem još jednog dijela svoje nacionalne teritorije. Tako dvije kraljevine, Srbija i Crna Gora, uspostavljaju zajedničku granicu, koja najvećim dijelom i omeđava njihove nacionalne teritorije.

Bez obzira na teritorijalno proširenje i oslobođenje značajnog broja svoga stanovništva ispod turske vlasti, Crna Gora je pretrpjela i velike gubitke, kako u ljudstvu tako i u materijalu, što je imalo za posljedicu mnoge teškoće na unutrašnjem planu. No i pored svega toga, konzervativno-birokratske snage, na čelu sa kraljem Nikolom, nastavljaju po starom. Dalje osiromašavanje crnogorskog sela, a spori razvoj drugih privrednih djelatnosti, ili bolje reći, njihova stagnacija, dovodila je mnoge do apatije i nezadovoljstva. Ali u crnogorskom društvu, u to vrijeme, nije bilo organizovanih subjektivnih snaga, koje bi se zalagale za političku mobilizaciju masa na bazi demokratskog nacionalnog programa i borile se za njegovo sprovođenje u život. Ni »klubaši« kao opozicioni politički pokret nijesu imali jasnog političkog programa. Ali ima više dokaza da oni kao opozicija, 1907. godine, izuzev, možda, pojedinaca, nemaju nikakve veze sa »bombaškom aferom«, bez obzira što su bili više njih osuđeni na robiju. U vezi sa ovim karakterističan je sljedeći slučaj: »U prvoj polovini 1912 god. uspjelo je Mihailu Ivanoviću, jednome od istaknutih klubaških prvaka, da kroz jedan podzemni hodnik, koji su klubaši u toku tamnovanja kopali, umakne iz »Jusovače«, jedne noći, preko granice u Tursku, odakle se docnije prebacio u Beograd. Crnogorska univerzitetska omladina i emigranti pohitali su da ga dočekaju, ali, na opšte iznenađenje, Ivanović ne samo što im je stavio do znanja, da ne želi sa njima nikakvog dodira, već je tih dana, odmah po dolasku u Beograd, dao preko »Politike« ovu izjavu: »Oslobodio sam se, da bih bio u stanju raditi za namučene drugove i da bih pokušao ne bi li se pomoglo kralju da izađe iz ove preteške situacije, koja prijeti opstanku Crne Gore kao države, i koja joj smeta i neda da se preda istorijom i slavnom prošlošću određenoj joj misiji prema sebi, Srpstvu i Slovenstvu . . . Ostajem na

čisto ustavnom, lojalnom zakonskom gledištu ne ratujući protiv dinastije, vjerujući da u Crnoj Gori nema antidinastičara, jer je dinastičko pitanje odavno riješeno, a takvo pitanje mogu potrzati neozbiljni ljudi, koji pojma nemaju o Crnoj Gori i njenoj dinastiji, koja je s narodom rođena i spojena nerazdvojnom vezom«.[657]) Ova izjava Mihaila Ivanovića je karakteristična za shvatanja najvećeg broja opoziciono raspoloženih ljudi u Crnoj Gori onoga vremena. Ova konstatacija se, naravno, ne odnosi na tzv. »emigraciju«, čiji su politički stavovi bili velikosrpski.

Kao odgovor na citiranu izjavu Mihaila Ivanovića, Jovan Ćetković kaže: » . . . emigrantska omladina crnogorska dala je ovu svoju izjavu: ‚Šest godina ustavne obmane naređale su toliko varvarstva, ubistva, pljačke i razbojništva da Crna Gora više ne liči na ljudsku i državnu zajednicu, nego na groblje i kosturnicu ljudi, na pozorište zvjerova i neljudi. Sva ta čuda i pokori odigrali su se sa znanjem, odobrenjem i po zapovesti knjaževoj, s toga on mora biti odgovoran' . . . ‚Legalna borba je u Crnoj Gori nemoguća, a sa strane bespredmetna' . . . ‚Mi imamo svoj cilj i svoj program: potpuno rušenje i uništenje današnjeg režima u Crnoj Gori i uzdizanje narodne vladavine'. . .«[658]) Dalje Ćetković konstatuje: »Tako je naša omadina gledala na stvari u Crnoj Gori, nepokolebljivo stojeći na terenu borbe za postignuće postavljenog cilja. A eto kako su gledali klubaški prvaci. . . ! «[659])Moram istaći da je Ćetković u svome tekstu protivurječan. Kad govori o bjekstvu Ivanovića i njegovom dolasku u Beograd on kaže: »Crnogorska univerzitetska omladina i emigranti pohitali su da ga dočekaju«, a prije citiranja izjave koja je bila odgovor na izjavu Ivanovića kaže da ju je dala »emigrantska omladina crnogorska«, što nije isto. Ovo potvrđuje i tekst same izjave. Jedno su emigranti i njihova velikosrpska pozicija, a drugo je »Crnogorska univerzitetska omladina«, koja nije uvijek istupila sa te pozicije, kao ni u gore citiranoj izjavi. To je sigurno zavisilo od odnosa snaga. Po mome mišljenju, ova izjava, za koju Ćetković nije naveo kako je bila doslovno potpisana, može da se prihvati, bez obzira na pretjerivanja u njenom prvom dijelu: njeni se potpisnici zalažu za »uzdizanje narodne vladavine« u Crnoj Gori, a ne za prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, zašto su se borili tzv. »emigranti«. Nije teško pogoditi zašto je Ćetković kasnije strpao u jedan koš i jedne i druge. »Emigranti« su se stalno trudili da drže pod svojim uticajem »Crnogorsku univerzitetsku omladinu«, makar i po cijenu izvjesnih taktičkih ustupaka. Za dokaz može poslužiti već citirana izjava. Ona je, po mome mišljenju, karakteristična i po tome što konstatuje: »Legalna borba je u Crnoj Gori nemoguća, a sa strane bezpredmetna«; a to su, pored ostalih, pitanja po kojima su bila podijeljena mišljenja i među »emigrantima«. Jovan Ćet-

[657]) Jovan Ćetković: »Ujedinitelji Crne Gore i Srbije«, Dubrovnik, 1940, 113.
[658]) Isto.
[659]) Isto.

ković oštro kritikuje klubaše zbog sporazumaštva i kaže: »Pošto su klubaški pravci ovako preklonili glave pred tiranijom. pošto su se sporazumjeli s pravašima, zaboravljajući na svoju svjetlu prošlost i cilj svoga pokreta, ostao je čvrst i nepokolebljiv još jedino omladinski pokret sa svojim vođama, da istraje, bez popuštanja i kompromisa u borbi, da se brzo pretvori u opštenarodni pokret i da kao takav na kraju kruniše svoju mučnu borbu sa cetinjskim vlastodržcima, jednim krupnim istorijskim uspjehom: ujedinjenjem Crne Gore i Srbije«.[660]) Četković je izgubio iz vida, ili nije želio to da ističe, da su neki od njih još od prvih dana bili trojanski konj. Prisjetimo se uloge Andrije Radovića koju je igrao u redovima »klubaša« i njegove veze sa Maksimovom, a kasnije, naravno prvo konspirativno, sa Pašićem i njegovom vladom, a potom i javno. Ali nije bio u pitanju samo Radović, bilo je i drugih. »Omladinski pokret« o kojemu govori Četković nije nikada bio, niti je uspio da se »pretvori u opštenarodni pokret«. Njegovi pripadnici su uglavnom velikoškolci i drugi mladi intelektualci, koji nikada nijesu uspjeli da se čvršće povežu sa širokim seljačkim masama u Crnoj Gori. Mnogi među njima prilazili su borbi protiv konzervativnih snaga koje je personificirao kralj Nikola sa idealističkih pozicija, nasijedajući »svojim vođama«, koji su, zapravo, jedini imali »svoj« jasan politički program i borili se svim sredstvima da ga što više popularišu u Crnoj Gori. Jovan Četković naziva »vođama« tzv. »emigrante«, koji su bili eksponenti carsko-ruske i velikosrpske politike u Crnoj Gori, koja se uopšte, nije mijenjala u vezi sa svojim krajnjim ciljem, naročito od 1903. godine pa naovamo. Ona je samo svoju taktiku prilagođavala, do prvog svjetskog rata, odnosu snaga na Balkanu i u Evropi. Na žalost, tzv. »krupnim istorijskim uspjehom: ujedinjenjem Crne Gore i Srbije« njegovi akteri su iznevjerili nade naivnih idealista i sproveli u život velikosrpski, odnosno carsko-ruski koncept o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. O mnogim mahinacijama kojima su se služili inspiratori ovoga koncepta kao i drugim mjerama koje su išle za tim da se priprema teren za njihovo sprovođenje u život ja sam govorio i ranije, a na ovom mjestu ću se koristiti i dokumentima koja to izričnо potvrđuju. Dr Nikola Škerović kaže: »Carska Rusija je, u cilju sprečavanja germanskog prodiranja na istok, potpuno usvojila gledište o ujedinjenju Crne Gore i Srbije, samo je željela da se ono ostvari postepeno, da ne bi izazvalo prije vremenu vojnu intervenciju Austrije. Inače, ‚Rusija će prema Crnoj Gori voditi politiku Srbije i mi čekamo da nam g. Pašić učini svoj predlog', izjavio je Neratov, pomoćnok ruskog ministra inostranih poslova krajem aprila 1914«.[661]) Oslanjajući se na ovako moćnu podršku: »Srpska vlada je sa svoje strane radila na diskreditovanju i inače opalog ugleda kralja Nikole.

[660]) Isto, 114.

[661]) Dr Nikola Škerović: »Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata«, Titograd, 1963, 6.

U tome je pomažu prestavnici Rusije, vojni i diplomatski, naročito oni sa Cetinja i iz Beograda. Poslanik Srbije u Beču već u februaru referiše Pašiću da su se u diplomatskim krugovima, poslije Pašićeva povratka iz Petrovgrada, pronijeli glasovi da je ‚Sudbina Crne Gore zapečaćena, tj. stvar ujedinjenja sa Srbijom je svršena' ... «[662]) Kome je trebalo sve to da posluži? Da li narodima zemalja o kojima je riječ, ili nekome drugome? Sigurno nekome drugome, a to se dâ zaključiti iz sljedećeg: »Carskoj Rusiji je ujedinjenje srpskih kraljevina služilo kao osnov nastojanja da izmire Srbiju i Bugarsku i da tako stvori jaku prepreku germanskom prodiranju na istok. Prema toj zamisli, Srbija je trebalo da ustupi Bugarskoj dobar dio zemljišta oslobođenog u balkanskom ratu 1912-13. Za to ustupanje Srbija je trebalo da dobije Crnu Goru, a time i željeni i potrebni joj izlaz na more. Pašić je prilikom bavljenja u Petrogradu početkom 1914. prihvatio tu soluciju«.[663])

Gornji citat može da posluži sasvim jasno za saznanje o tome kako su veliki krojili kapu malim narodima po svojoj mjeri i potrebi. Dr Škerović naglašava: »Rusija je ostala pri ovom rješenju do kraja, ali je kralj Ferdinand tražio zadovoljenje bugarskih pretenzija kod neprijatelja Rusije i Slovenstva, i, u jesen 1915 napao Srbiju«.[664]) Stiče se utisak da autoru citiranog teksta nije smetalo što je trebalo izvršiti zadovoljenje bugarskih pretenzija i bez saglasnosti naroda o kojima je riječ, kad je u pitanju »Rusija i Slovenstvo«.

Nastavljaju se i dalje: »Zakulisna trvenja i borba zvaničnih srbijanskih i crnogorskih činilaca, u vezi s pitanjem međudržavnih odnosa, ... «[665]) Autor citiranog teksta, i ne samo on, već su to činili i drugi od nastanka »Načertanija«, a među njima i kralj Nikola, kad pravi od imenice Srbija prisvojni pridjev, on to ne čini, onako kako je to jezički jedino pravilno da se kaže i piše — srpski — kako se to i u Srbiji čini, već pravi sračunatu grješku. Treba utuviti čitaocima u glavu da su Srbija i Crna Gora samo djelovi jedne srpske cjeline, pa da bi se sve to kamufliralo, Srbija se po ovom prisvojnom pridjevu svodi na nivo provincije, da bi joj se to kasnije kompenziralo utapanjem Crne Gore i drugih »srpskih pokrajina« u to »srpsko more«.

U godini koja je prethodila prvom svjetskom ratu: »Srbijanski pretstavnici nijesu zadovoljni stanjem u Crnoj Gori. Decembarski izbori (1913) nijesu, po njihovom mišljenju, dali rezultate koje su oni očekivali«.[666]) Mislim da je to i bilo sasvim normalno, jer su srpski zvanični krugovi zasnivali svoje pretpostavke o stanju u Crnoj Gori na izvještajima svojih doušnika iz Crne Gore i drugih lica koja su oni snabdijevali i »kruhom i

[662]) Isto, 6—7.
[663]) Isto, 7.
[664]) Isto.
[665]) Isto.
[666]) Isto.

ruhom«. A oni nijesu mogli da saznaju pravo narodno raspoloženje, koje ni onda, pa ni kasnije naravno, u većini, nije bilo na strani onih koji su se zalagali za »prosto širenje Srbije i njenih ustanova na druge kraljevine«, u konkretnom slučaju na Crnu Goru. Isto tako nemoguće je dokazati da je takvo narodno raspoloženje bilo posljedica terora ondašnjeg režima kralja Nikole. To ne znači da nije bilo određenih izbornih mahinacija ali vršiti masovni teror nad naoružanim narodom, kakav je u ono vrijeme bio crnogorski, teško da je bilo izvodljivo. Nesreća Crnogoraca je bila, u ono doba, što su bili u situaciji da se opredjeljuju između zla i goreg.

Kasniji razvoj događaja pokazao je da su oni gubeći svoju državnu nezavisnost izgubili i svoju nacionalnu slobodu. No snage koje su se zalagale da Crnogorci dožive takvu sudbinu, kako u to vrijeme tako ni kasnije u toku rata, nijesu mirovale. One su sve činile da otežaju i onako težak položaj ne samo režimu kralja Nikole, već i samom crnogorskom narodu.

Karakterističan je: »... memorandum koji je polovinom aprila 1914. god. predao ruskoj vladi, odnosno ministarstvu, inostranih poslova, vođ i borac crnogorske univerzitetske omladine Todor Božović, koji je u Bombaškoj aferi osuđen na smrt. Memorandum je potpisao i dr V. Marković, ljekar, poznati revolucionarni radnik u Crnoj Gori i Rusiji. Iz referata srpskog poslanika u Petrovgradu saznajemo da dolazak Božovića u Petrograd ‚nije nepoznat Beogradu'. (...) Osnovni zahtjev memoranduma je ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. To da nalažu interesi srpstva, interesi slovenstva i interesi Crne Gore, kojoj ozbiljno prijeti invazija stranog, u prvom redu, italijanskog kapitala, koji će je pretvoriti u koloniju u odskočnu dasku za prodiranje na Balkan, kao i pritisak Austrije«.[667]) Između ostalog: »Memorandum oštro napada sebičnu dinastičku politiku kralja Nikole i traži da Rusija svoju pomoć Crnoj Gori daje preko Srbije ili neposredno narodu. Uopšte da bi bilo najbolje kad bi Rusija cio uticaj i rad u Crnoj Gori vršila samo preko Srbije«.[668]) Iz referata srpskog poslanika u Petrovgradu carski pomoćnik ministra naglasio je piscima memoranduma: »... da Rusija ‚ni u kom slučaju neće pomagati pravac rada u Crnoj Gori koji ne bi bio u saglasnosti sa politikom kraljevine Srbije, i, da Rusija smatra Srbiju za centar političkog rada među južnim Slovenima' ...«[669]) Podnosioci memoranduma se ne zalažu za politiku i pomoć crnogorskom i srpskom narodu, već za veći upliv politike Srbije. Treba napomenuti da je dr Vukašin Marković, poslije pobjede Oktobarske revolucije u Rusiji, ovu svoju političku zabludu sagledao i ispravio.

Kada je došlo do prvog svjetskog rata, piše: »Crna Gora je od prvog dana stala na stranu Srbije, bez obzira na iscrpljenost i potpuno odsustvo materijalnih sredstava. Sumnjičenja da

[667]) Isto, 8.
[668]) Isto.
[669]) Isto.

se zvanična Crna Gora kolebala u pitanju donošenja odluke o držanju u slučaju izbijanja rata između Austro-Ugarske i Srbije, nemaju osnova«.[670]) Na jednoj strani dalje Škerović kaže: »Dok su Srbija i Crna Gora vodile oslobodilački rat za opstanak, druge sile su se umiješale u balkanski sukob zbog obračuna krupnih imperijalističkih interesa i suprotnosti u Evropi i izvan Evrope«.[671]) U toku čitavog rata srpskoj vladi smeta inicijativa crnogorske u pogledu ratnih operacija, pa čini sve da ih onemogući i prinudi preko francuske vlade i drugih »da Crnogorci idu zajedno sa srpskom vojskom i po planu našeg generalštaba«.[672]) kako stoji u jednom naređenju Pašića srpskom poslaniku u Parizu Vesniću, o čemu on treba da povede razgovor u Parizu i za to pridobije francusku vladu, u čemu je konačno uspio.

Pašić i srpska vlada su sve činili da ne dođe do kombinovanih operacija francuske ratne flote i crnogorske vojske u Boki Kotorskoj i primorju. Oni su konačno bili i za to: »Neka Francuzi posjednu Kotor, samo da to ne učine Crnogorci; neka najbolje, izostane svaki pokušaj oslobođenja Kotora, Dubrovnika i dr. primorskih mjesta, samo da crnogorska vojska u njih ne uđe«.[673]) Dalje Škerović naglašava: »To je stav koji nije ni bratski srpski, ni jugoslovenski, ni savezнički...«[674]) On dalje, sasvim pravilno, konstatuje da je kasniji razvoj događaja na ratištu pokazao: »... kakva je pogreška učinjena i nesreća nanijeta i Crnoj Gori i Srbiji razbijanjem planirane, u samom početku rata, crnogorsko-francuske akcije za oslobođenje Boke Kotorske, i, eventualno, drugih mjesta Dalmacije, Jer, da je, kojom srećom, 1915. godine kombinovani napad Austro-Ugarske, Njemačke i Bugarske na Srbiju i Crnu Goru ove zatekao u posjedu Boke Kotorske i Dubrovnika, Skadra i drugih primorskih oblasti i sa Francuskom odnosno savezničkom flotom u Jadranskom moru, srpski bi narod, bez svake sumnje bio pošteđen ogromnih žrtava u ljudskim životima, bila bi izbjegnuta kapitulacija Crne Gore i bjekstvo ostataka srpske vojske preko mora«.[675]) — » A možda bi se i ukupni ratni događaji na Balkanu sasvim drugačije razvijali«.[676]) Ovakav stav Pašića i njegove vlade nije objektivno bio samo anticrnogorski, već i antisrpski. Za ovakav, u suštini zločinački rad, poslije rata Pašića niko nije ni pitao. On je važio kao jedan od proslavljenih stvaraoca kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Crnogorsko vrhovno komandovanje je bilo u rukama srpskih oficira. »U aparatu za vrhovno komandovanje jedino je kralj Nikola, kao vrhovni komandant, nešto mogao da znači«.[677]) »Ovo je usamljen slučaj u istoriji da jedna nezavisna država

[670]) Isto, 12.
[671]) Isto, 13.
[672]) Isto, 17.
[673]) Isto, 19.
[674]) Isto.
[675]) Isto.
[676]) Isto.
[677]) Isto, 20.

dobrovoljno u ratu ustupa komandu nad svojim oružanim snagama drugoj državi«.[678]) Mislim da Škerović gubi iz vida da je to »dobrovoljno« bilo po svemu sudeći uslovljeno spolja. Jer je on — kralj Nikola — bio i ranije, a kamoli u toku rata, doveden u situaciju da on i njegova vlada ne može ništa značajnije preduzeti bez saglasnosti spoljnih faktora Ruske carske vlade i drugih, a u stvari, ondašnje srpske vlade. Pišući o ekipi srpskih oficira koja u toku rata čini » . . . štab Vrhovne komande crnogorske vojske. . . «[679]) Škerović kaže: » . . . sudeći po sačuvanim dokumentima, niti je kao sastavni dio vojske kojom je komandovala, pokazala razumijevanje za tradicije, organizaciju i herojsko-nacionalni duh i osjećanje te vojske«.[680]) Čudna je stvar kako Škerović i svi oni crnogorski intelektualci koji negiraju postojanje crnogorske nacije ne mogu da shvate da neko ko ne pripada crnogorskoj naciji, niti se tako može osjećati, niti kao Crnogorac nastupati. Sasvim je razumljivo što ova ekipa srpskih oficira nije mogla da se osjeća niti da nastupa »kao crnogorska«, jer to i nije bila. Isto tako ona nije mogla u potpunosti, čak i da je htjela, pokazati »razumijevanje za tradicije, organizaciju i herojsko-nacionalni duh« crnogorske vojske, jer nije bila, ponavljam, crnogorska. A k tome ne treba izgubiti iz vida da ona nije bila predstavnik srpskoga naroda, već srpske građanske klase i njene vlade, koja se prije svega rukovodila usko klasnim i velikosrpskim interesima. Sa tog je stanovišta i razumljivo što je: » . . . crnogorsku vojsku tretirala isključivo kao objekat za potrebu kad je i gdje je, po njenom shvatanju, to trebalo da posluži operativnim i, naročito, političkim ciljevima srpske vlade i srpske Vrhovne komande, čijim se izvršnim organom smatrala, i prema tome shvatanju i postupala«.[681]) U čitavoj ovoj stvari, po mome mišljenju, mnogo je tragičnije što su čitavu tu prljavu i nesavezničku rabotu svesrdno podupirali neki crnogorski intelektualci, popularišući je pred svojim političkim nedovoljno obaviještenim narodom, kao da je njoj bio jedini cilj slamanje despotizma kralja Nikole. Škerović i dalje napada ovu ekipu srpskih oficira, i kaže: »Ona nije mogla ili nije htjela da shvati i dopusti, da je Crna Gora nezavisna država, da je, i pored njenog čisto srpskog nacionalnog stava i gotovosti da sve žrtvuje za srpsku nacionalnu stvar, ipak imala, kao što je imala i Srbija, i svoje uže crnogorske interese koji su joj nametali sudbonosni ratni događaji«.[682]) Žao mi je, što moram da kažem da Škerović, po onoj narodnoj, ne vidi šumu od drveta i ne može da shvati, da ovoj ekipi srpskih oficira nije bio postavljen zadatak da se trudi da shvati odnose u crnogorskom društvu i da sa njima uskladi svoj rad u interesu što uspješnijeg vođenja ratnih operacija, već je ona imala drugi cilj o kojemu je i ranije bilo riječi. Ona je imala zadatak da čini sve kako bi, u politički pogodnoj situaciji, bila likvidirana crnogorska nezavisna država. Ali u onoj situaciji i pri onakvom rasporedu i odnosu snaga to je, konačno, dovelo do nacionalnog porobljavanja Crnogoraca. Iznenađuje kako Škerović ne može da sagleda, da on sam sebe negira. On tvrdi da je Crna Gora »i pored njenog čisto srpskog nacionalnog stava i gotovosti da sve žrtvuje za srpsku nacionalnu stvar, ipak imala, kao što je imala i Srbija, i svoje uže crnogorske interese«.

Samim tim što tvrdi Škerović da je i Crna Gora imala »svoje uže crnogorske interese«, »kao što je imala i Srbija«, što je, po mome mišljenju, tačno, uz napomenu da oni nijesu bili ni »uži« ni širi već crnogorski, može se izvesti samo jedan zaključak: da Crna Gora nije imala, niti je mogla da ima, »čisto« srpski nacionalni stav, te da nije bila, niti je mogla biti, gotova »da sve žrtvuje za srpsku nacionalnu stvar«. Iz svega što je rečeno slijedi jasan zaključak, da su u ono vrijeme postojali nacionalni interesi Srbije, koje je »reprezentovala« srpska buržoazija, i nacionalni interesi Crne Gore, koje je »reprezentovala« kolebljiva crnogorska buržoazija. Pri ovakvom odnosu snaga u jednoj i u drugoj zemlji, i velikim razlikama u stepenu razvijenosti kako ekonomskih tako i društvenih odnosa u njima, i s obzirom na stalnu borbu imperijalističkih sila za svoj upliv u ovom regionu, teško da je i razvoj događaja mogao teći nekim drugim tokom. Na ovom mjestu treba reći da danas nema niti koristi, niti potrebe, da zbog svega ovoga, mi u Crnoj Gori jadikujemo. Ali to ne znači, da našu prošlost ne treba više i savjesnije nego do sada, sa stanovišta istorijske nauke, proučavati. Sigurno da tamo ne treba da tražimo recepte i modele za našu savremenost i budućnost, ali, baš radi nje, jer ona nije ad hoc data, treba savjesno osvijetliti našu prošlost i prikazati je zaista onakvom kakva je i bila.

Idealiziranje pojedinaca, grupa ili čitavih pokreta iz prošlosti, može samo da zamagljuje svijest ljudi kako danas tako i sjutra. A u svijesti Crnogoraca, po mome mišljenju, ima prilično neraščišćenih pitanja u vezi sa našom prošlošću, a samim tim i u doživljavanju naše sadašnjosti i vizije budućnosti, što sve skupa može samo negativno da se reperkutuje. Nije svemu ovome razlog ekonomska osnova. Nju i tolika kolika je, po mome mišljenju, ne prati društvena nadgradnja. Kod nas u njoj na pojedinim sektorima još gospodare snage koje objektivno podrivaju našu homogenost.

No vratimo se ponovo srpskoj grupi oficira, kojoj s pravom Škerović oštro zamjera za njeno držanje u Crnoj Gori u toku rata. Ali pada u oči da on nema, u čitavoj ovoj knjizi, ni riječi prijekora za rad onih crnogorskih intelektualaca koji su zapravo bili u službi ondašnje srpske vlade i naokolo, kao što nam je on sam dokumentovao, podnosili memorandume i na sve druge moguće načine stvarno se borili kako bi što prije

[678]) Isto.
[679]) Isto, 22.
[680]) Isto.
[681]) Isto.
[682]) Isto, 22.

bila pripojena Srbiji crnogorska nezavisna država, i svim sredstvima kompromitovali »uže crnogorske interese« za račun građanske klase i vlade druge zemlje.

U svojoj knjizi Škerović nas dalje upoznaje sa mnogobrojnim intrigrama i sumnjičenjima kralja Nikole i njegove vlade, kao i njihovom ucjenjivanju od strane ruskih predstavnika i dr. u cilju da ih dovedu u zavisnost od srpske vlade, u čemu su uglavnom i uspijevali. Na jednom mjestu Škerović kaže: »Narednog dana Pešić, opet ‚lično vojvodi', saopštava da je, po riječima engleskog vojnog atašea, koji je to čuo od svog poslanika, ‚ubeđen da kralj Nikola igra dvoličnu ulogu prema nama, da ne želi preći u ofanzivu protiv Austrije, da bi docnije mogao pravdati se pred njom kako je samo branio svoju zemlju i nije napadao, i tako izvući korist za sebe...«[683]) U ovom tekstu je riječ o izvještaju Petra Pešića, srpskog pukovnika koji je u ono vrijeme bio načelnik operativnog odjeljenja i pomoćnik načelnika štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, koji je on uputio svojom linijom, svome stvarno nadležnom, srpskom vojvodi Putniku. Dalje: »Ruski otpravnik poslova na Cetinju uvjeravao je Gavrilovića da on neće uzimati u postupak molbe vlade crnogorske odnosno hranjenja, odijela i pušaka dokle kralj Nikola ne zadovolji zahtjeve generala Jankovića«.[684]) General Janković je bio šef srpske vojne delegacije, koja je faktički i sačinjavala štab crnogorske Vrhovne komande. U ono vrijeme nije ništa pomagalo ni to što je: »Rusija, prema odredbama Crnogorsko-ruske vojne konvencije iz 1910. bila obavezna da snabdijeva crnogorsku vojsku hranom, oružjem i ratnom opremom i ratnim materijalom«.[685]) U svim nesporazumima, trvenjima i sukobima između crnogorske i srpske vlade, ruski diplomatski i vojni predstavnici u Crnoj Gori i Srbiji »uglavnom zastupaju gledište zvaničnih predstavnika Srbije i osuđuju držanje crnogorske vlade i, naročito, kralja Nikole«.[686]) Škerović na jednom mjestu konstatuje: »Crnogorska vojska je ušla potpuno nespremna u rat. I, prirodno je da na sve strane traži: naoružanje, opremu, hranu. To bez rezerve potvrđuju i brojni izvještaji vojne delegacije Srbije u Crnoj Gori. Ali oni, pa i srpska Vrhovna komanda, nastoje da, iako Crna Gora štogod dobije od saveznika, prikažu narodu u Crnoj Gori kao da je to dobiveno od Srbije«.[687]) U Crnoj Gori vlada velika nestašica u hrani i na frontu i u pozadini, a samim tim i neraspoloženje i u vojsci i u narodu. U vezi sa ovim pukovnik Pešić predlaže svojoj vladi i Vrhovnoj komandi sljedeće: »Pošto od cele crnogorske vojske nas (Srbiju) interesira Sandžačka vojska to mislim da bi bilo najbolje primiti izdržavanje ove vojske, pod uslovom: da se ona stavi pod direktnu komandu srpske Vrhovne komande«.[688]) Očigledno ovaj predlog ima za cilj da se iskoristi glad i druge nedaće za razbijanje jedinstva crnogorske vojske još u toku ratnih operacija. Ne treba izgubiti iz vida da ovaj predlog dolazi od samog načelnika »crnogorske« Vrhovne komande. U daljem tekstu Škerović obavještava svoje čitaoce da: »Crnogorska vlada je od beznačajnih količina hrane u Đakovici, Peći, Skadru i San Đovanu, ustupala srpskoj Vrhovnoj komandi i izbjeglicama, a narodu je preporučivano da od svojih bijednih rezervi pomogne izbeglice, strogo zabranjujući podizanje cijena životnim namirnicama«.[689])

U knjizi Škerovića ovakvih primjera, koje on saopštava na osnovu istorijskih izvora koje je koristio ima više. Prateći međudržavne odnose između Crne Gore i Srbije on kaže: »I tokom rata, 1914. i 1915. godine, stalno su izbijala trvenja i sukobi između zvaničnih činilaca obiju kraljevina. Kao naročito da su traženi razlozi i uzroci tih trvenja. Ta trvenja su očigledno, plod političkih kombinacija i akcija zvaničnih predstavnika Srbije i Crne Gore. Dok je kralj Nikola nastojao da koliko-toliko održi samostalnost u svojoj spoljnoj i unutrašnjoj politici, srbijanski vojni i politički odlučujući faktori nastojali su vrlo energično i neskrupulozno da takve akcije onemoguće i do krajnjih granica ograniče. Za takvo držanje vlada i Vrhovna komanda Srbije uspjele su da osiguraju podršku spoljnopolitičkih predstavnika carske Rusije kao i drugih zemalja Antante«.[690]) Ovo je dobar primjer »savezničkog« odnosa prema crnogorskim državnim upravljačima, koji se nije samo na njih negativno odražavao, jer u tom slučaju to ne bi bilo tragično, već i na crnogorsku vojsku i narod, koji su takav odnos morali da plate bezbrojnim žrtvama i patnjama. Što se tiče vojnih i političkih faktora o kojima govori Škerović, oni nijesu »srbijanski«, već srpski i postupaju u duhu svoga klasno-političkoga programa, prema jednoj drugoj državi i naciji. Ideja kralja Nikole i njegove vlade o oslobođenju Boke Kotorske i primorja, izgleda, opet postaje aktuelna, poslije ulaska Italije u rat na strani saveznika. O ovom pitanju i izvještajima srpskog poslanika u vezi sa njim, Škerović kaže: »U potvrdu svojih opservacija Gavrilović navodi izjavu sekretara italijanskog poslanstva na Cetinju da ‚Crna Gora može dobiti Boku Kotorsku sa izvjesnim ograničenjima'. (...) Vrlo je vjerovatno da Gavrilovićeve opservacije imaju realnu podlogu. Ali je jasno i to da on, osuđujući kralja Nikolu kao sebičnjaka i dinastičara, prikazuje i politiku svoju i svoje vlade kao usko lokalističku i sebičnu«.[691]) Smatram da je i Gavrilović svakako bio u pravu kad je rekao da je kralj Nikola bio »sebičnjak« i »dinastičar«, kao i svaki monarh — uostalom. Međutim, u Gavrilovićevim očima je on takav zbog toga što ne radi još predanije

[683]) Isto, 23—24.
[684]) Isto, 24.
[685]) Isto.
[686]) Isto, 33.
[687]) Isto, 35.
[688]) Isto, 38.
[689]) Isto, 39.
[690]) Isto, 42.
[691]) Isto, 46.

na uništenju vlastite dinastije i crnogorske države — u korist dinastije Karađorđevića i srpske građanske klase! Takve ocjene, naveliko širene i u javnosti, predstavljale su stvar u obrnutoj projekciji: kao da kralj Nikola sebično i dinastičarski čuva crnogorsku državu i svoj prijesto u njoj — nasuprot »višim nacionalnim interesima« tj. »ujedinjenom srpstvu«, a ne da iznad svega sebično i dinastičarski pretenduje na »Dušanov prijesto« u »stolnome« Prizrenu... Teško je pretpostaviti da srpskoj buržoaziji i dinastiji nije bilo dobro poznato kakve želje raspinju knjaza i kralja Nikolu, čime je inspirisan i uslovljena njegova onakva politika, — ali valja priznati da su mudro prikrivali poznatu istinu. Optužiti Nikolu I da pokušava s crnogorskog prijestola zavladati *Velikom Srbijom* ili Jugoslavijom — bilo bi zaista komično, pa bi nanijelo grdnu štetu! Zato je iznađeno pametnije rješenje: Nikola I je kriv zbog toga što iz sebičnih dinastičnih interesa »razbija srpstvo« a ne što hoće da to »srpstvo« (imaginarno zamišljeno i »omeđeno«) ujedini« pod svojim skiptrom... Stoga i Škerović njegovu politiku ocjenjuje netačno — »kao usko lokalističku«. Gavrilović je na ovaj način prikrivao staru politiku ekspanzije srpske buržoazije, koja se svim sredstvima služila u borbi protivu svega onoga, što bi po njenoj ocjeni moglo da šteti »stvaranju jedne jake jugoslovenske države pod vođstvom Srbije«.[692]) A za sve ovo je ona, kao što je i ranije rečeno, imala ruski carski blagosov.

Zaslužuje pažnju i sljedeća konstatacija Škerovića: »Ima osnova vjerovati da je i srpska vlada, odnosno njen predsjednik Pašić, imala svoje neposredne organe za širenje u vojsci i narodu svojih propagandnih ciljeva u korist ujedinjenja Crne Gore i Srbije na štetu dinastije kralja Nikole«.[693])

Na žalost, Škerović nikako nije mogao da izađe iz začaranog kruga, pa sve one postupke srpske vlade i njenog predsjednika koje s pravom osuđuje stavlja na teret Pašiću, kao da je to u suštini sve od njega zavisilo. On ne može da shvati, ni poslije svega onoga što se dešavalo u staroj Jugoslaviji, a naročito kasnije, da je to bilo bezobzirno sprovođenje u život politike koju je mnogo ranije programirao Garašanin, te da nije ona bila samo sračunata »na štetu dinastije kralja Nikole«. Kad bi samo to njen cilj bio, crnogorski narod, po mome mišljenju, trebao bi da joj bude zahvalan. Razvoj događaja je pokazao da to nije bilo »ujedinjenje Crne Gore i Srbije«, već prisajedinjenje Crne Gore Srbiji i »prosto širenje Srbije i njenih ustanova« na Crnu Goru. A sve to je, konačno, dovelo u neravnopravan položaj crnogorsku naciju.

Interesantno je upoznati se i sa akcijama koje u ovo vrijeme preduzima tzv. vođ i borac crnogorske univerzitetske omladine Todor Božović« i njegova družina, kako bi jasnije mogli sagledati njihovu ulogu. O tome Škerović piše: »... iz

[692]) Isto, 44.
[693]) Isto, 74—75.

akta načelnika Prijepoljskog okruga od 10. novembra 1914. saznajemo da: ‚Major Ljuba Vulović nalazi se sad bolestan u Mitrovici. On ovamo nije dolazio. Sjutra putuje preko Sjenice za Mitrovicu da bi se s njim sastali.: Jovan Đonović, Todor Božović (osuđeni na smrt u bombaškoj aferi) i Ljubomir Vuksanović (osuđen u kolašinsko-vasojevićkoj aferi 1909. na 16 godina robije). Todor će zatim doći u Niš, i, kako mi reče, javiće se G. Pašiću da mu referiše o stanju u Crnoj Gori'...[694]) Isto tako Škerović nas obavještava da je Todor Božović u »februaru 1915. godine: »... u Podgorici (današnjem Titogradu) održao patriotski govor na velikoj zabavi priređenoj u korist izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. U govoru je vatreno tražio ujedinjenje Crne Gore i Srbije kao polaznu etapu za okupljanje i oslobođenje srpske nacije i jugoslovenskih naroda«.[695]) Škerović taj govor Božovića naziva patriotskim, iako je prije toga u vezi sa izvjesnom uzdržljivošću Petra Pešića, po pitanju propagande ove vrste, napisao da ona dolazi iz drugih razloga. On kaže: »Pešić je nesumnjivo znao da se Srbija i Crna Gora nalaze neposredno pred veliki napad Centralnih sila i Bugarske. A to nije bilo vrijeme za »ujediniteljsku propagandu«.[696]) On dalje tvrdi: »Da je propaganda intenzivno širena i na frontu dokazuje i slučaj Petra Novakovića, koji je bio u nekoj vojnoj administrativnoj funkciji u Sandžačkoj vojsci. (...) On je u avgustu 1915. bio uhapšen, sa grupom svojih prijatelja sa fronta, i predat vojnom sudu Sandžačke vojske u Kolašinu. Sud je našao da je ‚imao zlu namjeru za pripremanje nekih unutrašnjih nereda u zemlji', i na osnovu člana 91b al. II Krivičnog zakona, osudio ga na šest mjeseci zatvora«.[697])

U vezi sa ovom propagandom doktor Novica Rakočević, u jednoj fusnoti knjige, kaže: »Dok su Đonović i Božović šetali od Srbije do Crne Gore i išli u Rusiju i Ameriku, Marko Daković, koji se smatrao vođom crnogorske omladine za ujedinjenje, nalazio se cijelo vrijeme rata u crnogorskoj vojsci, i to u Drobnjačkom bataljonu Durmitorske brigade, premda je pripadao Grahovskom bataljonu Vučedolske brigade. Tako je njegova politička aktivnost, ukoliko ju je i bilo, bila ograničena[698]) Ne vjerujem da su crnogorski ratnici, u ono vrijeme, ovu »šetnju« Đonovića i Božovića i njima sličnih odobravali. Njima je sigurno imponovao slučaj Marka Đakovića, kao odnos prema zemlji, bez obzira koliko su mogli da shvate i politiku koju je on zastupao u odnosu na svoju zemlju i naciju kojoj je, bar po rođenju, pripadao. Postupak Đakovića nije slučajan, već je rezultat taktike koju je on zastupao među tzv. »emigrantima« kako u život sprovesti program o tzv. ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Božović je bio predstavnik druge grupe,

[694]) Isto, 75.
[695]) Isto, 78.
[696]) Isto.
[697]) Isto, 79.
[698]) Dr Novica Rakočević: »Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914—1918«, Cetinje, 1969, 104.

koja se po ovom pitanju nije slagala sa Dakovićem. O dvije taktike govori u svojoj knjizi i Đonović. Postupak Božovića i Đonovića odudara i od shvatanja prosječnog crnogorskog čovjeka, koji je smatrao svojom obavezom, ma gdje se nalazio, ako je bio u mogućnosti, da stigne u pomoć svojoj zemlji, kad se nađe u opasnosti. Zar za ovo nije dobar primjer slučaj sa našim radnicima, koji su pri kraju 1915. godine iz prekomorskih zemalja hitali da se uključe u redove boraca i na samoj albanskoj obali tu svoju ljubav prema otadžbini platili svojim životima? Brod koji ih je prevozio bio je blizu obale od strane neprijatelja torpedovan.

Pojedinci služe i za proturanje raznih intriga i izmišljotina u svjetskoj štampi, naravno služeći se pri tom srpskim diplomatskim kanalima. Tako: »Pod 18. jula srpski diplomatski predstavnik u Draču dostavio je dva pisma Andrije Markovića, advokata i dopisnika ruskih listova ,u kojima se govori o nekakvim pregovorima sa Austrijom i raspoloženju (u Crnoj Gori) prema Srbiji' . . .«[699])

Škerović kaže: »Crnogorske ratnike najviše je uznemiravala i zbunjivala revnosno širena i održavana krilatica o tajnom ugovoru kralja Nikole sa Austrijom«.[700]) — »Verzija o tajnom ugovoru sa Austrijom širena je na frontu i u narodu za sve vrijeme rata«.[701]) U vezi sa ovim Novica Rakočević kaže: »Što se tiče nekog ,tajnog ugovora između kralja Nikole i Austro-Ugarske', u toku rata ili od ranije, na osnovu kojeg je 1916. godine uslijedila kapitulacija Crne Gore — sa sigurnošću se može utvrditi da takav ugovor nije postojao. Kralj Nikola nije nikada bio spreman da tako nešto potpiše. Sigurno je da bi takav dokumenat do sada bio pronađen«.[702]) A profesor Risto Dragićević je nepobitno dokazao da je »Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom« falsifikat u svojoj dokumentovanoj raspravi pod gornjim naslovom.[703]) On je otkrio i njegovog, bar po imenu, autora, studenta Radovana Tunguza Perovića Nevesinjskog. Teško je povjerovati da je Perović samoinicijativno došao na ideju da se bavi ovakvim poslom. Ovaj »izum« bio je nužan snagama koje su pravile dalekosežnije planove prema Crnoj Gori. On nije bio sračunat samo na kompromitovanje crnogorske vlade i kralja Nikole, već i na razbijanje i demoralizaciju crnogorske vojske u slučaju rata. On je korišćen od ondašnje srpske vlade i njenih velikosrpskih propagandista, ne samo prije prvog svjetskog rata već i u toku samoga rata, a i poslije njega. U toku rata verzija o »Tajnom ugovoru« (objavljen je u tzv. »Crnoj knjizi«, 1912. godine, pa u beogradskoj štampi, a zatim dalje objavljivan tu i na drugim mjestima), širena je kako na frontu tako i u pozadini, kako bi se dokazalo da on zaista postoji. Sa

[699]) Dr Nikola Škerović: c. d., 75.
[700]) Isto, 79.
[701]) Isto, 120.
[702]) Dr Novica Rakočević: c. d., 194—195.
[703]) Profesor Risto Dragićević: »Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom«, Cetinje, 1968.

njegovom »sadržinom«, kao sa nečim »nespornim«, bili su upoznati i saveznici iz prvog svjetskog rata. U vezi sa svim ovim mahinacijama, Risto Dragićević, između ostalog, kaže i sljedeće: »Ugovor je ponovno objavljen (iako je postojala cenzura) u Tribuni, organu g. Pašića, koji izlazaše u Nišu«.[704]) U vezi sa širenjem glasova o »Tajnom ugovoru« po Crnoj Gori dr Škerović je zabilježio u fusnoti da je on, kao narodni poslanik, dobio više pisama: ». . . od svojih birača, saplemenika i ratnika Petrušinskog bataljona, koji se u sastavu svoje brigade borio na Hercegovačkom frontu. U pismima se izrično tražilo da saznam: ima li kralj Nikola ugovor sa Austrijom, pa ako se uvjerim u istinitost tih glasova, da ih obavijestim, kako bi na vrijeme prešli srbijanskim trupama«.[705]) Mnoge nedaće i oskudice sa kojima se borila crnogorska vojska, kao i čitav narod, dobrim dijelom su posljedica već pomenute zaplotnjačke kampanje koja je vođena kod saveznika protiv crnogorskog kralja i vlade, s ciljem da ih dovedu u bezizlaznu situaciju. Ona je, sigurno, dobrim dijelom uticala i na onakav kraj crnogorske vojske u prvom svjetskom ratu, uz onako nesavjesno vrhovno komandovanje. U vezi sa ovim zaslužuje punu pažnju i zaključak dr Škerovića: »Držanje te Vrhovne komande, sa načelnikom štaba na čelu, prema nominalnom vrhovnom komandantu kralju Nikoli, jedinstveno je u istoriji ratova, kao što je jedinstveno i priznanje načelnika štaba Vrhovne komande crnogorske vojske (od polovine juna 1915. god. do 4. januara 1916. god. — s. k.) — pukovnika, odnosno generala Petra Pešića, da je svjesno pripremao i pripremio za kapitulaciju crnogorsku vojsku kojom je komandovao i za vrijeme spasavanja ostataka vojske Kraljevine Srbije«.[706]) No bez obzira na tešku situaciju u kojoj se nalazila i na zid nepovjerenja kojim je bila ograđena, ondašnja crnogorska vlada i kralj Nikola moraju da snose isto tako punu odgovornost zbog toga što nijesu vodili dovoljno računa o daljoj sudbini zemlje i naroda, kao ni: »o časti, osjećanjima i daljoj sudbini crnogorske vojske«.[707]) Oni su se pokazali, konačno, nesposobnim da izađu iz lavirinta u koji su bili zašli zahvaljujući svojoj političkoj nedoraslosti. Konzervativna i kolebljiva crnogorska buržoazija nije nikada izgradila svoj — crnogorski — nacionalni program, pa je često djelovala i anacionalno, vodeći, prije svega računa o svojim klasnim interesima i poziciji. Ona je, u suštini, ovakvim svojim dugogodišnjim radom pripremala teren u Crnoj Gori za izvjestan upliv onih snaga, koje su bile u službi velikosrpske politike, a koje su i same odgovorne za onakav tragičan kraj stare crnogorske države i vojske; bili su, bez sumnje, renegati, a takvim su se naročito pokazali u toku rata.

Zaslužuje na ovom mjestu da se istakne i mišljenje dr Škerovića o kralju Nikoli, gdje kaže: »U zemlji su ga se bojali,

[704]) Isto, 20—21.
[705]) Dr Nikola Škerović: c. d., 80.
[706]) Isto, 155—156.
[707]) Isto, 159.

ali ga je narod ne samo slušao već i volio, poštovao, čak obožavao i vjerovao u njegovu veličinu«.[708]) Šteta, što je ocjena dr Škerovića suviše uopštena; nije objasnio ko su bili oni koji »su ga se bojali«, već njih izdvaja iz naroda. Nije jasno: da li po njihovoj antinarodnoj djelatnosti ili na osnovu nekih drugih karakteristika? Isto tako, postavlja se pitanje: da li se i u konkretnom slučaju može govoriti o narodu kao kompaktnoj cjelini? Mislim da ne može. Crnogorski narod, odnosno nacija se već u ono vrijeme dijelila na klase, bez obzira koliko su ljudi te podjele bili svjesni i koliko su se njom rukovodili u politici. Ovo se potvrđuje i svim onim što je do sada rečeno u vezi sa razvojem crnogorskog društva u ono doba, kao i divlja pljačka koju su bogati vršili nad siromašnim, o čemu je ranije bilo dovoljno riječi. Smatram da neću pogriješiti ako kažem, da je knjaza-kralja Nikolu najbrojniji dio Crnogoraca, uglavnom onih koji su živjeli od zemljoradnje, ne samo podanički »slušao«, već — sljedstveno tome — »volio, poštovao, čak obožavao i vjerovao u njegovu veličnu«, bez obzira što on nije bio oličenje njihovih interesa — ni klasnih ni nacionalnih, već naprotiv. To je sigurno rezultat dosta sporog razvoja crnogorskog društva, a samim tim nedovoljnog klasnog deferenciranja, kako u gradu tako, naročito, na selu. Crnogorci, kao nacija i uopšte crnogorsko društvo nije proživjelo period buržoaske demokratije, što se i danas može zapaziti. Viševjekovna borba Crnogoraca za svoj opstanak, slobodu i državnu nezavisnost, neminovno je bila protkana i izvjesnom romantikom, a ona je kasnije poslužila da se na nju mogu kalemiti i nerealne pretenzije crnogorske buržoazije, čiji je najeminentniji predstavnik, u ono vrijeme, bio kralj Nikola. Dalji razvoj događaja je pokazao da su i ona i on bili samo igračka u rukama ruske carske politike na Balkanu. A sve to je nanijelo neocjenjivu štetu razvoju crnogorskog društva i većoj afirmaciji nacionalne svijesti Crnogoraca. Nerealne ambicije, pjesničke tirade i porodične veze crnogorskog kralja sve više su blijedjele što je više zalazio u godine, i sve više postajale oružje u rukama onih snaga koje su se borile protivu crnogorske nacionalne slobode. Prema tome, i po Škeroviću je jasno da crnogorski narod nije bio na strani onih snaga koje su se, zapravo, borile za njegovo nacionalno porobljavanje. U tome je, po mome mišljenju, suština ljubavi, poštovanja i obožavanja kralja Nikole od strane Crnogoraca, jer oni, u suštini, drugoga izbora nijesu imali. U ono vrijeme u crnogorskom društvu još nije organizovano djelovao jedan značajan faktor: nijesu bili sazreli svi uslovi za formiranje političkog pokreta radničke klase, bez obzira što je bila izložena surovoj eksploataciji i potpuno obespravljena. Istina, u prvim godinama XX vijeka djelovalo je više radničkih društava, po raznim mjestima Crne Gore, i organizovalo više štrajkova za bolje uslove života. Takođe, pojedinci su se osjećali socijalistima i širili socijalističke ideje. No bez obzira na sve to, za vrijeme postojanja stare crnogorske države nije došlo do

ujedinjavanja ovih organizacija koje su, iako malobrojne i po svojoj strukturi specifične, predstavljale radničku klasu. To je, po svemu sudeći, bilo doba njenog klasnog osvješćavanja i ujedinjavanja, — naime, doba koje je pripremilo uslove i za njegovo nastajanje kasnije.

U vezi sa događajima koji su prethodili kapitulaciji Crne Gore, u januaru 1916. godine, objavljeno je dovoljno materijala, da se u pravom svijetlu može sagledati i taj događaj. No i pored toga, neki naši istoričari i danas postavljaju neka pitanja koja ne mogu drugo da znače sem pokušaja odbrane pukovnika Pešića, odnosno njegove vlade, a u suštini velikosrpske politike i nesavezničkih odnosa prema Crnoj Gori. Tako se dr Novica Rakočević pita: »... da li se i kakvim političkim interesima rukovodila crnogorska Vrhovna komanda, koja se nalazila u rukama srpskih oficira«.[709]) Na svoje pitanje Rakočević daje »odgovor«: »Za sada ne postoje podaci koji bi ukazivali na to da je pukovnik Pešić, po svom ličnom nahođenju, ili po direktivi srpske Vrhovne komande, ili možda po tajnom nagovoru regenta Aleksandra i predsjednika vlade Pašića, podržao gledišta kralja Nikole o odsudnoj odbrani na graničnom frontu da bi na taj način likvidirao crnogorsku vojsku«.[710]) Pored ostalih, na ova pitanja je, još 1925. godine, odgovorio sam Petar Pešić, i to pitanjem: »... kakva bi situacija bila za cjelokupan naš narod, da kralj Nikola nije uputio Franju Josifu onu depešu, i da se na solunskom frontu pored srpske Vrhovne komande našla i crnogorska Vrhovna komanda, a po proboju ovoga fronta i ulaska u Otadžbinu — pored kralja Petra i kralj Nikola«.[711]) Pa i »teorija« o »odsudnoj odbrani na graničnom frontu«, bez obzira ko je njen autor, vodila je cilju koji je bio smišljen van Crne Gore. U toku čitavog prvog svjetskog rata vodila se politika likvidacije crnogorske vojske i svih jedinica koje su se nazivale crnogorske, ili su takve oznake nosile. O tome svjedoči i ovaj tekst: »... prilikom odstupanja kroz Albaniju, i mimo volje srpske Vrhovne komande početkom 1916. godine, prikupilo se na Krfu oko 3.000 Crnogoraca, koji su se bili povukli iz Crne Gore sa svojim ratnim zastavama, a delom pristigli i iz ostalih krajeva. Oni su hteli da formiraju jedan bataljon ili puk i da zajedno sa saveznicima učestvuju u borbama na Solunskom frontu. Srpska vlada je to najenergičnije odbila, tražeći da se tim ljudstvom popune srpske jedinice. Tako je došlo do krupnog incidenta. Pošto ih srpska Vrhovna komanda nije htela da primi, primili su ih Francuzi pod svoju komandu i tom prilikom objavili fotografiju jedinica bataljona i njihovih zastava, čemu je ondašnja francuska i italijanska štampa dala široki publicitet. Na to je srpska vlada najenergičnije intervenisala kod francuske vlade kao i kod francuske Komande istočne

[708]) Isto, 157.
[709]) Dr Novica Rakočević: c. d., 151.
[710]) Isto, 151.
[711]) »Pravda«, Beograd, 9. maj 1925.

vojske na Solunskom frontu, tražeći da se taj bataljon rasformira, pošto ne može biti nikakvog govora o reorganizaciji crnogorske vojske, »jer crnogorska vojska više ne postoji«, kako su to navodili u tome svome protestu. Zbog toga je na protest Srpske vlade i u saglasnosti Francuza ovaj bataljon bio prinuđen da promeni ime u »bataljon Srba dobrovoljaca«.[712]) U vezi sa gore citiranim tekstom Milan R. Popović kaže: »Ja sam, srećom, sačuvao i prenio preko Albanije bilješke o brojnom stanju i komandnom kadru hercegovačkih dobrovoljačkih bataljona, koje sam bilješke sačinio u Lješu 26. januara (po novom kalendaru) prilikom rasformiranja hercegovačke brigade, kojom prilikom su pojedine čete i bataljoni, ne bez oštrih protesta tih hercegovačkih jedinica, bili pripojeni srpskom pješadiskom puku i ostalim srpskim jedinicama. Glavninu tih izbjeglih vojnih jedinica sačinjavala su tri hercegovačka bataljona i jedan primorski«.[713]) Zatim Popović malo dalje nastavlja: »Što pisac navodi da su se Crnogorci povukli sa svojim ratnim zastavama, ta je tvrdnja u toliko tačna što su se ovi bataljoni povukli zaista sa svojim bataljonskim i četnim zastavama, koje su bile istovjetne sa zastavama ostale crnogorske vojske, jer smo mi bili sastavni dio crnogorske vojske i imali istovjetno naoružanje...«[714]) To jasno svjedoči o jednoj konkretnoj političkoj akciji od strane ondašnje srpske vlade da se, ma na koji način, onemogući obnavljanje crnogorske vojske. U ovom kontekstu treba se pozabaviti i nekim zaključcima u knjizi dr Novice Rakočevića: »Crna Gora u Prvom svjetskom ratu...«

Pišući o radu na pripremi ustanka pod vođstvom posljednjeg crnogorskog ministra vojnog Radomira Vešovića i drugih, u doba austro-ugarske okupacije Crne Gore, on kaže: »Tako se spontano javila pomisao na ustanak. Ali da bi se pomisao realizovala, trebalo je sprovesti organizaciju u narod, procijeniti uslove, mogućnosti i način vođenja borbe, i odrediti njen karakter. Situacija je bila takva da je sama po sebi ujedinjavala ljude sasvim različitih političkih mišljenja i upućivala ih na saradnju u cilju ustanka protiv okupatora«.[715]) To je, u onoj situaciji, bilo jedino logično i realno i očekivati od ljudi koji su bili iskreno privrženi ideji ustanka. Iz citata koji sam naveo da se zaključiti, da je autor prepričao pismene podatke o pripremi ustanka koje mu je dao dr Nikola Škerović. On isto tako, malo dalje, prepričava podatke koje su mu drugi dali, i kaže: »Vešović se povezao sa više ljudi iz Vasojevića, kolašinskog sreza i Bratonožića. Tijesno je sarađivao sa Jakšom Popovićem iz Brskuta i Jankom Toškovićem iz Kolašina, učiteljima, narodnim poslanicima — klubašima, iako nijesu bili politički jednomišljenici«.[716]) Ali ova dva realna zaključka o saradnji političkih protivnika kad je u pitanju priprema ustanka protiv okupatora Rakočeviću ne odgovaraju. Njemu ne smeta što je već jedanput konstatovao da Vešović nije bio sa Popovićem i Toškovićem i politički jednomišljenjak, pa ponovo, po drugim podacima koje mu je isto dao Janko Tošković, kaže: »Kako izgleda, postojao je i neki program u kome je bio izložen cilj ustanka. U programu je na prvom mjestu bilo istaknuto da se kralj Nikola i dinastija Petrovića detronizuju i da se proglasi ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom...«[717]) Kao što se vidi na početku citiranog teksta, Rakočević izrično ne tvrdi da je postojao »program u kome je bio izložen cilj ustanka«. On sam kaže da je, »kako izgleda«, program postojao. Ali to, u sljedećoj rečenici, njemu ništa ne smeta da izrično istakne, što je bilo zapisano u programu na »prvom mjestu«. U tekstu Rakočević dalje navodi: »Brat generalov Vladislav i njegov drug Savo Stožinić—Radulović, studenti Beogradskog univerziteta, upoznali su sa ovim programom narodnog poslanika Janka Toškovića u Kolašinu i zajedno sa njim raspravljali o njegovoj sadržini«.[718]) U citiranom tekstu on ponovo afirmativno govori o postojanju programa, iako se u njemu izrično ne navode izvori koji to i potvrđuju, — u stvari samo prepričava priču. Rakočević, bez obzira što ne navodi nikakve sigurne dokaze o postojanju pomenutog programa, već svoju tvrdnju zasniva navodno na podacima koje mu je dao Janko Tošković, dalje kaže: »Da je taj program sadržavao i tako važno pitanje za budućnost Crne Gore tj. ujedinjenje sa Srbijom, može se bez rezerve prihvatiti«.[719]) On isto tako dalje tvrdi: »Vešović je pravilno uočio da će na platformi ujedinjenja Crne Gore i Srbije najlakše okupiti narodne mase u jednom dijelu Crne Gore (a pogotovo u njegovim Vasojevićima, koji su bili u većini za ujedinjenje, što se i pokazalo 1918. g.) i da će mu pripasti zasluga da pored vođe ustanka postane i vođa narodnog ujedinjenja«.[720]) Ni ovom prilikom Rakočević nije dao nikakve ubjedljive dokaze da mu se može vjerovati. On i ovu svoju tvrdnju zasniva na ranije pomenutim podacima Toškovića, navodno da su sa njim o pomenutom programu diskutovali ranije imenovani studenti, a zatim se kasnije navodi da su prilikom jednog susreta u Kolašinu, 6. juna 1916. godine, general Vešović i Tošković detaljno: »raspravljali o ustanku i proglasu sa programom koji je trebalo uputiti narodu«.[721]) Ni na ovom mjestu se ništa više ne kaže ni o proglasu ni o programu, niti se bliže govori o njihovoj sadržini. General Vešović je, poslije prvog svjetskog rata, dosta dugo bio živ, pa bi bilo normalno pretpostaviti da je i on ostavio neke pismene tragove o zbivanjima u kojima je on bio glavni

[712]) Velimir Terzić: naziv članka »Istorijski zapisi« — organ Istorijskog instituta NR Crne Gore, knj. IX, broj 1, Cetinje, 1953, 59—60.
[713]) Milan R. Popović: naziv članka, »Istorijski zapisi« — organ Istorijskog instituta NR Crne Gore knj. XIII, broj 1—2, Cetinje, 1957, 326.
[714]) Isto, 328.
[715]) Dr Novica Rakočević: c. d., 301.
[716]) Isto, 304.
[717]) Isto, 305.
[718]) Isto.
[719]) Isto.
[720]) Isto, 305—306.
[721]) Isto, 306.

akter. O tome Rakočević ništa ne kaže. Ako je zaista i postojao program, za koji je on prvo rekao — »kako izgleda, postojao je neki program«, teško je vjerovati da je on mogao biti napisan tako da se na njemu mogu »najlakše okupiti narodne mase u jednom dijelu Crne Gore« što bi, u tako sudbonosnom vremenu, radili sa onim drugim dijelom Crne Gore? Isto tako je teško vjerovati da su već pomenuti studenti pridobili generala Vešovića i raspalili njegove ambicije do te mjere, da je on kalkulisao sa tim »da pored vođe ustanka postane i vođa narodnog ujedinjenja«. Prije svega, mora se pretpostaviti da je Vešoviću bilo prilično jasno — što je u ono vrijeme značilo za Crnu Goru njeno tzv. ujedinjenje sa Srbijom. Koliko mi je poznato, on nije pripadao klubašima, a to i Rakočević potvrđuje, pa se o tome ne bi mogle praviti neke pretpostavke.

Ne, nema mjesta pretpostavkama. Iz spisa sa javnog pretresa, koji je održan »11. i 14. februara 1921. g. u Biogradskom Prvostepenom Sudu protivu đenerala Vešovića, optuženog zbog veleizdaje«,[722]) sigurno se može zaključiti, da on nije »kalkulisao« svojim političkim opredjeljenjem. Izveden na suđenje, na osnovu policijske denuncijacije, zbog toga što nije odobravao na ovakav način izvršeno tzv. narodno ujedinjenje, on u svojoj odbrani na pretresu, koja je iznosila 15 tabaka, a štampana je u izvodu, izlaže oštroj kritici ondašnje poslijeratno stanje u Crnoj Gori, i: »... sistem uprave Crnom Gorom naziva sistemom vršenja zločina nad narodom crnogorskim. Iznoseći paljenje ne pojedinih kuća nego čitavih sela, mnogobrojna ubijanja ne samo ljudi nego i žena i djece, uništavanja sirotinjske imovine, držanja na hiljade Crnogoraca po zatvorima i interniranje crnogorskih familija uzvikuje: ‚Crna Gora pretvorena je u pakao mnogo strašniji od onog Danteovog. Ta ni Dante se nije sjetio, da svojim žrtvama udara spice za nokte i meće mačku pod suknju, kao što se radi u Crnoj Gori. Jednoj su majci udarili špice (oštre drvene šiljke) pod nokte, da kaže, gdje se krije njen sin komita; drugoj su opet metnuli mačku pod suknju, zavezali dolje suknju i udarali po mački i po njoj tražeći opet, da pokaže sina komitu. Nesrećna starica nije pokazala sina, ali je od udaraca i od grebanja razjarene životinje izdahnula. Da, da! pakao je moja domovina, mnogo crnji od onog Danteovog' završuje Vešović«.[723]) U štampanom izvodu njegove odbrane, kao ni u govorima njegovih branitelja, na pomenutom suđenju, nema ni pomena o ma kakvoj njegovoj »platformi ujedinjenja Crne Gore i Srbije«, ili programu o kojemu piše dr Rakočević. Da je tako nešto i slično nastalo uz njegovu saglasnost za vrijeme njegovog hajdukovanja, ako on sam to ne bi htio koristiti u svoju odbranu, sigurno bi to koristili njegovi branitelji. Isto tako u njegovoj vrlo opširnoj biografiji, štampanoj prije četiri decenije, od »otkrića« dr Rakočevića o ovome

[722]) Đeneral Vešović pred sudom«, Štamparija M. Mlađana, Zemun, 5.

[723]) Isto, 38.

nema ni pomena. U njoj ima jedna druga činjenica, koja govori o tome da generalu Vešoviću »ujedinitelji« nijesu mnogo vjerovali. U pomenutoj biografiji se, pored ostalog, navodi da prilikom povratka iz internacije Vešović: »Na putu u Bos. Brodu bi uhvaćen i zatvoren neznajući ni zašto. Uspio je izmoliti da dođe u Beograd Stojanu Protiću predsjedniku vlade te bi oslobođen i postavljen za divizijskog generala i komandanta divizije u Skoplju. Zbog najnedostojnijeg tendencioznog pakovanja, podmetanja i intriga bi penzionisan i zatim zatvoren zajedno sa sinom«.[724])

Na osnovu citiranih tekstova, smatram da se može zaključiti, da je bez osnova teza dr Rakočevića o tome da je Radomir Vešović — za vrijeme svoga hajdukovanja u toku austrougarske okupacije — »kalkulisao« svojim političkim opredjeljenjem.

Isto tako i teza dr Rakočevića da su Vasojevići »bili u većini za ujedinjenje, što se i pokazalo 1918. g.« stoji na staklenim nogama. On ovo samo kaže, a ne dokumentuje. Protiv ovakvog frazeološkog zaključka Rakočevića govori i pisanje Svetozara Tomića, jednog od glavnih »ujedinitelja«, gdje, govoreći o jednom zboru koji je on držao na Andrijevici, 1918. godine, kaže da je s početka obazrivo govorio o režimu kralja Nikole, da ne bi izazvao nepovoljne utiske, ali su prisutni građani ipak počeli da protestuju i da se razilaze, pa zaključuje: »Za nas unioniste lepa pouka i dobra škola. Ostali govornici ne samo što nisu što rđavo govorili o prošlom režimu u Crnoj Gori, no nisu to vreme ni uzimali u usta, a samo smo svi udarili glasom: kako nas je ropstvo ujedinilo i kako ne smemo od kletve naših predaka da se u slobodi razdvajamo«.[725]) Andrijevica je centar jednog dijela Vasojevića, pa je razumljivo da se mora više vjerovati Svetozaru Tomiću, nego dr Novici Rakočeviću, koji se trudi da svojim »naučno-istraživačkim« radom opravda nacionalno porobljavanje crnogorskog naroda od strane velikosrpske buržoazije. U tom cilju on kaže: »Ne ulazeći u to na koji je način taj čin ostvaren, kao ni u njegov karakter i karakter novonastale države, ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom bilo je nužno i istorijski opravdano«.[726]) O »ujedinjenju Crne Gore i Srbije«, krajem 1918. godine, ne može se pisati apstraktno. To je bio konkretan događaj, pa mu se tako mora i prilaziti. Ne tretirati »način« na koji je »taj čin ostvaren, kao ni njegov karakter« što može drugo da znači sem falsifikovanje istorijske istine o njemu?

Ujedinjenje, bez navodnika, koje se vrši u određenoj istorijskoj situaciji, između pojedinih, ili više država, nacija, naroda, kako u prošlosti tako i danas ima za pretpostavku ravnopravne partnere koji se o tome aktu na ravnopravnoj osnovi

[724]) »Crnogorski almanah«, urednik Milija M. Dragović, Subotica, Štamparija Fišer i Kraus, 1929, 27.

[725]) »Zeta«, Podgorica, mart 1939.

[726]) Dr Novica Rakočević: c. d., 461.

dogovaraju. Drugo je pitanje koje snage i u kakvim istorijskim uslovima vode razgovore o ujedinjenju i kakvim su interesima rukovođene, pa zbog toga i nije svako ujedinjenje a priori progresivan akt. No, bez obzira na to, ako ga u datoj istorijskoj situaciji vrše snage koje su gospodareće u društvenim zajednicama — na ravnopravnoj osnovi i u obostranom interesu svih partnera koji se ujedinjavaju, onda se o njemu kao takvom i može govoriti. U protivnom o ujedinjenju se kao takvom ne može govoriti, niti se taj akt tim imenom može nazivati. Njemu treba dati pravo ime, koje odgovara njegovoj sadržini, da se ne bi zamagljivali pojmovi o njegovom karakteru. Sentimentalni razlozi, koliko mi je poznato, nijesu nikada bili odlučujući faktor ni kad je u pitanju ujedinjenje na ravnopravnoj osnovi, a kamoli kad su u pitanju druge forme preko kojih se vrši aneksija teritorije malih i slabo razvijenih zemalja.

Ne bi se moglo prihvatiti opravdanje da sve ovo nije poznato i dr Rakočeviću, ali on i pored toga želi da nas uvjeri, a u tom pravcu je — uglavnom — i čitava njegova knjiga štimovana, da je i onakvo »ujedinjenje Crne Gore i Srbije« bilo nužno i istorijski opravdano«. A to, drugim riječima, znači da je i onakvo »ujedinjenje«, koje je za Crnogorce po svom karakteru značilo nacionalno porobljavanje, bio progresivan »čin«, što je, najblaže rečeno, zabluda. Taj »čin« je bio rezultat borbe pojedinih imperijalističkih sila za svoj uticaj na Balkanu i samim tim, onovremenskim razvojem događaja, uslovljen, ali ne i nužan »i istorijski opravdan«. Jer, to bi u stvari značilo da je nacionalno porobljavanje malih naroda progresivan akt. Rakočeviću je sve ovo nužno da bi što ubjedljivije djelovala njegova nevjerovatna teza, da je postojanje Crne Gore kao države bilo: »... opravdano samo dotle dok je postojala Turska na Balkanu i dok je ona držala teritorije koje su razdvajale Crnu Goru i Srbiju«.[727])

Nema sumnje, ujedinjenje Crne Gore i Srbije, odnosno svih južnoslovenskih naroda, na ravnopravnoj osnovi, bilo bi i jeste u obostranom interesu svih njih. Ali, eksproprijacija nacionalnih prava jednih za račun buržoazije drugih nije ujedinjenje. Drugo je pitanje, da li je u ono vrijeme — krajem 1918. godine — bilo subjektivnih snaga koje bi se borile i izborile za ujedinjenje. Odgovor može biti samo negativan. One su tek kasnije nastale. Zbog svega toga smatram da je »naučno« stanovište dr Novice Rakočevića, po ovom pitanju, anahronizam i u potpunom je raskoraku sa ocjenom Osnivačkog kongresa KP Crne Gore koja glasi: »Takozvano ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom u novembru 1918. godine izvršeno je ne samo protiv volje i raspoloženja crnogorskog naroda, nego i uz pomoć bajoneta srpske vojske, i to na najgrublji način, putem sile i prevare«.[728]) Upoređujući ova dva stava, mora se doći do zaključka,

[727]) Isto.

[728]) Blažo Jovanović: »Izvještaj o političkom radu PK KPJ za Crnu Goru«, Cetinje, 1948, 7.

da Rakočević stoji na dijametralno suprotnim pozicijama. On na svoj način upućuje prijekor velikosrpskoj buržoaziji zašto nije ranije preduzela mjere i prisajedinila Crnu Goru teritoriji Srbije, pošto, kako on kaže, postojanje crnogorske države nije više bilo opravdano. Nema sumnje, Rakočević — pod vidom nauke — pokušava, bez ikakvih dokaza, da revidira gore citiranu ocjenu tvrdeći da je došlo: »... do onoga što je istorijski bilo nužno: do ujedinjenja Crne Gore i Srbije«.[729]) On pokušava na ovaj način da se izbori za svoje prevaziđeno shvatanje, koje opterećuje svijest jednog malog broja velikoškolaca kod nas. Ovom prilikom valja se još jednom podsjetiti na ranije citirani tekst iz kojega se jasno vidi da je prilikom svoga puta u Petrograd, 1914. godine, Nikola Pašić, u svojstvu predsjednika ondašnje srpske vlade, u zvaničnim državnim razgovorima, dao pristanak da ustupi Bugarskoj dio zemljišta zauzetog u balkanskom ratu 1912-13, samo da bi dobio saglasnost carske vlade — da to može kompezirati državnom teritorijom Crne Gore. A to znači da se o sudbini Crne Gore i nacionalnoj slobodi Crnogoraca rešavalo u njihovom odsustvu. Po svemu sudeći, Pašić se nije rukovodio, u konkretnom slučaju, sentimentalnošću, već davnašnjim pretenzijama srpske buržoazije. Nema primjera u istoriji da se neko odricao dijela svoje državne teritorije, samo da bi usrećio narod neke druge zemlje, pa to, sigurno, nije radio ni Pašić. Nikad se porobljavanje ne vrši u interesu porobljenih, već u interesu porobljivača.

Dr Rakočević je vrlo uporan u svome nastojanju da po svaku cijenu dokaže kako je većina Crnogoraca bila na strani onih koji su pripremali tzv. ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, krajem 1918. godine. U tom cilju on i »klubaše», a naročito njihove prvake, proglašava »ujediniteljima« pa u vezi sa ovim kaže: »Vešović je dobro znao da je pridobijanje klubaških prvaka jedino moguće na osnovu programa koji bi zadovoljio njihove osnovne težnje, detronizovanje dinastije Petrovića i proglašenje ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom«.[730]) U potvrdu ovoga stava on samo pominje dvije ličnosti. Jedna od njih je i na djelu pokazala svoje »ujediniteljstvo«, a onu drugu su strijeljale okupatorske vlasti zbog veza sa generalom Vešovićem u pripremi ustanka. Na spisak Rakočevića mogu se staviti još po neki, kao Andrija Radović i slični. Ali najveći broj klubaša i njihovih prvaka borili su se u crnogorskim uslovima za više ustavnih sloboda! Drugo je pitanje što su neki od njih i zbog toga bili osuđivani. Veći broj njih je i glasno izražavao svoju privrženost dinastiji Petrovića. Prisjetimo se slučaja Mihaila Ivanovića, poslije njegovog bjekstva iz tamnice, preko Turske u Beograd, i izjave koju je tom prilikom dao, kao i ocjene Jovana Četkovića o klubaškim prvacima i njihovom društvu sa Pravašima. Interesantno je i Četkovićevo mišljenje o stavu klubaških vođa i njihovom odnosu prema kralju Nikoli. U vezi

[729]) Dr Novica Rakočević: c. d., 461.

[730]) Isto, 306.

sa ovim on kaže: »Karakteristično je da su klubaške vođe još u toku svoje borbe pokazivali znake neke neodređenosti, plašnje i smušenosti. Ne svi, ali dobar dio njih. Još, takoreći, u jeku borbe neki od vođa klubaških počinju da klecaju, i da se, preko jedne ponizne molbenice, ovako obrate onome protiv čijega režima rade: ‚Vaše Kraljevsko Veličanstvo Milostivi Gospodare! Uvrijeđeni do dna duše ničim opravdanom i ni naša osnovanom najvećom i za vjernoga i odanoga Crnogorca najgroznijom klevetom veleizdajnika, koja se već i kroz narod tendenciozno rasprostire — mi dolje potpisati u ime bivše vlade kabineta Andrije Radovića, u ime 37 narodnih poslanika iz kluba Narodne stranke, u ime svoje i onijeg smjelih, časnih, ničim neobrljanih, i sve za sve vjernih i odanih podajnika Vašeg Kraljevskog Visočanstva, iskrenih prijatelja narodnog napretka i ustavnih sloboda, a koji se solidarišu sa patriotskim načelima Narodne stranke, najponiznije podnosimo pred uzvišeni presto sledeći protest'...«[731]) Mada je i ovaj uvodni dio »molbenice« dovoljno jasan, radi još veće jasnoće citiraću i njenu prvu tačku: »Svečano izjavljujemo na prvo mjesto Nj. Kralj. Visočanstvu i uzvišenom Vi Domu, Crnogorcima u državi i izvan nje i u cijelom svijetu, da je deviza naša bila i biće vjernost Vama Gospodaru i Vašem Uzvišenom Domu, moralno i materijalno unapređivanje naroda i države, strogo čuvati naš darovati nam Ustav i ustavne slobode i da je jedino u tome cilju osnovan klub Narodne stranke«.[732]) »Molbenica« se na kraju završava sljedećim: »Trdo uvjereni da se s nama solidarišu naši drugovi potpisujemo se vjerni, odani i ponizni podajnici V. Kr. Visočanstva. U ime bivše Vlade A. Radović; predsjednik Min. savjeta. U ime kluba Narodne stranke Marko Radulović, vojvoda Gavro Vuković, vojvoda Đuro Cerović, Lazo Jović, Mitar Vukčević. Cetinje, 14. aprila 1907 god«.[733]) Citirani tekst iz »molbenice« najreljefnije nam predstavlja osnovne stavove »programa« za koji se zalagala Narodna stranka — klubaši sve do kapitulacije Crne Gore, u januaru 1916. godine. Čak i vlada generala Janka Vukotića, koja je demisionirala krajem decembra 1915. godine, uglavnom se oslanjala na njih i na njihov »program«. Ovo potvrđuje i razgovor koji je u ono vrijeme vođen između Janka Tošković a i Sekula Drljevića, prema opisu Tošković a, koji glasi: »Pri izlasku iz skupštinske sale reče mi ondašnji vođ opozicije u Skupštini Sekula Drljević zlurado: ‚Što oboriste svoju vladu?' — »Mi ćemo i drugu i svaku, koja ovako misli i radi«, odgovorih mu i sa ironijom dodadoh: ‚Sigurno, da ti dođeš s društvom, da usrećite Crnu Goru, kao što ste je do sada usrećili!'...«[734]) I još jedan primjer, iz kojega se jasno vidi koliko je tvrdnja Rakočevića u

[731]) Jovan Četković: »Ujedinitelji Crne Gore i Srbije, Dubrovnik, 1940, 112.

[732]) Isto, 112.

[733]) Isto, 113.

[734]) Janko Tošković: »Istina o kapitulaciji Crne Gore 1916«, Cetinje, 1957, 13.

pogledu političke orijentacije klubaša kao stranke netačna, jeste i skupštinska debata o ekspozeu vlade generala Janka Vukotića, poslije koje je ona i demisionirala. O ovoj debati Tošković kaže: »U ovako teškoj atmosferi stvorenoj u Skupštini za vladu i njene zakulisne planove da bi spasao situaciju, ili da bi izvršio možda dato obećanje kralju i vladi ustanuo je vojvoda Gavro Vuković, klubaš i pretsjednik kluba Skupštine radne većine (ovog skupštinskog zasijedanja nije se taj radni klub poslanika sastajao, kako se redovno ranije sastajao i pretresao sva pitanja dnevnoga reda, prije skupštinske sjednice u plenumu?!), i počeo govor sa riječima: ‚Braćo, mi smo objavili rat Austro-Ugarskoj za spas Srbije, kad je od nje bila napadnuta, sad Srbije nema, ona je pregažena i propala. Spasavajmo našu Crnu Goru, našu krunu i dinastiju'...«[735]) Iz citiranih tekstova se može zaključiti da nije istina, da su klubaši radili na »detronizovanje dinastije Petrovića i proglašenje ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom«, — niti su to, kao što se vidi, bile »njihove osnovne težnje«. Prema citiranom tekstu iz »molbenice« očito je da to nijesu bile ni »osnovne težnje« crnogorskog naroda, jer je, kao što se vidi, klubašima bilo mnogo stalo do toga da se narodu objasni, da oni nijesu veleizdajnici nego vjerni i odani podanici. Sigurno je među njima bilo kako carskoruskih, tako i velikosrpskih agenata. Ranije sam već neke pominjao, pa nema potrebe to ponavljati. No to nije, u suštini, bilo osnovno kad je riječ o njihovoj programskoj orijentaciji. Drugo je pitanje što je kasnije jedan broj njih u emigraciji i internaciji, još u toku rata, kad je već postalo sasvim jasno da saveznici stoje na strani ondašnje srpske vlade i podupiru njenu velikosrpsku politiku, požurio da ugrabi svoje mjesto za budućom trpezom. Još tada neki od njih počinju i javno da sabotiraju, po instrukcijama srpske vlade, sve što se nazivalo crnogorskim imenom i da licitiraju svojim klubaštvom i »ujediniteljstvom«, što im se još u toku rata počelo isplaćivati.

Klubaši, odnosno Narodna stranka, ne predstavljaju nikakav značajan faktor ni u tzv. Velikoj Narodnoj Skupštini u Podgorici, koja je u novembru 1918. godine proglasila bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Njihovi istaknuti prvaci nijesu na nekoj cijeni, bez obzira što su se neki od njih, još odmah, deklarisali kao veliki »ujedinitelji«. U toku skupštinske debate pojedinci su ih napadali zbog njihove odanosti kralju Nikoli.

No konačno sve njih, kao i druge pripadnike crnogorske buržoazije, pa čak i one koji su se, za duži vremenski period, otvoreno borili političkim sredstvima protiv aneksije Crne Gore, srpska buržoazija je i kasnije blagonaklono primala i obezbjeđivala im relativno udoban život, — vjerujući da će na taj način uspjeti i da zagospodari sviješću crnogorskog naroda. Ali, kasnije, praksa nije potvrdila takvo vjerovanje. Crnogorska

[735]) Isto, 12.

buržoazija, koja je — zbog sporog ekonomskog i drugog razvoja Crne Gore — kao klasa bila relativno slabo razvijena, a samim tim i sama zaostala, odigrala je u crnogorskom društvu, konačno reakcionarnu ulogu. Ne samo u ono vrijeme, kad je pothranjivala i sijala shvatanja da Crnogorci u novim uslovima, zbog svojih istorijskih zasluga, treba da budu obnovitelji starog carstva Nemanjića, već i kasnije, kad su sve te iluzije pale u vodu. Ona nije imala dovoljno snage da iskreno zastupa i dosljedno brani nacionalne interese crnogorskog naroda. Zbog svog konzervativizma i kolebljivosti ona je objektivno sabotirala sve ono konstruktivno i novo što je nastajalo u crnogorskom društvu, a samim tim se sve više izolovala od njega. Sve je to stvaralo pogodnu klimu da se iz njenih redova regrutuju razne agenture, od onih proruskih, velikosrpskih, proaustrijskih, do proitalijanskih, koje su u zemlji razbijački djelovale i širile demoralizaciju. Ali i pored svega ovoga, ono što se dogodilo sa Crnom Gorom pri kraju 1918. godine — moglo je da se sprovede u život samo »uz pomoć bajoneta srpske vojske«.

Mislim da sve ovo dovoljno jasno govori kako dr Rakočević »izučava« našu istorijsku prošlost. Nema sumnje, on šverцuje u naše savremene društvene tokove neke prevaziđene velikosrpske teorije. Na kraju pokušava da sve to kamuflira sa dvije posljednje rečenice knjige, od kojih je pretposljednja samo djelimično tačna i glasi: »U ovom velikom ratu crnogorski narod dao je vidan doprinos nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih naroda, premda u novoj državi buržoaskog karaktera nijesu ostvarene narodne težnje«.[736]) Rakočević je i brojkama potkrijepio svoju tezu o tome da je »crnogorski narod dao vidan doprinos« za pobjedu saveznika u prvom svjetskom ratu, a ne »nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih naroda«, jer to, po svojoj suštini, ono nije bilo. Za to Rakočevićevo oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda Tito kaže: »Do takozvanog ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca došlo je 1918. godine pomoću obilne asistencije pobjedničkih srpskih i francuskih trupa . . .«[737]) Tito zatim nastavlja: »Jasno: te vojske su došle da bi obezbijedile velikosrpskoj buržoaziji vladajući položaj, a čitavoj buržoaziji u državi, to jest i domaćoj buržoaziji u tim krajevima, nesmetano pljačkanje radnih masa«.[738]) »U Crnoj Gori i Hrvatskoj došlo je do jakog otpora protiv takvog nacionalnog ujedinjenja, taj otpor bio je u krvi ugušen kako u Crnoj Gori, tako i u Hrvatskoj. Eto, to je bila misija francuskih i srpskih trupa u novopripojenim krajevima«.[739]) A malo dalje Tito kaže: »To je, prema tome, bilo ujedinjenje buržoazije, bez obzira na nacionalnost, s ciljem da se spriječi širenje revolucionarnog pokreta i da se osigura

[736]) Dr Novica Rakočević: c. d., 461.
[737]) Tito: »Politički izvještaj CK KPJ« — V Kongres KPJ — 21—28 jul 1948, Stenografske bilješke, »Kultura«, Beograd, 1949, 20.
[738]) Isto.
[739]) Isto.

dioba pljačke nad radnim narodom grada i sela«.[740]) U daljem tekstu svoga izvještaja Tito ovo tzv. ujedinjenje naziva i: »Aleksandrovo ujedinjenje . . .«[741]) Isto tako ni posljednji dio teksta dr Rakočevića nije adekvatan. Stara Jugoslavija nije bila samo država »buržoaskog karaktera«, već i država nacionalnog porobljavanja. Posljednja rečenica je na mjestu, ali ona u kontekstu knjige djeluje kao paravan. Takođe treba istaći da dr Rakočević nije ponudio nijedan dokaz koji bi mogao da dovede u sumnju ocjene Josipa Broza-Tita o tome kako je nastala kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pri kraju 1918. godine, odnosno stara Jugoslavija, već je, u suštini, prepisao one stare netačnosti koje su nastale poslije 1918, a prije 1941. godine.

U kontekstu sa svim ovim nužno je ukazati i na kontinuitet velikosrpske kampanje zvanične srpske vlade u toku prvog svjetskog rata i u emigraciji; kao i na ulozi koju su u njoj imali tzv. crnogorski emigranti i neke druge ličnosti iz Crne Gore. Svi oni u ovoj kampanji svestrano koriste kapitulaciju Crne Gore i za nju optužuju kralja Nikolu i njegovu vladu, kao ljude koji su izdali stvar saveznika.

Već krajem jula 1916. godine Jovan Đonović i Todor Božović, podnijeli su Nikoli Pašiću: ». . . jedan opširan plan o načinu ujedinjenja, jer kako oni kažu, ‚po opšte srpske interese štetno je trpeti odvojenu Crnu Goru od Srbije, i da Crna Gora, kao i sve druge neoslobođene pokrajine, mora ući u sastav kompaktne Velike Srbije'. Zbog toga ‚ujedinjenje' kažu oni dalje — »odnosno prisajedinjenje bez ikakvih ograda — treba da bude izvedeno sutra, što ranije, čim se dade mogućnost za to. Oni napominju da su svi odgovorni faktori u Evropi za takvo rešenje, pa i Rusija, — jedino može biti problem Italija, zbog njene političke računice' . . .«[742]) Ovaj »plan« dovoljno jasno govori o tome, da vuk dlaku mijenja, ali ćud nikad.

Kao što se vidi, Đonović i Božović nastavljaju svoju dvorbu srpskoj buržoaziji. Sa njima se u tome utrkuje još jedna crnogorska grupa sa Krfa. Početkom avgusta iste godine dr. Mih. Vukčević, Puniša Račić i Smail Ferović pišu Nikoli Pašiću i predlažu mjere: ». . . koje bi trebalo preduzeti prilikom oslobođenja Crne Gore. Oni kažu ‚Iako je ogromna većina naroda u Crnoj Gori za ideju ujedinjenja . . . bilo bi vrlo opasno kad bi kralj Nikola ili njegovi agenti uspjeli da u Crnu Goru uđu pre nego ljudi koji su za ujedinjenje. Srbija treba preduzeti sve mjere da prvi u Crnu Goru uđu članovi jedne naročite organizacije, koju treba prvenstveno stvoriti od Crnogoraca koji se nalaze u srpskoj vojsci, na frontu ili u pozadini'. Ti ljudi, prema ovom predlogu, treba da se pojave kao mirni propagatori ideje ujedinjenja, a ako se u Crnoj Gori pojave kralj Nikola i njegovi agenti, onda treba vojnički djelovati, kako bi se onemogućio kraljev povratak ili se pak uhapsio i internirao. Ova ekspedi-

[740]) Isto.
[741]) Isto, 21.
[742]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 301.

cija treba da je samostalna i da stoji direktno u vezi sa srpskom vladom. Poslije toga, treba uputiti u Crnu Goru srpske trupe ali ne one koje su se povlačile preko Crne Gore i čiji su oficiri zagriženi mržnjom prema Crnoj Gori!«[743]) Smatram da je tačna konstatacija ove grupe sa Krfa, da je i u ono vrijeme bila »ogromna većina naroda u Crnoj Gori za ideju ujedinjenja«, za ravnopravno ujedinjenje svih naroda današnje Jugoslavije, ali ne za prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, zašto su se oni borili sa svojom sabraćom Đonovićem i Božovićem, u čemu su kasnije i uspjeli zahvaljujući srpskim trupama i trupama sila antante. S druge strane Pašić preduzima sve mjere da minira ono što preduzima crnogorska vlada i kralj Nikola, i ubacuje svoje ljude u neposrednu kraljevu okolinu. Već u maju 1916. godine predsjednik crnogorske vlade u emigraciji postaje stari prijatelj Maksimova, Andrija Radović. Njegova vlada je, sigurno po instrukcijama Pašića, podnijela kralju Nikoli: »... predlog za pregovore sa srbijanskom vladom o uslovima ujedinjenja Srbije i Crne Gore nakon savezničke pobjede i oslobođenja zemlje. Kralj je načelno prihvatio taj predlog, ali nije pristao da pregovore vodi vlada, nego on lično, kako bi osigurao interese svoje dinastije. Zbog toga je vlada, inače i do tada u uskim vezama sa Pašićevom vladom, dala ostavku (4. I 1917) i Radović je krajem marta 1917. osnovao Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, koji je subvencioniran od srpskog Ministarstva spoljnih poslova i ustvari bio njegov organ u Pašićevim velikosrpskim planovima u odnosu na Crnu Goru«.[744])

Sredstva se u borbi nijesu birala: »Poslije Radovićeve ostavke srpska vlada je preduzela sve mjere da se ni jedna uglednija ličnost ne primi sastavljanja crnogorske vlade. Tako je vojvodi Simu Popoviću, koga je kralj pozvao da sastavi vladu, bilo poručeno da ponudu odbije, pa će mu srpska vlada obezbijediti život sa porodicom. Popović je prihvatio, obećavši da će odbiti ovu kraljevu ponudu i da neće pristati da uđe u ma kakvu kombinaciju«.[745]) Isto tako ni L. Vojnović nije pristao da se primi toga zadatka. U to vrijeme i Andrija Radović je obećao srpskom poslaniku u Parizu: »... da će svim silama raditi na tome da se nijedan ugledniji Crnogorac ne primi da sastavi vladu i da će im obećavati materijalna sredstva, ako budu ugroženi. On pri tom predlaže da se srestva u ovu svrhu ne daju tako da se vidi da ih daje Srbija, nego kao da ih daju saveznici. U tom cilju on je s mnogo muke uspio da P. Vučkovića odvrati da ne sastavni vladu«.[746]) Ali: »Na kraju je kralj Nikola ipak uspio u poduhvatu, pa je dekretom od 4/17. I 1917. god. za predsjednika vlade odredio Mila Matanovića, brigadira,

[743]) Isto, 302.
[744]) »Enciklopedija Jugoslavije«, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, sv. 2, 424.
[745]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 163.
[745]) Isto, 162—164.
[746]) Isto, 163.

a za ministre Milutina Tomanovića i Stanišu Ilića«.[747]) Iz dokumenata se može zaključiti da je vlada radila da popravi poljuljani položaj kralja Nikole i da uvjeri saveznike u svoju odanost. U ovom pravcu se naročito radilo u Engleskoj i SAD. S obzirom na stvorenu situaciju u emigraciji, svaka vlada kralja Nikole: »... i pored toga što radi na učvršćenju pozicija kralja Nikole, ističe u svom programu zahtjev za ujedinjenje Srba. Naročito od kada se pojavio Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, koji pretenduje na to da se predstavi kao jedini i isključivi pobornik i predstavnik ujedinjenja«.[748]) Početkom maja iste godine i vlada Matanovića je došla u sukob sa kraljem Nikolom po pitanju note u kojoj je trebalo istaći: »... da je kraljevska Crnogorska vlada zakoniti čuvar političke zasebnosti Crne Gore«.[749]) Na ovom pitanju je na kraju i ova vlada podnijela ostavku, motivišući je, naravno, i drugim neslaganjima. Treba napomenuti da je srpska vlada: »... bila u vezi sa Matanovićem i drugim ministrima, pa je insistirala da Matanović istraje u svojoj odluci da podnese ostavku, obećavajući im da će biti primljeni od srpske vlade i da će primati svoje ministarske plate. U isto vrijeme Pašić je insistirao da se Matanović solidariše s Ilićem, jer je predlog za realnu uniju bespredmetan«.[750]) Da se ispuni ovaj zahtjev Pašića bio je zadužen srpski otpravnik poslova T. Popović, koji je na kraju mogao da javi: »Postignut maksimum kod Matanovića, jer nikakva obećanja nisam štedeo da bi usvojio zahtjev Ilića«.[751]) Poslije ostavke: »Matanović i njegovi ministri našli su se na platnom spisku Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje«.[752]) Nova Vlada Evgenija Popovića koji je bio »dugogodišnji crnogorski generalni konzul u Rimu, inače italijanofil«,[753]) izražava u svome programu zahvalnost saveznicima i kaže da će ona: »... nastojati prije svega, da se pod njihovom zaštitom što prije oslobodi ispod tuđinskog jarma naša draga Crna Gora, koja je prinijela nebrojne žrtve za ostvaranje srpske zavjetne misli«.[754]) Pored svoga ograničenog ugleda i teških prilika u kojima se nalazila, vlada Evgenija Popovića nije zaboravila da u svome programu zapiše, da: »Ona neće gubiti iz vida ni krajeve i mjesta na koja Crna Gora ima istorijska prava, a bez kojih naša otadžbina nebi mogla živjeti niti se pravilno razvijati, — krajeve, u kojima su i u najskorijoj prošlosti ostale kosturnice crnogorskih vitezova«.[755]) Po ovoj zamisli napravljena je i karta Crne Gore, koju je početkom 1918. godine donio u London ministar N. Hajduković. Prema njoj Crna Gora je reflektirala na teri-

[747])Isto, 164.
[748]) Isto, 165—166.
[749]) Isto, 166.
[750]) Isto, 167.
[751]) Isto.
[752]) Isto.
[753]) Isto.
[754]) Isto, 168.
[755]) Isto.

toriju: »... od Drima do Neretve i Drine«.[756]) Između ostalog, Hajduković je, ovom prilikom: »... izjavio da ako bi došlo do zajedničke države, onda bi na njenom čelu trebali da budu Petrovići«.[757]) Niz tekstova koje sam citirao dovoljno jasno govore o moralnom liku dijela crnogorske buržoazije koji se za vrijeme prvog svjetskog rata nalazio u emigraciji i tamo unovčavao svoje tzv. ujediniteljstvo, prodajući se predstavnicima srpske buržoazije i tim putem vršili izdaju nacije iz koje potiču. Za interese crnogorske nacije nije se naročito zalagao ni onaj drugi dio, koji se okupljao oko kralja Nikole, a do pred sam kraj rata je — sa svojih pozicija — takođe govorio o ostvarenju »srpske zavjetne misli«. Međutim, kako se bližio kraj rata tako je ovome dijelu crnogorske buržoazije postajalo sve jasnije koliko su bile besmislene dotadašnje pretenzije i političke koncepcije — — njene i kralja Nikole, kao i da je nastupila opasnost za crnogorsku nacionalnu slobodu i državu, a samim tim i za očuvanje njihovih pozicija kao vladajuće klase. Rezultat ove spoznaje očituje se, pored ostalog, i u izjavi najmlađeg sina kralja Nikole, Petra, koja je objavljena krajem maja 1918. godine u »Tribuni« Dr Dimitrije-Dimo Vujović piše u toj izjavi: »U vezi sa ujedinjenjem Crne Gore i Srbije, ističe inidividualnost Crne Gore, njenu posebnu narodnost, za čije se ideale i ovaj rat vodi«.[758]) Jedno vrijeme u toku 1918. godine, kod izvjesnog broja saveznika raste ugled kralja Nikole i njegove vlade. Engleska odlikuje predsjednika crnogorske vlade, a Italija sve ministre. Ovo daje povoda kralju Nikoli da, uz čestitke odlikovanja svome predsjedniku vlade, izloži i svoj stav. U vezi sa ovim dr Dimitrije-Dimo Vujović kaže: »Valja skrenuti pažnju na neke okolnosti u vezi s ovim pismom. Kralj Nikola u njemu nigdje ne spominje Srpstvo i njegovo jedinstvo, on govori o Jugoslovenstvu i njegovom ujedinjenju. Ali on ništa ne govori kakvo bi bilo to jedinstvo, ta »velika jugoslovenska zajednica«. Istina, on ističe: ‚da isključivo narod ima pravo raspolagati svojom sudbinom'. Ovaj, inače jedino ispravan stav, imao je u rukama kralja Nikole drugi sadržaj i cilj: oduzeti pravo Crnogorskom odboru za narodno ujedinjenje da u ime naroda pravi razne aranžmane, ali ne zato da bi se to pravo dalo narodu, već da bi se zadržalo za dinastiju«.[759]) Smatram da je nužno prići analizi citiranog teksta, da bi bilo jasnije opredjeljenje njegovog autora. Tačno je, da kralj Nikola u predmetnom pismu »ne spominje Srpstvo i njegovo jedinstvo«. Biće da je o pitanju načina ujedinjenja promijenio svoje davnašnje mišljenje, po kome je prvo trebalo ujediniti »srpstvo«, pa da se pod njegovim uplivom stvara jugoslovenska zajednica. Takav prilaz jugoslovenskom jedinstvu ni njemu nije više odgovarao, a naravno da nije nikad Crnoj Gori kao državi, niti Crnogorcima kao nacionalnoj zaje-

[756]) Isto, 172.
[757]) Isto.
[758]) Isto, 173.
[759]) Isto, 174.

dnici. Ali taj novi stav kralja Nikole ništa ne gubi na svome značaju zbog toga što se njegovim zastupnikom smatra kralj Nikola. Nije bitno ko predlaže, već je bitno što predlaže. Autor citiranog teksta nije dosljedan. On ističe da je »jedino ispravan stav«, »da isključivo narod ima pravo raspolagati svojom sudbinom«, ali zbog toga što taj predlog dolazi od kralja Nikole, on tvrdi da je u njegovim rukama imao »drugi sadržaj i cilj«. No i ovaj relativno uopšteni stav, po mome mišljenju, bio je progresivniji kad je u pitanju stvaranje jugoslovenske zajednice u kojoj »isključivo narod ima pravo raspolagati svojom sudbinom« nego slijediti velikosrpsku politiku, zvanične srpske vlade i njene ekspoziture — Crnogorskog odbora za tzv. narodno ujedinjenje, bez obzira što je to bio predlog kralja Nikole, koji u ono vrijeme nije dobio podršku. Ako je ovaj stav kralja Nikole »inače jedino ispravan«, kako i sam autor citiranog teksta tvrdi, onda nije mogao imati drugi sadržaj izuzev onoga kako ga je sam kral Nikola — u oktobru 1918. godine — formulisao i objavio. A on glasi: »Braćo, sa najvećim zanosom, radošću i oduševljenjem danas svečano izjavljujem da želim — a uvjeren sam da istu želju ima i sav moj vjerni narod u Crnoj Gori — da i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije, da časno uđe u Jugoslovensku zajednicu, kao što je časno i do kraja za nju ratovala i stradala. Želim, da se složimo i bratski uredimo u Jugoslovensku konfederaciju, u kojoj će svak sačuvati svoja prava, svoju vjeru uredbe i običaje, i u kojoj niko neće smjeti nametati prvjenstvo, već svi da budemo jednaki u čednim njedrima majke Jugoslavije, da svak bratski i složno radi na njenom napretku i veličini u društvu slobodnih i prosvijećenih naroda«.[760]) Izgleda da je razvoj događaja presudno uticao, da kralj Nikola — za svega nekoliko mjeseci — značajno evoluira po pitanju uređenja buduće jugoslovenske zajednice. Ovaj njegov stav imao je sigurno i cilj da onemogući djelatnost »Crnogorskog odbora« za tzv. narodno ujedinjenje, što je bilo, po mome mišljenju, sa nacionalnog i državno-pravnog stanovišta opravdano. Njega narod crnogorski nije birao, niti kroz oružanu borbu opunomoćio; jednostavno je imenovan od zvanične srpske vlade i ona ga je finansirala, pa on nije imao legitimaciju da predstavlja crnogorski narod. Konfederacija, kakvu je predlagao kralj Nikola, imala je za cilj i da spasi položaj dinastije Petrovića u Crnoj Gori. Ali danas o tome nagađati, što bi bilo da je došlo do realizacije ove koncepcije, svakako je jalov posao. Ni ovom prilikom kralj Nikola nije direktno isticao crnogorsko nacionalno biće, već je o ravnopravnom položaju Crnogoraca u budućoj zajednici govorio više sa stanovišta državnog statusa Crne Gore. Pa ipak, zalažući se »svi da budemo jednaki«, u zajednici »u kojoj će svak sačuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbe i običaje, i u kojoj niko neće smjeti nametati prvijenstvo«, »već da budemo svi jednaki«, — objektivno isticao nacionalna prava Crnogoraca,

[760]) Isto, 176.

jer stvarno govori o ravnopravnosti više nacionalnih cjelina u budućoj Jugoslaviji. Kako je crnogorska država bila garant nacionalne slobode Crnogoraca, ona je kao državni subjekt u zamišljenoj konfederaciji trebalo da produži tu svoju funkciju. Uostalom, on je crnogorsku posebnost najčešće isticao, u mnogobrojnim njenim vidovima, pa čak i kad je Crnogorce »uzdizao« na pijedestal »cvijeta srpstva«, tako da Crnu Goru nikad nije tretirao kao puki regionalno-državni subjekt »jednog dijela srpskog naroda«. A njegovo »srbovanje« je, nadam se, već objašnjeno u dosadašnjem izlaganju.

Po strani ove borbe nijesu ostali ni Crnogorci koji su se nalazili na radu u SAD. Republikansko i socijalističko opredjeljenje jednog dijela njih stvaralo je teškoće agitatorima tzv. Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, koji su čitav problem svodili na dinastičko pitanje. U vezi sa ovim, predstavnik »Odbora« Miloš Ivanović, piše: »Sve je zaraženo mržnjom na srpske oficire a pri tome duh republikanski provejava kod svih i za rad na ujedinjenju stavljaju uslov glup i neizvodljiv. Hoće bez dinastije i traže garanciju«.[761]) On i kasnije izvještava da je »cio naš elemenat, gotovo, razoren i zapojen socijalizmom i naročito Hrvati i dobar dio Crnogoraca i Banaćana«.[762]) O snazi ovog uticaja govori i jedan izvještaj koji je iz SAD upućen Andriji Radoviću, u vezi dolaska crnogorskog poslanika, u avgustu 1918. godine, u Vašington, u kojemu se govori o postupku njihove organizacije iz mjesta Siatl, u državi Vašington, koja je poslala »ovih dana američkoj vladi protest protiv dolaska Nikolinog poslanika, ali je u tom protestu tražila republiku za nas«.[763]) Isto tako i kralj Nikola i njegova vlada preduzimali su mjere kod vlasti SAD, u cilju onemogućavanja svojih protivnika, optužujući ih »kao anarhiste, zbog čega su delegati odbora u početku imali teškoće u svome radu«.[764])

Moram istaći da prema nekim izvještajima Miloša Ivanovića i drugih koje sam već citirao, dokumentima u knjizi dr Vujovića, kao i prema nekim drugim izvorima, ne može se prihvatiti Vujovićeva kruta podjela Crnogoraca u SAD na pristalice kralja Nikole i one druge tzv. Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje. Tamo postoji i treća grupacija koja je u ono vrijeme bila na progresivnim pozicijama republikanizma, tj. kod koje »duh republikanski provjerava«, a naš je »elemenat, gotovo razoren i zapojen socijalizmom«. Čak su i neke organizacije »ujedinitelja«, kao što se vidi, tražile »republiku za nas«. Sam dr D. Vujović iznosi mnoge podatke koji pobijaju njegovu ovakvu podjelu, pa kaže i ovo: »Poslije formiranja odbora u Njujorku, Ivanović je u pratnji Vukmirovića i Bogdanovića krenuo na put po crnogorskim kolonijama da i tamo formira odbore. Ali taj posao nije išao glatko, naročito ne u Detroitu.

[761]) Isto, 252.
[762]) Isto.
[763]) Isto.
[764]) Isto.

Ovdje su pristalice kralja Nikole, kao što je rečeno, bile najjače, pa su tu izdavale i list preko koga su održavale vezu sa oko 350 ljudi iz pojedinih crnogorskih kolonija. Zbog toga su srpske vlasti i Crnogorski odbor željeli da razbiju ovo uporište kralja Nikole. Prvi cilj bio je ukidanje »Crnogorskog glasnika«, koji im je nanosio mnoge štete. Radović je poručivao da se koristi i novac, kako bi ovaj list bio ukinut«.[765]) Program ljudi koji su se okupljali oko »Crnogorskog glasnika« može se naslutiti po članku koji je u njemu objavljen, u junu 1917. godine, pod naslovom »Jugoslaviju ili Veliku Srbiju«, u kojemu, između ostalog, piše: »Zašto ne ukloniti i jednu i drugu (dinastiju) ispred tako velikih narodnih interesa i ostaviti narodu na volju nek sâm bira vođu, kao što to rade Sjedinjene Države, Francuska, Švajcarska i druge, pa umjesto da se ta država nazove Velika Srbija«, da se zove »Jugoslovenska Republika«? Uvjereni smo da bi Crna Gora prva pozdravila takvo sjedinjenje.

Mi bi htjeli da se to sjedinjenje izvrši onako, kako bi interesi sviju grana jugoslovenskog stabla ostali nepovrijeđeni«.[766]) Ove ljude, po svemu sudeći, ne možemo trpati ni u jedan ni u drugi tabor. Drugo je pitanje što su delegati »Crnogorskog odbora« sve one koji se nijesu s njima slagali svrstavali u pristalice kralja Nikole, ali se tome ne smije nasijedati, jer oni, svojim izvještajima, sami sebe demantuju. Najsigurnije je svjedočanstvo o njihovoj orijentaciji »Crnogorski glasnik«, oko kojega su se okupljali, a ne ono što o njima pišu delegati »Crnogorskog odbora«.

Postoji više dokaza, koji govore o tome da ovaj tzv. Crnogorski odbor nije bio na cijeni kod svih onih koji su bliže bili upoznati sa njegovim radom. Dr D. Vujović piše o tome, na primjer: »Ali ono što je najviše odbijalo ljude, bio je program odbora i propaganda koja se nije ograničavala samo na napadanje i optuživanje kralja Nikole i njegove familije, već je klevetala Crnu Goru i Crnogorce. Ovo je vodilo do toga da su ljudi, koji su mu već bili pristupili, napuštali pokret«.[767]) Tako: »Jedan od bivših pristalica odbora piše Radoviću da pokret napušta zato što se uvjerio da Radovićeva akcija nije inspirisana interesima naroda, već jedne kamarile — srpskog dvora. ‚Cijela Vaša akcija g. Radoviću' — kaže on — ne vodi se oko ujedinjenja naroda, nego oko rivaliteta dinastija, od kojih ste jednu služili juče, drugu služite danas.' Nu, Vi možete služiti koga hoćete, to je vaša stvar, ali ono što obilježavate kao akciju crnogorskog naroda, koji sa Vama nema ništa zajedničko ni po karakteru ni po idealima.' ... ‚Dok ste vi za ujedinjenje sa jednom kamarilom, sa jednom militarističkom kastom, koja Vas obilato nagrađuje za Vaš ‚patriotizam' i ‚ideje', dotle je crnogorski narod za ujedinjenje sa ostalim djelovima Jugoslovena gdje će svačija

[765]) Isto, 253.
[766]) »Crnogorski glasnik«, br. 3, Detroit, 15. jun 1917, s. 1—2, članak »Jugoslaviju ili Veliku Srbiju«.
[767]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c., 277.

prava biti poštovana, a ne za ujedinjenje gdje bi crnogorski narod dobijao svoje političke slobode preko Vas kao neku milostinju«.[768]) Ovakvih i sličnih neslaganja sa politikom koju je vodio Andrija Radović i njegov odbor ima više, koji su kao i ovaj u suštini principijelne prirode. Ali ima i onih drugih koji se u krajnjoj liniji slažu sa Radovićem, ali kritikuju njega i odbor zbog neumješnosti u radu, neozbiljnosti, bezobzirnosti, nedemokratičnosti, trvenja, ambicija i slično. Tako i grupa Crnogoraca kojoj je stajao na čelu Svetozar Tomić, šef crnogorskog odsjeka u Ministarstvu spoljnih poslova kraljevine Srbije: ... oštro kritikuje Crnogorski odbor i A. Radovića koji treba ‚da radi po instrukcijama iz minisarstva, da se ništa ne uredi bez dogovora sa g. ministrom inostranih dela'. Citira pisma J. Đuraškovića i M. Vukčevića, u kojima se kritikuje rad odbora, pa optužuje Radovića za autokratizam i kaže da zbog svega toga odboru niko ne prilazi«.[769]) Svi ovi pojedinci i grupe Crnogoraca, koji se nalaze na velikosrpskim pozicijama, a međusobno se svađaju i optužuju, nastoje da za svoje stavove pridobijaju Pašića. Da bi obezbijedila i konkretno sprovođenje u život svojih velikosrpskih planova u Crnoj Gori, ondašnja srpska vlada i Vrhovna komanda je preduzela niz mjera. Za njih je pitanje oslobođenja Crne Gore »politički, a ne vojnički problem«,[780]) pa zato već u septembru 1918. godine Pašić, depešom stavlja u zadatak svojim područnim organima: »Ne gubite ni časa iz vida da treba spremiti što brže jedno odeljenje dobrovoljaca sastavljeno od Crnogoraca, koji su na našem frontu i dodati im jedno od Jugoslovena te da prodiru u Crnu Goru i podižu narod, oteraju slaba odeljenja Austro-ugara i proglase sjedinjenje Srbije sa Crnom Gorom i izaberu privremenu upravu. Treba preduhitriti i Talijane, koji tako isto spremaju se da uđu u Crnu Goru, i u ime kralja Nikole uzmu upravu nad zemljom«.[771]) Na osnovu postavljenih zadataka od strane Pašića i naređenja ministra vojnog: » ... pristupilo se formiranju odreda za Crnu Goru i preduzeti su potrebni koraci da se ovom odredu dadu odriješene ruke i da bude direktno pod srpskom Vrhovnom komandom. U vezi sa tim, Protić piše srpskom poslaniku u Parizu sljedeće:

»Molim učinite korak kod Francuske vlade da nam se prema Crnoj Gori i Albaniji ostave što više slobodne ruke i da nas u tome radu, koji je više politički nego vojnički, general Depere što energičnije pomaže: general Vasić, komanduje ekspedicijom prema Crnoj Gori da zavisi od naše Vrhovne komande«.[772])

Mislim da citirani tekstovi, čak i kad bismo ih posmatrali izolovano od svih drugih dokumenata i akcija koje je ranije

[768]) Isto, 277—278.
[769]) Isto, 280—281.
[770]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 303.
[771]) Isto.
[772]) Isto.

preduzimala ondašnja srpska vlada, bacaju dovoljno svijetla na konkretne mjere koje su preduzimane da bi se ostvarilo tzv. ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Uspjeh ovih mjera je bio obezbijeđen: »Francuska vlada je blagonaklono gledala na sve ove planove srpske vlade. Tako je na zahtjev srpske vlade, a i na zahtjev Vrhovnog komandanta savezničke vojske, zabranila kralju Nikoli dolazak u Crnu Goru«.[773]) To je bilo od velikog značaja za uspjeh vojničkog poduhvata srpskih i francuskih trupa, ne samo u Crnoj Gori već i šire. Svi planovi prema Crnoj Gori držati su u tajnosti: »i od samih Crnogoraca, koliko je to moguće«.[774]) A da bi se čitav pohod kamuflirao: »Odred koji je određen za Crnu Goru i Sjevernu Albaniju nazvat je »Skadarske trupe«, a imao je rang divizije«.[775]) Ovaj »Odred« je kasnije mjesto naziva »Skadarske trupe« preimenovan u »Jadranske trupe«. Pored javnih uputstava i naređenja postojala su i ona druga: » ... tajna naređenja i instrukcije, koje su dobili Sv. Tomić, Janko Spasojević, P. Kosović i drugi Crnogorci. A i sam komandant Skadarskih trupa puk. Drag. Milutinović (General Vasić je odbio da primi komandu Skadarskih trupa) primio je sasvim druge instrukcije. On lično, u svojim zabilješkama, kaže da ga je pred odlazak na novu dužnost primio regent Aleksandar i rekao mu: »Vama je osiguran čin generalski, jer ste to i ranije zaslužili. Pri radu u Crnoj Gori nemojte biti meka srca, kralju Nikoli treba zabraniti dolazak u Crnu Goru po svaku cenu, pa ma upotrebili i krajnja sredstva«.[776]) Srpskim trupama bile su priključene » ... i neke francuske jedinice, i to: 58 lovački bataljon, dvije brdske baterije i 1 eskadron konjice«.[777])

Takođe su bile preduzete sve mjere da se »Skadarskim trupama« na putu za Crnu Goru što prije priključe crnogorski političari, koji su bili za bezuslovno ujedinjenje sa Srbijom«.[778]) Svetozar Tomić je imenovan za prestavnika srpske vlade; on je inače bio »šef Crnogorskog odsjeka u Ministarstvu spoljnih poslova«[779]) vlade Srbije. Tomiću su »data posebna upustva i naređeno mu je da bude u samostalnoj direktnoj prepisci sa srpskom vladom«.[780]) Isto tako: »U Crnu Goru je bio upućen i Janko Spasojević, član Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, sa istim instrukcijama kao i Tomić«.[781]) Iz niza tekstova koje sam već citirao dâ se zaključiti, da ondašnji srpski zvanični organi stalno gaje nepovjerenje i prema onim Crnogorcima koji su njima bili najodaniji, pa svoju akciju prema Crnoj Gori istovremeno usmjeravaju preko više njih odvojeno. Oni stalno odbijaju predloge za formiranje specijalnih crnogorskih vojnih je-

[773]) Isto.
[774]) Isto, 304.
[775]) Isto.
[776]) Isto, 306—307.
[777]) Isto, 304.
[778]) Isto.
[779]) Isto, 305.
[780]) Isto.
[781]) Isto.

dinica, bez obzira što su one trebale da dejstvuju u sastavu srpske vojske. Postoje dvije verzije o tome kad su stigle savezničke i srpske trupe u Crnu Goru: da li poslije njenog oslobođenja ili u toku. Po onoj koja je, reklo bi se, nastala prva, kaže se: Crna Gora je »... oslobođena u toku oktobra 1918, prije nego što je saveznička vojska stigla na njenu teritoriju. Krajem oktobra jedan bataljon srpske vojske stigao je u Crnu Goru. Odmah su u raznim krajevima počeli da se osnivaju odbori i vijeća, koji su sebi prisvojili pravo, da u ime naroda rade na prisajedinjenju Crne Gore Srbiji«.[782]) Po drugoj: »Borbe oko Podgorice vođene su 17. i 18. oktobra. (...) U ovim borbama je osim 5 bataljona Crnogoraca, koji su listom ustali na oružje, učestvovala i desna kolona 2 jugoslovenskog puka, koja je ovdje imala 10 ranjenih vojnika, a Crnogoraca je bilo nekoliko mrtvih i ranjenih. (...) Ovo je bio prvi i jedini kontakt srpskih, odnosno jugoslovenskih trupa, sa neprijateljom u Crnoj Gori«.[783]) Ove trupe, po mome mišljenju, ne mogu se zvati jugoslovenskim, bez obzira na njihov konkretni nacionalni sastav. One su bile u sastavu srpske vojske, nosile sva njena spoljna obilježja i izvršavale naređenja njenih štabova i komandi. A također i bile krajnji izvršioci vlikosrpske politike, bez obzira što su pojedinci o njoj mislili.

U danima oslobođenja Crne Gore od austro-ugarske okupacije, na njenu teritoriju stižu i određene snage srpskih četnika pod komandom Koste Pećanca. — »Jedan odred ovih četnika, pod komandom profesora Radovića, poslije manjih borbi zauzeo je Nikšić 20. oktobra 1918. U Nikšiću se predalo 86 oficira i preko 3.000 vojnika, a zaplijenjeno je mnogo mitraljeza i drugog materijala«.[784])

O aktivnosti crnogorskih komita dr Vujović piše: »U svemu ovome značajnu su ulogu igrali i crnogorski komiti, koji su neprijatelju zadavali dosta brige tokom čitave okupacije. Neki od njih su se pridružili četničkim odredima Koste Pećanca i u njihovom sastavu učestvovali u gonjenju austro-ugarske vojske. Neke grupe su samostalno otišle u pravcu Primorja i tamo napadale neprijateljsku vojsku, ometajući joj odstupnicu i upadajući u gradove poslije povlačenja neprijatelja, gdje su postavljali vlasti i sl.«[785])

U Metohiji je od Crnogoraca koji su se nalazili u komandi Skadarskih, odnosno Jadranskih trupa formiran tzv. Centralni izvršni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore, u kome su bili Sv. Tomić, Petar Kosović, Janko Spasojević i Milosav Raičević«.[786]) — »Ali sistematski i organizovani rad na ujedinjenju nastupa poslije dolaska srpskih trupa i članova Centralnog izvršnog odbora za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Za takvu aktivnost bio je i pogodan momenat, jer je poslije duge i teške okupacije došla sloboda, pa je narod s oduševljenjem dočekivao srpsku vojsku. Tu činjenicu konstatuje komandant Skadarskih trupa u svakom svom izvještaju, koje je slao od Peći pa do Cetinja«.[787]) Da bi se ovo raspoloženje podržavalo nijesu se štedjela obećanja. Između ostalih, komandant odreda iz II tzv. jugoslovenskog puka »... prilikom stupanja na crnogorsko tlo kaže: »Srpska vrhovna komanda javlja da će činovnicima izdavati plate, da će se svakome stečena prava priznavati i osigurati, a narodu će izdati pomoć u žitu i prvim potrebama, koje će biti iskrcane u Baru«.[788]) Za pridobijanje ljudi za tzv. ujedinjenje Srbije i Crne Gore, po svemu sudeći, igrao je određenu ulogu i novac. Jedan dan prije zakazanog zbora u Andrijevici, o kojemu je ranije bilo riječi, 22. oktobra, tamo je stigao i: »Janko Spasojević, koji je nosio i jednu veću svotu novca (200.000 din.) za propagandne svrhe. Taj novac mu je dat po Pašićevom naređenju, koje je uputio iz Pariza Protiću«.[789]) U pomenutom naređenju Pašić kaže i sljedeće: »Bilo bi tako isto dobro da se pošalje tamo — mislim u Crnu Goru — što više hrane i ostalih potreba pre nego što bi to ko drugi učinio«.[790]) Kako je trošen ovaj novac to je samo znao Janko Spasojević. Ovo tvrdi u svojim zabilješkama general Milutinović[791]) O uspjesima u radu Spasojević je direktno obavijestio Pašića, 25. oktobra 1918. godine. Spasojević tom prilikom: »Naglašava da se u staroj Crnoj Gori osjeća aktivnost pristalica kralja Nikole. Osim toga, tražio je hitno avionom, milion franaka, radi uspješnog rada«.[792]) Pristalice tzv. ujedinjenja po raznim mjestima Crne Gore izdaju proglase narodu. Među njima se naročito izdvaja onaj koji je izdala omladina na Cetinju. U njemu je u prvom planu »... optužba za izdaju u ratu rukovodećih faktora crnogorske države«.[793])

Svetozar Tomić i članovi njegovog odbora čuvali su se ovakvih optužbi. Biće da je njihov inspirator bio srpski major Nikolić, koji se onih dana nalazio na Cetinju. U vezi sa kapitulacijom Crne Gore u prvom svjetskom ratu i optužbama koje su tim povodom iznošene protivu ondašnje crnogorske vlade i kralja Nikole na pretresu đeneralu Vešoviću, o kojemu je već bilo riječi, njegov branitelj Ž. Topalović je, u svome govoru, pored ostalog, istakao i sljedeće: »Istorija će docnije utvrditi i tu istinu, da su za vreme ostupanja ka Albaniji komandanti armija: vojvoda Mišić, vojvoda Stepanović, vojvoda Bojović i đeneral Šturm izgubili nekoliko dana većajući, da li da kapituliraju ili da izvrše zapovest, koja im je izdata za ostupanje. Za

[782]) »Enciklopedija Jugoslavije«, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, sv. 2, 424.
[783]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 309.
[784]) Isto, 309—310.
[785]) Isto, 310.
[786]) Isto, 311.
[787]) Isto, 312.
[788]) Isto.
[789]) Isto, 313.
[790]) Isto.
[791]) Isto.
[792]) Isto, 314.
[793]) Isto, 315.

to vreme vojnici su pojeli i poslednje ostatke svoje hrane. Vojvoda Mišić je bio za kapitulaciju što se videlo i po izvesnim naredbama za grupisanje njegovih trupa po dolini Ibra.

Ali sve je to moralo biti predano zaboravu, bar u smislu lične krivične odgovornosti, pred ogromnim istorijskim zadatkom koji je izvršen: ponovnom uspostavom srušene države i ujedinjenjem jugoslovenskog naroda«.[794])

Vjerovatno je dr Ž. Topalović posjedovao dokaze na osnovu kojih je zasnovao ovu svoju tešku optužbu protivu poznatih srpskih vojnih komandanata iz prvog svjetskog rata.

Da bi se, donekle, mogli podsjetiti na onovremenski razvoj događaja u Crnoj Gori, treba ukazati i na odnos srpske vlade prema crnogorskim vojnim jedinicama koje su nastale u borbi za njeno oslobođenje od austro-ugarskog okupatora. Sprovodeći u život načelni zaključak svoje vlade: »Odmah po oslobođenju Podgorice general Milutinović raspustio je crnogorske trupe, a naredbom od 12. novembra i crnogorske komitske čete. Po kazivanju generala Milutinovića, ovo je urađeno zbog teškoća oko snabdijevanja. Osim toga, postojali su i drugi razlozi za raspuštanje crnogorskih trupa i komita. Crnogorske jedinice, čija se organizacija zasnivala na teritorijalnoj osnovi, nijesu bile dovoljno disciplinovane ,a uz to — njihova pomoć nije bila više ni potrebna, usljed povoljnog razvoja događaja i rasula austrougarske vojske. Komiti su bili elemenat nereda i nesigurnosti u zemlji, pa ih je zato bilo potrebno likvidirati kao vojnu snagu«.[795]) Očigledno, u citiranom tekstu dr Rakočević ostaje dosledan samome sebi. On, i pored toliko dokaza o tome kakvim se sve sredstvima služila ondašnja srpska vlada — samo da onemogući reorganizaciju crnogorske vojske, tvrdeći stalno da »crnogorska vojska više ne postoji«, trudi se da dokaže kako su, u konkretnom slučaju, drugi rozlozi u pitanju. A svoj zaključak temelji na »kazivanju generala Milutinovića«, koji je bio i lično zadužen od strane regenta Aleksandra Karađorđevića u Skoplju, krajem prvog svjetskog rata, da sprovede u život velikosrpske aspiracije prema Crnoj Gori. Rakočević i pored toliko objavljenih izvora koji nedvosmisleno govore o ulozi crnogorskih trupa u oslobođenju Crne Gore od austro-ugarske okupacije, njihovu ulogu svodi samo na pomaganje. Jer, kako se može drukčije razumjeti njegova tvrdnja »da njihova pomoć nije bila više ni potrebna«. Dogodilo se da crnogorske vojne jedinice u njihovoj rođenoj zemlji raspušta »savezničkа« vojna komanda, koja je bila eksponent određene politike srpske vlade prema crnogorskoj naciji i njenoj državi. Srpska vlada je kod savezničkih sila izdejstvovala odluku »da savezničke trupe okupiraju Crnu Goru«, kako piše dr Dimitrije-Dimo Vujović u citiranoj knjizi (str. 379), kako bi lakše ostvarila plan o aneksiji. Glavnu okupacionu silu predstavlja srpska vojska, a bile su

[794]) »Đeneral Vešović pred sudom«, Štamparija M. Mlađana, Zemun, 21.

[795]) Dr Novica Rakočević: c. d., 453.

joj pridodate francuske, engleske, italijanske i američke trupe. Srpskim komandantima to nije smetalo da se Crnogorcima predstavljaju kao »oslobodioci« Crne Gore, a nekim istoričarima ni danas ne smeta da ih tako prikazuju. To se, u ono vrijeme, moglo raditi zbog toga što u Crnoj Gori nije bilo organizovane političke snage sa jasnim i perspektivnim nacionalnim programom, na kojemu se mogla okupiti većina Crnogoraca i pokrenuti u borbu za njegovo sprovođenje u život. Poslije protjerivanja austro-ugarskog okupatora, oni su se našli na raskrsnici. Stara vlast, iako je ogromna većina nije napadala ,u suštini nije budila nadu u bolju budućnost. Uspomena na nju nije mobilisala mase u borbi za njen povratak. Mnogima, takođe, nije bilo dovoljno jasno što im donose srpske trupe i emisari srpke vlade, koji su obećavali zlatna brda i doline. Apelovali su na svijest ljudi i vjekovne težnje Crnogoraca da se ujedine sa ostalom južnoslovenskom braćom. Sve je ovo uticalo na prepuštanje inicijative onima koji su znali šta hoće. Ovakav zaključak, sigurno, potvrđuje ono što sam već citirao, a to je zapisao Svetozar Tomić o raspoloženju naroda na zboru u Andrijevici. Isto tako, ovo potvrđuje i ono što je zapisao Jovan Četković o konferenciji i zboru, koji su onih dana održani u Podgorici. A o tome je on zapisao sljedeće: »Odmah poslije oslobođenja stigli su, preko Peći i Andrijevice, u Podgoricu: Svetozar Tomić, Janko Spasojević, Petar Kosović, kao članovi Centralnog izvršnog odbora za ujedinjenje, da kao neki izaslanici i misioneri Srpske vlade, bar kako su se oni sami prestavili,dođu u dodir sa viđenijim ljudima u Crnoj Gori i izvrše pripreme za ujedinjenje Crne Gore i Srbije. (. . .) Čim su stigli zakazali su i ovdje jednu širu konferenciju u prostorijama Podgoričke carinarnice. Pošto sam na ovu konferenciju u društvu dvojice prijatelja, da vidimo i da čujemo šta donose i šta će da govore ovi ljudi. Kad smo stigli do carinarnice oko vrata bijaše se skupila gomila radoznalog svijeta Na vratima stoje dva žandarma i propuštaju unutra samo »oglašene« — intelektualce i činovništvo, dok ostale građane vraćaju natrag, ne daju im unutra. Svijet protestuje, a jedan grlati žandarm odgovara na ove proteste: — Samo gospoda ima pristup, druge ne smijemo puštati unutra! Takva je naredba«.[796]) Kako je sa družinom, ipak, uspio da se progura unutra, Četković nastavlja: »Uđosmo i stadosmo u masi, t. zv. inteligencije, koja nijemo zuri pogledom k čelu sale, gdje spazih: jednu impozantnu figuru sa crnom bradom i dugim zasukanim brkovima, u elegantnom odijelu od oficirskog štofa, skrojenom na lovački kroj. Držao se potpuno zvanično i ponosito. To je, rekoše, glava Centralnog odbora Svetozar Tomić, profesor iz Beograda. Do njega, s desne strane sjedi uz desno koljeno Janko Spasojević, biv. min. kralja Nikole iz Neija. A s lijeve strane od Tomića sjedi i gleda preda se Petar Kosović, profesor. Dalje posijedali u pročelje sve po izboru ljudi: Savo Vuletić, pop Krsto Popović, pa do njih komandir Andrija Raičević, u crnogorskoj oficir-

[796]) Jovan Četković: c. d., 271—272.

skoj gala paradi. To je sad komandant mjesta u Podgorici. Do njega je Stanko Marković, bivši predsjednik Podgoričke opštine. Na kraju u pročelju sjede: serdar Mašan Božović, Savo Cerović, pretsjednik opštine, Milan Ramadanović, okružni načelnik; a uz njih s jedne strane Mihailo Božović, koji je došao preko Peći sa ovim odborom, a s druge strane Milutin Dragović, rezervni oficir, inače radikalski narodni poslanik, koji je sa oslobodilačkim četama takođe došao preko Peći. A dalje sve redom, neko stoji a neko sjedi — sve tako do ove gomile tzv. inteligencije pri dnu sale koja zajedno s nama dubi i čeka«.[797])

Na konferenciji je prvi uzeo riječ Svetozar Tomić i pretstavio prisutnima sebe i svoje drugove i rekao im ko su, potom je govorio o događajima iz istorije Crne Gore i vrlo kratko se dotakao sloma i kapitulacije, da bi potom opširnije govorio o potrebi ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom, »oprezno čuvajući se da ne dodirne dinastička pitanja«.[798]) A zatim nastavlja Četković: »Za sve vrijeme njihove besjede sve je bilo mirno i nijemo. Da ste nas odkud pogledali u onaj čas bi vam se sažalilo. Izgledali smo nišći duhom i tijelom. Klonuli, odrpani, jadni, goli, gladni. Satrla bolest, muka i nevolja, te bijaše ubijena u nama svaka energija. Dubeći i zijevajući tako izgledali smo nekako ošamućeni. Tomić je završio, i opet svak ćuti. Niko ni rir eči da prokameni, niko da reče barem ‚tako je' — ili — ‚nije tako' . . . «[799]) Docnije je uzeo riječ Mato Pavićević, advokat iz Podgorice i poslanik crnogorske narodne skupštine do 1916. godine, suprotstavio se načinu istupanja »gostiju«, pa izjavio: »— Mi smo oduvijek težili bratskoj zajednici, i sad ćemo bez mnogo razmišljanja gurnuti nogom u sve prepreke koje stoje na putu narodnom ujedinjenju. Žrtvovaćemo i obije krunisane glave i u slobodnoj republici čvrsto ćemo stegnuti bratske ruke. (. . .) Ove riječi advokata Pavićevića padoše nekako na prisutne kao vrela voda«.[800]) Poslije riječi advokata Pavićevića nastalo je opet ćutanje. O tome Četković kaže: »Ćuti gomila intelektualaca ćute glavari, ćute članovi centralnog odbora — ćute svi, dok ponovo ne ustade Svetozar Tomić pa će sad:

— Rekoše mi, gospodo, da je ovde danas pazarni dan, pa mislim da bi valjalo, mislim da bi dobro bilo kad bi smo ovako svi skupa pošli na trg, da tamo progovorimo koju reč narodu o predmetu o kome je ovde reč — tako nekako uvi Tomić, jednako obilazeći riječ ujedinjenje.

Ovaj se predlog primi jednoglasno — ćuteći. Izađosmo, pa se onako svi skupa, gomilom uputismo k pazaristu«.[801]) Na trgu je već bio pripremljen sto, sa kojega je trebalo govoriti. Oko njega se bila iskupila masa ljudi iz grada i sela. Mitar Vukčević je sakupljenom narodu predstavio članove tzv. Centralnog odbora za »ujedinjenje Crne Gore i Srbije«, a potom ustupio mjesto Janku Spasojeviću. Četković opisuje pojavu Janka Spasojevića, čiji zlatni cviker zablista pod sunčanim zracima i to mu valjda učinje te odmah obori glavu dolje, pa je opet ispravi«. »U novom, čistom ispeglanom odijelu blista Spasojević među masom pocijepanih odijela, i bez riječi jednako gleda oko sebe. Ćuti on, a ćuti i narod, koji odavno nije vidio ovakvog gizdelina, pa se svi zabezeknuli: neko gleda od zlata cvikere, neko kaput a neko pantalone, a neko nov šešir na glavi ovoga tribuna; dok on odjednom ovaj podiže ruku u vis i poče:«[802]) Spasojević je govorio vrlo kratko o stradanjima naroda u toku okupacije, i odjednom mu je zastala riječ u grlu, pa nije nikako mogao da nastavi dalje, i poslije nekoliko minuta je sišao sa govornice. Zatim Četković nastavlja: »Prijatelji nude Tomića da se popne na tribinu, pa zatim Kosovića i sve redom, ali badava, niko neće na tribinu! Izgleda im tvrdo«.[803]) Ovaj opis konferencije i zbora u Podgorici je vjerna slika ondašnjeg stanja i raspoloženja naroda, kao i taktike misionara velikosrpske politike, koji su bili nepoznati u zemlji u kojoj su se rodili. Oni su, zaista, po svemu i djelovali kao tuđinci, pa ih je i narod primio sa nepovjerenjem i ćuteći.

Da ne bi zbor, o kojemu piše Četković, konačno propao neko se riješio da prekine tu mučnu situaciju: »Odjednom grmnu iz gomile sakupljenog naroda — ‚Živjelo ujedinjenje Crne Gore i Srbije!« — Ove riječi toliko ohrabriše misionere, da se sad otimlju ko će prvi na govornicu. Prvi ugrabi Milutin Dragović, pa otpoče žustro, temperamentno. Hvali crnogorce (sic), a veliča srbijance, pa će na kraju:

— Na vama je sad, braćo crnogorci (sic)! Velika narodna građevina gotova je, sva osim jednog ćoška. Na vama je da ga dograditе, da bi se građevina održala ili da pustite, da se sve sruši!«[804]) Potom je ovaj zbor završen i opet se, kako piše Četković, klicalo »ujedinjenju«.

Opisujući kako je sa svojim prijateljima komentarisao zbivanja na zboru i slabosti misionara, Četković kaže: »Ali neka i to, no jeste ili opazili kako neki iz naroda počeše da gunđaju kad se svrši zbor? Za njih se ne lijepe nekako, rekao bih, ove priče o ujedinjenju. Ono gunđanje čini mi se ne sluti na dobro. Ne bih rekao da će tako lako ići ova stvar, kao što nekima izgleda«.[805]) On u tome razgovoru skreće pažnju svojim prijateljima da je: » . . . cio aparat javnih poslova pao opet u ruke kraljevih ljudi — misli na ljude kralja Nikole — a oni sigurno neće sjedjeti skrštenih ruku. Pa kad mu ovi stari poslušnici i izmećari pripreme teren za dolazak, onda može biti kasno sve, pa može postati na kraju smiješno i žalosno ovo naše zborovanje, naše konferisanje i klicanje ujedinjenju«.[806]) Koliko je Četković, u ono vrijeme

[797]) Isto, 292.
[798]) Isto, 272.
[799]) Isto, 272—273.
[800]) Isto, 273.
[801]) Isto.
[802]) Isto, 274.
[803]) Isto.
[804]) Isto.
[805]) Isto, 274—275.
[806]) Isto, 275.

bio povezan sa svojim narodom, svjedoči sljedeće: »Vjerujte, prijatelji, da će ova ista masa koju je on 1915 onako izdao i predao neprijatelju, koju je ostavio u sramnom i teškom ropstvu — da će mu ta ista masa ropski celivati skute, da će opet dragovoljno poviti leđa, da je on i dalje jaše«.[807]) Zatim nastavlja: »Masu nije teško zavesti, a odžaklijaši cetinjski vješti su u tome poslu. Ja sam jutros, Milutine, govorio s Dušanom da ne mogu razumjeti politiku, koja preko bivših doglavnika kralja Nikole misli da sprovede ujedinjenje Crne Gore i Srbije«.[808])

Tragedija ondašnjih ujedinitelja u Crnoj Gori, kako se vidi, bila je izolovanost od masa i nepovjerenje u njih. Oni nijesu bili svjesni činjenice, da bez njihove široke mobilizacije i angažovanosti u akciji nema ni trajnih rezultata. A one su se mogle pokrenuti u borbu samo jasnim političkim programom, koji bi im garantovao nacionalna prava i srećniju budućnost. Svi oni koji su bili rezervisani prema ujedinjenju koje je propagirao Svetozar Tomić i njegova družina, a to je bila ogromna većina crnogorskog naroda, uglavnom su svrstavani u pristalice kralja Nikole: » — I naš je kralj gospodar za crnogorce neka vrsta sijedog božanstva, pa se bojim da oni ne prime njegove grehove, njegovu izdaju na sebe, samo da bi produžili život po tradicionalnoj praksi«.[809]) Očigledno, ondašnji pristalice velikosrpske politike u Crnoj Gori razišli su se sa svojim narodom, zbog toga što su se oni, s obzirom na svoje iluzije, našli u taboru njegovih porobljivača. Koliko su oni bili u zabludi govori i sljedeće: » — Naš svijet ne pojima da se vrši promjena u društvenim odnosima. On nije u stanju da se lako odvoji od svojih starih idola«.[810])

Kao što je poznato, nikakve se pozitivne promjene u društvenim odnosima u ono vrijeme nijesu vršile. Crnogorska nacija se nikada nije klanjala idolima. Crnogorci su na svoj način prihvatali i vjerske dogme. A kako Vuk Karadžić piše, nijesu gubili ni mnogo vremena u molitvama. To što su pokazivali negodovanje protiv velikosrpske politike, mislim da je nerealno shvatiti kao da su izrično bili za povratak na staro. Crnogorac je, zapravo, bio idolopoklonik svoje slobode. Za nju nijesu bile velike ni mnoge ljudske i materijalne žrtve. Ona se uvijek još svjetlija rađala okupana krvlju u borbi protivu porobljivača. Onih jesenjih dana crnogorska nacija nije bila u toku svih događaja. Poslati emiseri razgovarali su sa tzv. viđenijim ljudima. Prodani za pare iz tuđe kase, kupovali su i sami pojedince u Crnoj Gori i žurili se da što prije svrše posao, dok se nacionalne snage nijesu pribrale i organizovale. Zbog bojazni da se kralj Nikola ne iskrca na crnogorsku obalu, komandant Jadranskih trupa preduzeo je potrebne mjere da se on tamo i zadrži; njemu

[807]) Isto.
[808]) Isto.
[809]) Isto, 276.
[810]) Isto.

je bio, na intervenciju srpske vlade, zabranjen izlaz iz Francuske. Da bi se stavili pred svršen čin svi oni koji nijesu bili zadovoljni sa politikom koju su sprovodili emiseri srpske vlade, bilo je nužno: » . . . da se na jedan način autoritativniji od skupova po pojedinim mjestima, proglasi ujedinjenje Crne Gore i Srbije. . . «[811]) S obzirom da raspoloženje na tim skupovima nije bilo nikakva garancija za uspjeh planirane politike, bilo je odlučeno da se sazove jedna skupština »za cijelu Crnu Goru, koja bi proglasila to ujedinjenje«.[812](Sve je bilo predviđeno da akcija uspije, pa su i pravila za izbore i način biranja bili tako podešeni da je: »već unaprijed bio obezbijeđen izbor pristalica bezuslovnog ujedinjenja.

Ali u svakom slučaju vojska je trebalo da obezbijedi izglasavanje ujedinjenja i onemogući svako drugo rješenje«.[813]) Izbori su raspisani 25. oktobra (po st. k.), a izvršeni su 6. novembra. Glasanje je na njima bilo javno i posredno. Čim su izbori bili raspisani, Svetozaru Tomiću su stavljeni na raspolaganje kao agitatori »oko 50 oficira i vojnih činovnika i oko 100 vojnika«,[814]) Crnogoraca koji su bili pripadnici srpske vojske. Njihov zadatak je bio da po Crnoj Gori »propagiraju bezuslovno ujedinjenje Crne Gore i Srbije«.[815]) Komanda Jadranskih trupa bila je u kursu svih zbivanja, pa je njen komandant i mogao 10. novembra da javi svojoj Vrhovnoj komandi: »Sutra 11. ov. m. sastaje se ovde u Podgorici Narodna skupština koja ima da proklamuje Ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Ova stvar se može smatrati kao potpuno sigurna. Potrebno je, međutim da odluka Crnogorske narodne skupštine o Ujedinjenju bude od strane naše vlade odmah prihvaćena i sankcionisana i da vlasti u Crnoj Gori budu odmah organizovane po odredbama naših zakona«.[816]) Pomenuti komandant je bio upoznat i sa dokumentima koje je trebalo da usvoji tzv. Crnogorska narodna skupština. U vezi sa njima, on u već pomenutom izvještaju kaže: »Osnovna misao u rezoluciji biće lišenje kralja Nikole i njegove dinastije crnogorskog prestola i proglas ujedinjenja sa Srbijom u jednu nerazdvojnu celinu. Protivni predlozi ne postoje, ali se pojavljuje misao da Srbija i Crna Gora stupe u jugoslovensku zajednicu kao samostalne države. No ova misao nema u skupštini ni pristalica ni branilaca. Vrlo je verovatno da neće biti ni iznošena«.[817]) Usvojena rezolucija 14. novembra 1918. godine, na drugoj redovnoj sjednici tzv. Srpske velike narodne skupštine u Crnoj Gori, svjedoči o tome kako je sve bilo unaprijed dobro izrežirano, a u skupštinu »izabrani« za tzv. narodne poslanike oni koji su bili spremni da to aminuju. Na pomenutoj sjednici usvojena je odluka: »Da se Crna Gora s bratskom Srbijom ujedini u

[811]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 316.
[812]) Isto.
[813]) Isto, 318.
[814]) Isto, 319.
[815]) Isto.
[816]) Isto, 323—324.
[817]) Isto, 324.

jednu jedinu državu pod dinastijom Karađorđevića, te tako ujedinjene stupe u zajedničku otadžbinu našeg troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca«.[818]) Ova odluka je bila i formalna saglasnost da se Crna Gora — kao obična teritorija uključi u sastav srpske države i da se vlast u njoj organizuje po odredbama srpskih zakona. Što je, zapravo, značilo kraj crnogorske državnosti i ne samo to, već i kraj crnogorske nacionalne slobode. Srpska buržoazija je sprovela u život politiku koju je mnogo ranije koncipirao Ilija Garašanin u »Načertaniju«.

Na Cetinju i u njegovoj okolini se, izgleda, pojavila »misao da Srbija i Crna Gora stupe u jugoslovensku zajednicu kao samostalne države«. Tamo je bilo i: »Najviše političke aktivnosti u vezi s izborima za Podgoričku skupštinu... «[819]) Neposredno pred izbore, tamo su se »već nazirala dva tabora, a jasna manifestacija te diobe bile su i posebne kandidatske liste za povjerenike za okružni skup, koji je trebalo da bira poslanika«.[820])

Po boji hartije na kojoj su bile kandidatske liste za izbor povjerenika, poslije tzv. Podgoričke skupštine, nazvana su i dva dijametralno suprotna pokreta. Pristalice bezuslovnog ujedinjenja, koji su kasnije branili odluke »Podgoričke skupštine«, a čije su kandidatske liste bile na bijeloj hartiji, nazvani su *bjelaši*. Oni drugi, koji su bili za uslovno ujedinjenje, naime »da Srbija i Crna Gora stupe u jugoslovensku zajednicu kao samostalne države«, čije su kandidatske liste bile na zelenoj hartiji, nazvani su *zelenašima*. Nužno je naglasiti da je i jedan i drugi pokret, u političkom i ideološkom pogledu bio na pozicijama građanske klase. Takođe »i jedna grupa socijalistički orijentisanih poslanika Podgoričke skupštine«[821]) podržavala je bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom i po tom pitanju, objektivno, bila na strani srpske buržoazije. Tada još u Crnoj Gori ne postoji organizovanog političkog pokreta radničke klase. No i kasnije, kada je organizovan, on se više godina u pogledu tzv. ujedinjenja nalazio na stanovištu bjelaša, odnosno srpske buržoazije.

Za potvrdu ocjena usvojenih na V kongresu KPJ i I osnivačkom kongresu KP Crne Gore, koje sam ranije citirao, o položaju Crne Gore i karakteru ujedinjenja 1918. godine, navodim i sljedeće: »Sva stvarna vlast u Crnoj Gori bila je u rukama srpskih trupa. Srpska vlada se potrudila da upustva za rad u Crnoj Gori potiču samo od nje«.[822]) — »Srpske trupe su postavljale sve organe vlasti u Crnoj Gori. (...) Te vlasti su postavljene po uglede na one u Srbiji. Nijesu bili obnovljeni stari organi vlasti, već su postavljeni sreski i okružni načelnici, kao i u Srbiji.

Ove trupe su imale potpuno odriješene ruke za rad u Crnoj Gori. One su bile tu da zaista obezbijede prisajedinjenje

[818]) Isto.
[819]) Isto, 321.
[820]) Isto.
[821]) Isto, 327.
[822]) Isto, 334.

Crne Gore Srbiji«.[823]) Položaj srpskih trupa u Crnoj Gori reljefno osvjetljava i depeša koju je 10. novembra 1918. godine uputio načelnik štaba Vrhovne komande komandantu Jadranskih trupa. Ona glasi: »Nastavite najenergičnije i svim sredstvima, da se na teritoriji, koju je naša vojska okupirala, uguši svaka agitacija, pa ma od koga ona dolazila. Za ovo vam stoje na raspoloženje sva sredstva koja možete raspolagati bez ikakvog prezanja«.[824]) Isto tako: » ... nijesu bili rijetki slučajevi vrijeđanja nacionalnog ponosa Crnogoraca. Često se isticalo to da su Crnogorci izdali u svjetskom ratu, da su ih srpske trupe oslobodile itd. Sve je to, naravno vrijeđalo Crnogorce i izazivalo nezadovoljstvo.«[825]) — »Naročito ozlojeđenost i nezadovoljstvo kod masa stvarali su bjelaši svojim postupcima i svojom politikom.

Svi organi vlasti bili su u njihovim rukama«.[826]) O autoritetu ovih organa vlasti redovno izvještava i komandant Jadranskih trupa. U izvještaju od 8. novembra, na primjer, kaže: »Postavljene su policiske i druge vlasti, ali one nemaju nikakvog autoriteta... Centralne vlasti nema, privremena vlada nije obrazovana; njenu vlast vrši naš Crnogorski odbor, ali bez moći i bez autoriteta«. [827]) Iz citiranog teksta je jasno da tzv. Crnogorski odbor nije odbor crnogorskog naroda, već je on zapravo odbor okupacionih trupa, ma da ni one nijesu njim zadovoljne. Da bi pokazali svoju odanost: »Pojedini bjelaši su bili vrlo revnosni u blaćenju svega što je bilo crnogorsko, i veličanju i uzdizanju svega što je srpsko«.[828]) — »Osim toga, i razni agitatori, porijeklom Crnogorci, koji su došli sa srpskim trupama, nijesu dobro primljeni u Crnoj Gori, niti su imali potrebnog autoriteta. Evo šta o njima kaže sam komandant Jadranskih trupa: ‚Ljudi behu za taj posao nevešti i malo ih je ko od Crnogoraca znao i poznavao. Oni kao naši srbijanski oficiri i činovnici behu se otuđili od svoje braće u Crnoj Gori. To behu ljudi bez ikakvog autoriteta, među tamošnjim Crnogorcima' ... «[829])

Govoreći o moralnim i političkim osobinama mnogih bjelaša, dr D. Vujović navodi i ovaj primjer: »U taboru bjelaša bilo je i prilično političkih špekulanata, bivših špijuna i okupatorskih puškonoša, koji su se utrkivali u proganjanju ‚reakcionara' i kojima je ova borba za ujedinjenje dobro došla da bi sebe prikazali kao prave borce za narodno ujedinjenje, te da bi tako pao zaborav na njihova ranija nedjela«.[830])

U progonima i nedjelima ističu se i pojedini službenici-karijeristi. Počinju se progoniti ljudi koji nijesu bili za politiku bezuslovnog ujedinjenja. Niko i ne pokušava da rješava

[823]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 335.
[824]) Isto.
[825]) Isto.
[826]) Isto, 336.
[827]) Isto.
[828]) Isto.
[829]) Isto, 337.
[830]) Isto

težak položaj naroda. Glad, bolest i druge nedaće haraju po mnogim domovima kako u selu, tako i u gradu. Sve više je dolazila do izražaja aneksionistička politika koju je u Crnoj Gori vodila srpska vlada, njena vojska i bjelaši kao eksponenti te politike. Mase su se sve više uvjeravale da to nije ujedinjenje kakvo su one željele. A one su, prije svega: »... htjele da očuvaju svoj nacionalni ponos i da u jugoslovensku zajednicu stupe kao ravnopravan činilac sa ostalim jugoslovenskim narodima«.[831]) Bezuslovno ujedinjenje, odnosno aneksija crnogorske državne i nacionalne teritorije i njeno priključenje državnoj teritoriji Srbije, uz druge nedaće o kojima je već bilo riječi, bili su neposredni uzrok masovnog nezadovoljstva, naročito na selu, među značajnim dijelom crnogorskih oficira i aparata vlasti i uprave crnogorske države. Ono sve više raste, poslije objavljivanja odluka tzv. Velike Narodne Skupštine održane u novembru 1918. godine u Podgorici kad mnogima postaje sasvim jasno kuda vodi takvo ujedinjenje. Samim tim »nije bilo teško uvjeriti crnogorskog seljaka da mu takva politika i takvo ujedinjenje ne donose ništa dobro«.[832]) Masovno nezadovoljstvo naroda, pristalice uslovnog ujedinjenja, odnosno zelenaši, sve su više kanalisali, organizovali i povezivali. O ovome svjedoči i pismo popa Steva Drecuna, koji je onih dana uputio cetinjskom vladici Mitrofanu, u kojemu pored ostalog piše: »Kako čujem većina naroda po svim plemenima pridobijena je za pokret«.[833]) Posljedica ovog nezadovoljstva sigurno je i »slab odziv oficira na polaganje zakletve, osobito neodazivanje viših oficira. Tako nijesu došli da polažu zakletvu čak ni takvi oficiri koji su kasnije bili vrlo aktivni na strani bjelaša, ... «[834] Na čelu ovog masovnog pokreta protiv bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom »stajali su bivši crnogorski političari i oficiri«.[835]) Naime, predstavnici onog većeg dijela crnogorske buržoazije, koji je i sam bio nezadovoljan likvidacijom crnogorske države i nacionalnim porobljavanjem. Baza pokreta je bila selo i u njemu pretežno učestvuju ljudi sa sela. Pokret je po svom klasnom i socijalnom sastavu bio heterogen, ali bez obzira na to, on je — uglavnom — bio pod uticajem građanske ideologije. A nastao je na brzinu, čim je širokim seljačkim masama postalo jasnije šta u suštini znače odluke »podgoričke skupštine«, šta donosi Crnogorcima bezuslovno ujedinjenje i čije interese brane srpske trupe u Crnoj Gori.

Pokretom su najčešće rukovodili, ili bolje reći komandovali tzv. ugledni pojedinci iz redova oficira crnogorske vojske. Od njihove spremnosti i odlučnosti često je zavisio i sam pokret u pojedinim mjestima. Njegova organizacija se, uglavnom, zasnivala na teritorijalnom principu organizacije crnogorske vojske. Snaga pokreta je u nekim mjestima zavisila i od opredjeljivanja pojedinih vojnih ili političkih ličnosti, kao i njihove mogućnosti da se u datoj situaciji nađu na njegovom čelu. U pokretu su računali na ugledne pojedince, koji su se čitavo vrijeme kolebali; o njihovom držanju su se pronosile kontradiktorne vijesti, što je negativno uticalo. Isto tako, u njegovim redovima je bilo i onih koji su ga svjesno podrivali i obavještavali drugu stranu o njegovim planovima. On je bio, tek na početku, a s obzirom na njegovu strukturu nije bilo čvršće i uzajamne povezanosti onih koji su rukovodili pokretom i mase koja je u njemu učestvovala.

Program je bio jednostran i uopšten, i svodio se na to da se Crnogorci izbore »da očuvaju svoj nacionalni ponos i da u jugoslovensku zajednicu stupe kao ravnopravan činilac sa ostalim jugoslovenskim narodima«. A to znači: njegova okosnica je bila borba Crnogoraca za svoju nacionalnu ravnopravnost. Nego, to nije bio i jedini problem koji se, u ono vrijeme, postavljao u Crnoj Gori, poslije austro-ugarske okupacije. Njih je bilo više, pa ih je i po svojoj važnosti i aktuelnosti trebalo isticati i u samom programu. Ali, oni koji su stajali na čelu pokreta nijesu imali dovoljno razumijevanja za svakodnevne potrebe širokih narodnih masa.

Isto tako, stiče se utisak, da su među njima bila podijeljena mišljenja i o tome kako i kojim sredstvima da se pobjeda izvojuje. Mnogi su bili »ubijeđeni da crnogorsko pitanje ne mogu riješiti sami Crnogorci, već da će ga riješiti velike sile, pa su i pripremanu oružanu pobunu shvatili samo kao pomoć političko-diplomatskoj aktivnosti kod velikih sila«.[836]) Ovo je sigurno imalo negativne posljedice na borbeno raspoloženje ljudi u pokretu. On se u nekim mjestima i sveo u suštini na masovnu demonstraciju naoružanog naroda. Nedovoljno jedinstvo misli, nevjerica u snagu pokreta, netraženje saveznika u drugim jugoslovenskim zemljama i pokretima, djelovalo je negativno na izgrađivanje jedinstvene taktike za akciju. A ovo se, sigurno, odražavalo i na njegovu čvrstinu, vertikalnu i horizontalnu povezanost i budnost. Usljed toga što se i među bolje obaviještenim ljudima u pokretu nalazilo bjelaške agenture: »O njihovim pripremama i namjerama, pa i samom danu ustanka, bili su već obaviješteni srpske trupe i Izvršni narodni odbor. Zato i oni preduzimaju potrebne vojničke mjere. Čitavom protivakcijom rukovodi Komanda Jadranskih trupa, koja je bila na Cetinju«.[837]) Ova Komanda i tzv. Izvršni odbor imaju »tačne podatke o kretanju i prikupljanju pobunjenika,«[838]) a, po svemu sudeći, i o njihovoj brojnosti i borbenom raspoloženju u pojedinim mjestima. Sve je ovo omogućilo srpskim trupama da organizuju praćenje i kontrolu uticajnih ličnosti u pokretu, a neke i da pohapse prije izbijanja pobune; što je u nekim mjestima dovelo do obezglavljivanja pokreta, njegovog osipanja, pa i tzv.

831) Isto.
832) Isto, 338.
833) Isto, 343.
834) Isto.
835) Isto, 340.
836) Isto, 346.
837) Isto, 351—352.
838) Isto, 352.

neutralizacije pojedinih sela, a to je sve negativno uticalo na njegovu borbenu sposobnost. Ovaj postupak je doveo do prijevremene akcije u pojedinim mjestima, ali ustanici i pored toga što su pošli u akciju, nijesu bili dovoljno odlučni. Oni su izbjegavali oružane sukobe, naročito s bjelašima, rukovodeći se načelom: da se ne prolijeva bratska krv. Ovaj oportunistički odnos ustanika u pojedinim mjestima omogućio je srpskim trupama i bjelašima, koji nijesu patili od sličnog kompleksa, da ih izolovano razbijaju i hapse one koji su ih predvodili. Zahvaljujući svim ovim slabostima ustanika, u pojedinim mjestima bio je omogućen prolaz braniocima odluka »podgoričke skupštine« komunikacijom Danilovgrad—Podgorica — R. Crnojevića—Cetinje, kao i Cetinje—Tivat, a samim tim i da se koncentrišu za odbranu najugroženijih gradova — Cetinja i Nikšića, kao i da se obezbijede potrebnom količinom oružja i municije za odlučnu bitku. A ona se onih dana, oko pravoslavnog Božića, vodila na prilazima Cetinju. Mora se s poštovanjem istaći odlučnost i hrabrost koju su ispoljili katunski ustanici u borbi za Cetinje, bez obzira što u svom poduhvatu nijesu uspjeli. Poraz ustanka na prilazima Cetinju i razbijanje blokade Nikšića, bio je, u suštini i težak poraz čitavog pokreta.

Poslije poraza ustanika, Italijanske okupacione trupe, koje su držale crnogorsko primorje i Vir-Pazar omogućile su jednom broju crnogorskih ustanika emigraciju u Italiju. Tamo je bila formirana i crnogorska vojska pod okriljem kralja Nikole i njegove vlade. Otuda su se prvih godina ovi emigranti, po grupama, ilegalno vraćali radi političke propagande izvođenja pojedinih akcija. Pomoć koju su italijanski zvanični faktori ukazivali kralju Nikoli i njegovoj vladi, pa i ovim crnogorskim emigrantima, ima sigurno veze s njihovim spoljno-političkim kalkulacijama. Ovo potvrđuje i činjenica da su oni, poslije zaključenja Rapalskog ugovora u novembru 1920. godine, započeli sistematsku akciju na likvidaciju crnogorskih emigrantskih baza. Tako: »15. avgusta 1922. bila je konačno ukinuta svaka pomoć od strane italijanskih vlasti svima koji su bili demobilisani iz crnogorske vojske, a zadržali su se u Italiji.

Konačno, dolaskom Musolinija na vlast, bili su rastjerani i ti posljednji ostaci Crnogoraca u Italiji«.[839]) Pošto je bio započet kurs likvidacije crnogorske emigracije u Italiju, ona se jednim dijelom vraćala u zemlju, dok drugi nijesu htjeli da se pokore, pa su odlazili u druge zemlje. Jedna grupa, uglavnom oficira opredijelila se za Sovjetski Savez i tamo bila primljena u Crvenu Armiju. Najveći broj njih se vratio tek poslije drugog svjetskog rata u oslobođenu zemlju.

Ni poslije poraza ustanka Crnogorci se nijesu mirili sa bezuslovnim ujedinjenjem. Oni su i dalje nastavili da se bore protiv njega sve dok nijesu u oslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji, u društvu sa drugim nacijama i nacionalnim manji-

[839]) Isto, 438.

nama, u borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača, izvojevali ne samo svoje nacionalno, već i socijalno oslobođenje.

Odmah poslije poraza ustanka i bez obzira na izvjesnu demoralizaciju, pored onih koji su emigrirali, veći broj odlazi u odmetništvo. Narod je nezadovoljan u svim krajevima Crne Gore. Sva obećanja su pala u vodu.

U ime tzv. ujedinjenja činjena su mnoga nedjela. — »U to ime su paljene kuće, pljačkana imovina i hapšeni ljudi, žene i djeca«.[840]) Nezadovoljni: »Otkazuju poslušnost i odmeću se opštinski odbornici, vojnici i žandarmi. Odmetnici su imali svugdje svoje ljude, u vojsci, žandarmeriji, policiji, činovništvu, pošti i drugde, tako da su bili o svemu i na vrijeme obaviješteni«.[841]) Srpska buržoazija i njeni eksponenti su: » . . . rešenje situacije u Crnoj Gori tražili u vojničkim mjerama. Na dan 6. januara 1919. godine pod komandom Jadranskih trupa bilo je u Crnoj Gori 9.093 (devet hiljada devedeset tri) vojnika i oficira«.[842]) U ono vrijeme su se i čitava sela stavljala na stranu odmetnika. Vojska i žandarmerija su ponekad bile prinuđene da vode pregovore sa nepokorenim seljacima. — »Paniku, koja je u to vrijeme zavladala među bjelašima i vojnim komandantima, pojačavale su razne vijesti o pripremama kralja Nikole da tih dana upadne sa vojskom u Crnu Goru«.[843]) Vojni komandanti stalno traže nova pojačanja. Oni nemaju povjerenja u ljudstvo kojim komanduju, pa traže: »Da se sadašnje jugoslovenske trupe, formirani crnogorski bataljoni i žandarmerija koja se nalazi u Crnoj Gori dislociraju u Srbiji i druge krajeve naše države, a zamene drugim pouzdanijim ljudstvom i trupama«.[844])

Položaj okupacionih trupa i organa vlasti koji su djelovali pod njihovom zaštitom bio je vrlo delikatan, jer: » . . . odmetnici se nijesu samo branili već su preuzimali i inicijativu«.[845]) Oni između pojedinih varoši kontrolišu saobraćaj, prekidaju telegrafske i telefonske veze, a pojedine gradove i blokiraju. Veće grupe odmetnika krstare iz sreza u srez i vrše zarobljavanje pojedinih organa vlasti i vojnika. U nekim srezovima oni su gospodarili u svim seoskim opštinama. Pozivanje na predaju odmetnika od strane zvaničnih organa vlasti i preduzimanje vojnih akcija protiv njih nije davalo neke naročite rezultate. Naprotiv, svakodnevno su se: » . . . ponavljala bjekstva iz vojske i žandarmerije, a dešavalo se čak i da žandarmi bježe sa zatvorenicima u šumu. Osim toga, odmetnici su ubijali istaknute bjelaše, predsjednike opština i druge«.[846])

Interesantno je istaći i mišljenja pojedinih grupa odmetnika, odnosno njihovih komandanata. Tako u vezi sa pozivom za predaju, komandant grupe odmetnika iz okoline Ulcinja u svom

[840]) Isto, 470.
[841]) Isto.
[842]) Isto
[843]) Isto, 473.
[844]) Isto.
[845]) Isto, 475.
[846]) Isto, 476.

odgovoru kaže: » . . . da se odmetnuo sa društvom u šumu da bi se borio za ujedinjenje, a protiv svake dinastije. Ali kada je vidio da se Srbi bore samo za dinastiju Karađorđevića i za Veliku Srbiju, onda je isključena svaka mogućnost predaje. Na kraju poziva da se ne šalje vojska protiv njih, jer će doći do teških posljedica. Na pismo je udaren pečat: Crnogorski komitet za pravdu«.[847])

Doktor D. Vujović u fusnoti svoje knjige objavljuje i apel odmetnika Vuka Stojovića, koji je bio poznati komita iz vremena austro-ugarske okupacije: » . . . u kome se to republikansko raspoloženje još određenije formuliše. U tom apelu se kaže: »Braćo! Da se ne bi rđavo shvatio naš ustanak izjavljujemo:

Da smo bili i ostajemo za ujedinjenje rame uz rame sa troimenom braćom Srbima, Hrvatima i Slovencima u jednu demokratsku državu: ‚Jugoslaviju', s tim; (. . .)

2) Da se dozvoli slobodan povratak svim Crnogorcima koji su kao politički krivci zatvoreni, emigrirali, ili se pak zatekli van domovine.

3) Da narod Crnogorski na temelju načela slobodnog opredjeljivanja, a preko faktora našim ustavom predviđenih, odluči o svom budućem državno pravnom odnosu unutra i spolja.

Braćo, apelujemo na Vas, da ne prolijevamo bracku krv, združimo se i zajednički odstranimo dinastije, koje posijaše preko svojih agenata sjeme razdora, pa svakodnevno prolijevamo krv, ma pobijedila jedna ili druga dinastija opet ostajemo njeni robovi, samo s pomoću nas s naše grbače činovništvo puni džepove, a nama iscrpi crno ispod nokata. (. . . .)

Ali ovakva raspoloženja nijesu imala šireg odjeka među odmetnicima. Naprotiv, oni su, bez obzira na ovakva pojedinačna ili grupna shvatanja, bili oruđe u rukama crnogorske emigrantske vlade, odnosno jedne monarhije koja je željela da vrati izgubljene pozicije«.[848])

Ovaj svoj nerealni zaključak Vujović, po svemu sudeći, temelji na sljedećem: »Glas Crnogoraca« je redovno rasturan i čitan po selima. Sveštenici su u bogosluženjima pominjali kralja Nikolu, na pojedinim kućama se vio crnogorski barjak. Uporedo s tim se agitovalo kod seljaka da ne biraju predsjednike opština i sl. Trudili su se svim silama da narod odbiju od nove vlasti i da na teritoriji koju kontrolišu stvore atmosferu svoje crnogorske vlasti. U okolini Nikšića pobunjenici su izvodili vježbe kao regularna vojska«.[849]) Borba odmetnika je sasvim logičan nastavak poražene »božićne pobune« ili bolje reći ustanka, kojima je, kao što je već rečeno, rukovodila crnogorska građanska klasa i u kojemu je dominirala njena ideologija. Bilo je sasvim normalno, za ondašnje crnogorske političke prilike, što su kralj Nikola » . . . i njegova dinastija još uvijek imali priličan broj pristalica u Crnoj Gori. Jedna dinastija, koja je

[847]) Isto, 475—476.
[848]) Isto, 476.
[849]) Isto, 477.

stoljećima bila na prijestolu Crne Gore, nije se mogla tako lako zbrisati, a naročito kod seljačkih masa, bez obzira na politiku i držanje kralja Nikole«.[850]) A naročito ne, kad se istovremeno vrši njena detronizacija, ukidanje nacionalne državnosti i nacionalno porobljavanje crnogorskog naroda, što se, po mome mišljenju, ne smije izgubiti iz vida. Isto tako valja istaći da: »I pored svega onoga što su Italijani i kralj Nikola preduzimali teško se može reći da je božićna pobuna njihova stvar, da je ona uvezena spolja, tj. iz Italije. Naravno sve je to moglo da utiče na izbijanje pobune, ali njen osnovni uzrok leži u unutrašnjem stanju u Crnoj Gori stvorenom dobrim dijelom i odlukama Podgoričke skupštine. Interesantna je činjenica da u svim velikim suđenjima, koja su uslijedila povodom božićne pobune, niti u optužnicama niti tokom isljeđivanja i kasnije u toku pretresa, nigdje se ne pominju ni Italija ni kralj Nikola kao organizatori pobune, niti je o tome iznijet i jedan dokumenat, a suđeno je stotinama i stotinama pobunjenika. Teško je vjerovati da tužilac i sud ne bi upotrijebili ta dokumenta, da su njima raspolagali«.[851]) Da bi sve jasnije bilo, treba reći da osnovni uzrok božićne pobune leži u sprovođenju u život odluka »podgoričke skupštine« o bezuslovnom ujedinjenju. One su, prije svega, uzrok onakvom »unutrašnjem stanju u Crnoj Gori«. Ali ovakav zaključak ne znači da treba zanemariti i sve druge nedaće sa kojima su se u ono vrijeme ljudi borili kod nas. Ovaj zaključak jedino i slijedi iz dokumenta koji je objavio sam Vujović. U već pomenutom pismu popa Drecuna, pored ostalog, piše i sljedeće: »Većina naroda izgleda da je nezadovoljna, sa odlukom podgoričke skupštine, zato što je Crna Gora pripojena Srbiji, a nije kao zasebna članica ušla u Jugoslovensku zajednicu«.[852] U izjavi jednog optuženog borca, pred sudom, zbog učešća u »božićnoj pobuni« kaže se pored ostalog i sljedeće: »Predviđao sam i to da nas Srbija uzima silom oružja kao neprijateljsku zemlju i kao saveznicu Austrije. Ne samo da sam to predviđao već mi je to rekao i narodni poslanik Aleksa Martinović da drukčije nijesu smjeli postupiti u Podgorici već onako kako im je Srbija naredila«.[853]) Daleko bi me odvelo ako bih i dalje citirao dokaze u ovom smislu. Samo ću navesti jedan zaključak dr Vujovića u kojemu je, on, precizan i kaže: »Slične su izjave davali i drugi optuženi, uvijek ističući to da su osnovni uzroci koji su ih digli na oružje bili postupci srpske vojske i bjelaša i njihov način ujedinjenja«.[854]) Prema tome, nema realne osnove ni njegov zaključak da su odmetnici samo »bili oruđe u rukama crnogorske emigrantske vlade, odnosno jedne monarhije koja je željela da vrati izgubljene pozicije«, bez obzira na nje-

[850]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 346.
[851]) Isto, 347.
[852]) Isto, 343.
[853]) Isto, 349.
[854]) Isto.

govu konstataciju da je Glas Crnogorca »redovno rasturan i čitan po selima« i da su »Sveštenici ... u bogosluženjima pominjali kralja Nikolu«. On to kasnije i sam pobija tvrdeći: »Ali to nezadovoljstvo nije rezultat ovih elemenata, nego je prije svega posljedica velikosrpske politike u Crnoj Gori«.[855]) Međutim tačna je njegova konstatacija da je: » ... u izvjesnom periodu u tom otporu vrlo značajnu ulogu igrala aktivnost agenata kralja Nikole i italijanskih imperijalista, koji su težili da nacionalno nezadovoljstvo Crnogoraca iskoriste u svoje svrhe«.[856]) Bez obzira na to što nema dokaza da je »božićna pobuna« inspirisana i organizovana iz inostranstva, valja istaći da bi bilo naivno vjerovati da je bilo u istoriji pokreta, bune i ustanka u kojima su svi učesnici bili idealno saglasni po svim osnovnim pitanjima programa. Stvarna nesaglasnost je u suštini zakonita pojava. Ona je uslovljena klasnom i uopšte društvenom strukturom učesnika, te ovo sigurno važi i za »božićnu pobunu«, kao i za njen nastavak — emigraciju i odmetništvo. Zato njen karakter i treba određivati prema stremljenjima osnovnih snaga koje su u njoj učestvovale, i prema formulisanim zahtjevima za koje su se borile. Kao što je već istaknuto, osnovne snage koje su na svojim leđima nosile »božićnu pobunu« bile su crnogorske seljačke mase, koje su u ono vrijeme činile ogromnu većinu stanovništva Crne Gore. A ustale su da se bore protiv bezuslovnog ujedinjenja, odnosno, one su na taj način reagovale na ukidanje crnogorske državnosti i nacionalno porobljavanje Crnogoraca. Višegodišnja borba, koja je započela »božićnom pobunom« po svom karakteru je nacionalni ustanak crnogorski, koji su Crnogorci s oružjem u ruci, vodili protiv svojih porobljivača.

Nema sumnje, italijanski imperijalisti su povremeno, a u toku prvog svjetskog rata, skoro stalno pomagali kralja Nikolu i crnogorske monarhiste, i oni su uglavnom bili pod njihovom zaštitom sve do Rapalskog ugovora. Pomoć Italije bila je stvarno mala. Italija, sa svojim veoma ograničenim snagama i velikim teritorijalnim i političkim pretenzijama, nastojala je da uz male ratne uloge ostvari velike dobitke. Zato je i pružala tu malu pomoć snagama koje su se suprotstavljale aneksiji Crne Gore, da bi, u Rapalu 1920, vladi Kraljevine SHS dobro prodala crnogorske nacionalne interese. Na drugoj strani, srpska buržoazija i njena dinastija stajala je pod zaštitom francuskih, engleskih i američkih imperijalista. Pobjeda jednih ili drugih je zavisila od snage i uticaja koju je njihov zaštitnik imao u borbi protiv tzv. saveznika. To je jasno praksa pokazala u toku i poslije sloma Austro-Ugarske monarhije. Ne vidim zašto bi danas bilo razloga optuživati jedne više zbog toga što su, objektivno, bili i u službi italijanskih imperijalističkih interesa (usljed prividne podudarnosti interesa u trenutnoj konstelaciji snaga) od onih drugih koji su isto tako bili u službi — francuskih, engleskih

[855]) Isto, 536.
[856]) Isto.

i drugih imperijalista, i zahvaljujući njima uspjeli da pobijede, te da sprovedu u život svoju velikosrpsku koncepciju. Takođe je po, mome mišljenju, nepravilno, osobito u konkretnom slučaju, među dinastijama praviti neku naročitu razliku i isticati prednost jedne nag drugom. One su se svaka, u svoje vrijeme, služile u zemlji onim metodom vladanja koji nije dovodio u opasnost njihove pozicije i njihove klase. Ovo faktički najbolje potvrđuje istorijat dinastije Karađorđevića i metod njenog vladanja prije prvog svjetskog rata u Srbiji i kasnije u staroj Jugoslaviji. Mnogo hvaljena ranije od strane srpske buržoazije i njenih raznih agentura zbog svoga navodno demokratskog metoda vladanja, — kasnije u staroj Jugoslaviji njen predstavnik kralj Aleksandar pokazuje svoje pravo lice. On se nije ustručavao da se posluži i najdrastičnijim srestvima samo da bi odbranio svoje, i svoje klase, poljuljane pozicije. Smatram da nema razloga prigovarati više onim sveštenicima koji su u bogosluženjima pominjali kralja Nikolu, nego onima koji su pominjali njegovog protivnika iz dinastije Karađorđevića, koja je, u ono vrijeme, Crnogorcima bila nametnuta vojnom silom, a bila je tuđa i crnogorskim monarhistima, a kamoli širokim narodnim masama.

Zaista je čudno što se u današnjem vremenu, i među autorima koji sami sebe nazivaju marksistima-komunistima, nađe toliko njih koji se nekritički odnose prema nekim vladarima iz srpskih dinastija Obrenovića i Karađorđevića (posljednji Obrenovići i Petar I Karađorđević), koji su bili savremenici i protivnici crnogorskog knjaza i kralja Nikole I Petrovića. Pri tome Nikoli I stavljaju mnogo više na teret zastupanje interesa zemlje i nacije kojom je vladao (makar koliko to čini rđavo i nedosljedno, vođen prije svega pretenzijama građanske klase i svojim), nego njima što su svim sredstvima radili da unište crnogorsku nacionalnu slobodu i državu (vođeni jedino osvajačkim interesima). Za ove autore je posebno karakterističan upravo sentimentalni odnos prema kralju Petru I Karađorđeviću, te ga još prikazuju kao »velikog demokratu«, gotovo kao simbolično-dekorativnog reprezententa odnosno formalnog vršioca ustavne vlasti u zemlji »savršeno građanske demokratije«. Pri tome zanemaruju sve istorijske činjenice, poznate i utvrđene, kao i ono što su o prilikama u Srbiji za vrijeme njegove vladavine napisali srpski socijal-demokrati na čelu s Dimitrijem Tucovićem. Činjenica je, pak, da se tek u vrijeme njegove vladavine ostvaruju planovi iz »Načertanija« Ilije Garašanina.

Isticanje nacionalnih amblema, pa samim tim i barjaka u odgovarajućim prilikama, bilo je pravilno i onda, a pravilno je i danas, naravno sa određenom dopunom koja karakteriše našu socijalističku stvarnost. Bila je, takođe, pravilna i na mjestu agitacija (kod seljaka da ne biraju predsjednike opština«, kao i to što su se trudili »svim silama da narod odbiju od nove vlasti i da na teritoriji koju kontrolišu stvore atmosferu svoje crnogorske vlasti«. Ondašnju vlast, koja je u Crnoj Gori bila organizo-

vana pod zaštitom srpskih trupa, ne možemo smatrati novom vlašću, pošto ona nije bila izraz volje crnogorskog naroda, niti je Crnogorcima donijela ništa novo u smislu društvenog progresa, već im je oduzela državnost i nacionalnu slobodu koju su ranije imali. Ta tzv. nova vlast, u borbi protiv odmetnika iskaljivala je svoj bijes na nedužnu, djecu, majke i stare žene. U njeno ime je počinjen niz teških zločina, među kojima je i onaj koji je počinila žandarmerijska patrola pod komandom jednog majora, kada je noću 26/27. aprila 1923. godine došla: »... u kuću jednog odmetnika iz Cuca i odmah je zapalila. Ali se nije time zadovoljila već su u njoj spalili i troje djece sa majkom koju su prethodno vezali da ne bi mogla pobjeći. Ni to im nije bilo dovoljno, pa su babu vezali pred kućom, da gleda kako joj gore snaha i troje unučadi. Baba je poludjela i kasnije umrla u ludnici«.[857]) Sasvim je razumljivo što su ovakvi i slični krvavi obračuni, koje su sprovodile vojne jedinice, žandarmerija i druge plaćeničke snage u raznim krajevima Crne Gore, snažno uticale na smanjenje broja odmetnika, pa konačno i na njihovu likvidaciju. Sve se ovo događalo poslije Rapalskog ugovora i relativne stabilizacije velikosrpske vlasti u Crnoj Gori, i uopšte stabilizacije buržoaskog poretka u staroj Jugoslaviji.

[857]) Isto, 517)

EPOHA REVOLUCIONARNE BORBE ZA NACIONALNO I SOCIJALNO OSLOBOĐENJE

Stav KPJ, u prvim godinama njenog postojanja, prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. — Treći kongres KPJ i njegov značaj za pravilne stavove o nacionalnom pitanju. — Prelazak crnogorskih komunista i progresivnog dijela crnogorske nacije, poslije Trećeg kongresa KPJ, na pozicije revolucionarne borbe za nacionalno oslobođenje Crnogoraca uporedo s borbom za socijalno oslobođenje. — Tekovine socijalističke revolucije: nacionalno i socijalno oslobođenje, obnova crnogorske državnosti, nacionalna ravnopravnost s ostalim nacijama i nacionalnim manjinama u Jugoslaviji. — Cilj i pravi smisao »argumenata« onih koji danas pokušavaju da »negiraju« crnogorsko nacionalno biće u njegovom pravom istorijskom značenju.

Pred strahom od revolucionarne plime, i uopšte narastanja revolucionarnog radničkog pokreta, nastaje čvršće povezivanje buržoazije svih južnoslovenskih nacionalnosti u cilju očuvanja svojih klasnih privilegija. To je bila snažna podrška i podstrek srpskoj buržoaziji, da se krvavo obračuna sa svim borbenim snagama i uopšte revolucionarnim radničkim pokretom u »troimenoj kraljevini«. To joj je omogućavao i razvoj događaja, ne samo u Evropi već i dalje. Isto tako ova pobjeda ujedinjene buržoazije bila je dobrim dijelom omogućena zahvaljujući organizacionoj političkoj i ideološkoj nedoraslosti avangarde revolucionarnog radničkog pokreta da odgovori zadacima koji su se u ono vrijeme pred njom postavljali. Prvi kongres Komunističke partije Jugoslavije, odnosno kongres ujedinjenja: »nije imao pravilan stav po nekim osnovnim pitanjima. Tako on uopšte nije ni postavljao nacionalno pitanje, a organizacioni principi Partije ostali su kakvi su bili i u periodu Druge Interna-

cionale«.[858]) Diskusija o izgrađivanju i usvajanju pravilnih stavova u Partiji po ovim pitanjima nastavljena je i docnije više godina, što se negativno odražavalo na jedinstvo akcije, politički ugled i mobilizatorsku ulogu. Ali ova diskusija je bila nužna da bi se Partija osposobila i pripremlia za buduće zadatke koje je morala da rješava kao avangarda radničke klase, siromašnog seljaštva, kao i svih nacionalno-oslobodilačkih pokreta u jugoslovenskim zemljama.

Pogrešan stav po nacionalnom pitanju, koji su ispoljili crnogorski socijalisti u tzv. Podgoričkoj skupštini, a samo malo kasnije i pripadnici organizacija KPJ u Crnoj Gori, doveo ih je objektivno u društvo neprijatelja crnogorske nacije. Smatram da je sasvim pravilna konstatacija Ivana Milutinovića: »Komunistička je stranka bila zauzela pogrešan stav po nacionalnom pitanju, jer mjesto da se nađe na strani crnogorskih seljaka, ona je išla s puškom u rukama u brda crnogorska da ih ubija i zlostavlja i kroz to je bila sastavni dio bjelaša. Taj svoj pogrešan stav po nacionalnom pitanju nije ispravljala sve do 1925. godine, pa ni tada praktično u potpunosti do 1927. godine«.[859]) Dr Vujović pokušava da nas uvjeri, da u Crnoj Gori nije doslovno sprovođen u život pogrješni stav KPJ o nacionalnom pitanju, pa u vezi sa tim kaže: »Komunisti se u Crnoj Gori nijesu samo riječima počeli ograđivati od buržoaske ujedinitelјske politike. Oni su to činili i na druge načine. Stojeći na pozicijama ujedinjenja, oni su smatrali da treba likvidirati pojedine odmetničke grupe, koje su držali za agente kralja Nikole i italijanskih imperijalista, ali su bili protiv toga da se to pretvori u hajku protiv čitavog jednog naroda. Iako na pozicijama ujedinjenja, oni nijesu htjeli da snose odgovornost za brutalne postupke raznih bjelaških organizacija, koje su pljačkale i razarale siromašna crnogorska sela, i to sve pod firmom borbe za ujedinjenje. Da bi se od takvih postupaka ogradili ne samo riječju nego i djelom, oni su pristupili formiranju svojih vojnih jedinica za gonjenje odmetnika. Postupke bjelaških i sličnih organizacija komunista (valjda komunisti — S. B.) su javno i oštro kritikovali, ograđujući se na taj način od njih. To su oni radili preko svoje partijske štampe«.[860]) Stav Ivana Milutinovića, koji sam citirao, dovoljno jasno govori koliko Vujović nije u pravu. Vujović u citiranom tekstu, zapravo, sam sebe pobija. Jer, i sam tvrdi da su crnogorski komunisti »smatrali da treba likvidirati pojedine odmetničke grupe«, kao da je nekome na čelu pisalo da je agent »kralja Nikole i italijanskih imperijalista«, pa su zbog toga i »pristupili formiranju svojih vojnih jedinica za gonjenje odmetnika«. A to znači da su se, konkretno, našli na poziciji protiv crnogorskih seljaka i išli »s puškom u rukama u brda

[858]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1949, 10.
[859]) Lazo Marković: »Ivan Milutinović-Milutin«, Grafički zavod, Titograd, 1970, 278.
[860]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 529-530.

crnogorska« da se biju i ubijaju seljake — odmetnike. To ni sâm dr Vujović ne poriče. Koliko on neće, ili ne umije, da jasno sagleda pogrešan stav KPJ, pa samim tim i crnogorskih komunista, o nacionalnom pitanju, nedvosmisleno govori i to, što i u gore citiranom tekstu apstraktno upotrebljava termin *ujedinjenje*. A krajem 1918. godine, pa i kasnije, nije se u Crnoj Gori vodila bitka protiv *ujedinjenja* uopšte već se ona vodila oko *bezuslovnog ili uslovnog ujedinjenja*, a sobzirom da su bile u pitanju principijelne razlike, o kojima najrječitije govori društvena stvarnost stare Jugoslavije. Čak ni kralj Nikola i njegova vlada po svojim posljednjim koncepcijama, što se vidi iz izvora koje je objavio sam Vujović, nijesu bili protiv ujedinjenja. Oni su, doduše, predlagali da njegova osnova bude konfederacija, jer im je to najviše odgovaralo u ono vrijeme.

Iz citiranog teksta jedino je tačna tvrdnja, da su se crnogorski komunisti ograđivali od brutalnih postupaka »raznih bjelaških organizacija, koje su pljačkale i razarale siromašna crnogorska sela«. Ovo ograđivanje se sastojalo u tome što su oni zaista o ovim nedjelima pisali u radničkoj štampi. A komunistički poslanici iz Crne Gore podnijeli su u skupštini »troimene kraljevine« i interpelaciju ministru unutrašnjih poslova, u kojoj iznose podatke o teroru i represalijama koji se sprovode u okrugu kolašinskom, i na kraju pitaju: » . . . gospodina ministra dokle će Crnogorci trpjeti vandalizam i zločine gospodina Boškovića sve pod vidom demokratizma, i da li se ovim putem ide k jedinstvu?«[861]) Na jednom mjestu u interpelaciji se kaže da se svi ti zločini čine: »Na sramotu jedinstva i države. . .«[862]) Dalje od ovoga, u ono vrijeme, crnogorski komunisti nijesu išli. A to je i razumljivo. Oni su bili iskreno privrženi bezuslovnom ujedinjenju i vjerovali su da su sva ta nedjela i zločini uslovljeni socijalnom nepravdom, odnosno sistemom kapitalističke vladavine, a naročito kad vlast u rukama imaju nesavjesni ljudi. Ovo vjerovanje je bilo samo djelimično tačno. Onih godina, u Crnoj Gori, velikosrpska vlast se mogla održati i obračunati sa masovnim otporom crnogorske nacije jedino sa najsvirepijim sredstvima i pomoću masovnog terora i represalija, ili se morala povlačiti i prepustiti joj da ona odredi svoju dalju sudbinu, a ta vlast nije bila na to spremna, pa makar morala proliti more krvi. Ovaj problem se ne može svoditi na savjesne ili nesavjesne ljude, a borba se nije vodila ni oko sistema vladavine, već isključivo protivu bezuslovnog, a za uslovno tj. ravnopravno ujedinjenje, bar što se tiče Crnogoraca. Isto tako su u zabludi i svi oni koji vjeruju da se, u ono vrijeme, u radničkoj štampi upotrebljavao termin »buržoasko ujedinjenje« u smislu kritike bezuslovnog ujedinjenja, odnosno u smislu kritike nacionalnog porobljavanja Crnogoraca i drugih naroda u Kraljevini SHS.

[861]) Isto, 514.
[862]) Isto, 513.

Komunisti su, pa i crnogorski, u ono vrijeme, osnovnu kritiku usmjeravali na klasnu strukturu buržoaske vladavine, pa su samo sa tog stanovišta i kritikovali ujedinjenje koje je sprovedeno pod rukovodstvom srpske buržoazije, a ne i sa neke druge pozicije, jer za drugu kritiku nije ni bilo osnove u programu KPJ. Vujović konstatuje da je »... crnogorske socijaliste — a kasnije i komuniste — na takav stav gurala i inercija njihove ranije borbe protiv kralja Nikole i njegovog apsulutističkog režima, jer je čitava politička aktivnost ovih ljudi bila ispunjena upravo borbom protiv apsolutizma kralja Nikole. Na kralja Nikolu se gledalo kao na osnovnu prepreku ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Zbog toga su oni u likvidaciji njegovog režima vidjeli i rješenje svih nacionalnih problema«.[863]) Ovo donekle može da objašnjava njihov pogrješan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju, ali nikako i da opravda. Ovo, isto tako, svjedoči koliko su oni bili daleko od svega onoga što se zbivalo u crnogorskom društvu poslije osamdesetih godina XIX vijeka pa do propasti Austro-Ugarske. Oni su zapravo, tako jednostranim političkim radom — ranije — zbijali redove ogromne većine crnogorskog seljaštva oko prijestola kralja Nikole, proglašavajući ga na taj način, objektivno, za čuvara crnogorske državnosti i zalogu nacionalne slobode, ma da je on, objektivno, svojim radom, podrivački djelovao na formiranje svijesti Crnogoraca o svome nacionalnom biću. Dr Vujović je nejasan kad kaže da su — crnogorski socijalisti i radnici uopšte, — a malo kasnije i crnogorski komunisti: »... uskoro shvatili u kakvoj su zabludi bili, pa su postepeno počeli da se odvajaju od buržoazije i njenih stavova«.[864]) Ali ne tako brzo i po nacionalnom pitanju, ako nećemo da prihvatimo da ono »uskoro« označava vrijeme u trajanju od preko sedam godina. KPJ zauzela je relativno pravilan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju tek na III kongresu, koji je održan u junu 1926. godine u Beču. U rezoluciji Kongresa o izvještaju CK KPJ, pored ostalog, kaže se i sljedeće:

»1. popularisati sadašnji ispravni stav Partije u crnogorskom pitanju;

2. pomagati proces diferencijacije u federalističkom pokretu i povezati se s njegovim levim krilom...«[865]) A u rezoluciji Kongresa o nacionalnom pitanju, između ostalog se kaže i sljedeće:

»3. Imperijalistička politika vladajuće srpske buržoazije izazvala je sasvim opravdano silno nezadovoljstvo kod svih nesrpskih nacija. I to nezadovoljstvo došlo je do izražaja u formiranju nacionalnih pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini i Crnoj Gori. Na čelu svih tih pokreta stoji još uvek buržoazija, koja se trudi da i nacionalno pitanje iskoristi za jačanje svoga uticaja u narodnim masama«.[866]) Navodim i još jedan dio pomenute rezolucije: »Crnogorski federalisti su napustili revolucionarne metode — i prešli na teren legalne borbe, tj. pogađanja s vladajućom buržoazijom«.[867])

Dr Vujović, takođe, pokušava da dokaže, da crnogorski komunisti nijesu čvrsto podržavali bezuslovno ujedinjenje. Evo toga teksta: »Istina, oni i dalje stoje na pozicijama Podgoričke skupštine, ali vrlo rano dolazi do izvjesnih izjava koje nagovještavaju odvajanje od buržoaske politike ujedinjenja. Jedan od prvih koji su takav nagovještaj učinili bio je Jovan Tomašević, organizator Komunističke partije u Crnoj Gori. On je u Crnu Goru došao 9. decembra (po st. kalendaru), a već krajem decembra piše pismo Marku Dakoviću i Lazaru Damjanoviću u kome kaže da se pristalice ujedinjenja »ne zadovoljavaju više praznim riječima i obećanjima, nego traže da vide i osjete kako se ujedinjenjem zaista nešto izmijenilo na bolje... Narod je zaista gladan, ali je u isto vrijeme, razumijete me dobro, i žedan novog reda, novih metoda i novih ljudi, ne samo po imenu nego i po radu, po shvatanjima i po savjesnosti«.[868]) Sasvim je očigledno da citirani tekst iz pisma Jovana Tomaševića nema nikakve veze sa stavom komunista o crnogorskom nacionalnom pitanju. Njim Tomašević požuruje članove tzv. Izvršnog Narodnog Odbora, kako bi se što prije počela sprovoditi u život obećanja koja su ranije davana. On u pismu insistira da oni počnu ostvarivati obećanja, kako bi narod u Crnoj Gori osjetio da je »ujedinjenje zaista nešto izmijenilo na bolje«. A to znači da je on, u ono vrijeme, želio da se bezuslovno ujedinjenje što prije pokaže kao pozitivan i djelotvoran akt, a ne da počinje da sumnja u valjanost takvog rešenja. U pismu Tomašević konstatuje da je narod »zaista gladan«, što je bilo tačno, ali on isto tako tvrdi da je narod »žedan novog reda, novih metoda i novih ljudi, ne samo po imenu nego i po radu, po shvatanjima i po savjesnosti«. A to znači da on nije ni nagovještavao svoju sumnju u valjanost bezuslovnog ujedinjenja, a kamoli da je prigovarao; naprotiv, od novih ljudi — tzv. »ujedinitelja« — kojima je i sam pripadao, zahtijevao je da se takvima pokažu i na djelu. Nije sporno, a to je i onda bilo poznato i onima kojima je pomenuto pismo bilo upućeno, da se Tomašević s njima nije slagao što se tiče »buržoaske politike«, ali to neslaganje se, još, nije odnosilo i na buržoasku politiku u pogledu bezuslovnog ujedinjenja. Takvih sumnji, pa čak ni nagovještaja nema ni kasnije u materijalima I i II Kongresa KPJ, pa je sasvim razumljivo da Jovanovo pismo u tom smislu ne može da se shvati, ako hoćemo da ga pravilno tumačimo. Tomašević je, kako prije prvog svjetskog rata tako i u toku rata, pa i kasnije, bio pod uticajem Srpske socijal-demokratske partije. On je isto tako vrlo disciplinovano sprovodio u život odluke I i II Kongresa KPJ koji u

[863]) Isto, 528.
[864]) Isto.
[865]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograad, 1949, 99.
[866]) Isto, 111.
[867]) Isto.
[868]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 528.

suštini, po nacionalnom pitanju u troimenoj državi nijesu donijeli ništa novo. Tako se u rezoluciji II kongresa o političkoj situaciji i zadacima KPJ o nacionalnom pitanju kaže, »da će ‚KPJ i dalje ostati na braniku nacionalnog jedinstva', što se podudaralo sa linijom velikosrpske buržoazije po nacionalnom pitanju«.[869]) A to je, u suštini, u ono vrijeme bio i stav Jovana Tomaševića. Da Jovan Tomašević nije »organizator Komunističke partije u Crnoj Gori« ili »stvarni osnivač«, kako se kaže u jednom drugom dokumentu, ja sam još ranije dokazao.[870])

Doktor Vujović isto tako griješi kad tvrdi da je pravilan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju »zauzet tek na III konferenciji, u decembru 1923. godine«.[871]) Već sam naveo dokaz da je to bilo tek na III kongresu 1926. godine. Vujović ne shvata da priznavanje prava na autonomiju nije isto što i priznavanje nacionalnih prava. A u rezoluciji III konferencije o nacionalnom pitanju ima grješaka, pa se iz nje ne vidi jasno ni postojanje makedonske nacije. Ova rezolucija izričnо konstatuje postojanje jedino srpske, hrvatske i slovenačke nacije, a o makedonskoj se govori dosta nejasno, ali se ipak pominje. U vezi sa sprovođenjem nacionalne hegemonije srpske buržoazije, u tekstu rezolucije se kaže da: »Pored toga ona uništava autonomiju Crne Gore... «[872]) Malo niže, u rezoluciji se izjednačava položaj Makedonaca i Crnogoraca, ali tim se ne može dokazati da su i Crnogorcima bila priznata nacionalna prava. To samo govori o tome koliko su ova pitanja, u ono vrijeme, bila neraščišćena. Da bi odbranio svoju tezu, Vujović kaže da je »u nizu proglasa, povodm parlamentarnih izbora u martu 1923. godine, Partija istakla i parolu »Glasajte za federativnu radničku Republiku Jugoslaviju«.[873]) Ali ovo u pogledu priznavanja nacionalnih prava Crnogorcima ništa ne dokazuje.

Jedino je, prije 1926. godine, imao u osnovi pravilan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju doktor Vukašin Marković, koji se — zahvaljujući svojim vezama s pojedinim znamenitim vođama Oktobarske revolucije — oslobodio ranijih zabluda o kojima je već bilo riječi. On je po povratku iz SSSR, sredinom 1921. godine, razvio vrlo široku političku aktivnost i poveo oružanu borbu pod parolom: »Za sovjetsku i federativnu Crnu Goru u okviru Jugoslavije«. Prvi je počeo da ističe opravdanost borbe zelenaša i s njima uspostavljao veze radi zajedničke borbe. Ali to je već bilo vrijeme relativne stabilizacije velikosrpske vlasti u Crnoj Gori, i uopšte stabilizacije buržoaske vlasti u »troimenoj kraljevini«. Za oružanu borbu, u ono vrijeme, nije bilo ni objektivnih ni subjektvnih uslova, pa je i ovaj oružani poduhvat doktora Vukašina imao ograničeni domet i konačno

[869]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1949, 28.
[870]) Savo Brković: »O nekim konstatacijama u materijalima I (Osnivačkog) kongresa KP Crne Gore«, Istorijski zapisi, broj 3, Titograd, 1966, 540-551.
[871]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 533.
[872]) Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1949, 69.
[873]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 533.

bio osuđen na neuspjeh. Ali to ne znači da ogromni agitaciono-propagandni rad koji je on razvijao, krećući se po Crnoj Gori, nije dao i pozitivne rezultate. Mnoga crnogorska sela, zahvaljujući njegovom neumornom radu i takoreći asketskom držanju, kao i spremnosti da se izloži velikoj opasnosti samo da bi pomogao bolesniku, stekla su vrlo pozitivnu sliku o komunistima — revolucionarima. On je jedan od prvih revolucionara koji je u brdima Crne Gore patrijarhalnim crnogorskim seljacima, na njima razumljiv način, objašnjavao ideje komunizma, što je bilo za dalji razvoj od velikog značaja. No sve ovo ne znači da je o svim pitanjima mislio pravilno. Njegova ocjena političke situacije nije bila realna. Revolucionarna situacija već je bila prošla. A reakcija je bila u ofanzivi. Kraljevska vojska se krvavo obračunavala ne samo sa onima koji su bili van domašaja vlasti, već i sa svima onima koji su ih pomagali. KPJ nije bila izgradila pravilne stavove o više bitnih problema kao što su organizaciono, nacionalno i seljačko pitanje, a nije bilo ni jedinstvene ocjene konkretne političke situacije. U vrhu Partije dolazi do oštrih razmimoilaženja, pa i do frakcijske borbe. A to znači da je KPJ bila nesposobna da se stavi na čelo borbe masa, čak i da je bila revolucionarna situacija. To je bilo vrijeme kad Partiju napuštaju mnogi usputni saveznici, karijeristi, slabići i svi oni koji su kalkulisali brzom pobjedom. Nastupilo je doba kada je trebalo mijenjati i metod borbe i organizaciono ustrojstvo, a za to nije bilo iskusnih kadrova. Na poprištu revolucionarne borbe ostali su oni najodaniji i najspremniji da se žrtvuju. Oni su kasnije usvojili i nov metod političke borbe kao i novo organizaciono ustrojstvo, KPJ, ipak, uspjela je da se kasnije prilagodi novim uslovima i prijeđe u ilegalnost, i da na taj način nastavi sa radom. Ona svoje prorijeđene redove kasnije stalno popunjava novim snagama, koje nastaju među omladinom i kroz konkretan politički rad ispoljavaju svoju spremnost da se bore za program i politiku Partije.

Na ovom mjestu želio bih da ukažem na nepravilnu ocjenu pojedinaca, koji bez objašnjenja govore o uspjehu KPJ na parlamentarnim izborima 1920. godine u Crnoj Gori. A istovremeno i da ukažem na jedino pravilan stav: »Ovaj uspjeh ne stoji u njenoj povezanosti sa masama i u njenom uticaju političkom na mase, već u tome što je bila najopozicionija politička stranka, a kako se zelenaši nijesu mogli pojaviti na izbore usled zabrane njihove Federalističke stranke, nezadovoljni Crnogorci su nju glasali«.[874]) Kasnije narastanje političkog uticaja organizacija KPJ u Crnoj Gori i njihovo brojno jačanje može se jedino pravilno objasniti zauzimanjem ispravnijih stavova o bitnim pitanjima koja su bila od neposrednog interesa za crnogorsku naciju. A to su, prije svega, bila nacionalno i seljačko pitanje. To joj je omogućilo sve veće proširivanje i umnožavanje veza u radnim masama grada i sela i neposredne kontakte s buntov-

[874]) Lazo Marković: »Ivan Milutinović-Milutin«, Grafički zavod Titograd 1970, 278—279.

nim mladim ljudima, u čijim redovima su se nalazili mnogi budući partijski kadrovi. Angažovanje Partije i partijskih organizacija u borbi za rješavanje pojedinih konkretnih pitanja, koja su bila od životnog interesa za široke narodne mase, značajno je uticalo na porast njenog ugleda i političkog uticaja. A značajan preduslov za sve ovo bila je stalna borba u Partiji za jedinstvo misli i akcije i nemilosrdno čišćenje njenih redova od frakcionaša, oportunista i likvidatora, kao i sve uspješnije kombinovanje ilegalnog sa legalnim metodom rada.

Pošto je već jedanput usvojila relativno pravilan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju, 1926. godine, KPJ je tzv. ujedinjenje Crne Gore i Srbije na osnovu odluka Podgoričke skupštine kao i ono kasnije ujedinjenje u kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca proglasila nasilnim aktom, koji je usvojen bez saglasnosti i protiv volje jugoslovenskih naroda (nacija), a samim tim i crnogorskog. Ona je taj akt karakterisala kao okupaciju Crne Gore i nacionalno porobljavanje Crnogoraca, pa samim tim sve one snage koje su se u Crnoj Gori zalagale da takvu sudbinu doživi njena nacija ne mogu se tretirati drukčije sem kao antinacionalne, a to su bez dvoumljenja bili i ostali bjelaši. Na ovakvu ocjenu ne može da utiče ni fakat da je u njihovim redovima bio priličan broj ljudi koji su bili u zabludi, pa se samim tim mora diferencirati kritika bjelaša od kritike zelenaša. Ne mogu se oni izjednačavati kao pokreti, niti kao »tabori«. Zelenaši i njihov pokret su sasvim nešto drugo. O njegovim programskim načelima bilo je ranije dovoljno riječi, kao i o njegovoj strukturi i slabostima. Objavljen je niz dokaza iz kojih se jasno vidi da je KPJ, kao i rukovodstvo part. organizacija u Crnoj Gori, diferencirano prilazilo kritici ova dva dijametralno suprotna politička pokreta koji su se isto tako ogromno razlikovali i po svojoj brojnosti i masovnoj bazi. Ne može se u naše vrijeme uopšteno govoriti o ovim pokretima niti se njihova kritika svoditi na zajednički imenitelj. Takođe se ne može u cjelini danas usvojiti zaključak: »Taj nacionalni revolucionarni pokret zvani zelenaški se raspao (naročito poslije raspuštanja trupa iz Gajete) te se odmah zatim jedan dio vođa prodao beogradskim vlastodršcima (kao J. Plamenac i dr.) a drugi deo prešao na politiku vođenja parlamentarne borbe stvarajući federalističku stranku«.[875]) Mislim da ne odražava stvarno stanje ni konstatacija, da se zelenaški pokret »raspao (naročito poslije raspuštanja trupa iz Gajete)«. Tome, čini mi se, protivurječi i tekst koji se nalazi u istom proglasu, a koji glasi: »Revolucija je u krvi ugušena — odnosi se na nacionalnu revoluciju crnogorskog naroda 1918. godine — iako su seljačke mase napuštene od svojih gospodskih vođa, koje su izdale i prešle u protivnički tabor, produžile borbu (komitovanje«.[876]) Bilo je u ovom pokretu osipanja, izdaje i pasiviziranja, a najčešće od strane onih koji su bili u njegovom vodstvu, ali se komitovanje

[875]) Dr Dimitrije-Dimo Vujović: c. d., 545.
[876]) Isto, 544—545.

nastavlja i poslije raspuštanja trupa u Gajeti. No, s obzirom na razvoj događaja, ni ono nije moglo dati pozitivne rezultate. Formiranje Crnogorske federalističke stranke trebalo je da posluži jednom dijelu crnogorske buržoazije, da i dalje ovaj pokret seljačkih masa za nacionalna prava, u novoj situaciji, zadrži pod svojim uticajem. U tom pogledu su joj išli na ruku objektivni uslovi kao i pogrešna pozicija koju je bila zauzela KPJ o crnogorskom nacionalnom pitanju. Vodstvo ove stranke je bilo i objektivno i subjektivno protiv nacionalno-revolucionarne borbe crnogorskog naroda, trudeći se da je svede u parlamentarne okvire. A program stranke bio je, prije svega, zasnovan, uglavnom, na državnom statusu Crne Gore. Ono je bilo, po slovu programskih načela, za federativno uređenje kraljevine, ali je u njemu bilo i onih koji su to načelo iz nužde prihvatili. Oni su prilikom kapitulacije stare Jugoslavije pokazali svoje pravo lice, stavljajući se u službi italijanskom fašizmu. Isto tako, neki drugi su se konačno našli u taboru četnika i do kraja dijelili njihovu sudbinu. Vođstvo ove stranke, po svom socijalnom položaju, nije imalo neke naročite veze sa najvećim brojem svojih pristalica. U njemu su se nalazili ljudi s velikim prihodima i bogatim penzijama, i po svom klasnom položaju nijesu bili zainteresovani za revolucionarne promjene; naprotiv smetalo im je sve ono što je remetilo njihov građanski mir. Na drugoj strani, najvećem broju pristalica ove stranke građanski mir je donosio sve veće zaduživanje i osiromašavanje. Sasvim je razumljivo da vođstvo nije bilo tumač interesa najvećeg broja pristalica stranke.

Usvajajući relativno pravilan stav o crnogorskom nacionalnom pitanju, KPJ sve više je shvatala njegov značaj u borbi za okupljanje crnogorske nacije i njeno aktivnije uključivanje u borbu protiv velikosrpske hegemonije i rastuće fašističke opasnosti. Partijske organizacije, kao i njihovo rukovodstvo, u Crnoj Gori su sve strpljivije prilazile masama i ukazivale im da se nacionalno oslobođenje jedino može postići revolucionarnom borbom i povezivanjem svih radnih ljudi grada i sela, kao i svih progresivnih snaga nacije. Sve više se pažnje poklanjalo političkom radu, kako u gradu tako i na selu, i na njegovoj konkretizaciji preko pojedinih ekonomskih i političkih akcija. Pored sve aktivnijeg političkog rada u masama, uspostavljaju se i kontakti sa opozicionim vođstvima građanskih stranaka radi dogovora za organizovanje pojedinih političkih akcija i sporazumnog istupanja u njima. Zahvaljujući aktivnosti na tom planu, održano je i niz zajedničkih konferencija, zborova i drugih javnih manifestacija, na kojima su komunisti i javno istupali pred širokim auditorijumom i izlagali, na određen način, stavove Partije o konkretnim političkim i drugim aktuelnim pitanjima. Vođstvo Crnogorske federalističke stranke (CFS) redovno je odbijalo da učestvuje u zajedničkim akcijama sa opozicionim vođstvima iz bjelaških redova, po mome mišljenju više iz demagoških nego iz principijelnih razloga. Ali njihove pri-

stalice, pa čak i tzv. srednji kadrovi, masovno su učestvovali u mnogim akcijama u kojima su i komunisti učestvovali, pa čak i u onima koje su komunisti neposredno organizovali i predvodili. Njihovo učešće bilo je masovno i na zboru u Nikšiću, koji je održan u avgustu 1935. godine, bez obzira na negativan stav vodstva stranke. Veliki broj uglednih ljudi u narodu, koji su bili pristalice ove stranke, pored ostalih, vrlo aktivno su sarađivali sa komunistima u CNFS (crnogorski narodni front slobode), u »Seljačkom Bratstvu« i u »Seljačkoj Samopomoći«. Ove organizacije, kao i neke druge, odigrale su vrlo značajnu ulogu u borbi za jedinstvo crnogorske nacije pod rukovodstvom KPJ. Prilikom analize rada i političkog ponašanja CFS, mora se praviti razlika između političkih stavova njenoga vodstva i aktivnosti njenoga članstva.

Na ovom mjestu moram se pozabaviti i još nekim kontradiktornim stavovima dr Vujovića, koji glase: »Kroz Jovana Plamenca, koji je u toku narodnooslobodilačkog rata ubijen kao narodni neprijatelj, i neke druge, nepravilno bi bilo gledati na čitav ovaj pokret. Gro pobunjenika, tj. ona seljačka masa, nema nikakve veze s takvim vođama (a to je pokazalo i kasnije iskustvo, između dva rata, a naročito u toku ovog posljednjeg rata). Zbog toga što nije imala pravih narodnih vođa, koji bi izražavali interese tih masa seljačkih, njihov je pokret i doživio propast. Zbog toga takve vođe ne bi mogle ni pokrenuti te mase na akciju, ma kakvu propagandu vršili, da nije bilo onog teškog ekonomskog stanja i određene politike bjelaša«.[877]) Treba odmah reći da je tačna konstatacija Vujovića, da na pokret zelenaša ne treba gledati kroz Jovana Plamenca i neke druge vođe. Ali nije tačna njegova tvrdnja, da »ona seljačka masa«, koja je učestvovala u »božićnoj pobuni«, nema odnosno da u ono vrijeme nije imala, nikakve veze sa njim. Pa i samim dokumentima je potvrđeno da je i Plamenac bio jedan od vođa pobune. Što je on, još, u početku borbe napustio te mase, to je drugo pitanje. Na tome su seljačke mase, koje su učestvovale u »božićnoj pobuni«, sticale kasnije iskustvo«. Moramo biti načisto da, u ono vrijeme, u Crnoj Gori i nije bilo »pravih narodnih vođa, koji bi izražavali interese tih seljačkih masa«, jer prvi njihovi vođe su pokret izdavali, a neki drugi to nijesu mogli da budu, zbog toga što u prvo vrijeme nijesu ni samu suštinu pokreta razumjeli, pa su se protiv njega borili. Pravi narodni vođe se ne rađaju. Oni odjednom ne postaju, već kroz rad i borbu izrastaju i stalno se potvrđuju, ili gube povjerenje masa, čim se one uvjere da oni više ne izražavaju njihove interese. To je bio slučaj ne samo sa Jovanom Plamencom, koji je zahvaljujući svom hijerarhiskom položaju postao vođa, već i sa nekim drugim koji su u određenoj istorijskoj situaciji i bili pravi narodni vođi, ali čim su prestali da se dosljedno bore za dalji progres društva ili protiv njega — oni su gubili povjerenje narodnih masa, bez obzira na stare zasluge. Smatram da nije tačna ni tvrdnja, da

[877]) Isto, 545.

je pokret za nacionalno oslobođenje Crnogoraca koji je najviše došao do izražaja u »božićnoj pobuni«, »doživio propast«. On je izgubio prvu bitku, poslije koje nastupa izvjestan period malodušnosti. Jedni se povlače u inostranstvo, a drugi u crnogorske šume, nastavljajući otuda borbu, ali sa sve manje izgleda na uspjeh. Ovaj pokret je, pod vodstvom crnogorske buržoazije, kako na diplomatskom tako i na bojnom polju, kasnije, poražen, ali on nije kao pokret Crnogoraca za svoje nacionalno oslobođenje »doživio propast«. Promjena metoda borbe jednog političkog pokreta ne znači njegovu propast, već njegovo prilagođavanje objektivnim uslovima. Drugo je pitanje to što je bilo nužno prilično vremena da se crnogorske seljačke mase, na sopstvenom iskustvu uvjere da se parlamentarnim putem borbe ne stiže do nacionalne slobode. A to je u suštini značilo njihovo postepeno, ali sigurno prelaženje na pozicije revolucionarne borbe. One su sve manje: »... vjerovale vodstvu federalističke stranke, jer ih je ono često izdavalo, jer nije bilo nikada dosljedno u borbi, jer se faktički nije borilo za pravu ravnopravnost Crnogoraca u Jugoslaviji«.[878]) A sve više su se uvjeravale: »... da su komunisti dosljedni borci, da se njihove riječi ne razilaze od njihovog dijela, da su nepokolebljivi u borbi za ostvarenje prava crnogorskog naroda. (...) Crnogorski narod je zbog takvog stava komunista zavolio Partiju, vjerovao je u nju i zbog toga je ona imala veliki uticaj u masama«.[879]) Dakle, ovaj pokret crnogorske nacije nije »doživio propast«, već u novim uslovima i pod rukovodstvom KPJ, usvajajući, postepeno, njene ciljeve i revolucionarni metod borbe, svoju renesansu. Ponavljam da nije prije svega uzrok »božićnoj pobuni« teško ekonomsko stanje, mada je sigurno i ono bilo od izvjesnog uticaja. A određena politika bjelaša nije bila njihov izum, niti rezultat borbe za sprovođenje u život sopstvenog političkog programa već programa srpske buržoazije prema crnogorskoj državi i naciji. Oni su, zapravo, bili u onoj istorijskoj situaciji, objektivno, poluvojnička organizacija koja je vrlo revnosno izvršavala postavljene zadatke sa strane. Ovakav zaključak potvrđuje i niz dokumenata koje je objavio i sam dr Vujović, a ja sam neka od njih već citirao, iz kojih se vidi da oni nijesu imali svoje određene politike.

Nastavljajući sa svojim kontradikcijama, dr Vujović prvo pravilno konstatuje da se »ne mogu optužiti za neko antijugoslovensko raspoloženje«[880]) crnogorske seljačke mase koje su učestvovale u »božićnoj pobuni«, a zatim nastavlja: »Naprotiv, baš je u tim seljačkim masama bila vrlo živa ideja srpstva i jugoslovenstva«.[881]) Nije sporno kada je u pitanju ideja jugoslovenstva. Nju su ispoljile i stalno su je ispoljavale, kako krajem

[878]) Blažo Jovanović: »Izvještaj o političkom radu PK KPJ za Crnu Goru«, Cetinje, 1948, 22.
[879]) Isto.
[880]) Dr Dimitrije -Dimo Vujović: c. d., 372.
[881]) Isto.

1918. godine tako i kasnije, crnogorske seljačke mase svojim zahtjevom za uslovno ujedinjenje, odnosno zahtjevom za ravnopravan tretman Crnogoraca u jugoslovenskoj zajednici. Ali njegova konstatacija da »je u tim seljačkim masama bila vrlo živa ideja srpstva« kao ideja vodilja je iluzorna. To još jedanput govori o njegovoj nedosljednosti. Ne može se, niti onda, ni danas, govoriti o nekim apstraktnim idejama. Ideja mora biti i društveno uslovljena. A Crnogorci su, kako 1918. godine tako i danas, u svojoj ogromnoj većini bili i ostali vjerni svojoj crnogorskoj nacionalnoj ideji, a ne nekoj drugoj. Ovo dovoljno jasno potvrđuje dugogodišnja borba Crnogoraca za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Pošto je »ideja srpstva« još u drugoj polovini XIX vijeka postala izrazito politička ideja, kojom su se rukovodili oni koji su se u nacionalnom pogledu smatrali pripadnicima srpskog naroda, to ona u ovom pogledu niti je bila »vrlo živa« niti je to mogla biti, ne samo 1918. godine nego ni ranije, a kasnije još manje, kod crnogorskih seljačkih masa. Ovo na svoj način potvrđuje i autor gore citiranog teksta. On je u istom radu, ranije, istakao: » . . . početkom XX v. srpstvo kod građanina-inteligenta ima već praktično politički značaj, tako da nije jedno te isto srpstvo jednog katunskog seljaka i srpstvo jednog Marka Đakovića ili Todora Božovića. Polazeći od te žive srpske tradicije u Crnoj Gori, mnogi su negirali posebnost Crnogoraca, ne uočavajući da pojam srpstva u Crnoj Gori nema konkretne socijalne sadržine, već je ideološki ostatak prošlosti u svijesti jedne patrijarhalne sredine. Tako shvaćeno, srpstvo nije ugrožavalo njihovu formiranu individualnost, pa se moglo i održati u njihovoj svijesti. Ali kada su određene snage van Crne Gore (srpska buržoazija) počela da u ime srpstva ugrožavaju tu individualnost, onda se rodio otpor«.[882]) To je i sasvim razumljivo, jer u ono vrijeme, pa ni ranije, prije 1918. godine ne samo što nije bila u Crnoj Gori dominantna — u političkom i socijalnom pogledu — već nije bila ni »vrlo živa ideja srpstva«, nego se zadržavala samo kao anahronizam, naime kao »ideološki ostatak prošlosti u svijesti jedne patrijarhalne sredine«, koja je već bila izgradila svijest o svom nacionalnom biću. Doduše, autor citiranog teksta nije izričnо rekao koje je ideologije prošlosti srpstvo u Crnoj Gori bilo »ostatak«? Mislim da sam iznio dovoljno dokaza, da je to bio i ostao uglavnom »ostatak« ideologije pravoslavlja, odnosno ideologije srpske crkve, koju su ranije mnogi, van Crne Gore, a neki i u Crnoj Gori, pokušavali da koriste u političke svrhe. To čine i danas pojedinci, pa čak i ustanove, van Crne Gore, a i u Crnoj Gori.

Srbovanje većeg dijela crnogorske buržoazije do 1903. godine, na čelu sa knjazom Nikolom, bilo je sračunato na nacionalno porobljavanje Srba. Šta drugo treba da znači njihova teorija o tome da su Crnogorci najbolji Srbi, sem to da oni treba da budu gospodareća snaga u »ujedinjenom srpstvu«. Te prazne deklaracije, kako s jedne tako ni s druge strane, nijesu mogle

[882]) Isto, 23.

da utiču na nastajanje neke druge nacionalne svijesti kod Crnogoraca, osim crnogorske jer je ona nastala kao rezultat istorijskog razvoja crnogorskog naroda, a ne iz nečijeg inata.

U svome tekstu dr Vujović pokušava da se predstavi kao nepristrasni sudija, pa se brani da ne stoji ni na bjelaškim ni na zelenaškim pozicijama: »Oni teško mogu da shvate da se naučna istina nalazi baš izvan shvatanja i jednog i drugog tabora, da je ona u jednom nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja. Rukovođen time, ja sam pokušao da do naučne istine dođem polazeći ne od stavova jednog ili drugog zaraćenog tabora, već od istorijskih dokumenata, pa sam na osnovu njih sudio o vrijednostima političkih stavova i rešenja koja su nam pružali i bjelaši i zelenaši«.[883]) Kao što se dâ zapaziti dr Vujović naučnu istinu ne traži na zemlji iako tvrdi da »rukovođen« saznanjem da je istina »u jednom nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja«. U programima »tabora«, ima razlike makar onaj zelenaški i bio vrlo oskudan, iz njega se može utvrditi osnovna preokupacija, naime da se bori za uslovno — ravnopravno — ujedinjenje. Bjelaši, pak, nijesu imali svoga programa; »njihov« program je bio, u stvari, program srpske buržoazije, koji je još 1844. godine koncipirao Ilija Garašanin. Program zelenaša je bio, prije svega, program većeg dijela crnogorske buržoazije, koji je bio bliži crnogorskim seljačkim masama, jer im je obezbjeđivao — makar i buržoasku — nacionalnu slobodu. Onaj za koji su se borili bjelaši — i to im je oduzimao. U ovome je prije svega naučna istina, u objektivnoj stvarnosti koja karakteriše rad i shvatanja i jednog i drugog tabora«. »Naučna istina« se ne nalazi »izvan shvatanja i jednog i drugog tabora«, a mi je saznajemo preko izvora koji nam svjedoči o njima. Autor citiranog teksta traži naučnu istinu »u jednom nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja«, kao da se događaji mogu tumačiti nepristrasno ili pristrasno marksistički. Oni se mogu tumačiti samo marksistički ili nemarksistički. Da bi igrao, tobož, ulogu nepristrasnog sudije i bio dosljedan svome »nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja«, Vujović u svom tekstu izjednačava »tabore« — kao da oni oba predstavljaju Crnogorce u nacionalnom smislu, što nepobitno otkriva njegovu pristrasnost, ili najblaže rečeno nerazumijevanje događaja o kojima pretenduje da sudi. Koliko je Vujović u svome tekstu — od strane do strane — nedosljedan, pokazuje i sljedeće: » . . . u XIX vijeku imamo dvije zasebne srpske države, teritorijalno razdvojene i po stepenu razvitka mnogo različite. Svaka od njih teži da se proširi i da svojim granicama obuhvati što više Srba, koji su bili pod tuđim ropstvom«.[884]) On je sam u svome tekstu konstatovao da ovo nije tačno. Prisjetimo se samo njegove tvrdnje, »da pojam srpstva u Crnoj Gori nema konkretne socijalne sadržine, već je ideološki ostatak prošlosti«. Kako to sve da se uskladi s njegovim »nepristrasnim marksističkim« tumačenjem

[883]) Isto, 17.
[884]) Isto, 21.

događaja? Očigledno, to je nemoguće, a naročito s obzirom da on ne spori postojanje crnogorske nacionalnosti. Analizom njegovog teksta vidi se da se ne može uopšte govoriti o »dvije zasebne srpske države«, već o jednoj srpskoj i jednoj crnogorskoj, jer sam Vujović priznaje u suštini da pravoslavlje, odnosno srpska crkva, nije uspjela da posrbi Crnogorce, jer to što je ostalo od srpstva u njihovoj svijesti »je ideološki ostatak prošlosti«, koji su pokušavali da iskoriste u praktičnoj političke svrhe i jedna i druga građanska klasa. Ali, on — na osnovu ideološkog ostatka prošlosti — u citiranom tekstu govori o dvije srpske države, a istovremeno se hvali kako nepristrasno marksistički prilazi »tumačenju događaja«. Postavlja se pitanje: gdje li on sve neće naći Srbe među žiteljima istočno-pravoslavne vjere? On se, izgleda, u svemu »naučnom« radu ugleda na one narodne pjesnike koji su ispjevali i sljedeće stihove, u narodnoj pjesmi »Car Suleman i Savo Patrijarh«,:

»To kad čuo care Sulemane,
brže piše sićana fermana,
te ga šalje ka Jerusalimu
starcu Savu, srpskom patrijaru:
»Starče Savo, vlaški patrijaru. . .«[885])

Samo eto još nije počeo da brani tezu, da je u Jerusalimu stolovao srpski patrijarh. Na ovim i sličnim »stavovima« on zasniva i svoju tezu u citiranom tekstu: »Svaka od njih teži da se proširi i da svojim granicama obuhvati što više Srba«. Vujović, u konkretnom slučaju, proglašava Srbima sve one koji su se, u vremenu o kojemu govori, nazivali samo hrišćanima. Već sam citirao niz dokaza koji su nastali baš u vrijeme o kojemu on govori. On, izgleda, ne može nikako da odvoji pravoslavnog hrišćanina od Srbina, mada i sam u svome tekstu dokazuje da »nije jedno te isto srpstvo jednog katunskog seljaka i srpstvo jednog Marka Dakovića ili Todora Božovića«. Kod katunskog seljaka je to »ideološki ostatak prošlosti« a kod Marka Dakovića i drugih ono je imalo, kao što i danas ima kod nekih, »praktično politički značaj«. Zbrka koja vlada u shvatanju dr Vujovića vidi se i iz sljedećeg njegovog teksta: »Neki djelovi susjednog stanovništva u Boki Kotorskoj, iako crnogorskog porijekla, nacionalno su se opredijelili kao Hrvati. Na to je isključivo uticala činjenica da su oni svojevremeno prešli sa pravoslavlja na katoličanstvo. Dakle, ovdje je vjerska pripadnost bila onaj faktor koji je uticao na nacionalno opredjeljenje stanovništva«.[886])

Slažem se da su se neki »djelovi susjednog stanovništva u Boki Kotorskoj, iako crnogorskog porijekla«, nacionalno »opredijelili kao Hrvati«. Ali kako ovu njegovu tezu o crnogorskom porijeklu nekih djelova »susjednog stanovništva u Boki Kotorskoj«, koje se nacionalno opredijelilo kao Hrvati, uskladiti sa onom drugom, da su Crnogorci srpskog porijekla«, ili sa onom trećom da su »iz iste srpske etničke osnove nastale dvije vrlo bliske nacije — srpska i crnogorska«.[887]) Ako su Crnogorci, kako je dr Vujović ranije tvrdio, srpskog porijekla, onda bi jedino moguće bilo tvrditi da je i ovo stanovništvo u Boki Kotorskoj, koje se — kako on kaže — nacionalno opredijelilo kao Hrvati, srpskog porijekla. Sad se postavlja pitanje: zašto dr Vujović drugom stanovništvu u Crnoj Gori, koje se nacionalno opredijelilo kao Crnogorci, ne priznaje i crnogorsko porijeklo, i zašto tvrdi da je crnogorska nacija nastala »iz iste srpske etničke osnove«? Valjda zbog toga što je najveći broj ovih Crnogoraca, ranije, a neki i sada, ispovijedao istočnopravoslavnu vjeru i pripadao tzv. srpskoj crkvi. U gore citiranom tekstu ima i nekih izričnih istorijskih netačnosti, na koje ću se malo kasnije osvrnuti. A sada još jedan dokaz majstorstva dr Vujovića u pravljenju zamješateljstva. On kaže: »Bilo je svjesnih napora da se zbog određenih političkih interesa koji su dolazili iz Austro-Ugarske, katoličko stanovništvo slovenskog porijekla u okolini Bara, koje je poslije 1878. godine došlo u sastav crnogorske države, identifikuje kao hrvatsko stanovništvo«.[888]) U ovom slučaju, njemu je katoličko stanovništvo u okolini Bara, koje se uglavnom po nacionalnosti osjeća Crnogorcima, slovenskog a ne crnogorskog porijekla, a stanovništvo u Boki Kotorskoj koje se po nacionalnosti osjeća Hrvatima, crnogorskog porijekla, što je uglavnom i tačno, — ali se odmah postavlja pitanje: zašto nije i ono u okolini Bara isto tako crnogorskog porijekla, nego čak slovenskog? Jer Crnogorci su, odnosno njihovi preci Zećani, nastali, uglavnm, što sam ranije istakao, miješanjem slovenske većine sa ostacima starog stanovništva, a kasnije i nekih manjih skupina koje su se ustalile na teritoriji današnje Crne Gore i bile slavizirane. O ovome je već bilo dovoljno govora. Tako su konačno i svi Crnogorci — uglavnom — porijeklom Sloveni ili su poslovenjeni, pa nema veze sa naukom tvrditi: za jedan dio njih da su »srpskog« porijekla, za drugi da su slovenskog, a za treći (koji se po nacionalnosti, iz poznatih razloga, osjećaju Hrvatima da su crnogorskog porijekla. Vjerujem da je na svijetu teško naći drugu naciju, oko koje bi se pravilo toliko špekulacija u vezi sa njenim porijeklom i etničkom osnovom. A sada da se vratim istorijskim netačnostima u prethodnom tekstu dr Vujovića. On tvrdi za katoličko stanovništvo u Boki Kotorskoj, koje se po nacionalnosti opredijelilo kao Hrvati, da su »svojevremeno prešli sa pravoslavlja na katoličanstvo«, što nije tačno. Na teritoriji Duklje, odnosno Zete započelo je miješanje zapadnog i istočnog uticaja »tek od kad je Nemanjin sin Sava kao srpski arhiepiskop osnovao u njoj zetsku pravoslavnu episkopiju«. — »Od tada počinje snažan prodor pravoslavlja i istočnog uticaja u pravcu Jadrana«. Ali, istorija nam svjedoči da: »Za-

[885]) Vuk St. Karadžić: »Srpske narodne pjesme, knj. III »Nolit«, Beograd, 1969, 44.
[886]) »Pobjeda«, Titograd, 23 jula 1970.
[887]) Isto.
[888]) Isto.

padnjaštvo i katolicizam nijesu bili nikad do kraja uništeni na našem južnom primorju iako su bili sasvim pritiješnjeni i ograničeni u svom širenju i uticaju na širem području«. Već sam citirao izvore, iz kojih se vidi da je Nemanja, poslije osvajanja Zete, na njenoj teritoriji ognjem i mačem širio istočni uticaj i pravoslavlje, na račun katoličanstva i bogumiljskog pokreta, a ne da je bilo obratno, kako tvrdi dr Vujović. Naime, katoličko stanovništvo, ne samo u Boki Kotorskoj već i na čitavom Crnogorskom primorju, pa i šire od toga, nije prelazilo »sa pravoslavlja na katoličanstvo« već obratno, a tu konvertizaciju vršio je Sava Nemanjić. To ne znači da nije bilo pojedinaca i grupa koji su se kasnije ponovo vraćali sa pravoslavlja na katoličanstvo, ali to nije u ovom konkretnom slučaju bitno. Značajno je, da je do aneksije Zete od strane Nemanjića u njoj bio dominantan uticaj katoličanstva rimske crkve, a ovo stanovništvo kod kojega je docnije »vjerska pripadnost bila onaj faktor koji je uticao na nacionalno opredjeljenje« — u svojoj većini je ono čiji su pradjedovi tu vjeru uspjeli da sačuvaju i pored nemanjićkih progona.

Govoreći o formiranju posebne crnogorske nacionalne svijesti dr Vujović tvrdi da »u čitavom periodu postojanja nezavisne crnogorske države nemamo pokušaja da se pisanom riječju ideološko-politički formuliše i izrazi taj proces«,[889]) što — po svemu sudeći — nije tačno. Postoje dokazi da je takvih »pokušaja« bilo, poslije osamdesetih godina XIX vijeka, da se i »pisanom riječju ideološko-politički formuliše i izrazi taj proces«, naravno u onovremenskom smislu. Jer, kako drukčije shvatiti one članke u Glasu Crnogorca u kojima se tvrdilo »da je ‚Crnogorstvo' pojam i organizam zaseban, koji ima sve uslove opstanka i razvića, bez potrebe da se oslanja na drugo što«[890]) sem kao pokušaj da se ovaj proces i »pisanom riječju . . . formuliše i izrazi«. Makar to, u ono vrijeme, i bilo — prije svega — napisano radi političkih potreba crnogorske građanske klase, taj proces nije mogao biti zaobiđen, kao crnogorska društvena stvarnost, bez obzira što u Crnoj Gori nije bilo političkog pokreta koji bi ga sistematski podržavao i naročito isticao. No i pored toga, o njemu je i kasnije povremeno pisano, u »periodu postojanja nezavisne crnogorske države«. Na to pisanje se osvrće i Jovan Đonović u svojoj knjizi, a zbog toga srpska poluslužbena »Samouprava« napada zvanično Cetinje, ili, kako Đonović kaže, »s pravom ih prekoreva«. Razni ujedinitelji su pisali kako se osamdesetih godina u Crnoj Gori počinje širiti »štetno crnogorstvo« — »na štetu srpstva«. Uostalom, pojam »crnogorstvo« nije stvorio Nikola I nego sam Njegoš, u pjesmi »Zarobljen Crnogorac od vile«, gdje mu se u pjesničkoj viziji javlja »od Lovćena Crnogorstva vila«. Nikola I je ovaj pojam koristio u političkom značenju *narodnosti*, i zbog toga bio mnogo optuživan: to mu je

[889]) Isto.

[890]) Simo Matavulj: »Sabrana dela — IV — Bilješke jednog pisca«, »Prosveta«, Izdavačko preduzeće Srbije, Beograd, 1953, 230.

uzimano kao najsigurniji dokaz da on pokušava, da »stvori« crnogorski narod (do revolucije pojam *nacija* rijetko je kad upotrebljavan, već uvijek narod, a i sada se redovno uzimaju ovi pojmovi kao sinonimi; tek između dva svjetska rata više se javlja u pridjevskom obliku — *nacionalni* umjesto *narodni* itd.). Kako Crnogorci tada (kao i vjekovima ranije) za sami sebe kažu da su c r n o g o r s k i n a r o d , a Srbi za sami sebe (kao i vjekovima ranije) da su s r p s k i n a r o d , — to se ne vidi u čemu bi s te strane bila prednost Srba, a manjkavost Crnogoraca. Nije bez interesa napomenuti, da je u crnogorskom Ustavu, pojam *Crnogorac* svuda upotrijebljen u značenju *građanin*, kao što je i u srpskom Ustavu pojam *Srbin* zamijenjen pojmom *građanin*. Takva se praksa u crnogorskom zakonodavstvu javlja još od Stege i Zakonika Petra I, da bi u Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru, od 1905. godine, bila potpuno sprovedena. Na drugoj strani, u svim ustavnim aktima i ustavima kneževine odnosno kraljevine Srbije, počev od sultanovog hatišeriša iz godine 1830, svuda je napisano umjesto *građanin* — *Srbin*. Ovdje se vidi i ondašnja težnja knjaza Nikole da imenuje crnogorskim imenom sve stanovništvo Crne Gore. Iako je u tadašnjoj crnogorskoj državi stanovništvo bilo u ogromnoj većini nacionalno homogeno — crnogorsko (izuzev malo Albanaca i neznatan broj pripadnika drugih narodnosti), te nije postojalo realne osnove da se ovakvim imenovanjem sprovodi brojnija asimulacija, ipak ne treba potpuno zanemariti ni tu komponentu ovakvog postupka. Međutim, u ovome se prije svega vidi nastojanje knjaza Nikole da i ustavnim putem učvrsti ime crnogorsko kao izraz za narodni odnosno nacionalni subjekt, bez obzira na njegovo »srbovanje«.

Na Cetinju je, 1910. godine, povodom proglašenja Crne Gore za kraljevinu i krunisanja knjaza Nikole za kralja, izišla knjiga »Pedeset godina na prestolu Crne Gore«. Ovu knjigu je sačinio i posvetio kralju Nikoli I Ministarski savjet, ali znajući kako je Nikola I svaku pisanu riječ podvrgavao sopstvenoj cenzuri, pa i sâm anonimno pisao članke za novine i mnogo drugoga, jasno je da je ta knjiga jedino mogla nastati dijelom ispod njegovog pera a dijelom pod njegovom temeljnom redakturom — što mu opet dođe isto. Kako je ona bila namijenjena glorifikaciji ljudske, vladarske i pjesničke ličnosti Nikole I, te su navedeni svi uspjesi koje je Crna Gora postigla za pedeset godina njegove vladavine, po mnogo čemu je zanimljiva. Ona obuhvata kraći istorijski pregled nastanka crnogorske države do njegovog dolaska na presto, a onda vojnu, političku, ekonomsku i kulturnu istoriju od 1860. do 1910. godine. Tu se tretiraju i odnosi sa Srbijom i Rusijom.

Nakon pseudoromantičarskog nabrajanja, u posveti zasluga Crne Gore i Crnogoraca, ‚gdje se govori kakvu je Crnu Goru zatekao Nikola I, »tu posljednju stopu Srpske zemlje, nikad nepokorenu«, Ministarski savjet mu pak ne izvodi »istorijsko pravo« na kraljevsku krunu ove »klasične zemlje Srpske« od

Nemanjića, već od Mihaila Voislavljevića i ostalih dukljanskih (zetskih) vladara, — »još prije zlatnog doba Nemanjića«. Iza toga, u uvodu, stoji da je Crna Gora sa »svojom slobodom . . . sačuvala i samosvijest kontinuiteta srpske državne misli«, da bi se ubrzo dodirnuli crnogorsko-srpskih odnosa. Okrivljujući kraljevsko namjesništvo u Srbiji, autori kažu da je ovo u Srbiji činjeno: »Kao da u Beogradu nijesu mogli shvatiti zajednicu između Srbije i Crne Gore bez supremacije nad ovom potonjom, što u začetku svaku zajednicu potkopava, jer je osnov svake zajednice potpuna jednakost i međusobno poštovanje. Istina Srbija je viša, naprednija i bogatija, ali priroda zemljišta, duh naroda i prošlost Crne Gore mogu se mjeriti sa tim preimućstvima Srbije, i da ne spominjemo nezavisnost Crne Gore od njezinog postanka«.[891]) Zatim, još određenije: »Kao što je već naglašeno, odnosi između Srbije i Crne Gore izgledali su najbolji, ali u stvari nijesu takvi bili, što se tajilo od srpskog naroda, da ga u ovim prilikama ne omaloduši. Što je tome uzrok bio? Crna Gora je bila nezavisna državica sa svojom velikom prošlosti, koja joj je određivala neminovni istorijski zadatak, da se širi i teži da oslobađa okolna srpska plemena. A da vrši taj zadatak, upravo neminovnu svoju dužnost, imala je neophodne uslove: svoje Bogom podignute nikad nepokorene bedeme, kao svoju ratnu osnovicu; ratobornost, hrabrost i izdržljivost u svim mukama svoga naroda, koji je bio dovoljno oružan kao nikad prije, — i što je najvažnije, imala je svoju Dinastiju, samoniklu iz ljubavi narodne, koja je bila kadra, da upravlja vršenjem tog državnog zadatka i istorijskog poziva Crne Gore. Kao što je Crna Gora bila Ararat srpske državne misli poslije brodoloma srpske države, tako joj je priroda namijenila sudbinu španskih Asturija. Ta svojstva njena biogradski državnici smatrali su separatizmom«.[892]) Očito je da se i ovim potvrđuje ono što sam već kazao ranije, da srpska buržoazija vrši zamjenu teze, pa Nikolu I optužuje za »separatizam« umjesto zbog toga što Crnoj Gori u »srpstvu« namjenjuje ulogu »španskih Asturija«! No, knjaz i kralj Nikola I ne bi bio ono što je bio u politici, da je mnogo mario za protivurječnosti u svojim izjavama. U pomenutoj knjizi je objavljen i jedan njegov govor, održan mladim oficirima, 1896. godine, gdje stoji i ovo: »Ja vam dakle naređujem, da ovu ovdje sakupljenu braću, i onu koja će ovu izmijeniti, poučavate u duhu crnogorskome na sve one dopune vještine, reda i znanja, koje nova škola iziskuje; a ostavite mi moga Crnogorca u onome svome uređenom duhu, koji je nerazdjeljiv od ovog gorskog zavičaja, jer bi ga sve drugo zbunilo i omelo u onom pozivu, za koji je Bogom i Srpstvom Moj dragi gorštak namijenjen«.[893]) Dakle, Crnogorce treba vaspitavati »u duhu crnogorskome« da bi ostvarili zadaće »Bogom i Srpstvom namijenjene«! A duhovna konstitucija je, kao što znamo, jedna od

[891]) »Pedeset godina na prestolu Crne Gore«, Cetinje, 1910, 9.
[892]) Isto, 22.
[893]) Isto, 81—82.

nekoliko najbitnijih zajedničkih osobina za postojanje neke nacije. — Posebno je zanimljiv odjeljak u kojemu se govori o prosvjeti. Tamo piše i ovo: »Življu prosvjetnu akciju u prvo vrijeme ometao je i naročiti pravac crnogorskog vaspitanja. U početku vladavine Gospodareve Crnogorci su živjeli potpuno patrijarhalno i vazda na ratnoj nozi, te je zbog toga njihovo vaspitanje imalo svoj naročiti i osobiti tip. S obzirom na teške i nepovoljne prilike, u kojima se nacionalni živalj u to vrijeme nalazi, potpuno je razumljivo, što je tadašnje vaspitanje bilo isključivo i jednostrano. Osnivajući se na široj nacionalnoj osnovi, ono je imalo za svoj idejni cilj, da od svoga podmlatka stvori hrabre i valjane ratnike, koji će u danom času umjeti dostojno zaštititi interese svoje Otadžbine.

Takvim vaspitanjem preko čitavog niza generacija stvoren je jedan u pravom smislu viteški narod, koga su krasile najljepše i najplemenitije vrline čojstva i junaštva, kao i neizmjerna ljubav prema svome uzvišenom Gospodaru, koji je bio ne samo izvor i utoka cjelokupnog državnog života, već i najčistiji izraz idealnih nacionalnih težnji i aspiracija[894])

Ovome tekstu i nije potreban komentar. Tu se govori o nacionalnom životu u Crnoj Gori, ali ne kaže o kojemu, — o crnogorskom vaspitanju »na široj nacionalnoj osnovi«, ali ne kaže na kojoj, — o knjazu Nikoli kao »najčistijem izrazu idealnih nacionalnih težnji i aspiracija«, ali ne kaže — kojih, itd. A sve to pošto je rečeno da je u Crnoj Gori stvoren »jedan u pravom smislu viteški narod«! Nikola I, u stvari, neprestano pravi kompromise s Crnogorcima, iako to izgleda paradoksalno, s obzirom na moć koju je imao među njima, kako bi ih pripremio za ulogu koju im je namijenio. On prekomjerno usađuje u njihovu svijest ne samo poznaju o njihovom crnogorskom biću, nego i nerealne predstave o njihovoj duhovnoj veličini, stvarajući kod njih iluziju da su iz »malene crnogorske kolijevke« odavno izrasli, te da će im — tako »gorostasnim« — i »srpstvo« biti tijesno.

Uostalom, sve i kad bi bilo istina da »u čitavom periodu postojanja nezavisne crnogorske države« nije napisana ni jedna jedina riječ o crnogorskom nacionalnom biću, besmisleno je negirati objektivno postojanje istorijskog procesa zbog toga što u tome vremenu nije bilo subjektivnih pokušaja da se on »ideološko-politički formuliše i izrazi«. Po toj »logici«, mi danas ne bismo »priznavali« ni one objektivne društveno-istorijske procese iz nedavne prošlosti, o kojima nemamo (»pisanom riječju« ostavljenih (još »ideološko-politički formulisanih«!) »svjedočanstava«, a kamoli one iz doba kad učesnici i svjedoci tih procesa nijesu ni umjeli pisati! Bilo bi zanimljivo kad bi dr D. Vujović predočio čitaocima takve »pisanom riječju«, »ideološko-politički formulisane« dokaze o istorijskom procesu postanka bilo koje nacije u Jugoslaviji (da ne idemo dalje), koji bi poticali baš iz vremena kad su se ti procesi događali. Sumnjam u takvu

[894]) Isto, 119—120.

mogućnost, ukoliko nam opet ne bi poturio epsko-pravoslavno feudalne »međe«. Svijest o pripadnosti jednom narodu, odnosno jednoj naciji, ne tvori se na hartiji. U prošlosti, dok nijesu prerasli u nacije, narodi današnje Jugoslavije imali su svijest o sebi: Crnogorac se smatrao i nazivao — Crnogorcem, Srbin — Srbinom, Hrvat — Hrvatom, Slovenac — Slovencem, Makedonac — Makedoncem... Tako su se smatrali i nazivali i u toku prerastanja u nacije, i kad su se konstituisali u nacije, pa tako čine i danas. Svijest o teritorijalnom, političkom, ekonomskom, kulturnom, duhovnom i drugom zajedništvu izrastala je i izrasla posebno u svakom narodu odnosno svakoj naciji. Svi su bili svjesni svojega bića, svoje zemlje koju su branili od tuđinskih osvajača i odnarođivača. Crnogorcima zaista nije bilo potrebno da nekome dokazuju, da su — Crnogorci, kao ni Srbima da su — Srbi, sve do 1918. godine. Ako je, međutim, riječ o tome da Crnogorci tada nijesu imali svoje kritički pisane istorije, gdje bi bila naučno osvijetljena njihova prošlost u procesu postanka i razvoja naroda i nacije, — onda treba reći da je nemaju ni danas, i pored toga što dr Dimitrije-Dimo Vujović traži istorijsku istinu »u jednom nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja«!. Takve istorije, uostalom, nemaju ni ostale nacije u Jugoslaviji. Sve ovo svjedoči da su, još u ono vrijeme, u Crnoj Gori postajale snage koje su bile svjesne ovoga procesa i koje su na svoj način pokušavale da ga objasne. Drugo je pitanje što su one svojim nebuloznim aspiracijama negativno uticale na njegovu veću afirmaciju.

Dalje, dosljedan svome »nepristrasnom marksističkom tumačenju događaja«, dr Vujović tvrdi da ljudi onoga vremena: »... žive u idejnim sferama prethodne epohe, insistirajući na svojim srpskim osjećajima, koja su stvarno bila prisutna, jer su imala svoju realnu osnovicu. Zato bi bilo — kaže on — nenaučno ta osjećanja identifikovati sa onim što mi danas nazivamo velikosrpstvo«.[895]) Ako uporedimo ovu njegovu tvrdnju sa onom koju sam ranije citirao, uvjerićemo se da se njihov autor, za svega osam godina, našao »u idejnim sferama prethodne epohe». Radi veće uvjerljivosti, ponavljam njegovu već ranije citiranu konstataciju da »početkom XX v. srpstvo kod građanina — inteligentna ima već praktično politički značaj, tako da nije jedno te isto srpstvo jednog katunskog seljaka i srpstvo jednog Marka Đakovića ili Todora Božovića. Polazeći od te žive srpske tradicije u Crnoj Gori, mnogi su negirali posebnost Crnogoraca, ne uočavajući da pojam srpstva u Crnoj Gori nema konkretne socijalne sadržine, već je ideološki ostatak prošlosti u svijesti jedne patrijarhalne sredine. Tako shvaćeno, srpstvo, nije ugrožavalo njihovu formiranu individualnost, pa se moglo i održati u njihovoj svijesti. Ali kada su određene snage van Crne Gore (srpska buržoazija) počele da u ime srpstva ugrožavaju tu individualnost, onda se rodio i otpor«. Vujović u svojoj drugoj »konstataciji«, očigledno sa dogmatskih pozicija, nastoji da demantuje svoj prvi, u suštini, pravilni zaključak o ovom problemu. Tvrdi uopšteno, da ljudi »žive u idejnim sferama prethodne epohe«, kao da sâm nije ranije rekao da se početkom XX vijeka i u Crnoj Gori razvija građansko društvo, a samim tim i da se crnogorski ljudi dijele na klase, te da i njegovo shvatanje srpstva nije po svom karakteru istovjetno. Ono »kod građanina-inteligentna ima već praktično politički značaj«, a kod katunskog ili piperskog seljaka ono »je ideološki ostatak prošlosti«. Tačnije rečeno ono je po svom karakteru u suštini vjersko obilježje. Ali kako uskladiti ovo njegovo novo »otkriće«, da su »srpska osjećanja« u Crnoj Gori »imala svoju realnu osnovicu« sa onim ranijim da ona nemaju »konkretne socijalne sadržine«, već da su »ideološki ostatak prošlosti«, te da se, faktički i čitava njihova realna osnovica zasniva na tome. Osim toga, »srpstvo« u Crnoj Gori nije ni za svakog »građanina-inteligentna« značilo isto; ono Marka Đakovića, Todora Božovića i sličnih »ujedinitelja«, značilo je jedno, klubaša — drugo, pravaša — treće, itd., — zavisno od političke orijentacije uslovljene konkretno usmjerenim klasnim interesom. Takođe se postavlja više pitanja u vezi sa citiranom tvrdnjom dr Vujovića, da su Crnogorci početkom XX vijeka živjeli »u idejnim sferama prethodne epohe, insistirajući na svojim srpskim osjećanjima koja su stvarno bila prisutna«? Ova pitanja se odnose na sljedeće: da li su kod svih Crnogoraca »srpska osjećanja« bila po svom karakteru istovjetna? Do koje je granice ogromna većina Crnogoraca, početkom XX vijeka, insistirala »na svojim srpskim osjećanjima, koja su stvarno bila prisutna«, ali samo kao »ideološki ostatak prošlosti«? Da »srpska osjećanja« po svom karakteru nijesu bila istovjetna kod svih Crnogoraca odgovorio je u svojoj prvoj konstataciji sam dr Vujović, diferencirajući ih na ona »kod građanina-inteligentna« tipa »Marka Đakovića ili Todora Božovića« koja su imala, pa i danas faktički imaju »prktično politički značaj« i na ona »jednog katunskog«, odnosno ma kojeg drugog crnogorskog seljaka koja su bila i ostala »ideološki ostatak prošlosti«. Ali čim je srpska buržoazija i njena agentura u Crnoj Gori počela ta osjećanja da zloupotrebljava u praktično političke svrhe »onda se rodio otpor«. Ovo je najbolji dokaz koliko su ona bila intenzivna u svijesti najvećeg broja ljudi u Crnoj Gori, kao i u čemu je njihova realna osnovica, koja im nije smetala da se late oružja kad je bila ugrožena crnogorska država i njihova nacionalna sloboda. Nije moguće prihvatiti ni paternalistički odnos dr Vujovića, što ga on preuzima prema onima koji i danas u Crnoj Gori objektivno propovijedaju velikosrpstvo. Deplasirana je i njegova uopšte tvrdnja, da je »nenaučeno ta osjećanja identifikovati sa onim što mi danas nazivamo velikosrpstvo«, jer se to »identifikovanje« ne odnosi na crnogorske seljake i ostale građane kod, — kojih »srpstvo« još može značiti vjersku pripadnost istočno-pravoslavnoj crkvi, ili kakav drugi »ideološki ostatak prošlosti, — već na neke »naučne« i »kulturne« radnike — uglavnom.

[895]) »Pobjeda«, Titograd, 23. jul 1970

Postavlja se pitanje: kako danas stvarno identifikovati tzv. naučnu i kulturnu djelatnost pojedinaca, najčešće univerzitetski obrazovanih ljudi, koji pod vidom nauke proturaju stare teorije dogmatičara kao nekakva »nova saznanja«, sem kao — velikosrpstvo? Jer, oni na taj način pokušavaju, objektivno ako ne i subjektivno, da negiraju atribute crnogorske nacije, izuzev nacionalnog imena koje je izrično zapisano u Ustavu, s ciljem da se uspori i konačno onemogući njena dalja afirmacija. Zar je danas naučno, sa pozicija dogmatike i građanske nauke negirati crnogorsku nacionalnu kulturu, umjetnost, književnost i sve njene druge nacionalne atribute i prava, a naročito njenu nacionalnu baštinu, koju je prisvojila srpska buržoazija uz računski blagoslov njene crnogorske braće? Zar za to, i danas, može da služi kao naučni dokaz činjenica što je ranije, u doba vladavine crnogorske buržoazije i njenog eminentnog predstavnika — knjaza odnosno kralja Nikole: » . . . zvanična nacionalna ideologija u Crnoj Gori bila srpstvo.?[896]) Vidjeli smo istorijski sadržaj te »nacionalne ideologije«. A te moje razloge potvrđuje i dr Vujović tvrdeći: » . . . poznata je stalna borba Srbije i Crne Gore, odnosno njihovih dinastija, oko toga ko će biti Prijemont Srpstva«.[897]) U konkretnom slučaju, crnogorska buržoazija i njena dinastija u ovoj borbi i nije mogla na drugi način učestvovati, poslije osamdesetih godina XIX vijeka, sem putem izdaje nacionalnih interesa crnogorske nacije. Pa zar, danas, na dokumentima te izdaje, na »ideološkim ostacima prošlosti« i na »Načertaniju« Garašanina, možemo temeljiti našu nauku? Smatram da ne možemo i da je takva tzv. nauka — dogmatika, koja sa građanskih i u suštini antisocijalističkih pozicija zamračuje našu istorijsku prošlost, pokušavajući da Crnogorce vrati u »idejne sfere prethodne epohe«, naime u idejne sfere prve polovine XIX vijeka, kada je prije svega u prvom planu bila istovjernost radi zajedničke borbe protiv turskih i drugih osvajača. Ko može, danas, da zanemaruje osobeni istorijski postanak i razvoj crnogorskog naroda, a potom proces razvoja građanskog društva u Crnoj Gori, naročito poslije osamdesetih godina XIX vijeka, i prerastanje crnogorskog naroda u crnogorsku naciju, kao i svijest Crnogoraca o svome, crnogorskom, nacionalnom biću? Naravno niko drugi, sem onih koji to žele da iskoriste u borbi protivu naše društvene stvarnosti. Samim tim, nije to ni borba za interese srpske nacije, kako to žele predstaviti, nego pomoć ostacima poražene srpske građanske klase, da koči brži samoupravni socijalistički razvoj i srpskog društva danas. Nije, danas, moguće negirati, ili podrivati, nacionalna i druga, istorijskim razvojem nastala i oružanom borbom izvojevana prava ma koje nacije, narodnosti, ili republike u Jugoslaviji, a da se to negativno ne reperkutuje i na sve ostale.

Sasvim su jasne kalkulacije ovih povampirenih aveti prošlosti. One vjeruju da je i naš Ustav obična politička deklaracija, pa da može u nekoj za njih povoljnijoj situaciji i da se promijeni u onom pravcu kako one to priželjkuju. No to su puste nade fele osuđene na izumiranje, koja ne može, ili neće da shvati da su naše ustavne slobode i prava izvojevani u ljutim bojevima i zapisane u našem Ustavu krvlju hiljada najboljih sinova i kćeri svih naših nacija i narodnosti, pa među njima i crnogorske. Mislim da sve ovo dovoljno jasno govori, da naš Ustav nije, kao oni građanski, obična politička deklaracija, već temelj na kojemu se dalje dograđuje naše samoupravno socijalističko društvo.

Ranije sam više puta naglasio da nije »izražavanje Srpstva uvijek identično sa Pašićevim velikosrpstvom«,[898]) niti sa onim crnogorske građanske klase i kralja Nikole, jer »srpstvo radnika ili seljaka« u suštini nema i »praktično politički značaj«. Isto tako može se zaključiti da je velikosrpstvo Pašića, po svom karakteru i političkim koncepcijama, dijametralno suprotno srpstvu kralja Nikole, pa zbog toga se on i ne može, jednostavno: » . . . svrstavati u vatrene Pašićeve pristalice«.[899]) Ali to ne znači da kralj Nikola, objektivno, nije i sam pomagao Pašiću svojom dugogodišnjom u suštini anacionalnom djelatnošću, pokušavajući da ideološkom ostatku prošlosti u svijesti Crnogoraca, za račun svoj i crnogorske građanske klase dâ »praktično politički značaj«. Zasnivati danas svoje sudove u nauci na idejama Pašića ili kralja Nikole, objektivno ne znači ništa drugo do krijumčariti kontrarevoluciju u naše društvene tokove.

U tekstu dr Vujovića koji interpretiram, zaslužuje pažnju i njegova tvrdnja: »Već na početku XX vijeka bilo je jasno da Crna Gora onda nema uslova za samostalni politički i društveno-ekonomski razvitak. Ona je mogla egzistirati samo kao polukolonijalni privjesak neke krupne imperijalističke države, kojoj bi služila za njene planove na Balkanu«.[900]) Zar u sličnom položaju nijesu bile i sve ostale balkanske države? U takvom položaju bila je, čak i najmmnogoljudnija i najbogatija od njih, Srbija. Ko može poreći da ona nije bila na Balkanu ekspozitura rusko-francuskih imperijalista, a njena najveća bogatstva u rukama stranih kapitalista? A o tome je i sam dr. Vujović dao dovoljno dokaza. Na ovom mjestu treba reći da je u ono vrijeme zaista Crna Gora bila najnerazvijenija zemlja na Balkanu, kako u političkom tako i u društveno-ekonomskom pogledu. Ali to ne znači da ju je, zbog toga, trebalo okupirati.

Vujović dalje tvrdi: »Crna Gora je održala svoju nezavisnost ne zbog svoje moći, nego zahvaljujući suprotnostima velikih sila«.[901]) To je, na kraju krajeva, nesporno, ali su u sličnom položaju bile i sve ostale balkanske zemlje. Nije li i Srbija bila u sličnom položaju? Bez obzira što je bila mnogo jača, njena buržoazija je bila prinuđena čas da se priklanja jednoj

[896]) Isto.
[897]) Isto.
[898]) Isto.
[899]) Isto.
[900]) »Pobjeda«, Titograd, 23. jul 1970.
[901]) Isto.

čas drugoj velikoj sili. Samo, Crna Gora je tu nezavisnost posti gla borbom, pa je i branila vlastitim snagama (kao i Srbija), a korišćenje suprotnosti među velikim silama — od strane malih zemalja, za jačanje svoje oslobodilačke borbe i za odbranu nezavisnosti, pa i djelimično oslanjanje na njihovu moralnu i materijalnu pomoć, redovna je pojava u ljudskoj istoriji. Takođe je istina da nijedan narod ne može uživati nacionalnu slobodu, kao ni socijalnu, ako se za nju ne bori i ne brani je, jer bi se — u protivnom — uvijek našlo sile koje bi tu slobodu pogazile.

Crna Gora, po dr Vujoviću: »Takvu sudbinu je mogla izbjeći ako postane dio jedne veće i jače države«.[902]) On na ovom mjestu ne objašnjava na kakvoj bi osnovi trebala da bude organizovana ta nova, veća i jača država, čiji bi dio trebalo da »postane« Crna Gora, pa da ne bude »polukolonijalni privjesak neke krupne imperijalističke države«. S obzirom na vrijeme o kojemu je pisao, kao i na ono šta se kasnije desilo, logično je pretpostaviti da je mislio na staru Jugoslaviju, čiji je dio postala i Crna Gora. A ona, s obzirom ko ju je stvarao, na koji način i na kakvoj osnovi, niti je bila, niti je mogla postati veća i jača država. Naprotiv, ona je sve više udaljavala naše narode. Zbog grehova srpske buržoazije i njenih ekspozitura u pojedinim nacijama, mnogi su kleli nedužni srpski narod, koji je u stvari i sam bio porobljen. Vjerujem da bi naučna analiza pokazala, da stara Jugoslavija za vrijeme svoga postajanja nije bila ništa manji »polukolonijalni privjesak«, bez obzira na svoju kvadraturu i brojnost od Crne Gore svojevremeno. Ovakav se zaključak može donijeti i na osnovu sljedećeg: »Od ukupne vrijednosti osnovnih sredstava u industriji Jugoslavije, u 1937/38. godini nalazilo se u uticajnoj sferi stranog kapitala 50,35%. Uticaj stranog kapitala kod pojedinih grana išao je znatno iznad prosjeka. Naprimjer, kod proizvodnje mašina 81,69%, metalurgije 97,55%, nemetala 60,77%, tekstilne industrije 61,45%, hemijske industrije 78,40%, industrije drveta 54,65%, prehrambene industrije 34,86% itd«.[903])

Šta je Crna Gora dobila od toga što je na onaj način i pod onim uslovima, postala »dio jedne veće i jače države«, odnosno stare Jugoslavije, pokazuje sledeće: »I pored povoljnih prirodnih bogatstava, Crna Gora u toku dvadeset godina života nije postigla značajniji napredak u industrijskom razvitku. To pokazuju podaci o tome koliko je u 1918. i 1938. godini dolazilo kapitala, pogonske snage i radnih mjesta na 1.000 stanovnika:

	1918.	1938.
Kapital (din.)	81.000	85.000
Pogon (KS)	3	7
Radnih mjesta	1	1

[902]) Isto.
[903]) Spasoje Medenica: »Privredni razvitak Crne Gore 1918—1941«. Titograd, 1959, 14—15.

Za dvadeset godina života u staroj Jugoslaviji uloženi kapital je porastao na 1.000 stanovnika za svega 4,93%. Nešto više je rasla pogonska snaga — za 2,3 puta, ali je broj radnih mjesta ostao isti«.[904]) Zatim: »Na mirovnoj konferenciji u Parizu Crnoj Gori je bila određena ratna oštet a od 750 miliona zlatnih maraka, što je predstavljalo vrijednost od osam milijardi dinara. Da je od ovih sredstava iskorišćeno bar 20% za poboljšanje saobraćajnih i drugih uslova života naroda, to bi znatno doprinijelo stvaranju snošljivijih životnih uslova u Crnoj Gori.(...) U listu Radni narod od 7. novembra 1927. godine iznosi se da je na ime ratne oštete koja je pripadala Crnoj Gori bilo primljeno oko milijardu dinara, a od toga je Crna Gora dobila svega 45 miliona dinara. Ostalo je zadržala srpska buržoazija i državna vlast za sebe. Ali i ono što je dato Crnoj Gori iskoristili su razni političari, trgovci i drugi kapitalistički elementi, tako da narod od toga nije ništa dobio«.[905])

Isto tako: »Koristeći tešku situaciju seljaka i njegovu potrebu za novcem, razni trgovci, zelenaši i drugi kupovali su od seljaka obveznice ratne štete koje glase na 1.000 dinara po 90 i 100 dinara i na taj način zarađivali znatne sume kasnijom preprodajom po nekoliko puta skuplje«.[906])

Vrijednost crnogorske valute perpera bila je znatno devalvirana u odnosu na vrijednost dinara, mada je ranije utvrđeni odnos između vrijednosti perpera i dinara bio u korist perpera.

Ni danas neki, objektivno, branitelji stare Jugoslavije ne mogu da shvate, da je: »... postajala protivrečnost u privrednom razvitku Crne Gore između dva svjetska rata. S jedne strane stvaranje jugoslovenske države omogućilo je — preko proširenog jugoslovenskog tržišta razvitak proizvodnih snaga, a s druge strane, uključenje nerazvijene Crne Gore u jugoslovensku privredu, na koju su djelovali zakoni robne proizvodnje kapitalizma, otežavalo je razvitak privrede u Crnoj Gori, jer u opštoj borbi njena privreda nije mogla izdržati konkurenciju«.[907]) To se vidi još jasnije kad se uzme u obzir, da ne samo u staroj Jugoslaviji »kao cjelini već i u tako zaostalim njenim djelovima kao što je Crna Gora važnu ulogu igra monopolski kapital, odnosno finansijski i strani kapital, koji su držali osnovne pozicije u našoj privredi i određivali pravac razvitka prema svojim potrebama[908]).

Istorija stare Jugoslavije i njen bijedni kraj najreljefnije svjedoče o njenoj veličini i snazi. Na ovom mjestu treba istaći da je, tako reći, odmah nakon stvaranja zajedničke države, i u tako teškoj situaciji za sve one koji su težili nacionalnoj slobodi i socijalnoj pravdi, u njoj došlo do povezivanja i ideološko-političkog ujedinjavanja najprogresivnijih snaga radničke klase i si-

[904]) Isto, 123—124.
[905]) Isto, 20—21.
[906]) Isto, 21.
[907]) Isto, 15.
[908]) Isto.

romaškog seljaštva. U aprilu 1919. godine formirana je jedinstvena revolucionarna politička partija radničke klase, koja je nazvana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), odnosno KPJ. Njeno stvaranje je bilo od ogromnog značaja za dalje zbližavanje i čvršće povezivanje svih progresivnih snaga u Jugoslaviji. Ona je, bez obzira na određene naslijeđene slabosti iz prošlosti, boreći se uporno za dalje revolucionisanje svojih redova i radničke klase, svih nacija i narodnosti u zemlji, bila, zapravo, jedina snaga koja ih je hrabrila i stalno pozivala u dalju borbu, kako za konkretno poboljšanje uslova rada i života tako i za rješavanje pitanja koja su bila od dalekosežnog značaja. Samo zahvaljujući njenoj ideološko-političkoj zrelosti i revolucionarnoj odvažnosti, kao i ugledu koji je uživala u zemlji, mogao je onako bijedan kraj stare kraljevine i fašistička okupacija — da bude i pogodno vrijeme za otpočinjanje borbe za prijelaz iz carstva mraka u carstvo nužnosti. Naša pobjeda je, bez sumnje, dijelom uslovljena i pobjedom demokratske koalicije u drugom svjetskom ratu kao i odnosom snaga u njoj.

Isto tako treba naglasiti da je stvaranje KPJ bilo od presudnog značaja za razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Crnoj Gori. U tim danima nastaju i prve partijske organizacije, koje se dalje razvijaju u sastavu KPJ i pod njenim rukovodstvom. Ovaj pokret je preodolio i pojedine zablude, o kojima je bilo riječi.

Po svemu sudeći, pristup dr. Vujovića ovom problemu je jednostran i mehanički. Realna snaga jedne države nije, gledano dugoročnije, u njenoj kvadraturi i brojnosti »podajnika« i stanovništva koje obuhvata u dotičnom istorijskom razdoblju već u društvenoj osnovi na kojoj je organizovana i koje klasne snage usmjeravaju njen dalji društveni razvoj. Ovo nedvosmisleno najrječitije potvrđuje naša savremena društvena stvarnost i pri postojećim »suprotnostima velikih sila«.

Njegova sljedeća tvrdnja, da razvitak Crne Gore poslije 1878. godine »nije doveo do pojave jače crnogorske buržoazije koja bi istakla svoj posebni ekonomski interes i čuvala ga, pomoću granica samostalne crnogorske države, od buržoazije drugih zemalja, pa i od one u Srbiji«,[909]) govori o njegovom šematizmu. Nije sporno da se crnogorska bužoazija i poslije osamdesetih godina XIX vijeka sporije razvijala od one u Srbiji, ali to ne znači da on nije jačala, poslije oslobodilačkih ratova i proširenja svoje teritorije na gradove u tzv. klancu Duge i Primorju. A naročito je za nju bio značajan izlaz na more, i na taj način uspostavljanje direktne veze sa svijetom. Nije bilo nužde, u ono vrijeme, crnogorskoj buržoaziji da čuva »svoj posebni ekonomski interes . . . pomoću granica samostalne crnogorske države«. Ona je ciljala dalje od toga. Knjaz Nikola, kao njen najizrazitiji predstavnik, o tome je ostavio dovoljno dokaza. Nije on iz nekih sentimentalnih razloga branio tezu o tome da su Crnogorci najčistiji i najbolji Srbi, već je težio, kao ideolog pre-

[909]) »Pobjeda«, Titograd, 23. jul 1970.

tenzija crnogorske buržoazije, da ih pripremi za ulogu čuvara interesa svoje klase. Drugo je pitanje što ovaj paspalj danas pokušavaju pojedini tzv. crnogorski, a i neki drugi istoričari, kao brašno da prodaju Crnogorcima.

Ali, nema sumnje, čim su bili direktno ugroženi interesi crnogorske buržoazije, njen značajniji dio je organizovao »božićnu pobunu«, krajem 1918. godine, koristeći se pritom i činjenicom što je bezuslovnim ujedinjenjem bila lividirana crnogorska država i izvršeno nacionalno porobljavanje Crnogoraca. Nije na odmet podsjetiti da je kralj Nikola, preko ministra Hajdukovića, i 1918. godine isticao svoje pretenzije i na prijesto Jugoslavije. On je, tek u drugoj polovini 1918. godine, kad je bilo sve svršeno, istakao parolu o konfederaciji.

U toku II svjetskog rata jedan dio predstavnika crnogorske građanske klase pokušao je, pod okriljem fašističkog okupatora, da organizuje »nezavisnu« crnogorsku državu. Međutim, to im nije smetalo da sarađuju sa drugom kvislinškom organizacijom —četnicima odnosno tzv. kraljevskom vojskom u otadžbini, čiji je osnovni zadatak bio, da, uz pomoć fašističkog okupatora, obezbijedi povratak na staro, naime da osiguraju stare privilegije srpskoj buržoaziji i drugima tj. da ponovo uspostave staru Jugoslaviju. Koliko su ove snage, koje su 1941. godine pokušale da uspostave »nezavisnu« crnogorsku državu, bile anticrnogorske, najizrazitije svjedoči o tome njihova saradnja sa okupatorom i četnicima u borbi protivu narodnooslobodilačkog i revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori, a samim tim i u Jugoslaviji. Njima nije bilo do nacionalnih prava crnogorskog naroda, već do klasnih pozicija u društvu. A da njih sačuvaju, bile su spremne da sarađuju i sa crnim đavolom, pa naravno i sa svima onima koji nijesu priznavali Crnogorcima nacionalna prava. Ostaci ovih kvislinških — separatističkih snaga i njihovi nasljednici se i danas uvijek nađu na istim pozicijama sa ostacima četništva u Crnoj Gori, kad je u pitanju borba protivu dalje emancipacije i progresa crnogorskog društva na samoupravnoj i socijalističkoj osnovi. Među njima je danas već teško naći razliku, jer se i jedni i drugi bogato koriste ideologijom kralja Nikole i pojedinim njegovim stavovima, da bi maskirali svoje pravo lice. A nekim istoričarima ovi stavovi služe kao argumentacija; pojedini od njih u svojim napisima idu toliko daleko, da tvrde: »Dvadesetih godina XX vijeka kod naroda u Crnoj Gori nema svijesti o crnogorskoj naciji, postoji samo svijest o pripadnosti srpskom narodu. Naravno, postojale su izvjesne posebnosti, postojale su izvjesne razlike između Srbije i Crne Gore. Crna Gora je bila na nižem stupnju društveno-ekonomskog razvoja od Srbije«.[910])

Ovo najnovije »otkriće« pripada dr Novici Rakočeviću. On se ne ustručava, i pored toliko očiglednih istorijskih izvora, da samo pukom frazeologijom negira sve nepobitne istorijske činjenice o razvoju crnogorskog društva, tj. o nastanku crno-

[910]) »Prosvjetni rad«, Titograd, 15. septembar 1971.

gorskog naroda i crnogorske nacije. U vezi sa citiranim »naučnim otkrićem« dr Rakočevića, treba podsjetiti na jedan raniji njegov tekst, u kome on kaže: »Vodeća snaga u zemlji bili su činovničko-oficirski krugovi sa kaljem Nikolom na čelu. Trgovačko-zanatlijska buržoazija, naročito intelektualna, bila je podijeljena u pitanju budućeg položaja Crne Gore kao države«.[911]) Po svemu sudeći, najnovije »naučno otkriće« dr Novice Rakočevića je u suprotnosti sa ovim njegovim ranijim zaključkom. S razlogom se postavlja pitanje: ne optužuje li on tim svojim »naučnim otkrićem« Komunističku partiju Jugoslavije, da je ona »izmislila« postojanje crnogorske nacije? Kako je sasvim sigurno, da ona nije mogla nastati za osam godina — ako nije i ranije postojala, to jest prije »dvadesetih godina XX vijeka«, izlazi — po dr Rakočeviću — da je KPJ »pocijepala srpstvo« na svojemu Trećem kongresu, 1926. godine! Valjda je poznato da se nacionalna svijest jedne nacije, u konkretnom slučaju — crnogorske, nije mogla prekonoć razviti jednom odlukom, pa ni onom Trećeg kongresa KPJ, ako nije ranije nastala u procesu istorijskog razvoja crnogorskog naroda koji prerasta u crnogorsku naciju. Da »naučno otkriće« dr Rakočevića pripada sferi građanske nauke, i da je anahronizam, svjedoče naročito mnogi događaji koji su se zbili u Crnoj Gori poslije njenog bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom, bolje reći — poslije njenog prisajedinjenja Srbiji. Proturanje danas, pod vidom nauke, dogmatskih stavova građanske istoriografije, — može da posluži jedino snagama koje su u sukobu sa našom društvenom stvarnošću.

Na ovom mjestu treba se osvrnuti i na sljedeći zaključak dr D. Vujovića, u kojemu on kaže: Tako u periodu između dva rata i dolazi do formulisanja svijesti o posebnoj crnogorskoj naciji, što nije bilo urađeno u prethodnom perioduu za vrijeme postojanja nezavisne crnogorske države. Ali to nijesu uradili, kao na drugim stranama, građanski, buržoaski elementi, nego najnapredniji elementi društva — komunisti«.[912]) Očigledno je da dr Dimitrije-Dimo Vujović pati od iste »naučne« boljke od koje i dr Novica Rakočević, kad se tako dobro slažu, pa tvrdi i to da »tek između dva rata i dolazi do formiranja svijesti o posebnoj crnogorskoj naciji« (kao da postoje »neposebne« nacije!), tobož optužujući građanske elemente zbog toga što nijesu oni to uradili, već su i taj »zadatak« ostavili komunistima da ga »riješe«.

Doktor Dimitrije-Dimo Vujović ima, jednu osobinu: da zaboravi, takoreći u narednoj rečenici — šta je napisao u prethodnoj, kao i da ne briži mnogo o značenju pojedinih pojmova i riječi kojima se ti pojmovi izražavaju. Na početku svoje knjige on kaže:

»Početkom 19. vijeka Srbi u Srbiji počinju stvarati svoju novu državu, koja nije obnova i produžetak one stare srednjevjekovne države, već jedna potpuno nova tvorevina, nastala na

[911]) Dr Novica Rakočević, c. d., 55.
[912]) »Pobjeda«, Titograd, 26. jul 1970.

bazi novih odnosa u srpskom društvu, izazvanih kapitalističkim razvitkom. Tako se nova srpska država rađa uporedo sa rađanjem i razvitkom *nove srpske nacije*. Zbog toga je upravo nova država nacionalna država. Početak njenog stvaranja vidno je obilježen srpskom revolucijom od 1804. Ali je mnogo Srba ostalo van okvira ove nove države. Štaviše, Srbi u Crnoj Gori začinju svoju posebnu državu mnogo ranije. Do toga je došlo zahvaljujući posebnim istorijskim okolnostima, koje su dovele do toga da se Srbi u Crnoj Gori, Crnogorci, izdvoje u jednu posebnu cjelinu, koja će poprimiti, ukoliko vrijeme odmiče, sve više individualnu fizionomiju.

To će naročito doći do izraza krajem XIX i početkom XX vijeka, kada se i u Crnoj Gori kapitalizam počinje razvijati, i kada u vezi s tim, počnu nastajati izvjesni elementi posebne crnogorske nacionalnosti« (Podvukao S. B.«[913])

Da bi lako skinuo sa sebe teret dokazivanja na osnovu čega je Crnogorce »proglasio« Srbima, kao i u čemu se sastoje ti — po njemu, veoma dockan nastali kljasti rođeni — »izvjesni elementi posebne, crnogorske nacionalnosti«, on ispod teksta dodaje napomenu: »U ovom radu nemamo mogućnosti da se detaljnije i bolje pozabavimo procesom toga izdvajanja i formiranja posebne crnogorske individualnosti, jer to prelazi okvire ovoga rada. Osim toga, to je više predmet jednog šireg sociološkog nego istorijskog istraživanja.« [914]) Sama ova napomena. očigledno, pokazuje kako dr Vujović jednostavno prihvata i prepisuje antinaučne stavove buržoaske istoriografije, i ne pokušavajući da se kritički osvrne na njih. Pored toga, otkriva i njegovo nepoznavanje naučnog istoriografskog metoda; on prebacuje na sociološku nauku jednu zadaću istoriografske nauke, ne shvatajući da je ovdje sociološko istraživanje samo neophodno interdisciplinarno sredstvo u rukama istoričara. A možda dr Vujović i shvata ovo, ali na ovaj način »zaključuje«: jedni su Srbi i jedna je srpska nacionalna istorija, pa se u nju uključuje i raegionalno-crnogorska; za istoričara nema posla — kad je riječ o postanku i razvoju nacije — među Crnogorcima sa njihovim »elementima posebne, crnogorske nacionalnosti«, — te će biti dovoljno lokalno-sociološko »istraživanje« da bi se utvrdilo zbog čega Crnogorci misle da nijesu integralni dio srpske nacije?! Nego, da se vratimo pitanju »stare« i »nove« srpske nacije.

Zaista, samo je dr Dimitrije-Dimo Vujović bio u stanju da u istoriji svijeta »pronađe« jednu »novu« naciju — srpsku, što bi moralo značiti da je prije nje postojala »stara« srpska nacija. Istina, dr Vujović ne kaže šta je bilo s tom »starom« srpskom nacijom, ukoliko ne podrazumijeva da je propala kad su joj »Turci razbili staru državu krajem XV v.«!. To bi, pak, značilo da su Srbi bili nacija još u doba feudalne nemanjićke države, ali se — opet — ne može usaglasiti s »nepristrasnim marksi-

[913]) Dr D. Vujović, c. d., 21.
[914]) Isto.

stičkim« tumačenjem i samoga dr Vujovića: da je postanak nacije uslovljen kapitalističkim razvojem društva... Ostaje, ipak, jedino pretpostavka da je dr Vujović učinio »izuzetak« za srpsku naciju, pa joj »dopustio« da se jednom formira« u feudalizmu, a drugi put »obnovi« u kapitalizmu!..

Iako negira ispoljavanje crnogorske nacionalne svijesti u doba postojanja nezavisne crnogorske države, dr Vujović, na strani 336, i 337. svoje knjige, kaže da su pojedini bjelaši... bili vrlo revnosni u blaćenju svega što je crnogorsko veličanju i uzdizanju svega što je srpsko«, — da su »razni agitatori« bili »porijeklom Crnogorci«, — da su mase u Crnoj Gori prije svega »htjele da očuvaju svoj nacionalni ponos« itd. Ostaje nejasno kako su to bjelaši mogli praviti takvu razliku između Crnogoraca i Srba, pa blatiti sve što je crnogorsko a veličati sve što je srpsko, ako su Crnogorci ne samo Srbi već — »najčistiji Srbi«?! Bi li mogli Užičani blatiti sve što je srpsko, a veličati sve što je užičko? Kako su ti »razni agitatori« mogli biti »porijeklom Crnogorci«, ako su po svojemu nacionalnom biću već bili Srbi, jer se za Srbe ne kaže da su porijeklom Šumadinci, na primjer?! Naime, iz njegovog stava izlazi opravdan zaključak, da su se ti »agitatori« odrekli crnogorskog nacionalnog imena i prihvatili srpsko. Takvih i sličnih »stavova« ima mnoštvo u knjizi dr Vujovića.

Od posebnog je interesa za ovaj predmet razmotriti kako dr Dimitrije-Dimo Vujović, svojim »materijalističkim metodom«, »određuje« uslove pod kojima su mogli da »počnu nastajati izvjesni elementi posebne, crnogorske nacionalnosti«, u odnosu na one pod kojima je nastala srpska nacija.

Da bi Crnogorcima »oduzeo« nužne pretpostavke za izrastanje u naciju prije 1926. godine, tj. prije Trećeg kongresa Komunističke partije Jugoslavije, dr Vujović krajnje nevješto rukuje i onom dogmatsko-šematskom zloupotrebom marksističkog stanovišta o postanku nacija. Zato falsifikuje istorijske činjenice, dolazeći u suprotnost i sa samim sobom, o razvoju kapitalizma odnosno građanskog društva u Crnoj Gori, tako što svojim »zaključcima« nastoji da ospori nesporne dokaze o takvom razvoju — koje sâm iznosio u svojoj knjizi. Kao veli: čim se nacija ne može formirati bez građanske klase, najlakši put za negiranje »regularnog« postanka crnogorske nacije jeste — negirati crnogorsku građansku klasu, bar u tolikoj mjeri da nikako nije mogla »skrpiti« tu »svoju« odnosno crnogorsku naciju! Iz prethodnog izlaganja se već dovoljno jasno vide »stavovi« dr Vujovića o tome pitanju, te ću ovdje još izvršiti samo neka veoma nužna upoređenja, sa odgovarajućim komentarom.

Već sam naveo tvrdnju dr Vujovića da se još od samog početka XIX vijeka, »nova srpska država rađa uporedo sa rađanjem i razvitkom *nove* srpske nacije« (podvukao S. B.). Ostavljajući ovdje po strani besmislice o »novoj« (i — analogno tome — o »staroj« ili »feudalnoj« naciji), izvršiću jedno prividno neobično upoređenje: kakvi su bili proizvodni i društveno-političke odnosi, tj. opšti uslovi za razvoj nacionalne svijesti, u Srbiji za vrijeme od 1804. do 1844. godine, — a kakvi u Crnoj Gori za vrijeme od 1874. do 1914. godine? Tih četrdeset godina, od prvog srpskog ustanka pa do stvaranja »Načertanija« Ilije Garašanina, u Srbiji predstavlja prvu etapu na putu ka stvaranju nezavisne srpske narodne i nacionalne države, i vrijeme u kojemu se već toliko razvila srpska građanska klasa (pa i srpska nacionalna svijest) da je već mogla formulisati svoj ekspanzivni politički program — »Načertanije«. U Crnoj Gori, pak, tih četrdeset godina predstavlja završnu epohu u postojanju crnogorske nezavisne narodne i nacionalne države, i vrijeme u kojemu se već toliko razvila crnogorska građanska klasa (pa i crnogorska nacionalna svijest) da je već mogla vidno ispoljiti svoje ekspanzionističke pretenzije, koje će uskoro doprinijeti i samoj propasti crnogorske nacionalne države i nacionalnom porobljavanju Crnogoraca. Zapravo, upoređenje ću izvršiti u osnovi između stanja u 1844. godini — na srpskoj i stanja u 1914. godini — na crnogorskoj strani. Taj vremenski razmak od sedamdeset godina »uglavio« je dr Dimitrije-Dimo Vujović, između vremena kapitalističkog i nacionalnog razvoja u Srbiji na jednoj i u Crnoj Gori — na drugoj strani, tako »zgodno« da ga Crnogorci — po njemu — nikad i ne dočekaju. Ovo je upoređenje potrebno da bi se vidjelo: kakvo je stanje bilo u Crnoj Gori kad su se, po dr Vujoviću, mogli tek začeti »elementi posebne, crnogorske nacionalnosti«, — a kakvo u Srbiji onda kad je srpski narod zaista stekao sve atribute srpske nacije?

Globalno uzeto, u Srbiji su bile ovakve prilike:

Državna organizacija se razvijala veoma sporo; do sultanovog hatišerifa iz 1830. godine u okviru veoma skučene unutrašnje autonomije, a od tada s nešto proširenom autonomijom. Sistem vlasti je bio autokratsko-despotski, koncentrisan u rukama kneza i glavarsko-činovničkog sloja. Pravno uređenje zavisne kneževine je u početnoj fazi. Vojska je *narodna*, sa malim brojem stalnih »momaka« koji u stvari vrše policijsku službu unutrašnje bezbjednosti, ali slabo organizovana i opremljena; ima veoma malo školovanih oficira. Crkvena organizacija se nalazi pod jurisdikacijom proturske Carigradske patrijaršije Školski sistem je slabo razvijen. — Privreda je gotovo isključivo agrarna, ekstenzivna. Feudalni odnosi u poljoprivredi su dosta sporo prevazilaženi, najviše tako što je knez Miloš otkupljivao zemlju od turskih spahija i drugih feudalnih posjednika potiskivao ih je i na druge načine — političkim i ekonomskim sredstvima), te je na taj način smanjivao feudalne obaveze seljaka prema Turcima. Međutim, sâm knez Miloš je, zajedno s vladajućim slojem (a to su činili i knez Mihailo, za vrijeme svoje prve vlade, i knez Aleksandar Karađorđević), u stvari zasnivao nove feudalne odnose u srpskom društvu; prisvajana je zemlja i tako su stvarani veliki posjedi, a seljacima su nametane nove feudalne obaveze velikih razmjera (velika naturalna davanja u raznim oblicima, ogromni kuluk na imanjima kneževskim i

glavarskim, obaveza vršenja mnogih usluga i drugih nameta). — Ne postoji ni jedno industrijsko preduzeće, a prvo — toplivnica u Kragujevcu s nekolika radnika — zasnovano je tek 1851. godine. Privreda u gradovima, gdje su se nalazili Turci sve do 1867. godine, kao i u manjim varošima i varošicama pod isključivo srpskom upravom, sastojala se od zanatstva i sitne trgovine, ali se nalazila pretežno u rukama nesrpskog stanovništva (Turaka, Cincara, Jevreja i drugih). Nedostaju putevi koji bi povezivali tržišta, a prva željeznička pruga je izgrađena 1884. godine. Nema banaka, niti bilo kakvih novčanih zavoda, te se novčana privreda nalazi u rukama lihvara i zelenaša. — Građansku klasu sačinjavaju: glavarsko-činovnički sloj, trgovci stokom i drugim poljoprivrednim proizvodima, zanatlije, trgovčići i kafedžije, bogati seljaci (koji se javljaju i kao robni proizvođači i učesnici u političkom životu), svještenstvo, nešto učitelja i nastavnika, itd. Školovane inteligencije, koja bi predstavljala komponentu građanske klase, uopšte ima veoma malo, i to su uglavnom Srbi iz Vojvodine, dok se nešto veći broj školovanih ljudi iz Srbije počinje javljati tek pedesetih godina. Radničke klase još nema, a ono malo najamnih radnika u zanatstvu i na raznim pomoćnim poslovima — nema svijesti o sebi kao klasi (niti je tada moglo imati). — Građanski politički život se počinje nešto življe razvijati u stvari tek od 1858. godine, kada je donesen tzv. Sretenjski ustav. Dotadašnji politički pokreti i bune, u suštini, predstavljaju izraz nezadovoljstva potlačenih seljaka, kojima se stavljaju na čelo pojedini predstavnici mlade građanske klase. — Takvo stanje je postupno, u nekim oblastima brže a u nekim sporije, prevazilaženo do Berlinskog kongresa (1878), tj. do sticanja nezavisnosti (uz teritorijalno proširenje). Kad je Svetozar Marković, sedamdesetih godina, pokušavao da iznađe teorijske osnove za socijalistički preobražaj ondašnjeg srpskog društva, mogao je svoje pretpostavke da zasnuje uglavnom na seoskom kooperativizmu. Tek osamdesetih godina počinje nešto življi industrijski, i uopšte kapitalistički, razvoj. Međutim, Srbija ostaje u osnovi agrarna, industrijski nerazvijena zemlja, sa malobrojnom građanskom klasom u odnosu na seljaštvo, ne samo do kraja svoga postojanja kao nezavisne države nego i nakon tzv. »ujedinjenja«, do kraja drugog svjetskog rata.

Ove činjenice nijesu konstatovane zato da bi se »umanjili« neophodni uslovi za nastanak srpske građanske klase, nacije i nacionalne države, kako to čini dr Vujović u odnosu na odgovarajuće uslove i procese u Crnoj Gori. Naprotiv, ti uslovi su i u Srbijni bili primjereni vremenu i prostoru, odgovarajući konkretnoj istorijskoj situaciji, — onoj građansko-revolucionarnoj situaciji, kad se vrše skokoviti preobražaji društva, što znači: dovoljni. Da nije bilo tako, ne bi srpska građanska klasa (onakva kakva je bila, ali dovoljna samoj sebi i svojoj istorijskoj zadaći) uspjela da već do 1844. godine razbukti srpsku nacionalnu svijest i formuliše svoj ekspanzivni politički program — »Načertanije« Ilije Garašanina.

Da vidimo sada kakvo je stanje, u tome pogledu, bilo u Crnoj Gori, tokom posljednjih četrdeset godina njenog postojanja kao nezavisne nacionalne države, s posebnim naglaskom na stanje iz 1914. godine.

Crnogorska nezavisna, narodna i docnije nacionalna, država, izgrađivala se tokom prethodnih dvjesta i više godina. Još u prvoj polovini XIX vijeka postojali su svi elementi kapitalističkog razvoja društva i građanske klase — kao i u Srbiji toga vremena. Ti su uslovi bili primjereni, odgovarajući konkretnoj istorijskoj situaciji u kojoj se nalazilo tadašnje crnogorsko društvo. Razlika je bila u tome, i to u korist crnogorskog društva, što nije bilo elemenata stranog i domaćeg feudalizma (riječ je u oba slučaja o državama u tadašnjim granicama), kao i u karakteru i strukturi vlasti i njenom odnosu prema narodu. Proces razvoja crnogorske države, građanske klase i nacionalne svijesti, nastavljen je intenzivno (u okviru objektivnih društveno-istorijskih uslova) tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka. No, kako sam o tim pitanjima već govorio, ovdje ću dati samo globalnu sliku stanja u Crnoj Gori iz 1914. godine, — radi upoređenja sa onom u Srbiji iz 1844. godine.

Crna Gora je bila nezavisna, ustavna, parlamentarna monarhija građanskog tipa — kraljevina. Ona je tada obuhvatala gotovo čitavu crnogorsku nacionalnu teritoriju, izuzev jednog dijela Crnogorskog primorja (pa je u svojim granicama imala još i područja Peći i Đakovice, koja ne spadaju u njenu nacionalnu teritorju), — dok se zavisna kneževina Srbija 1844. godine prostirala na ograničenom dijelu nacionalne teritorije, uglavnom bivšeg tzv. Beogradskog pašaluka. — Zemlja se nalazila u rukama seljaka, — a jedan dio u rukama veleposjednika, pretežno glavara i samoga kralja Nikole, koji su pripadali građanskoj klasi pa su i na svojim posjedima uvodili kapitalistički način proizvodnje (davanje zemlje u zakup odnosno »pod arendu« i drugi oblici zemljišne rente, korišćenje najamne radne snage za obradu itd.).

U gradovima i varošima već postoje industrijska preduzeća. Strani kapital je zauzeo pozicije, a domaći kapital se udružuje sa stranim kapitalom. — U gradovima i varošima postoji razvijeno zanatstvo. Za one prilike dobra putna mreža povezuje crnogorsko tržište. Sitna robna proizvodnja je dosta razvijena i u gradovima i na selu, a krupnija robna proizvodnja je uzela maha. Trgovina, unutrašnja i spoljna, prilično je razvijena. Stvorene su banke i drugi novčani zavodi, već se javlja spajanje trgovačkog i industrijskog kapitala. Postoji vlastita nacionalna valuta. Crnogorska pravoslavna crkva je autokefalna. Građansku klasu, relatvno dosta brojnu, sačinjavaju: vlasnici industrijskih, trgovačkih, zanatskih i drugih preduzeća i radnji, moćni glavarsko-činovnički sloj, imućniji seljaci koji se sve više bave ubiranjem zemljišne rente i zelenašenjem, jak ofi-

cirski sloj, dosta brojna školovana inteligencija raznih struka — kao važna komponenta građanske klase, svještenstvo koje je prestalo biti »narodno« i postalo važan činilac u građanskoj klasi, itd. Usko povezana sa stranim kapitalističkim tržištem, a posebno s italijanskim i austro-ugarskim, građanska klasa je bila naročito čvrsto povezana sa onim svojim dijelom vrlo razvijenim, koji se još nalazio pod vlašću Austro-ugarske, u gradovima Crnogorskog primorja. Crna Gora ima dobro organizovanu i za one prilike dosta dobro opremljenu vojsku, *narodnu* i jednim dijelom stajaću. Sistem osnovnog i srednjeg školskog obrazovanja je prilično razvijen. Ona je pravno uređena država, s potpuno izgrađenim građanskim i krivičnim zakonodavstvom. Razvijen je građanski politički život, i pored ograničenja koja je nametao apsolutistički nastrojeni kralj Nikola. Javlja se veći broj političkih, književnih i drugih listova i časopisa. Crna Gora ima diplomatske, ekonomske, kulturne i druge odnose s velikim brojem zemalja, a u njenoj prestonici postoji sedamnaest stranih poslanstava. Pored svega toga, postoji i radnička klasa, iako još malobrojna, koja dolazi do prvih spoznaja o sebi kao klasni, počinje da se udružuje i u nekim oblicima već organizovano djeluje. Ovdje ne treba zanemariti ni činjenicu da je veliki broj Crnogoraca, uglavnom seljaka, odlazio na rad u razvijene kapitalističke zemlje, najviše u Ameriku. Oni su tamo sticali i radničke i građanske navike, pa su se vraćali s drukčije oblikovanom sviješću u odnosu na svoj društveni položaj i društvenu stvarnost uopšte. Kad su se vraćali, ti ljudi su se polarizovali u različite kategorije. Oni koji su se vratili praznih ruku, ako su imali uslova za nastavak radničkog — života bili su klasno najsvjesniji radnici, — ako nijesu pa se vraćali svome seoskom domaćinstvu, unosili su elemente građanskog života u seosku sredinu. Međutim, oni koji su nešto zaradili i donijeli — uključivali su se u građansku klasu: počinjali da se bave građanskim privrednim životom, kupovali posjede, davali novac pod interes itd. Sve je to znatno doprinosilo razlojavanju sela i jačanju građanske klase.

Čitalac ne mora biti naročito dobro upućen u pitanja kapitalističkog razvoja društva, odnosno stvaranja građanske klase i formiranja nacije, pa da jasno vidi na čemu dr Vujović zasniva svoje »teze« o prekasnom i nedovoljnom razvoju kapitalističkih društvenih odnosa i građanske klase, u optimalnom kvantitetu i kvalitetu potrebnom za razvoj nacionalne svijesti odnosno formiranje crnogorske nacije. Njemu je i ovako, u građanskom smislu relativno razvijeno crnogorsko društvo ispred prvog svjetskog rata, — jedva sposobno da ispolji »izvjesne elemente posebno, crnogorske nacionalnosti«. Površno gledano, moglo bi se zaključiti da dr Vujović tako postupa zbog toga što brka kvantitet i kvalitet, ne shvatajući relativnost kvantiteta u konkretnoj društvenoj situaciji. To bi značilo da on, možda, rezonuje ovako: u Crnoj Gori nijesu postojali Rotšild, Rokfeler, baron Sina, Demidov i slični magnati, pa — samim tim nije bilo ni kapitalizma! Ali, očito, nije u pitanju samo dogmatsko-šematsko natezanje — iz neznanja! Naprotiv, njemu mora biti makar toliko poznato, da takvih kapitalista — pa ni mnogo manjih — — nije bilo ni u Srbiji, kao ni u ogromnoj većini zemalja u svijetu, pa su narodi tih zemalja ipak »regularno« prerasli u nacije (da se i ne govori o brojnosti i »basnoslovnom« bogatstvu kapitalista u Srbiji onoga vremena). Gdje li to dr Vujović onda »nađe« taj »klasični« kapitalizam u Srbiji još iz prve polovine XIX vijeka, toliko dominantan u produkcionim i političkim odnosima — da su se stekli svi uslovi za »klasično« formiranje srpske nacije (kao francuske i engleske, na primjer), — kad ga nije mogao naći ni mnogo docnije?! Po čemu su to, za njega, gospodar-Jevrem Obrenović i Toma Vučić Perišić bili građani-kapitalisti, a vojvoda Mirko Petrović i vojvoda Lazar Sočica — nijesu bili ni mnogo kasnije od prvih? Kako li samo u svoje dogme i šeme »uklopi« razvoj srpske nacije iz društvenih odnosa u Srbiji s početka XIX vijeka?! Stvar je, međutim, potpuno jasna: dr Vujović »reducira« kapitalistički razvoj i građansku klasu u Crnoj Gori, da bi na taj način »osporio« i samu m o g u ć n o s t razvoja crnogorske nacionalne svijesti, a to će reći: »degradirao« crnogorsku naciju. Zato vrši pseudomorfozu društveno-ekonomskog i političkog razvoja u Crnoj Gori i crnogorske nacije. Primjenjujući u istorijskoj nauci subjektivni idealizam, ali na krajnje neuk i nespretan način, on pokazuje da mu ni špekulacija i domišljanja nijesu baš jaka strana. Dr Dimitrije-Dimo Vujović ne optužuje onako uprošćeno — kao dr Novica Rakočević — Komunističku partiju Jugoslavije, što je »izmislila« i »stvorila« crnogorsku naciju (na svojemu Trećem kongresu, 1926. godine, u stvari, kada je zauzela ispravan stav o nacionalnom pitanju) i na taj način »pocijepala srpstvo«, nego joj »odaje priznanje« za taj »istorijski čin«, pa kaže da su: »najnapredniji elementi društva — komunisti«, između dva rata, »radili« da dođe do »formulisanja svijesti o posebnoj, crnogorskoj naciji«! Za odvajanje takvoga »priznanja« KPJ —nije mu smetalo što je, u svojoj knjizi, ranije, napisao:

»U Crnoj Gori se, međutim, odmah poslije ujedinjenja radala jedna nova snaga, koja je uskoro izgradila pravilan stav u crnogorskom nacionalnom pitanju, posmatrajući ga u sklopu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji uopšte. Zahvaljujući tome, ta snaga će zadobiti povjerenje širokih slojeva crnogorskog naroda i stati na čelo crnogorskog nacionalnog pokreta, vodeći ga onim putem koji zaista odgovara interesima i radnog naroda čitave zemlje i crnogorskog naroda posebno. Ta snaga je bila Komunistička partija Jugoslavije«.[915]

Ostaje potpuno nerazumljivo: kako je već mogao postojati crnogorski narod i crnogorski nacionalni pokret (u kontekstu *crnogorski narod* dobija značenje: *crnogorska nacija),* a da tek treba komunisti da mu »formulišu« nacionalnu svijest? Misli li

[915]) Isto, 521.

dr Vujović da su komunisti »stali na čelo« već postojećeg nacionalnog pokreta, ili da su prvo »stvorili taj pokret i tek onda mu »stali na čelo«, a možda i da su jednostavno »stali na čelo« nečega što ne postoji već je samo nominalno naznačen da bi se imalo čemu »stati na čelo«, i onda — u procesu revolucionarne borbe — »pokrenuli pokret«?! Može li postojati nacionalni pokret neke društvene zajednice ako ta zajednica nema svijesti o svome nacionalnom biću, i da li bi iko normalan i pokušao da »zabadanjem trna u zdravu nogu« — pravi od jedne nacije dvije?! Kako se to »formuliše« nacionalna svijest, — dekretima, zar? Ako crnogorska nacija tada nije već postojala, kako je KPJ mogla da izgradi »pravilan stav o crnogorskom pitanju, posmatrajući ga u sklopu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji uopšte«?!? Jedna crnogorska izreka glasi: »Koga nije — bez njega se ije!« Ne vidim političkog razloga ni za KPJ, da »nepostojeću« crnogorsku naciju poziva za »međunacionalnu trpezu« u Kraljevini SHS. A možda se te beznadno nepomirljive suprotnosti nekako, ipak, »slažu« pod perom dr Vujovića? To bi moglo izgledati ovako: Komunistička partija Jugoslavije prvobitno se suprotstavljala crnogorskom »državno-regionalnom seperatizmu«, ali, kad je uvidjela da se protiv srpske buržoazije ne može uspješno boriti ukoliko ne »potkreše« njen velikonacionalni potencijal, onda je »proglasila« crnogorsku naciju (i možda još neku?). Time je »polaskala« onim »Srbima u Crnoj Gori«, i pružila im šansu da obnove svoju državnost za kojom toliko tuguju, itd. A i zašto bi se Crnogorci, danas, bunili protiv takve »nacionalne geneze«, kad su imali tu »čast i sreću« da njihovu nacionalnu svijest »formulišu« zaista »najnaprednji elementi društva — komunisti«?! Samim tim, trebalo bi i da su Crnogorci danas najnaprednija nacija u svijetu, — a razlog tome što se ipak ne mogu pohvaliti baš prevelikom naprednošću — moguće je tražiti u dva pravca: ili se komunisti pokazuju kao loši »majstori« u »pravljenju« nacija, ili je crnogorsku nacionalnu svijest ipak »formulisala« prilično loša crnogorska građanska klasa (što će prije biti istina)? . . .

Ovakvi »stavovi« dr Vujovića su jedinstven primjer izopačavanja uloge komunista u nacionalnooslobodilačkoj borbi. To je degradacija ne samo doprinosa revolucionarnog komunističkog pokreta oslobođenju potlačenih nacija, i nacionalnoj ravnopravnosti nacija kao objektivno postojećih, istorijski nastalih tvorevina, nego i onih pozitivnih procesa koji doprinose jačanju nacionalne svijesti u pozitivnom smislu — nesmetanog tvoračkog ispoljavanja, bogatstva jedinstva u razlikama, internacionalizma itd. Jednom riječju: kroz socijalističku revoluciju se tvrdokorni nacionalni identitet oslobađa buržoaskog nasljeđa, ideoloških ostataka prošlosti, uskogrudosti, buržoasko-nacionalističke zaslijepljenosti itd. Uspostavljanjem ravnopravnih međunacionalnih odnosa u socijalističkim društvenim zajednicama, sprečava se hegemonizam jačih nad slabijima, a time se i otklanja uzrok za otpore koji izazivaju nepovjerenje i druge

recidive buržoaskog nasljeđa. To je istorijska zadaća revolucionarnog komunističkog pokreta, a ne da »pravi« nacije. Nego, dr Vujović se, očigledno, ne bavi ovom stranom problema!. . .

U »nauci« dr Dimitrija-Dima Vujovića, dr Novice Rakočevića i njima sličnih autora, postoji bezbroj stvari koje oni brižljivo zaobilaze u svojim aprioristićkim »zaključcima« i »sudovima«. Tako, na primjer, niko od njih ne pruža odgovor na »pitanja« koja sami »otvaraju«. Osvrnućemo se samo na neka od njih. Ako u Crnoj Gori nije bilo kapitalističkog razvoja društva, ni građanske klase, kao ni sticaja drugih istorijskih okolnosti, do kraja njenog postojanja kao nezavisne države, — u mjeri dovoljnoj da se razvije crnogorska nacionalna svijest, — šta su zapravo »bili« Crnogorci u etničkom ili nacionalnom smislu? Čega su, sve do 1926. godine, »bili« naprosto »integralni dio«, srpskog naroda ili srpske nacije? Ako bi ih smatrali »dijelom« srpskog naroda, to bi onda značilo da su i Srbi tada još bili na stepenu razvoja *naroda*, a ne *nacija*. U protivnom, kad bi na njih gledali kao na »dio« srpske nacije, — onda bi i sami bili već prošli fazu razvoja nacionalne svijesti (srpske), te bi u tome slučaju same po sebi otpale sve priče o tome da nije bilo uslova za razvoj nacionalne svijesti u Crnoj Gori. Ako su, u vremenu stvaranja srpske nacije, »zaostali« u svojemu razvitku i ostali kao *narod*, kako onda objasniti da se to dogodilo baš u Crnoj Gori, toj »kolijevci srpstva«, tome »alem-kamenu u srpskoj kruni», slobodnoj i nezavisnoj državi u kojoj je srpska (odnosno velikosrpska) nacionalna propaganda širena do neshvatljivih razmjera i podržavana — iz već objašnjenih razloga — čak i od jednog dijela građanske klase u samoj Crnoj Gori?!? Kako, da se dogodi tu, a ne u mnogim drugim krajevima koji su se — privredno i kulturno veoma zaostali — nalazili pod tuđinskom vlašću čak do 1918. godine, pa se i kod njih još ranije razvila srpska nacionalna svijest? I zbog čega ovi autori za tadašnje Crnogorce bez ograde govore da su *Crnogorski narod*, ako bi već bili »zakržljali« dio nekadašnjeg srpskog naroda? Čime objašnjavaju tako uporno čuvanje narodnog odnosno nacionalnog imena crnogorskog među Crnogorcima?. . . Na osnovu čega Crnogorce »svrstavati« u srpsku naciju ako kod njih »nije bilo uslova« za razvoj nacionalne svijesti uopšte, pa ni srpske?! Ima li u svijetu primjera da se jedan *narod* »pocijepao« na dvije nacije (u ovome slučaju na »jednu i po« naciju!), a kamo li da su od jedne nacije — postale dvije? Kad već znamo da društveno i državno zajedništvo zbližava čak i narode i nacije veoma različite po etničkom porijeklu, jeziku itd., a da podvojenost objektivno povećava razlike, — kako se to moglo dogoditi da mnogovjekovna podvojenost Crnogoraca od Srba »rezultira« jedino »integralnim« srpskim osjećanjem i težnjom za političkim sjedinjenjem »jednog i nedjeljivog« srpskog naroda, — a da to »integralno« zajedništvo — nakon svega osam godina stvarno dovede čak i do »formulisanja svijesti o posebnoj crnogorsoj naciji«?!?

Već sam ranije naglasio, da se razvoj crnogorskog društva ne može po šablonu upoređivati sa razvojem društva u nekim drugim zemljama. Proces ujedinjavanja i pobjeda svijesti o narodnosnoj zajednici, kao i o crnogorskom nacionalnom biću, vremenski je trajala nešto duže nego kod nekih drugih, što je bilo uslovljeno specifičnim prilikama u kojima se razvijalo naše društvo. Crnogorci »zvanično zbacuju vlast sultana« 1688. godine, ali su, kasnije, bili prinuđeni da se bore, skoro, dva vijeka i duže, da bi stvorili uslove za teritorijalno ujedinjenje slobodnog dijela Crne Gore, Brda i drugih krajeva, što je sasvim razumljivo, ostavilo i svoje tragove u svijesti ljudi. Još od prvih dana zbacivanja turske vlasti »crnogorski zbor«, na čelu sa cetinjskim mitropolitom, bori se za učvršćenje i afirmaciju crnogorske državnosti i njeno priznanje, ne samo od strane svojih moćnih susjeda već i dalje, pa je to i kasnije bila i ostala osnovna preokupacija crnogorske građanske klase. Svijest o crnogorskom nacionalnom biću se ostvaruje i manifestuje i u nacionalnom imenu crnogorskom, koje u sebi sadrži sve atribute političkog imena, odnosno samim sobom definiše Crnogorce kao *politički narod*, tj. kao *naciju;* to je ime za sve Crnogorce reprezentno kao zajednički imenitelj za političke i moralne vrijednosti društva, odnosno kao definisani izraz nacionalnog subjekta. Pored toga, svijest o nacionalnom biću se ostvaruje i manifestuje i kroz stvaranje, razvoj i odbranu nezavisne crnogorske nacionalne države. Spoznaja Crnogoraca da su nacionalno slobodni, u svojoj nezavisnoj državi, koja je garantovala sigurnost njihovom nacionalnom identitetu, već predstavlja izraz toga identiteta, pa im nije ni bilo potrebno da ga ma pred kime posebno ističu i nanovo »dokazuju«. Uostalom, posebno naglašavanje i isticanje nacionalnog bića, u ma kojoj naciji, obično dolazi do izraza u dva slučaja: ako nacionalna buržoazija i tim putem vrši političku indoktrinaciju za ostvarenje svojih velikonacionalnih i velikodržavnih ciljeva, ili ako nastupi ugroženost nacije (stvarna ili ona kad nacionalna buržoazija galamom o ugroženosti nacije skriva svoje prave ciljeve). Nacionalna sloboda i ravnopravnost uslovljavaju i nacionalnu državnost; to su, po suštini, dva lica jedne medalje. A o kojemu se više govori, u određenom vremenskom razdoblju, zavisi od klase na vlasti. Građanska klasa se uvijek borila i bori za učvršćenje — svoje države i njene vlasti, i za nju je ona prije svega i iznad svega. Da je ranije nastala kod Crnogoraca svijest o vlastitom nacionalnom biću, potvrđuje u istoj »raspravi« i sam dr Vujović, u tekstu koji je svega tri dana ranije objavljen. U njemu stoji i slijedeće: »Crnogorci su produžili da žive u svojoj državi, koju poslije ratova 1876-78. znatno proširuju i u kojoj počinje intenzivniji privredni razvitak: zemlja je povezana saobraćajnicama, pojavljuju se industrijska preduzeća i novčani zavodi itd. Ubrzano se razvijaju prosvjetne i kulturne ustanove. Nastaju domaća građanska klasa i domaća inteligencija. Sve to dovodi do daljeg razbijanja plemenskog

partikularizma i integrisanja Crnogoraca u jednu čvršću cjelinu, do formiranja jače izražene posebne crnogorske svijesti«.[916]) Pa čim je, u ono vrijeme, došlo »do formiranja jače izražene posebne crnogorske svijesti«, ona se kao »posebna« nije mogla formirati, ako to nije bila svijest o svome—crnogorskom nacionalnom biću. A samim tim, ona je morala biti i »formulisana«, naime imati i svoj, izvjestan, određeni oblik, koji je bio karakterističan za crnogorsko nacionalno biće, po čemu se ona i razlikovala od drugih nacionalnih zajednica. A: »Početak toga procesa nalazi se na prelazu feudalizma u kapitalizam, odnosno na prelazu od nižih društvenih oblika uopšte u kapitalizam, ili pak — u određenim uslovima — neposredno u socijalizam. Tu je i rođenje moderne nacije«.[917]) Izražavanje nacionalnih osobenosti Crnogoraca zapazio je još Svetozar Marković, i prije oslobođenja Klanca Duge i teritorijalnog ujedinjenja slobodnog dijela Crne Gore, Brda i još nekih krajeva. A one su, u daljem razvoju, sve više dolazili do izražaja, jer nijesu jedanput bile za uvijek date, pa je apsurdno tvrditi da tek »između dva rata i dolazi do formulisanja svijesti o posebnoj crnogorskoj naciji«.

U vezi sa ovim problemom je ogromna zasluga komunista što su, poslije Trećeg kongresa, iskreno prihvatili: »ispravni stav Partije u crnogorskom pitanju«, što su ga u novim uslovima, poslije 1926. godine — u vrijeme relativne stabilizacije velikosrpske vlasti u Crnoj Gori, ponovo politički aktuelizirali i u daljoj borbi se svesrdno zalagali za njegovo dosljedno rješenje. Zahvaljujući njihovom političkom radu i borbi, radne mase su došle do saznanja da je borba za nacionalno i socijalno oslobođenje crnogorske nacije uslovljena i neraskidivo povezana. Oni su, konačno, uspjeli da se većina crnogorskih seljačkih masa oslobodi iluzije, da se, u ondašnjim jugoslovenskim uslovima, parlamentarnim putem borbe može postići nacionalno oslobođenje, što ih je uvjeravalo građansko vodstvo CFS. Stoga je čitavi taj uporni politički rad i borba, pod rukovodstvom KPJ, dao pozitivne rezultate. On je uticao na dalji pozitivan razvoj i stvaralačku afirmaciju nacionalne svijesti Crnogoraca, u smislu u kojemu sam nešto ranije govorio, a naročito poslije 1937. godine. On je, bez sumnje, urodio bogatim plodom. Zasluga je KPJ i crnogorskih komunista, da je crnogorska nacija mogla na poziv Partije — u »poslednji i odsudni boj«.[918]) odgovoriti 13-julskim opštim ustankom i ostati mu do pobjede vjerna. To je, sigurno, bio rezultat visoko razvijene nacionalne svijesti, patriotizma i vjere u pravilnu politiku KPJ. Isto tako, može se jedino zahvaliti, pravilnoj politici Partije, kako prije rata tako i u toku NOR, kad je u pitanju razvijanje svijesti o solidarnosti

[916]) »Pobjeda«, Titograd, 23. jul 1970.

[917]) Edvard Kardelj-Sperans: »Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja«, Beograd, »Kultura«, MCMLVIII, 104.

[918]) »Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskih naroda«, tom I, Beograd, 1949, 12.

i sudbinskoj povezanosti svih nacija i nacionalnih manjina Jugoslavije. Ona je pretvorila u djelo parolu o bratstvu i borbenom jedinstvu, što je bilo, pored drugih objektivnih uslova, i garancija pobjede.

Na kraju moram reći da ovom prilikom nije bilo moguće ukazati i na niz drugih radova u kojima se na sličan, ili isti način, prezentuje istorijska prošlost Crnogoraca. Više od jednog vijeka dogmatičari su uporno širili zablude i nevjerno predstavljali prošlost dukljanske, odnosno zetske države i žitelja koji su je naseljavali. Oni su, isto tako, progresivne težnje i akcije crnogorskih hrišćana za udruživanje jednovjernika i drugih snaga u borbi protiv turskih osvajača — falsifikovali za potrebe velikodržavne politike građanske klase i sve to proturali pod vidom nauke o našoj prošlosti. No to se, donekle, može i razumjeti. U ono vrijeme su društvene nauke, a naročito istorija, bile, izričnо, u službi građanske klase i njene politike. Ali kako danas, u našim uslovima, razumjeti i objasniti rad njihovih sljedbenika, koji nastavljaju po starom i pored toga što smo duboko zakoračili u treću deceniju od pobjede proleterske revolucije u Jugoslaviji, koja je, pod rukovodstvom KPJ, srušila vlast buržoazije i proklamovala nacionalno i socijalno oslobođenje svih nacija i nacionalnih manjina koje žive u ovoj zajednici. U ovom razdoblju došlo je do niza krupnih uspjeha na putu razvoja novoga društva i odnosa u njemu. Mnogi su se oslobodili i starih zabluda i shvatanja, boreći se u novim društvenim uslovima i za nova saznanja. Na tom novom putu, naročito, zaostaju, neki »naši« profesionalni istoričari i prosvjetni radnici. Neki od njih objektivno, a neki, po svemu sudeći, i subjektivno, sabotiraju svaku akciju koja ima za cilj da se sa pozicija oslobođene nauke, naime na osnovu materijalističkog shvatanja istorije, započne preispitivati niz nasljeđenih »istina« o prošlosti crnogorske nacionalne zajednice i njenoj kulturnoj baštini. Da prijeđu Rubikon — nije im pomogla ni velika škola koju su učili, pošto se i ona u ovom pitanju nalazi, uglavnom, na istim pozicijama. Tako škole u Crnoj Gori, i danas, dobrim dijelom, iako institucije našega samoupravnog socijalističkog društva, služe kao rasadnik anarhronih shvatanja.

Bilo bi vrijeme, a i nužno je, da se savjesno i pomoću savremenog naučnog metoda, strpljivo preispita sve ono što se još i danas potura kod nas u Crnoj Gori i na drugim stranama, kao nauka o našoj daljoj i bližoj prošlosti i našoj kulturnoj baštini. To je nužno preduzeti kako bi se što vjernije prikazala istorijska prošlost naše nacionalne zajednice, njena kulturna baština i uopšte razvoj crnogorskog društva. Ali, ne samo radi prošlosti, već prije svega u interesu budućnosti.

INDEKS IMENA

Aleksandar I, ruski car — 63
Aleksandar II, ruski car — 89, 102, 104, 109
Alić Mujo — 82, 83
Altomanović Nikola — 36
arhiepiskop Petar — 19

Balša II 23, 24
Balša III — 24
Balša, otac — 23
Balšići — 22, 23, 35, 36
Ban Matija — 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81
Barjaktarević dr Mirko — 81, 82
Batovski H. — 70
Batrić, vojvoda 84
Bela Uroš — 21
Bembo Antonio, providur — 48
Bib Doda — 77
Bodin, kralj — 14, 15
Bogdanović — 104
Bogišić dr Valtazar — 38
Bogutović Đurađ i njegovi sinovi Vukal, Radin, Herak, Pribil i Ostoja — 30
Bojović Mihailo — 156
Bojović Vojvoda — 199
Bošković Boško — 219
Bošković Mihailo, serdar — 52
Božić dr Ivan — 36
Božović Lazar — 149, 150
Božović Mašan — 201
Božović Mihailo — 201

Božović Todor — 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 160, 168, 174, 175, 176, 189, 190, 228, 230, 236, 237
Branislav — 15
Branković despot Đurađ — 24
Branković — 35, 37, 57
Branković Vuk — 36, 37, 39, 58
Branković Vuka Mara i njeni sinovi: Grgur, Đurađ i Lazar — 36
Breša Stevan — 31
Broz Josip Tito — 188, 189
Bušatlija Mahmut—Paša — 50
Buolu, grof — 95

car Dušan — 22, 23, 27, 45, 65, 100, 183
car Franc II — 50
car Leopold — 46, 50
car Licinije — 21
Car — 72
car Nikola II — 115, 130
car Uroš — 22
car Vasilije — 19
Cerović Đuro — 186
Cerovići — 29
Cerović Milutin, proto — 29
Cerović Novica — 29
Cerović Savo — 201
Crnojević Arsenije III — 44, 46
Crnojevići — 24, 31, 36, 42
Crnojević Ivan — 24, 31, 40, 119
Crnojević Radič — 24, 27, 32
Crnojević Stevan — 24, 31

Ćartoriski Adam, knez — 63, 71, 76
Ćubrilović Vaso — 63, 88, 106

Četković Jovan — 156, 166, 185, 201, 202, 203
Ćulafić Vaso — 150
Ćorović Vladimir — 22

Daković Marko — 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 175, 176, 221, 230, 236, 237
Damjanvić Lazar, — 157, 221
Dana — 13
Davidovići — 26
Davidović Ljubo — 220, 158
Desa — 17
Depere, general — 196
Dinić Mihailo — 19, 20, 31
Dioklecijan (C. Aurelius Valerius Diocletianus) — 11
Donau Marin, providur — 46
Dragićević Risto — 176, 177
Drago Marko — 36
Dragović Milutin — 202, 203
Drašković Milorad — 143
Drecun Stevo, pop — 208, 213

Drekalović Ilija, vojvoda — 46, 51, 52, 59
Drljević Sekule — 186
Dukljanin, pop — 17, 18, 19, 31, 33, 59
Durković Ljubomir — 71, 72
Dušan — 204

Đonović Jovan — 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 175, 176, 189, 190, 232
Đurađ, Balšin sin — 23, 36
Đurašević Kalođurđe — 32
Đukanov Stano, serdar — 52
Đurašković J. — 196
Đul-beg — 61
Đurić Rako — 110
Đurđev Branislav — 41

Eker, francuski konzull — 95, 96
Erdeljanović dr Jovan — 27, 28, 32, 39

Ferdinand, bug. kralj — 167
Ferović Smail — 189
Franjo Josif — 179
Fridrih Viljem, pruski car — 90

Gagić Jeremija — 58
Gagović Arsenija, arhimandrit — 50, 51
Gaj Ljudevit — 79
Garašanin Ilija — 67, 8, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 76, 78, 79, 80, 92, 103, 104 105, 106, 117, 141, 146, 147, 174, 206, 215, 229, 238, 247, 249
Gavrilović Mihailo — 172, 173, 174
Gligorije dijak — 18
Gorevuk — 28
Gradašević Husein-beg — 60, 61
Grljevići iz Bjeloša — 28

Hajduković N. (Niko) — 191, 243
Harambaša (August) — 8
Hartig Nikola Henriković — 156, 157
Herak (Erak) — 27, 29, 30
Herak sa Luštice, magistar — 31
Heraković — 27, 28
Hurogus — 13

Ilić Staniša — 190, 191
Ivanović P. Mihailo — 164, 165, 185
Ivanović P. Miloš — 194
Ivanović Nikanor, arhimandrit — 95, 96
Ivkov Teodor—Piper — 57

Jagić Vatrosav — 154
Janković Božo, general — 172
Janković Paun — 141
Jelačić, ban — 72, 74
Jireček Konstantin — 13, 19, 119

Josif II — 50
Jovanović Jagoš — 43, 44
Jovanovići iz Bjeloša — 28
Jovanović Ljubo — 143
Jovićević (Andrija) — 33
Jovović Lazo — 186
Juđa — 53
Justinijan — 12

Kadić Todor — 98
Kalaj — 154
Karadžić Vuk — 57, 58, 59, 60, 80, 87, 92, 93, 123, 124
Karađorđe, Đorđe Petrović — 49, 59, 70
Karađorđevići — 68, 147, 156, 157, 160, 174, 205, 211, 215
Karađorđević Aleksandar, kralj — 179, 197, 20, 215
Karađorđević Aleksandar, knez — 58, 60, 63, 247
Karađorđević Petar — 118, 150, 155, 179, 215
Klaić Vjekoslav — 8
knez Mihailo — 21
knez Lazar — 36
knez Rade — 83
knez Rogan — 83
Knićanin, genral 78, 80
knjaz Ferdinand — 114
Komnin Manojlo — 20
Kosović Petar — 197, 198, 201, 203
Kovijanić R. (Risto) — 27, 31, 33, 34, 35
kralj Ludvik — 19
kralj Mihailo — 16
kralj Milutin — 27
kralj Tvrtko — 36
kralj Vukašin — 36
Krleža Miroslav — 8
Kukičić — 8
Kuzani, markiz — 182

Lainović Andrija, profesor — 54
Lazarevići — 37
Lazarević despot Stefan — 24
Lazarević Petar, gubernator grbaljski — 46
Leonar — 63
Lompar Đoka, pop — 95
Lukačević Ivan, kapetan — 45
Lukačević Stevan — 143
Lutovac (Milosav) — 34, 35

Maksimov — 153, 155, 166, 190
Mamula Lazar — 91
Marinović Jovan — 104, 105
Marković Andrija — 176
Marković Svetozar — 127, 128, 160, 248, 255
Marković Tomaš — 19

Marković Vukašin — 168, 222
Marković Stanko — 201
Maroje iz Tekle — 31
Martinovići — 28
Martinović Aleksa — 213
Martinović Dajica Stankov — 95
Martinović Tomaš — 82, 83
Matanović Milo — 190, 191
Matavulj Simo — 59
Matkov Nadalin — 31
Medaković Milorad — 76, 91, 96
Mihanović Antun — 79
Mijušković Lazar — 145, 150
Mijušković Mirko — 160, 161
Mijušković dr Slavko — 18, 19, 20
Miklošič (Franc) — 32
Milončević Radin — 30
Miletić Svetozar — 101
Milojevič Radičev Božidar — 30
Milojević Radič — 31
Miloradović Mihailo — 45
Milovanović Milovan — 143
Milutin — 204
Milutinović Ivan — 218
Milutinović Drago (Dragutin) — 197, 200
Milutinović Simo—Sarajlija — 58, 73
Miljanov Marko — 59, 110
Minić Nikola — 160
Mirosanda, sestra Lazara Mustapa — 52
Mišić, vojvoda — 199
Mitropolit Sava (Ljubiša) — 112
Mugoše — 25

Napoleon III — 90, 103
Nemanja Stevan — 15, 16, 20, 21, 22, 48, 232
Nemanjići — 7, 17, 20, 22, 37, 38, 39, 48, 65, 66, 67, 74, 79, 92, 99, 102, 110, 112, 113, 116, 128, 188, 234
Nemanjić Sava — 18, 20, 22, 23, 232
Nenadović (Ljubomir) — 96
Neratov — 166
Nikola II, car — 115, 130
Nikolić Andro — 143
Nikolić, major — 199
Novaković Miladin — 30
Novaković Petar — 148, 149, 150, 156, 157, 175

Obrenović — 101, 113, 114, 142, 148, 215
Obrenović Aleksandar, kralj — 111, 112, 113, 114
Obrenović Jevrem — 251
Obrenović Mihailo — 63, 103, 104, 105, 106, 107, 247
Obrenović Miloš — 55, 56, 61, 62, 79, 247
Obrenović Milan — 106, 108, 111

Orbini Mavro — 48
Orešković Fridrih — 58, 62
Orlovići — 28
Orlović Pavle — 28

papa Aleksandar — 19
Pašić Nikola—Baja — 8, 156, 166, 167, 169, 174, 175, 177, 185, 189, 190, 196, 199, 239
patrijarh Kalinik — 44
Pavićević Mato — 202
Pavlović Milentije, mitropolit — 57, 58
Pavlović Teodor — 79
Pećanac Kosta — 198
Pejović Andrija, pop — 52
Pejović Luka — 52
Perišić — Vučić Tomo — 251
Perović Radovan — Tunguz — 176
Perun knez — 116
Petar Veliki — 45
Petko Radulov — 46
Petković, ruski konzul — 96
Petrović Danilo, vladika — 44, 45, 47 48
Petrović Danilo, knjaz — 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 103; 144;
Petrović N. Danilo — 105, 151
Petrović Njegoš — 29, 57, 101, 148, 181, 185, 187, 192, 193
Petrović Mirko, vojvoda — 97, 117, 251
Petrović N. Mirko — 113, 114, 151
Petrović Nikola, kralj — 7, 29, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 164, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 190, 191; 192; 193, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 203, 204, 205, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 242, 243, 244, 249, 250
Petrović N, Petar — 192
Petrović Petar I — Njegoš — 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62
Petrović Radivoje—Rade, Petar II — Njegoš — 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 93, 141, 232
Petrović Sava mitropolit — 29, 45, 46, 47, 48
Petrović Stana — 114
Petrović Tomov Pero — 56, 97
Petrović Vasilije, vladika — 45, 46, 47
Pešić Petar — 172, 175, 177, 179
Pirođanac Milan — 105
Plamenac Jovan — 224, 226
Plamenac, serdar — 52
pop Andrija iz Spiča — 89
pop Glušac — 8
pop Filip — 8
pop Vaso iz Spiča — 89
Popović Čedomilj — 149

Popović Dušan — 149
Popović Evgenije — 119, 191
Popović Jakša — 180
Popović Krsto, pop — 201
Popović R. Milan — 180
Popović Simo, vojvoda — 190
Popović T. — 191
Porfirogenit Konstantin — 11
Protić Stojan — 143
Punoševići — 27
Punoš — 27
Putnik, vojvoda — 172

Račić Puniša — 156, 189
Rački Franjo — 8
Radičević Branko — 74
Radojičić Đorđija — 18, 31
Radonjići s Njeguša — 29, 39
Radonjić Jovan — 29, 39
Radosaljić Nikola — 31
Radoslav — 17
Radović Andrija — 155, 166, 185, 186, 190, 194, 195, 196
Radović, profesor — 198
Radulović Marko — 186
Raičević Andrija — 201
Raičević Milosav — 150
Rajačić Josif, mitropolit i patrijarh — 72, 93, 94, 95, 96
Rajčev Vujo, spahija — 42
Raič — 27, 29
Raičevići — 27
Rajković Stevan — 150, 151, 152
Rakočević dr Novica — 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 200, 243, 244, 253
Ramadanović Milan — 201
Rešetar dr Milan — 38
Rodić, general — 124
Roganović Ilarion, mitropolit — 54
Rovinski Pavle — 29, 161
Ruvarac Ilarion — 8
Ruža Kasanova — 82, 83

Simo iz Komana — 31
Skender-beg — 41, 59
Skerlić Jovan — 143
Sočica Lazar — 251
Spasojević Janko — 197, 198, 199, 201, 202, 203
Stanojević Stanoje — 8
Stepanović, vojvoda — 199
Stevan, sin Nemanjin — 20, 21, 22
Stočević, vezir — 77
Stojović Vuko — 212
Stolipin Pjotr Arkađević — 153

Stožinić—Radulović Savo — 181
Stracimir, Bališin sin — 23
Stracimirović Đurađ — 24, 27
Subotić Jovan — 18, 19

Šaulić Miloš — 143, 147
Šaulić, gospođa (supruga Miloša Šaulića) — 143
Šenoa August — 8
Šobajić (Maksim) — 34, 35
Šobajić Simo — 156, 157
Štrosmajer Josip Juraj — 118
Šturm, general — 199
Šulek Bogoslav — 79

Tajsić Ranko — 111
Tankosić Vojislav — 149
Tatiščev — 58
Tomanović Lazar — 112, 113, 155
Tomanović Milutin — 190
Tomašević Jovan — 221, 222
Tomići — 29
Tomić Milosav — 29
Tomić Svetozar — 29, 183, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205,
Topalović Živko — 199, 200
Topija Karlo — 24
Tošković Janko — 181, 186, 187
Tucović Dimitrije — 125, 126, 215
Tudor Nemanja Ivanov — 28
Turov Ilija — 110

Vasić Miloš, general — 169, 197
Vasilije I — 14
Verković Stevan — 72
Vesnić Milenko — 143
Vešović R. (Radosav) — 26, 33
Vešović Radomir — 180, 181, 182, 183, 185, 199
Vešović Vladislav — 181
Vidajić, beg — 61, 62
vladika Mardarije Kornećanin — 44
vladika Mitrofan — 208
vladika Pahomije — 43
vladika Rufim — 43
Voislavljević Mihailo — 234
Vojnović Ljubo — 190
vojvoda Simo iz Vasojevića — 88
Vojvodić Đuro — 150, 151
Varoncov Mihailo Ilarionović — 46
Vrbica Mašo — 128
Vučević Nonko — 31
Vučić Perišić Tomo — 251
Vučićević Mateja — 56
Vučković P. — 190

Vujačić Milan — 142
Vujović Dimitrije—Dimo — 5, 6, 7, 40, 192, 194, 195, 200, 207, 212, 213, 218, 219, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 35; 236, 237, 238; 239, 240, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254
Vukan, sin Nemanjin — 21
Vukčević dr Mihailo — — 189, 196
Vukčević Mitar — 186, 202
Vukmirović — 194
Vuko Jovanov — 28
Vukotić Ivan — 56
Vukotić Janko — 186, 187
Vukotić Nikola — 150, 156
Vuković Božidar štampar — 40
Vuković Gavro — 132, 186
Vuksan D. Dušan — 88, 89, 95, 96, 97, 98, 99
Vuksanović Ljubomir — 175
Vuletić Savo — 154, 201
Vulović Ljubo — 175

Zečević Mojsija, iguman — 60, 61, 62

Žah Franjo — 63, 71, 72, 74, 76
Žanjevdolac Grubeša — 32

SADRŽAJ

	Strana
Uvod	5
Stanovništvo Duklje, odnosno Zete	11
Nastajanje i razvoj crnogorske narodne zajednice	41
Učvršćivanje i afirmacija crnogorske države	87
Politička izgradnja crnogorske nacionalne države početkom XX vijeka	137
Uništenje crnogorske države i nacionalno porobljavanje Crnogoraca	163
Epoha revolucionarne borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje	217
Indeks imena	257

SAVO BRKOVIĆ
O POSTANKU I RAZVOJU
CRNOGORSKE NACIJE

◇

Naslovna strana
BRANKA VELJKOVIĆ

◇

Tehnički urednik
MILIJA VUKOVIĆ

◇

Korektori
RATKA JOVANOVIĆ
DANA BOŽARIĆ

◇

Štampa
»GRAFIČKI ZAVOD« — TITOGRAD
Marka Miljanova 6

ISPRAVKA

(Redove brojiti odozgo)

Strana 14, red 7. stoji: tako, treba **iako**
Strana 14, red 20. stoji: tako i u učvršćiva-, treba **tako i učvrš**
Strana 15, red 41. stoji: Kakavmena treba **Kekavmena**
Strana 21, red 36. stoji: dokazivao, treba **dokazivano**
Strane 27, red 8—9 stoji: Vasojevićima, treba **Vasojevića**
Strana 29, red 25. stoji: o ovoj, treba **u ovoj**
Strana 30, red 42. stoji: Njguša, treba **Njeguša**
Strana 35, red 44. stoji: napuštaju njih treba **njih napuštaju**
Strana 50, red 6. stoji: imaela treba **imjela**
Strana 52. red 24. stoji: skorij, treba **skorije**
Strana 60, red 41. stoji: Gardaščevićem, treba **Gradaščevićem**
Strana 61, red 17. stoji: Gardaščeviću, treba **Gradaščeviću**
Strana 79, red 30. stoji (fusnota) 360, treba **306**
Strana 89, red 36. stoji: svomu treba **svome**
Strana 99, red 1. stoji: o, treba **u**
Strana 100, red 23. stoji: značajani, treba **značajni**
Strana 101, red 16. stoji: sticanja, treba **isticanja**
Strana 117, red 10. stoji: postavlja, treba **postavila**
Strana 126, red 42. stoji: crnogoraca, treba **Crnogoraca**
Strana 131, red 17. stoji: Juni, treba Juri
Strana 131, red 17. stoji: drukčnje, treba **drukčije**
Strana 134, red 22. stoji: sam, treba **samo**
Strana 163, red 3. stoji: koje, treba **koji**
Strana 163, red 4. stoji: nalazile, treba **nalazili**
Strane 200, red 31. stoji: rozlozi, treba **razlozi**
Strana 201, red 29. stoji: Pošto, treba **Pošao**
Strana 202, red 23. stoji: r eči, treba **ječi**
Strana 218. red 5. stoji: pripremlia, treba **pripremila**
Strana 230. red 14. stoji: svemu, treba **svome**
Strana 237. red 32. stoji: prktično, treba **praktično**
Strana 248. red 2. stoji: toplivnica, treba **topolivnica**
Strana 250, red 20. stoji: klasni treba **klasi**
Strana 250, red 35. stoji: razlojavanju, treba **raslojavanju**